

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ
ЕВРОПА ИҚТИСОДИЙ КОМИССИЯСИ
Атроф-муҳит сиёсати қўмитаси

АТРОФ-МУҲИТ ҲОЛАТИНИНГ ШАРҲИ

ЎЗБЕКИСТОН

Иккинчи шарҳ

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ
Нью-Йорк ва Женева, 2010

Атроф-муҳит ҳолати шарҳининг 29-серияси

ИЗОҲ

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳужжатларининг белгилари бош ҳарф ва рақамлар бирикмасидан иборатдир. Шундай белгилар тилга олинishi Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳужжатлари ҳақида сўз кетаётганлигини билдиради.

Ишлатилган ном ва белгилар ҳамда ушбу нашрда материалнинг тақдим этилиши Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Котибияти томонидан бирон-бир мамлакат, ҳудуд, шаҳар ёки ернинг ҳуқуқий мақоми ёки давлат бошқаруви ташкилотлари ёки уларнинг чегаралари делимитациясига тегишли бирон-бир фикр ифода этилишини билдирмайди. Хусусан, хариталарда кўрсатилган чегаралар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти уларни расман маъқуллайди ёки қабул қилади дегани эмас.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ўзбекистонга тегишли биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳини (Атроф-муҳит ҳолати 14-серияси) 2001 йилда чиқарган.

ЕИК/СЕР/156

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ НАШРИ

<i>Сотув рақами.</i>

ISBN: 978-92-1-117003-0

ISSN 1020-4563

Сўз боши

Ўтиш давридаги мамлакатларда атроф-муҳит ҳолати шарҳлари (АҲШ) ўтказиш ташаббуси атроф-муҳит муҳофазаси учун масъул вазирларнинг Швейцариянинг Люцерн шаҳрида 1993 йилда ўтказилган “Европада атроф-муҳит” мавзусидаги иккинчи конференцияда кўтарилди. Сўнг, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа бўйича Иқтисодий Комиссияси (БМТЕИК)нинг Атроф-муҳит Сиёсати Қўмитаси АҲШни ўз доимий дастурининг бир қисмига айлантиришга қарор қилди. БМТЕИК минтақасига мансуб 23 мамлакатга тегишли шарҳларнинг биринчи давраси 1994 йилда бошланиб, 2004 йилгача ўтказилди.

“Европада атроф-муҳит” номидаги бешинчи вазирлар конференциясида (Киев, 2003 йил) вазирлар АҲШ дастурини, хусусан, иқтисодиёти ўтиш давридаги мамлакатлар учун муҳим омил сифатида қўллаб-қувватлашларини тасдиқлашди ва Дастур иккинчи давра билан давом эттирилишига қарор қилишди. Яқинда *Европада атроф-муҳит* олтинчи вазирлар конференциясида (Белград, 2007 йил) дастур қўллаб-қувватланиб, яна бир бор тасдиқланди. Ушбу иккинчи даврада, шарҳларнинг биринчи даврасида эришилган ижобий ўзгаришлар эътироф этилса-да, алоҳида эътибор имплементация, интеграция, молиялаштириш ва атроф-муҳит билан ижтимоий ва иқтисодий ўзаро таъсир ҳодисаларга қаратилди.

Шунингдек, тақриз жараёни орқали АҲШлар БМТЕИКга аъзо мамлакатлар орасида мулоқотни ҳамда минтақада атроф-муҳит шароити ва унга тегишли сиёсатни мувофиқлаштиришни рағбатлантиради. АҲШ ихтиёрий бўлиб, тегишли мамлакатлар мурожаати биноан амалга оширилади.

Тадқиқот минтақадаги экспертларнинг халқаро гуруҳи томонидан олиб борилди. Улар шарҳ қиланаётган мамлакатнинг экспертлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиб ишладилар. Гуруҳлар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бошқа ташкилотлари, масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт Дастури, шунингдек Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти ва бошқалар билан ҳамкорлик қилганидан фойда кўрди.

Ушбу шарҳ БМТЕИК томонидан эълон қилинган Ўзбекистонга тегишли иккинчи АҲШдир. Шарҳда Ўзбекистон биринчи бор 2001 йилда шарҳ қилингандан кейин мамлакатда атроф-муҳитни назорат қилишда эришилган ижобий ривожланиш танқидий кўриб чиқилади. Унда биринчи шарҳда берилган тавсиялар (1-илова)нинг амалга оширилиши баҳоланади. Ушбу иккинчи АҲШда Ўзбекистон учун муҳим аҳамиятга эга, сиёсатни ишлаб чиқиш, режалаштириш ва амалга ошириш, атроф-муҳит борасидари тартиб ва лойиҳаларни молиялаш ва атроф-муҳит борасидаги эътиборга сазовор масаларни иқтисодга интеграциялаш, хусусан сув ресурсларни барқарор бошқариш ва муҳофаза қилиш, ерларни бошқариш, энергетика ва иқлим ўзгариши каби тўққизта масала ёритилади.

Ушбу иккинчи АҲШ сиёсат ишлаб чиқарувчилар ва фуқаролик жамияти вакилларининг атроф-муҳитни бошқариш соҳасидаги ва Ўзбекистоннинг барқарор ривожланишини янада яхшилашдаги саъй-ҳаракатларини қўллаб-қувватлашда фойдали бўлади, ва тақриз жараёнида олинган сабоқлардан БМТЕИК минтақасининг бошқа мамлакатлари ҳам фойда оладилар, деб умид қиламан.

Ян Кубиш
Ижрочи Котиб
Европа Иқтисодий Комиссия

Қирриш

Ўзбекистоннинг иккинчи АХШси 2008 йил февраль ойида тайёргарлик миссиясидан бошланди. Миссия давомида ҳисоботнинг якуний структураси муҳокама этилди ва тасдиқланди. Шарҳ миссияси 2009 йил 20 апрелдан 29 апрелгача иш олиб борди. Ишда қатнашган халқаро экспертлар гуруҳи Финляндия, Франция, Германия, Қозоғистон ва Америка Қўшма Штатлари, шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Атроф-муҳит Дастури (UNEP) ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссияси (БМТЕИК) экспертларидан ташкил топди.

АХШАХШ(Атроф-муҳит Ҳолати Шарҳи)нинг лойиҳаси ва рус тилига таржимаси фикр йиғиш учун Ўзбекистон вакиллари ва кўриб чиқиш учун Атроф-муҳит аҳволи эксперт гуруҳига 2009 йил сентябрь ойида тақдим этилган эди. 2009 йил 19 октябрь куни бўлиб ўтган мажлислари давомида Эксперт гуруҳ Ўзбекистон ҳукуматининг мутахассис вакиллари иштирокида ҳисоботни батафсил муҳокама этди. Хусусан, у халқаро экспертлар келган хулосалар ва уларнинг тавсияларига диққат-эътиборни қаратди.

АХШдаги тавсиялар Эксперт гуруҳ тақлиф қилган ўзгартиришлар билан 2009 йил 20 октябрь куни БМТЕИК Атроф-муҳит борасидаги кўмитасининг ўн олтинчи сессиясига тақриз учун тақдим этилди. Тақриз ишларида Ўзбекистоннинг юқори нуфузли делегацияси қатнашди. Кўмита тавсияларни ушбу ҳисоботда келтирилган ҳолда қабул қилди.

Атроф-муҳитга доир сиёсат кўмитаси ва БМТЕИКнинг шарҳ гуруҳи Ўзбекистон ҳукумати ва унинг халқаро экспертлар билан ишлаб ўз билимини қўшган ва ёрдам кўрсатган экспертларига миннатдорчилик билдиради. БМТЕИК Ўзбекистон ҳукуматига атроф-муҳит соҳасидаги мақсадларига эришиш билан боғлиқ вазифаларини бажаришда, жумладан ушбу иккинчи шарҳдаги тавсияларни амалга оширишида муваффақият тилайди.

Шунингдек, БМТЕИК Нидерландия ва Швейцария ҳукуматларига қўшган молиявий ҳиссалари учун Финляндия ва Германия ҳукуматларига шарҳ учун мутахассисларини юборгани учун ҳамда ЮНЕП ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт Дастурига АХШлари дастури ва унинг шарҳлари тузишда қўллаб-қувватлаганлари учун чуқур миннатдорчилик билдиради.

Атроф -муҳит ҳолатининг Ўзбекистон бўйича шарҳини тайёрлаган мутахассислар гуруҳи, 2009

ГУРУҲ АЪЗОЛАРИ РЎЙХАТИ

Жаноб Антуан Нун	ЕИК котибияти	Гуруҳ раҳбари
Жаноб Ярослав Булич	ЕИК котибияти	Лойиҳа координатори
Жаноб Жирки Хирвонен	ЕИК котибияти	Кириш
Мари Пат Силвейра хоним	Америка Қўшма Штатлари	1-боб
Жаноб Вадим Ни	Қозоғистон	2-боб
Жаноб Михаил Конин	ЕИК котибияти	3-боб
Барбара Руи хоним	UNEP	4-боб
Жаноб Хосе Паласин	ЕИК котибияти	5-боб
Жаноб Маттиас Шрепферман	Германия	6-боб
Жаноб Матти Тапио Поутанен	Финляндия	7-боб
Жаноб Бенуа Раузи	Франция	8-боб
Жаноб Георг Г. Георгиадис	ЕИК котибияти	9-боб

Стефани Кристман хоним фактларни аниқлаш миссиясида қатнашди. У ҳисоботнинг баъзи қисмлари лойиҳасини тайёрлашда қатнашиб, бу ишга ҳисса қўшди.

Лойиҳа миссияси 2009 йил 20 апрелдан 29 апрелгача фаолият кўрсатди. Тақриз Женевада 2009 йил 20 октябрда бўлиб ўтди. ЕИКнинг атроф-муҳит кўмитаси ушбу ҳужжатда келтирилган тавсияларни қабул қилди.

Ахборотнинг охирги санаси: 2009 йил 20 октябр

БМТЕИК Information Unit
(БМТЕИК ахборот бўлими)
Palais des Nations
CH-1211 Geneva 10
Switzerland (Швейцария)

Тел.: +41 (0)22 917 44 44
Факс: +41 (0)22 917 05 05
Электрон
почта: info.ece@unece.org
Веб-саҳифа: <http://www.unece.org>

МУАЛЛИФЛАР РЎЙХАТИ

Мамлакат муаллифлари

Олий Мажлис Сенати
Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси

Жаноб Хайрулла Иброҳимов
Жаноб Наримон Умаров,
Раис
Жаноб Борий Алихонов,
Собик раис
Надежда Доценко хоним
Жаноб Собиржон Жабборов
Жаноб Александр Григорьянц
Жаноб Ислон Хушвақтов
Жаноб Соҳиб Исомбоев
Жаноб Мирзамурот Жумаев
Жаноб Раҳматулла Хабилов
Жаноб М.Хўжаев
Жаноб Аваз Худойбердиев
Нина Королёва хоним
Жаноб Муҳаммади Маманазаров
Жаноб Мирзааҳмад Мамедов
Жаноб Артур Мустафин
Жаноб Мурод Носиров
Жаноб Евгений Перегонцев
Жаноб Юрий Пономарёв
Жаноб Камолиддин Содиков
Жаноб Серогей Самойлов
Жаноб Равшан Сотиволдиев
Зулфия Сулаймонова хоним
Жаноб Виктор Тарасов
Элла Тай хоним
Жаноб Тимур Тиллаев
Жаноб Нодир Юнусов
Жаноб Ниғмат Каримов

Атроф-муҳит соҳасида сертификатлаш, стандартлаш
ва меъерийлаш давлат кенгаши
Самарқанд шаҳри
Иқтисод вазирлиги
Молия вазирлиги
Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги

Жаноб Шерали Хусанов
Жаноб Баҳритдин Муродов
Жаноб Пўлат Юсупов
Жаноб Аббос Аҳадов
Жаноб Абувоҳид Аҳмаджонов
Жаноб Борис Дьякин
Жаноб Нозимжон Эрназаров
Жаноб Рустам П. Иброҳимов
Жаноб Учқун Идрисхўжаев
Жаноб Авазхон Султонов
Жаноб Ҳасан Бўриев
Гўзал Солиҳова хоним
Светлана Алиева хоним
Татьяна Ли хоним
Роза Маткаримова хоним
Жаноб Саидмурод Сайдалиев
Наталья Шарипова хоним
Жаноб Абдусафи Раҳмонов
Жаноб Насжар Саттихўжаев
Жаноб Сардор Собиров

Халқ таълими вазирлиги
Таълим вазирлиги
Соғлиқни сақлаш вазирлиги

Маданият ва спорт ишлари вазирлиги
Ички ишлар вазирлиги

Фавкулудда вазиятлар вазирлиги	Жаноб Аваз Жўрабоев Жаноб Мухтор Муҳиддинов Жаноб Бахтиёр Шайкулов Жаноб Алишер Усмон Жаноб Фаррух Тўрахўжаев Жаноб Фарход Ғаниев Елена Кияткина хоним Жаноб Зухриддин Шодмонов Жаноб Бенжамин Тен Жаноб Бахтиёр Абдуғаниев Жаноб Расулжон Бегматов Жаноб Владимир Купченко Жаноб Тимур Мовсянов Жаноб Вячеслав Опарин Жаноб Илҳомбой Тўрамуротов Жаноб Аваз Олимов
Ташқи ишлар вазирлиги Адлия вазирлиги Давлат статистика кўмитаси	
Давлат солиқ кўмитаси Давлат божхона кўмитаси Давлат геология ва минерал ресурслар кўмитаси	
Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси	Жаноб Шухрат Бобомуродов Жаноб Рамазон Қўзиев Жаноб Тўлкин Абдуллаев Вероника Серкова хоним Жаноб Элмир Чимбарисов Жаноб Раҳматулло Холмухамедов
Фанлар академияси Фанлар академияси, Сув муаммолари институти Ўзстандарт (Ўзбекистон стандартлаш, метрология ва сертификатлаш агентлиги) Ўзкоммунахизмат (коммунал хизматлар учун масъул давлат агентлиги) Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги Фан ва техника маркази Гидрометеорология хизмати маркази	Жаноб Латиф Умурзоқов Жаноб Шербек Эрбеков Татьяна Лёпа хоним Жаноб Зокиржон Азаматов Жаноб Бахтиёр Қодиров Наталья Фролова хоним Татьяна Ососкова хоним Гулнора Зубкова хоним Жаноб Шухрат Толипов
Вазирлар Маҳкамаси қошидаги энг йирик ва муҳим сув хўжалиги иншоотлари техник ҳолати ва хавфсизлигини назорат қилиш инспекцияси Ўзбекэнерго (давлат акциядорлик компанияси)	Галина Павлова хоним Жаноб Шухрат Ҳамидов Жаноб Абдувосиқ Абдусаломов Жаноб Абдулла Дадахўжаев Жаноб Абдуҳалил Валиев Жаноб Шухрат Иноғомов Жаноб Рауф Қўрбонов Жаноб Тоҳир Мирҳидоятлов Жаноб Алишер Набиев Жаноб Эркин Нуриддин Жаноб Олимжон Раҳимов Жаноб Қаҳрамон Рўзматов Жаноб Усмон Тўлаганов Жаноб Равил Жарков Жаноб Шерзод Ҳайдаров
Ўзкимёсаноат (давлат акциядорлик компанияси)	
Тошкент шаҳар коммунал хизмат уюшмаси	
Тошкент юридик институти	

Нодавлат ташкилотлари

Эколандшафт	Жаноб Анвор Қодиров
Ҳаёт	Жаноб Алексей Кобзев
Родничок	Людмила Кошелапова хоним
Қушларни муҳофаза қилиш жамияти	Жаноб Олег Кошкаръ
Ўзбекистон экологик ҳаракати	Жаноб Рашид Қулматов
Сувчи	Жаноб Тоҳир Мажид
Армон	Жаноб Рустам Мурзахонов
Атроф-муҳит ва соғлом ҳаёт	Жаноб Саид Мустафоев
Логос	Жаноб Элхон Насимов
Экосервис	Жаноб Рустам Рўзанов
Экофорум ДНА Ўзбекистон	Жаноб Саидрасул Сангинов
Ўзбекистон ННТМА	Жаноб Фарҳод Шерзод
Экомактаб (Ўзбекистон экология хабарномаси журнали)	Наталья Шивалдова хоним
Атроф-муҳит	Доно Турсунова хоним
“Экосан” экология ҳаракати	Жаноб Наримон Умаров
Армон	Дилбар Зайнутдинова хоним

Халқаро ташкилотлар

Доимий вакил, Ўзбекистонда БМТТД	Анита Нироди хоним
Ўзбекистонда БМТТД	Жаноб Абдувакқос Абдурахмонов
Ўзбекистонда БМТТД	Жаноб Фарҳод Мақсудов
Координатор, Европа Хаус	Жаноб Пьер-Поль Антеуниссенс
Лойиҳа менежери, “Қорақалпоғистон ва Қизилқум чўлидаги деградацияга учраган ерларда экотизимлар барқарорлигига эришиш” БМТТД – ГЭЖ лойиҳаси	Ирина М. Бекмирзаева хоним
Рахбар, ОКХФ агентлиги (Орол денгизини кутқариш халқаро фондининг Орол денгизи ҳавзаси ва ГЭЖ лойиҳаларини бажариш агентлиги)	Жаноб Усмон Бўронов
Катта маслаҳатчи, GTZ (Германия техник хамкорлиги)	Жаноб Самир Ханай
Бошлик ўринбосари, Швейцария ривожланиш ва хамкорлик агентлиги	Жаноб Мурот Мирзаев
ГЭЖ ва ОДХЛ агентлиги	Жаноб Серик Пернабеков
Орол денгизи кутқариш халқаро фонди давлатлараро сув мувофиқлаштириш комиссиясининг илмий ахборот маркази (ОДҚФ СМК ИАМ - IFAS SRC ICWC)	Жаноб Искандар Рўзиев
ОДҚФ СМК ИАМ	Жаноб Анатолий Сорокин
Марказий Осиё учун Ўзбекистонда минтақавий вакиллик маркази (САРЭЦ)	Галина Стулина хоним
Координатор ўринбосари, Европа Уйи	Жаноб Толиб Султонов
	Лариса Тошхўжаева хоним

МУНДАРИЖА

	<u>Бет</u>
Сўз боши	iii
Кириш	v
Гуруҳ аъзолари рўйхати	vii
Муаллифлар рўйхати	viii
Қисқартмалар	xvii
Белги ва ўлчовлар	xix
Валютани ўтказиш жадвали	xx
Резюме	1
КИРИШ	7
I.1 Табиий шароитлар	7
I.2 Ресурслар	8
I.3 Демографик ва ижтимоий шароит	9
I.4 Иқтисодий шароит	9
I.5 Муассасалар	11
I.6 Атроф-муҳит соҳасидаги асосий муаммолар	12
I ҚИСМ: СИЁСАТНИ БЕЛГИЛАШ, РЕЖАЛАШТИРИШ ВА АМАЛГА ОШИРИШ	
1-боб: Барқарор ривожланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида сиёсатни белгилаш учун шароит	19
1.1 2001 йилдан кейинги ўзгаришлар ва ҳозирги шароит	19
1.2 Барқарор ривожланиш учун стратегия, дастур ва режалар	19
1.3 Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун стратегия, дастур ва режалар	21
1.4 Ҳуқуқий шароит	23
1.5 Институциявий шароит	27
1.6 Хулоса ва тавсиялар	31
2-боб: Мувофиқлик ва риоя қилишни таъминлаш механизми	33
2.1 Биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳидан кейинги ривожланиш	33
2.2 Атроф-муҳит соҳасидаги қонунчилик бажарилишини назорат қилувчи муассасалар	33
2.3 Баҳолаш воситалари, жумладан атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш, атроф-муҳитни стратегик баҳолаш, давлат экологик экспертизаси ва экологик аудит	37
2.4 Экологик руҳсатлар	38
2.5 Мувофиқликни таъминлаш: мониторинг ва ҳисобот	39
2.6 Корхоналарда экологик бошқарув тизимларини рағбатлантириш	42
2.7 Атроф-муҳитга оид қонун ҳужжатлари бажарилишини таъминлаш воситалари ..	42
2.8 Эмиссия ва атроф-муҳит стандартлари ҳамда уларнинг бажарилишини таъминлаш	43
2.9 Хулоса ва тавсиялар	44
3-боб: Мониторинг, ахборот, жамоатчилик иштироки ва таълим	47
3.1 Кириш	47
3.2 Атроф-муҳит мониторинги	47
3.3 Ахборотни бошқариш ва ҳисобот	56
3.4 Жамоатчилик иштироки	58
3.5 Экологик таълим ва барқарор ривожланиш учун таълим	60
3.6 Сиёсатни шакллантириш учун шароит	61
3.7 Хулоса ва тавсиялар	64

	<u>Бет</u>
4-боб:	Халқаро битимлар ва мажбуриятларни бажариш 67
4.1	Халқаро ҳамкорлик учун умумий шароит 67
4.2	Глобал экологик битимлар 67
4.3	Минтақавий ҳамкорлик 71
4.4	Икки томонлама ҳамкорлик 73
4.5	Мингйиллик ривожланиш мақсадлари ва барқарор ривожланиш 74
4.6	Махсус эътибор масаласи: трансчегаравий сув ресурслари 76
4.7	Хулоса ва тавсиялар..... 79
II-ҚИСМ: ИҚТИСОДИЙ ВОСИТАЛАР ВА МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАР	
5-боб:	Атроф-муҳит муҳофазаси учун иқтисодий воситалар ва харажатлар..... 83
5.1	Институциявий ва сиёсий шароит 83
5.2	Иқтисодий воситаларни экологик мақсадлар учун қўллаш 84
5.3	Нарх-наво сиёсати ва субсидияларнинг атроф-муҳитга таъсири 89
5.4	Экологик жамғармалар 93
5.5	Атроф-муҳитга боғлиқ харажатларнинг асосий тенденциялари 95
5.6	Давлат харажатлари 96
5.7	Мамлакат корхоналарининг харажатлари 97
5.8	Чет эл бевосита инвестициялари ва донорлар харажатлари 97
5.9	Хулоса ва тавсиялар..... 98
III-ҚИСМ: ЭКОЛОГИК ТАШВИШЛИ МАСАЛАЛАРНИ ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИГА ЖОРИЙ ЭТИШ ВА БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШНИ ТАРҒИБ ҚИЛИШ	
6-боб:	Сув ресурсларини барқарор бошқариш ва муҳофаза қилиш..... 103
6.1	Кириш 103
6.2	Сув ресурслари 103
6.3	Сув сифати ва мониторинг 105
6.4	Сувдан фойдаланиш ва сув инфратузилмасининг ҳолати 107
6.5	Оқава сув 111
6.6	Сув ресурсларига оид сиёсат ва стратегиялар 112
6.7	Сув ресурсларини бошқариш ва муҳофаза қилиш учун институциявий шароит.. 114
6.8	Хулоса ва тавсиялар..... 115
7-боб:	Ер бошқаруви ва муҳофазаси 119
7.1	Кириш 119
7.2	Ҳуқуқий, меъерий ва институциявий шароит: 2001 йилдан сўнгги ўзгаришлар ва ҳозирги шароит 120
7.3	Суғориладиган ерлар муҳофазаси ва сифати ўзгаришидаги тенденциялар 122
7.4	Тупроқ шўрланиши 124
7.5	Тупроқ ифлосланиши 126
7.6	Яйловлар деградацияси 126
7.7	Деградацияга йўлиққан қишлоқ хўжалик ерлари 127
7.8	Иқлим ўзгариши барқарор қишлоқ хўжалиги учун муаммо сифатида 128
7.9	Ер ислоҳоти ва аграр сиёсат 130
7.10	Ҳимояланган табиий ҳудудлар тизими 132
7.11	Ўрмонли ерлар 133
7.12	Хулоса ва тавсиялар..... 134

	<u>Бет</u>
8-боб: Энегррия ва атроф-муҳит	137
8.1 2001 йилдаги биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳидан сўнгги воқеалар	137
8.2 Ишлаб чиқариш.....	140
8.3 Меъерий ҳужжатлар ва тарифлар.....	145
8.4 Савдо-сотик ва хорижий бевосита сармоялар.....	147
8.5 Энергетика секторининг атроф-муҳитга асосий таъсири	150
8.6 Хулоса ва тавсиялар.....	152
9-боб: Иқлим ўзгариши ва атроф-муҳит	155
9.1 Ҳуқуқий ва институциявий шароит	155
9.2 Иқлим ўзгариши борасида мамлакатдаги вазият	158
9.3 Стратегиялар ва секторлардаги сиёсат	162
9.4 Мониторинг ва ҳисобот (жумладан рўйхатга олиш) механизмлари.....	166
9.5 Глобал Тоза ривожланиш механизмида иштирок	167
9.6 Хулоса ва тавсиялар.....	168
 ИЛОВАЛАР	
I Биринчи шарҳ тавсияларини бажариш	173
II Атроф-муҳит соҳасидаги айрим минтақавий ва глобал битимлар.....	199
III Танланган иқтисодий ва экологик индикаторлар	203
IV Ўзбекистондаги атроф-муҳитга доир асосий қонун ҳужжатлари	213
Манбалар	225

РАСМЛАР РЎЙХАТИ

		<u>Бет</u>
Кириш		
I.1-расм:	1997 ва 2007 йилларда секторлар бўйича ЯИМ, жами ЯИМга фоиз ҳисобида	11
1-боб		
1.1-расм	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг бош идораси	29
1.2-расм	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг умумий структураси.....	30
2-боб		
2.1-расм	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси режали инспекциялари, 2003–2008...	41
6-боб		
6.1-расм	2008 йилда ер ости сувларни ишлатиш, минг м ³ /кун	109
7-боб		
7.1-расм	2002 йилда ердан фойдаланиш	119
8-боб		
8.1-расм	1999-2008 йилларда умумий углеводородлар ишлаб чиқарилиши, млн. ш.ё.т.....	141
8.2-расм	1998-2008 йилларда табиий газ ишлаб чиқарилиши ва истеъмол қилиниши, м ³	142
8.3-расм	Иссиқлик электр станцияларида ёқилғи истеъмоли, 2008	143
8.4-расм	Ўзбекэнерго харид қилаётган газнинг нархи	146
8.5-расм	Муҳим иқтисодий секторлардан ифлослантирувчи чиқиндиларнинг атроф-муҳитга ташланиши.....	150
9-боб		
9.1-расм	Иқлим ўзгариши борасидаги институциявий тузилма	156

ХАРИТАЛАР РЎЙХАТИ

		<u>Бет</u>
Кириш		
I.1-харита	Ўзбекистон харитаси	15
3-боб		
3.1-харита	Мониторинг	48
4-боб		
4.1-харита	Орол денгизи, 1960–2008	78
7-боб		
7.1-харита	Суғориладиган ерларнинг шўрланиш даражаси	128
8-боб		
8.1-харита	Нефть ва газ қазиб чиқариш ва қайта ишлаш.....	140

ЖАДВАЛЛАР РЎЙХАТИ

		<u>Бет</u>
Кириш		
I.1-жадвал	Демографик ва саломатлик кўрсаткичлари, 2000–2007	10
I.2-жадвал	Вазирликлар (2009 йил 24 февраль ҳолати)	12
I.3-жадвал	Айрим иқтисодий кўрсаткичлари, 2000–2008	14
2-боб		
2.1-жадвал	Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан маъмурий ва жиноий чоралар кўрилиши, 2001–2007	36
3-боб		
3.1-жадвал	Атроф-муҳит мониторинги тизимлари, 2001–2008	49
3.2-жадвал	Аҳолиси энг кўп шаҳарларда интеграллашган ҳаво ифлосланиши индекси, 2000–2007	50
3.3-жадвал	100 киши аҳолига телекоммуникациялар ривожига, 2001–2006	59
3.4-жадвал	Университетларда атроф-муҳит мутахассиларини тайёрлаш; айрим йўналишлар бўйича битирган талабалар сони, 2001–2008	61
4-боб		
4.1-жадвал	Ижрочи органлар	68
5-боб		
5.1-жадвал	Атроф-муҳит тушумлари, ЯИМ фоизи ҳисобида, 2003–2008	85
5.2-жадвал	Табиий ресурслар солиғининг фоиз ҳисобида усиши, 2004–2008	85
5.3-жадвал	Ифлослаш учун бадаллардан даромад, 2004–2008	89
5.4-жадвал	Атроф-муҳит жамғармалари, даромад ва харажатлар, миллион сўмда, 2001–2007	93
5.5-жадвал	Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғарма сарфининг фоизи, 2001–2007	94
5.6-жадвал	Маҳаллий атроф-муҳит жамғармалари сарфларининг фоизи, 2004–2008	94
5.7-жадвал	Атроф-муҳит соҳасидаги сарф, 2001–2008	96
5.8-жадвал	Чет эл ёрдами, умумий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, миллион АҚШ долларида, 2000–2007	98
6-боб		
6.1-жадвал	Ҳозир мавжуд сув ресурслари тақсимоти, миллион м ³	104
6.2-жадвал	Ер ости сув резервлари ва ишлатиш, миллион м ³ /йил	105
6.3-жадвал	Сув ресурслардан ўртача фойдаланиш, 2002–2006	108
6.4-жадвал	Суғоришни ривожлантириш ва суғорилувчи қишлоқ хўжалигида сувга талаб	109
6.5-жадвал	Сув таъминоти билан қамраб олиш фоизи, 2000–2006	109
6.6-жадвал	Стандарт талабларига жавоб бермайдиган ичимлик суви намуналарининг фоизи, 2002–2006	110
7-боб		
7.1-жадвал	Ҳар йили суғорилиб, экин экиладиган ерларда тупроқ сифати, га	125
7.2-жадвал	Суғориладиган ерлар ҳудуд ва фоиз ҳисобида тоифаларга бўлиниши, 2002-2008 йиллар	126
7.3-жадвал	1990, 1995, 2000-2005 йиллар давомида қорамол боқиш динамикаси	127
7.4-жадвал	Пахтага қиймат қўшилишида пастроқ нархда кўпроқ даромад ҳосил қилиш йўли	131
8-боб		
8.1-жадвал	2006 йилда энергия баланси	138
8.2-жадвал	2001–2007 йилларда амалда электр энергияси сарфи, млн квт.соат	145

8.3-жадвал	2007 йилдаги инфратузилма ва ижтимоий соҳаларни молиялаштириш манбалари, млн. АҚШ долл.	147
9-боб		
9.1-жадвал	ИГлари эмиссияси таркиби, миллион тоннада CO ₂ эквивалентида.....	158
9.2-адвал	ИГларининг манбалар бўйича эмиссияси, CO ₂ эквивалентида, миллион тонна.....	159
9.3-жадвал	Энергетикада ёқилғи нархлари, 2003, 2005 ва 2007 йиллар,	164

РАМКАЛАР РЎЙХАТИ

1-боб		
1.1-рамка	Фаровонликни ошириш стратегияси билан Мингйиллик ривожланиш мақсадлари орасида боғланиш	23
1.2-рамка	2001 йилдан бери қабул қилинган асосий сиёсий ҳужжатлар.....	24
2-боб		
2.1-рамка	Режали текширувлар тўғрисида жамоатчиликнинг хабардорлиги	40
2.2-рамка	2004–2006 қабул қилинган эмиссия стандартлар и бўйича методология ҳужжатлари.....	44
6-боб		
6.1-рамка	СамАвто: Саноатда сувдан барқарор фойдаланиш	112
7-боб		
7.1-рамка	Иқлим ўзгариши оқибатида фермер ёки чорвадорлар кўрадиган зарарни камайтиши борасида қишлоқ хўжалиги тадқиқотларнинг истиқболли натижалари.....	129
9-боб		
9.1-рамка	Минтақавий ўлчам	161
9.2-рамка	ҲИЎК Марказий Осиёда иқлим ўзгариши ҳақида	163

СУРАТЛАР РЎЙХАТИ

8-бет	– Ўзбекистонда ўсимликлар
20-бет	– Амир Темур ҳайкали, Тошкент
38-бет	– Самарқанднинг тарихий қисми
53-бет	– АМХШ сафари давомида ННТлар билан маслаҳат, Тошкент, 2009
76-бет	– Орол денгизи ғарбий қисмининг собиқ туби
92-бет	– Тошкентдаги бизнес маркази
107-бет	– СамАвто корхонаси, Самарқанд
122-бет	– Бухоро вилояти. Жайрон экологик маркази. Тузли кўл
144-бет	– Қашқадарё вилояти. Ҳисор кўриқхонасидаги маҳаллий фотоэлектростанция
157-бет	– Сурхондарё вилоятида ер деградацияси

Суратлар муаллифлари:

8-бет	– Анатолий Ни
20-бет	– Ярослав Булич
38-бет	– Ярослав Булич
53-бет	– Ярослав Булич
76-бет	– Анатолий Ни
92-бет	– Ярослав Булич
107-бет	– Маттиас Шрепферман
122-бет	– Наталья Шивальдова
144-бет	– Мажид Хўжаев
157-бет	– Леонид Кудрейко

ҚИСҚАРТМАЛАР

ЕМЕР	Европа ҳаво ифлословчи моддаларнинг узоқ муддатли кўчишини кузатиш учун ҳамкорлик дастури
ISO	Халқаро стандартлаш ташкилоти
ИХРТ	Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти
TACIS	Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига Техник Ёрдам
TRACESA	Европа-Кавказ-Осиё транспорт коридори
АМТБ	Атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш
АҲШ	Атроф-муҳит ҳолати шарҳи
БКТ	Биокимёвий кислород талаби
БМСҲР	Биохилма-хиллик миллий стратегияси ва ҳаракат режаси
БМТЕИК	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссияси
БМТИЎАК	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Иқлим ўзганиши соҳасидаги асосий конвенцияси
БМТИЎАК	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт Дастури
БМТТД	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг жиддий қурғоқчилик ва/ёки саҳроланишга дуч келган мамлакатлар, хусусан Африкада саҳроланишга қарши кураш конвенцияси
БМТЧҚК	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Экология Дастури
БМТЭД	Барқарор ривожланиш учун давлатлараро комиссия
БРДК	Барқарор ривожланиш миллий стратегияси
БРМС	Барқарор ривожланиш учун таълим
БРТ	Бевосита чет эл инвестициялари
БЧЭИ	Собик СССРнинг стандартлаш ташкилоти
ГОСТ	Глобал ўзгариш бўйича Германия маслаҳат кенгаши
ГЎГМК	Глобал экологик жамғарма
ГЭЖ	Дихлордифенилтрихлорэтан
ДДТ	Давлат махсус таҳлил назорати инспекцияси
ДМТНИ	Давлат экологик экспертиза
ДЭЭ	Ер ресурсларини бошқариш учун Марказий Осиё мамлакатлари ташаббуси (САСІLM)
ЕБМОМТ	Евросиё иқтисодий ҳамжамияти
ЕврОсИХ	Европа Иттифоқи
ЕИ	Ер ресурслари, геодезия ва картография давлат кадастри давлат қўмитаси
ЕРДҚ ЕРДҚ	Европа тикланиш ва тараққиёт банки
ЕТТБ	Ердан фойдаланишни ўзгартириш ва ўрмончилик
ЕФЎЎ	Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти
ЕХХТ	Жами муаллақ зарралар
ЖМЗ	Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти
ЖССТ	Жамоатчилик экологик экспертиза
ЖЭЭ	Иссиқхона газлари
ИГ	Истеъмолчи нархлар индекси
ИНИ	Ислом тараққиёт банки
ИТБ	Ирригация тизимларининг ҳавза бошқармаси
ИТХБ	Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро ҳайъати
ИЎХҲ	Ифлословчилар чиқариш ва кўчиши реестри
ИЧКР PRTR	Ишлаб чиқарувчи нархи индекси
ИЧНИ	Кўп тарафлама экологик битим
КТЭБ	Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги
МДҲ	миллиард куб метр
млрдкубм	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари
МРМ	Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари
МШЕМ	Навоий кон-металлургия комбинати
НКМК	Нодавлат нотижорат ташкилоти
ННТ	

НОФМРК	Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши
Ш.ё.т.	Шартли ёқилғи тоннаси
ОДХЖ	Орол денгизини сақлаб қолиш халқаро жамғармаси
ОЕМ	Озонни емирувчи модда
ОТБ	Осиё Тараққиёт банки
ОТИИК	Осиё ва Тинч океани учун иқтисодий ва ижтимоий комиссия
ПАУ	Полиароматик углеводород
РТМ	Ривожланиш ва тадқиқот маркази
СИИ	Сув ифлосланиши индекси
СКДК	Сув координацияси учун давлатлараро комиссия
СРИБ	Сув ресурсларини интеграллашган бошқаруви
СССР	Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи
СФУ	Сувдан фойдаланувчилар уюшмаси
СЭБ	Стратегик экологик баҳолаш
ТМДҚ	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
ТМХД	Табиат муҳофазаси ҳаракат дастури
ТОИ	Турғун органик ифлословчи
ТРМ	Тоза ривожланиш механизми
ТЭҚ	Тасдиқланган эмиссия қисқартирилиши
ТЭС	Иссиқлик ва электр станцияси
УОБ	Учувчан органик бирикмалар
ФОС	Фаровонлини ошириш стратегияси
ХҚТ	Харид қобилияти тенглиги
ХФУ	Хлорфторуглерод
ХЭК	Халқаро электротехника комиссияси
ШЕКМО	Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиё
ЭАТ	Экологик ахборот тизими
ЭБТ	Экологик бошқарув тизимлари
РЭЖ	Рухсат этилган концентрация
ЭҲМР	Экологик ҳаракат миллий режаси
ЮНЕСКО	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, Фан ва Маданият Ташкилоти
ЮНИДО	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Саноат Ташкилоти
ЯИМ	Ялпи ички маҳсулот
Ўзгидромет	Гидрометеорология хизмати маркази
Ўзкоммунхизмат	Ҳукуматнинг коммунал хизматларга масъул агентлиги
ЎЗМУ	Ўзбекистон миллий университети
Ўзнефтьгаз	Давлат нефть компанияси
Ўзстандарт	Ўзбекистон стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги

БЕЛГИ ВА ЎЛЧОВЛАР

..	маълумот йўқ
-	ноль ёки эътиборсиз
,	ўнталик вергул
°C	Цельсий градуси
\$	АҚШ доллари
Ки	Кюри
ГВтс	гигаватт-соат
га	гектар
кг	килограмм
кЖ	киложоул
км	километр
км ²	квадрат километр
км ³	куб километр
кгнэ	нефть эквиваленти килограмми
ктнэ	нефть эквиваленти килотоннаси
кВ	киловольт
кВт	киловатт
кВтс	киловатт-соат
л	литр
м	метр
м ²	квадрат метр
м ³	куб метр
МВт	мегаватт
ПЖ	петажоул
ppm	миллионга қисм
с	секунд
т	тонна
ТЖ	теражоул
тнэ	нефть эквиваленти тоннаси
тёэ	ёқилғи эквиваленти тоннаси
ТВтс	тераватт-соат

ВАЛЮТА ӱГИРИШ ЖАДВАЛИ
Айирбошлаш курси (давр ӱртачаси)

Йил	Сӱм/АҚШ доллари
2000	236.58
2001	423.08
2002	771.42
2003	971.35
2004	1,019.94
2005	1,113.89
2006	1,219.59
2007	1,264.07
2008	1,320.94

Манба: ЕИК маълумотлар базаси (2009 йил 29 апрелда кўрилган).

Резюме

Ўзбекистон учун Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АХШ) 2001 йилда ўтказилган. Ушбу иккинчи шарҳда биринчи АХШдан кейин мамлакатда атроф-муҳитни муҳофазасида эришилган ижобий ўзгаришлар танқидий кўриб чиқилади ва атроф-муҳит билан боғлиқ мавжуд муаммолар муҳокама этилади.

2001 йилдан буён Ўзбекистон иқтисодиёти жиддий ривожланиш ва хусусийлаштириш даврларини босиб ўтди. Иқтисодий ўсиш натижалари чуқур таассурот қолдиради ва 2002 йилдан бери ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) икки баробардан кўпроқ ошди. Кам таъминланганлик оралиғи бир мунча қисқартирилган бўлса-да, яна кўп ишлар, хусусан қишлоқ жойларда, қилиниши керак. 2001 ва 2005 йиллар оралиғида шаҳардаги ва қишлоқдаги кам таъминланганлик кўрсаткичининг фарқи 8 фоиздан 12 фоизгача ўсди.

Бой ва хилма-хил табиатига қарамай, экологик бепарволик билан экологик жиҳатдан салбий иқтисодий сиёсат туфайли Ўзбекистон бир қатор жиддий атроф-муҳит инқирозлари марказига айланди. Пахта етиштиришда катта миқёсда кимёвий моддалар қўлланилиши, самарасиз ирригация ва ярқосиз дренаж тизими ифлосланган ва шўр сув кўп миқдорда қайта ерга сизиб кетишига олиб келди. Натижада чучук сувга янада кўпроқ ифлословчи моддалар тушди. Барча суғориладиган ерларнинг қарийб 50 фоизи шўрланган, деб таснифланди, суғориладиган ерларнинг тахминан 5 фоизи юқори даражада шўрхок.

Минтақанинг икки асосий дарёсидан суғориш мақсадида ниҳоятда катта миқдорда сувни олиш, қишлоқ хўжалигида кимёвий моддаларнинг кенг қўлланилиши ва оқова сувга етарли даражада ишлов бермаслик сезиларли миқёсда соғлиқ ва экологик муаммоларни келтириб чиқаряпти. 2007 йилда Орол денгизи аввалги сатҳининг 10 фоизини эгаллаб турди, холос. Ўзбекистон Орол денгизини тиклашдан воз кечиб, микроиқлимдан фойда кўриш, эрозия, саҳроланиш, тўқайзорлар йўқолиши ва биохилма-хиллик йўқолиши билан кураш мақсадида диққатни жануброқда қатор қўллар яратишга қаратди.

Қарор қабул қилиш шароити ва қарорларни бажариш

Ўзбекистон барқарор ривожланишига устувор вазифа деб қарайди. 1997 йилда қабул қилинган Барқарор ривожланиш миллий стратегияси (БРМС) барқарор ривожланишнинг асоси сифатида хизмат қилишда давом этмоқда ва барча стратегиялар ва қонун ҳужжатлари учун асосий таянч ҳужжат сифатида қўлланилмоқда. Ҳукуматнинг барча ҳужжатлари ушбу стратегияга мувофиқ бўлиши шарт.

Умуман айтганда, асосан мамлакат иқтисодиётининг барча тармоқларидаги ривожланишни бошқариш тамойилларининг баёни бўлган ушбу стратегияда атроф-муҳитга кам эътибор берилган. Стратегиянинг аксарият қисми иқтисодий ва ижтимоий масалаларга бағишланган, умумий эътибор иқтисодий ўсишни юксалтириш ва кам таъминланганликни камайтиришга бағишланган. БРМС билан бир қаторда Атроф-муҳитга тегишли ҳаракат миллий режаси, Экологик саломатлик миллий ҳаракат режаси ва Биохилма-хиллик миллий стратегияси барқарор ривожланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун асосий стратегия сифатида хизмат қилиб келмоқда. 2007 йилдаги 2008–2010 йилларга мўлжалланган Фаровонликни ошириш стратегияси жадаллашган ўсишни мамлакатда кам таъминланганлик даражасини камайтиришга қаратади.

2001 йилдан бери Ўзбекистон атроф-муҳит борасида янги қонун ҳужжатларни қабул қилиб, мавжудларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилмоқда. Бундан мақсад асосий меъерий ҳужжатлар ижросини таъминлаш, илгари эътибордан четда қолган масалаларни кўриб чиқиш ва қонун ҳужжатлари тегишли халқаро қонулар ва стандартларга мувофиқ бўлишига имкон яратишдир. Меъерий асос ҳам ривожлантирилаётган бўлса-да, ижро этиш учун керак бўлган қоидалар қонун кучга қилинишидан кечикиб қабул қилиниши ғайриоддий ҳол эмас.

Риога қилиш ва амалга ошириш механизмлари

Корхона ва шахслар атроф-муҳитга тегишли қонун ҳужжатларига риога қилишини таъминлаш учун ***ваколатли давлат органлари томонидан амалга ошириладиган назорат, корхоналар ўзини-ўзи мониторинг қилиши ва фуқаролар томонидан мониторинг асосий механизмлар ҳисобланади.*** 2001 йилдан бери юқорида айтилган механизмлар, шунингдек атроф-муҳит ва табиий ресурслар тўғрисидаги қонунларнинг тегишли қоидалари деярли ўзгартирилмади.

Тадбиркорларга тушадиган маъмурий юкни энгиллаштириш мақсадида экологик қонунларга муайян қўшимчалар ва ўзгартириш киритилди. Бунга экологик назорат органларнинг фаолиятни тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш ваколатини чеклаш ҳисобига эришилди. Муайян, масалан, инсон саломатлиги ёки атроф-муҳитга муқаррар ёки эҳтимолий таҳдид ҳоллар бундан истисно. Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамаси турли вазирлик, қўмита ва агентликларга экологик назоратнинг баъзи соҳаларида чекланган ваколат берувчи бир қатор меъерий ҳужжатларни қабул қилди.

2000 йиллар бошларида давлат экологик экспертиза (ДЭЭ)лар 5000 дан камроқ хўжалик юритувчи субъектларда ўтказилган бўлса, 2007 ва 2008 йилларда улар тахминан 12 000 хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан ўтказилди. Атроф-муҳитни стратегик баҳолаш воситаси Ўзбекистонда оммалаштирилмаган. Бироқ, ДЭЭси давлат дастурлар лойиҳасини тайёрлаш, шунингдек шаҳар режалари ҳужжатлари учун хўжалик юритувчи субъектларнинг лойиҳалаштириш босқичида аҳоли 50 000 дан ортиқ ҳолларда мажбурий ҳисобланади. ДЭЭдан ўтказилган режалаштиришган фаолият учун атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) ҳисоботида берилган ижобий хулоса экологик руҳсат билан баробар.

АМТБ шарт бўлган хўжалик юритувчи субъектлар рўйхати ва уларни тўрт тоифага таснифлаш Европа Иттифоқининг муайян давлат ва хусусий лойиҳаларнинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш тўғрисидаги директиваси ёки Трансчегара шарт-шароитида атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш тўғрисидаги конвенцияга асосидаги ўхшаш АМТБ шарт бўлган лойиҳалар рўйхатига мувофиқ эмас. АМТБ жараёнининг таркибий қисми сифатидаги жамоат муҳокамаси ДЭЭ органи ва лойиҳа ишлаб чиқувчининг ихтиёрига берилган.

Экологик мониторинг, ахборот, жамоатчилик иштироки ва таълим

Мониторинг тизимлари 2001 йилдан бери кенгайтирилмаган, баъзи ҳудудларда эса қисқартирилган. Экологик мониторингни самарали ахборот ва сиёсат воситасига айлантириш, жамоатчиликнинг қарор қабул қилишда иштирокини рағбатлантириш ва барқарор ривожланиш тамойилини турли босқичлардаги таълим ва малака оширишга киритиш учун уни кучайтиришга эҳтиёж бор.

Мониторинг тизими мамлакатнинг мониторинг қоидалари талабларига мос эмас. Аксарият экологик сифат стандартлари асосан совет даврида қўлланилган сифат стандартларининг ўзи, ҳолбуки атмосфера ҳавосига тегишли стандартлар қайта кўриб чиқилди. Амалда эмиссия стандартлари билан қамраб олинган ифлословчиларнинг анчаси аслида хўжалик юритувчи субъектлар томонидан кузатилмайди.

Стандартлар тизими ҳали ҳам кенг қамровли, аммо ҳаддан ташқари баланд мақсадларга қаратилган. Тартибга солинган ифлословчиларнинг ҳаддан ташқари кўплиги давлат органлари зиммасига ҳаётдан узоқ мониторинг ва амалга ошириш талабларини юклайди. Ўзбекистоннинг бир қатор стандартлари аниқлаш ёки ҳисоблаш чегарасидан паст бўлгани учун улар бажариладими, билишнинг имкони йўқ.

Ифлосланишни мониторинг ахборот тизими яхши структурага эга ва у ифлосланиш параметрлари ва алоҳида-алоҳида корхоналар бўйича маълумот етказиб беради. Икки йилда бир марта ифлосланиш манбалари ҳолати ва уларнинг атроф-муҳитга таъсири тўғрисида ахборотнома эълон қилинади. Ахборотноманинг янгилиги шундан иборатки, унда алоҳида корхоналар бўйича меъёрдан ошиш ҳоллари эълон қилинади ва улар белгиланган чегара қийматлар ва тегишли энг кўп йўл қўйиладиган

концентрациялар билан солиштирилади. Бу тизим Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссия (БМТЕИК)си кўриб чиққан мамлакатлар орасида яғонадир.

Муҳим экологик масалалар йиғиладиган статистик маълумотлар билан қамраб олинмайди. Давлат статистика қўмитаси 20-30 йил муқаддам киритилган статистика шакллари асосида бирон бир ўзгартириш киритмай атроф-муҳитга тегишли статистик маълумотларни йиғишда давом этмоқда.

Ўзбекистонда атроф-муҳитга тегишли даврий статистика синопсиси эълон қилинмайди. Атроф муҳитга тегишли маълумот чекланган миқдорда мамлакат “Статистика йиллигида” эълон қилинади. Давлат статистика қўмитаси атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги асосий кўрсаткичлар ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш йиллик хабарномасини айрим давлат органлари билан чекланган фойдаланиш учун эълон қилади. Давлат статистика қўмитаси йиғадиган аксарият экологик маълумотлардан жамоатчилик фойдалана олмайди.

Бироқ, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДК) жамоатчилик хабардорлигини ошириш мақсадида экологик ахборотни фаол тарқатиб келмоқда. Ушбу орган махсус веб-портал ташкил этиб “Чинор” нашриётини барпо этди. Нашриёт “Экологик хабарнома”ни ўзбек ва рус тилларида болаларга мўлжалланган илова билан чоп этади. “Чинор” айрим масаларга бағишланган экологик материалларни ҳам эълон қилади.

Шундай бўлса ҳам, атроф-муҳит масалаларига дахлдор бошқа органлар экологик ахборотни яхши ва етарли даражада тарқатмайди. Бу Ўзбекистон фуқаролари шаҳарлар ҳавоси, ер усти суви, ер ости суви, тупроқ ва озик-овқатнинг ифлослашини, айниқса пестицидлар билан ифлосланиши каби экологик муаммолар тўғрисида етарли маълумотга эга эмаслигини англатади.

Қонун ҳужжатлари, ҳуқуқий актлар, меъерий ҳужжатлар ёки дастурлар ишлаб чиқишда жамоатчилик ишторокини қўллаб қувватламайди. Шунга қарамай, ТМДКси раҳбарият мажлисларига ихтисослашган нодавлат ташкилотларнинг аъзоларини таклиф этиб жамоатчилик вакилларини бундай ҳужжатлар муҳокамасига жалб этади, аммо билдирилган фикрлар инobatта олинганлиги ёки олинмаганлиги ҳақида қайтма маълумот йўқ.

Мактабгача таълим муассасаларнинг тахминан ярмида атроф-муҳит мавзулари ва барқарор ривожланиш тўғрисида тадбирлар ташкил қилади. Бошланғич мактабларда атроф-муҳит масалалари ёритилса-да, ўрта умумтаълим ва касб-хунар мактабларининг ўқув дастурларига атроф-муҳит киритилмаган. Олий таълим муассасаларида санокли атроф-муҳит кафедралари фаолият кўрсатади.

Халқаро ҳамкорлик ва мажбуриятлар

Ўзбекистон атроф-муҳит борасидаги 24 кўп томонлама битим (КАМБ)га аъзодир. Бироқ уларнинг татбиқи янада самаралироқ бўлиши мумкин эди. Гарчи Ўзбекистон халқаро учрашувларда мунтазам қатнашиб турса-да, мамлакатда мувофиқлаштириш йўқлиги бундай ҳукуматлараро форумлар мақбул натижа беришига мамлакат ҳисса кўшишига анча халақит бермоқда. Устига устак, КАМБга кўра мамлакатнинг ҳисобот бериш мажбуриятлари доим ҳам ўз вақтида ва тўлалигича бажарилмайди.

Гарчи Ўзбекистон ўзини минтақадаги аҳамиятли ўйинчи ўрнида кўрса-да, мамлакат бешта БМТЕИК конвенцияларидан фақат биттасига аъзодир. Конвенциялар трансчегаравий характерга эга бўлгани туфайли уларга аъзо бўлиш амалда нима оқибатларга олиб келиши ҳақида ҳукумат даражасида аниқ фикр йўқ.

Мингйиллик ривожланиш мақсадлари (МРМ)ни амалда бажариш учун ҳали ҳам аҳволни яхшилаш талаб қилинади. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2000 йил Мингйиллик баёнотига биноан Ўзбекистон ўз миллий мўлжал ва индикаторларини ифода этди. Гарчи экологик барқарорлик аксарият ривожланиш стратегия ва ҳаракат режаларига киритилган бўлса-да, Ўзбекистон МРМ экологик барқарорлик мўлжалларига эришиш салоҳиятига эга. Бироқ илдамлаш жуда секин юз берди, асосан бу сиёсий хоҳиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чораларини институтлаш ва самарали бажаришга қатъият етишмаслиги туфайли рўй бермоқда.

Орол денгизи ички ҳавзасининг пастки оқимида жойлашган Ўзбекистон юқори оқимда жойлашган мамлакатлардан келадиган трансчегаравий сувга қарам. Чучук сув танқислиги ҳозирги пайтда энг катта экологик муаммо бўлиб келажакда ҳам шундай бўлиб қолади. Бунинг боиси – сув шўрланган КАҲШсил ерларда кишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқариш учун ҳал қилувчи ресурс ҳисобланади. Бу ҳолат мустақил давлатлар орасида сув хўжалиги бошқарувида янги ёндашувни кўллашга, жумладан ҳамкорлик мақсадида мувофиқ халқаро ҳуқуқий асосларни яратишга ундайди.

Хўжалик юритувчи субъектлар ва фаолиятнинг атроф-муҳитга таъсирини, жумладан чегарадан ошадиган таъсирни, режалашнинг эрта босқичларида баҳолаш яхши қўшничилик муносабатларнинг муҳим шарти ҳисобланади. Атроф-муҳитга таъсирни трансчегаравий шарт-шароитда баҳолаш конвенцияси ва Трансчегаравий сув оқими ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция бундай мулоқот ва ҳамкорлик учун муҳим ҳуқуқий асосни таъминлаб бериши мумкин.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш харажатлари ва иқтисодий воситалар

Ифлослашга жарима режими қатъий эди ва экологик жамғарма ресурслари ошиб борди. Табиий ресурсларга солиқ ставкасини ошириш ва айни пайтда даромад солиғи ставкалари пасайтириш Ўзбекистонга “яшил” солиққа тортиш томон силжишга имкон берди. Тарифлар кўпроқ таннархни акс эттирадиган бўлди ҳамда йиғиб олиш ошди. Экологик бошқарув, хусусан сув таъминоти ва санитария ишларни маблағ билан таъминлаш Ўзбекистонда устун аҳамиятга эга деб ҳисобланади.

Охирги АҲШдан кейин ҳеч бир янги молиявий воситалар киритилмади. Бирок, мавжуд воситалар асосида тўловларни ҳисоблаш, жумладан имтиёзлар ва тушумларни турли ҳудудий босқичларга тақсимлаш қоидалари ўзгартирилди.

Бир қатор фойдаланувчилар атроф-муҳитни ифлослаш ва чиқиндиларни йиғиштириш учун тўловларга оид махсус қоидалардан фойда кўрдилар. Ислоҳот истисно ва имтиёзлар режимини қатъий сақлаш томонига ривожланди. Бирок, 2006 йил ислоҳоти билан киритилган бир истисно билан барча давлат ташкилотлари ифлослаш бадалини тўлашдан озод қилинди.

Экологик мақсадларда маблағ билан таъминлаш манбаи сифатида экологик жамғармалар тизимининг аҳамиятини исботлади. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармада йиғиладиган тушумлар қаторига маҳаллий жамғармаларнинг 25 фоизини, иштирокчи корхоналардан тушган даромадни, ихтиёрий бадаллар ва ноширлик фаолиятини ҳам киради. Бунинг устига, 2004 йил ислоҳотига кўра, марказий атроф-муҳит инспекторлари фаолиятдан келиб чиқадиган барча жарима ва даъво тўловларнинг 50 фоизи Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармасига келиб тушади.

Шундай бўлса-да, ошкораликка эътиборни кучайтириш, методология ишлари ва сиёсат таҳлилин яхшилаш Миллий жамғарма фаолиятининг самарадорлигини оширган бўлар эди. Махсус бириктирилган маблағ молиялашни экологик мақсадларга йўналтиришда ва экологик сиёсатни ресурслар учун бошқа рақобатлашувчи даъволардан ҳимоя қилишда катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Мамлакатдаги экологик сарфларнинг асосий қисми корхоналар зиммасида. Улар лозим талабларга жавоб беришини тасдиқлаган атроф-муҳит органлари томонидан сертификатланган атроф-муҳит учун мақбул технологияларни киритсалар солиқдан муайян муддатга озод этиладилар. Экологик жамғармалар ишини тартибга солувчи меъерий ҳужжатларга кўра корхоналарнинг атроф-муҳит муҳофазасига сарфлаган маблағлари ифлослаш бадаллари тўлови ҳисобига ётқизилиши мумкин.

Барқарор ривожланиш учун сув ресурсларини бошқариш

Ҳосил қилинган сув ресурслар миқдори (10 фоизга яқин) ва мамлакатда ишлатилган жами сув ресурслари орасида улкан номутаносиблик мавжуд. Фойдаланилган ялпи сув миқдорининг 90 фоизи суғоришга сарфланади. Кишлоқ хўжалик секторида емирилган суғориш инфратузилмаси ва эскириб қолган суғориш усуллари қўлланилиши туфайли ғоят катта миқдорда сув йўқотилади. Мамлакатнинг ҳозирги сув ресурслари сифати қоникарли эмас, бу эса касалланиш (буйрак хасталиклари, онкология ва

ўткир инфекция хасталиклари) даражаси ва катталар ва болалар ўлими кўрсаткичи ошиб боришига олиб келмоқда.

Давом эттирилаётган ислоҳот сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга қаратилган. Суғориш тизимларнинг ҳавза маъмурияти ва сувдан фойдаланувчилар уюшмаларини барпо этиш орқали сув бошқарувининг икки поғонали тизимини ташкил этиш ушбу ислоҳотнинг энг муҳим таркибий қисми бўлди.

Гарчи коммунал тизим оқова сувнинг оқар сувга ташланиши охириги йилларда камайган бўлса-да, тозалаш қоидалари талаб даражасида эмас. Оқова сувга ишлов бериш иншоотларнинг унумдорлиги пастлиги ер усти сув оқимлари ва пастлик омборларда ифлословчи моддалар концентрацияси ошиб боришига олиб келмоқда. Бундан ташқари, ишлов берилган сувда аммоний ва ва нитритлар концентрацияси ошиб бораётгани анақланмоқда. Асосий сув оқимлари энди ичимлик суви манбаи бўла олмаслигини инobatга олсак, аҳолини сифати яхши ичимлик суви билан етарли даражада таъминлаш мамлакатнинг энг жиддий муаммоларидан бири бўлади.

Ерни бошқариш ва муҳофаза қилиш

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон иқтисодийнинг асосий ва хатарлар олдида заиф тармоқларидан бири ҳисобланиб, 2007 йилда ЯИМга 30,7 фоизгача ҳисса қўшган. Озиқ-овқат хавфсизлиги жихатидан қишлоқ хўжалиги Ўзбекистондаги озиқ-овқат истеъмолининг 80 фоизини қоплайди. 2007 йилда бутун аҳолининг 64,1 фоизи қишлоқ жойларда яшаган эди. Аҳолининг қарийб 88 фоизи саҳроланиш хавфи остида яшаган, иқлим ўзгариши туфайли бу рақамнинг ўсиш эҳтимоли бор. Қишлоқ хўжалик секторидан барқарор ривожланиш қишлоқ жойлардан миграциянинг олдини олиш, жамиятда тангликни юмшатиш ва ижтимоий барқарорликни сақлаш учун юқори даражада устувор вазифа ҳисобланади.

Пахта мамлакатнинг энг муҳим товар зироати ҳисобланади. Ўзбекистон ҳали ҳам пахта экспорти бўйича Америка Қўшма Штатларидан кейин дунёда иккинчи ўринда туради. Пахтани суғориш учун керак бўлган сув, етиштириш учун керак бўлган пестицид ва ўғит миқдори юқори ва ғалла учун керак бўлган миқдорлардан сезиларли даражада юқори. Пахта ва ғалла етказиб беришга бевосита давлат аралашуви даражаси юқори бўлиб келди, шунингдек асосий ресурслардан, хусусан сувдан оқилона фойдаланишни нарх-наво билан рағбатлантириш қўлланилмади.

Ер ресурсларини бошқаришда ер шўрланиши, тупроқ эрозияси ва тупроқнинг хавфли моддалар билан ифлосланиши каби муаммолар юзага келмоқда. 1990 йиллардаги янада салбийроқ тенденциядан сўнг барқарорлашувга қарамай суғориладиган ерларда ер деградацияси даражаси юқорилигича қолмоқда, тахминан 55 фоиз ер бирон бир шаклда деградация ва ҳосилдорлик пасайишидан зиён кўрмоқда. Ер шўрланиши, ер ости сувнинг сатҳи кўратилиши, тупроқ сурилиши, суғориш туфайли ва жарлар ҳосил бўлиш туфайли эрозия суғориладиган ерлар учун асосий хавф ҳисобланади.

Яйловларда ортиқча мол боқиш 16,4 миллион га (ёки 73 фоиз) яйловларнинг деградациясига олиб келди. Яйлов ердан қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланишнинг энг кенг тарқалган туридир. Ўтлок ва яйловлар мамлакат ҳудудининг 54 фоизини ташкил қилади, ҳолбуки ҳайдаладиган ер 11 фоизни ташкил қилади. Устига устак, ўсимликни ёнилги ва ўтин учун олиш эрозияга, жумладан қияликларда сув эрозиясига сабаб бўлмоқда.

Барқарор бўлмаган бошқарув амаллари кенг тарқалган бўлиб, ернинг янада деградацияси хавфини тугдирмоқда. Экин алмашуви қўлланилмаслиги ва катта миқёсда пахта ва ғалла етиштириш органик ўғитлардан чекланган миқёсда фойдаланиш билан биргаликда тупроқ юқори қатламлари таркибида органик моддалар етишмаслиги ва тупроқ ҳосилдорлиги пасайишига олиб келади.

Энергетика ва атроф-муҳит

2000 йилда Ўзбекистонда энергия интенсивлиги (ЯИМ бирлигига солиштирма бирламчи энергия истеъмоли) Хитойдаги энергия интенсивлигидан 4 баробар юқори эди. Энергетика самарадорлигини

оширишга қаратилган ҳаракатини янада кучайтириш мақсадида 2002 йилда Вазирлар Маҳкамаси 2010 йилгача мўлжалланган Энергетика самарадорлиги дастурини қабул қилди. Сув ва иситиш ўлчов асбобларни ўрнатиш тобора кенгайиб бориши дастурни бажариш йўлида қилинган биринчи ва ижобий қадам бўлди.

Қайта тикланувчи энергия салоҳияти катта бўлишига қарамай, тикланадиган энергия манбалари, айниқса қуёш энергиясидан фойдаланиш режалари мавжуд эмас. Институциявий ва сиёсий поғоналарда қайта тикланувчи энергия манбаларидан оқилона фойдаланишга оид умумий мақсадлар белгиланмаган. Ҳозирги пайтда ўрнатилган қувватларнинг 10 фоизини ташкил қилувчи гидроэнергетика ривожлантирилмоқда.

Бошқа томондан, Ўзбекистонда кейинги беши йил давомида кўмирнинг улуши 5 фоиздан 10 фоизгача ўсиши назарда тутилмоқда. Бу эса эмиссия анча ўсишига олиб боради. Бирок ушбу 2010 йилга белгиланган мақсад биринчи АХШда айтиб ўтилган бўлса ҳам ҳали амалга оширилмади. Нефть ва газни қайта ишлаш саноати мамлакатда ҳаво ифлосланишининг иккинчи ўриндаги кўчмас манбаидир. Хом нефть таркибида олтингурут кўплиги (2,7 фоизгача) ва десульфуризация қўлланилмаслиги иссиқлик электр станциялар, қозонхоналар ва нефтни қайта ишлаш заводларидан олтингурут диоксиди эмиссияси юқориликка олиб келди (саноатдаги эмиссиянинг 58,8 фоизи ва мамлакатдаги олтингурут эмиссиясининг 30,7 фоизи).

Иқлим ўзгариши ва атроф-муҳит

Ўзбекистон Тоза ривожланиш механизми (TRM)да қатнашади. Мамлакат бунда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Иқлим ўзгариши бўйича асосий конвенция (БМТИЎАК)нинг I-иловасига киритилмаган иштирокчи ва Киото Протоколининг V-иловасига киритилмаган иштирокчи сифатида қатнашади. Шарҳ пайтида Ўзбекистон олтига, барчаси азот чала оксиди (N_2O)ни камайтиришга оид ва БМТИЎАКнинг Ижроия Кенгаши рўйхатга олган лойиҳага эга Марказий Осиёдаги ягона давлат эди. Углерод диоксиди (CO_2) ва метан (CH_4)ни камайтиришга қаратилган бошқа лойиҳалар танланмади. N_2O эмиссияси ҳиссаси мамлакатдаги эмиссиянинг тахминан 5 фоизини ташкил қилади, ҳолбуки аксарият эмиссия CO_2 ва CH_4 дан келиб чиқади. Бунинг устига, мамлакатнинг электр энергия ишлаб чиқишда газдан кўмирга ўтиш мақбул кўрилган сиёсати оқибатида иссиқхона гази (ИГ) эмиссияси ортиб боради.

Бироқ айтилган пайтда мамлакат энергетика сиёсатида катта ўзгариш рўй бермоқда, энергия ишлаб чиқишда кўнгири кўмирга қайтилмоқда. Хусусан, кўмир қазиб олишни уч баробар ошириб тахминан 10 миллион тоннага етказиш ва кўмир ёқиб ҳосил қилинган энергия улушини 3,9 фоиздан 15 фоизга етказиш режалари амалга оширилмоқда. Газдан кўмирга ўтиш оқибатида ИГ эмиссиясига тегишли расмий маълумот йўқ. Шунга қарамай, энергетика сиёсатини иқлим ўзгариши тақозо этган янги воқеликка мослашга қаратилган жиддий қадамлар ташланди, жумладан тариф асосидаги ва тарифга асосланмаган чоралар кўрилди.

Эриётган музлик ва қор захиралари, Орол денгизининг қуриб бориши ва буғланиш орқали сувнинг йўқотилиши белгилари, эскирган сугориш амалиёти ва инфратузилмаси иқлим ўзгариши, сув хавфсизлиги ва Марказий Осиё, айниқса Ўзбекистонда ривожланиш орасида яқиндан боғлиқлик борлигини бўрттириб кўрсатади. Вазият сув ва энергияни исроф қилишни камайтиришга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиб бажаришни тезлаштириш ҳамда мамлакатнинг барқарор ривожланиши ва барқарорликни таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалик ривожланишининг барқарор шакллари рағбатлантиришни тақозо этади.

КИРИШ

I.1 Табiiй шароит

Ўзбекистон денгизга чиқиш учун икки мамлакатдан ўтиш керак бўлган Марказий Осиё мамлакатидир. Ғарб ва шимолда у Қозоғистон билан (чегара узунлиги 2.206 км), шарқда Қирғизистон (1.099 км) ва Тожикистон билан (1.161 км), жануб ва жануби ғарбда Афғонистон (137 км) ва Туркманистон билан (1.621 км) чегарадош. Ўзбекистон территорияси 447.000 км² бўлиб ғарбдан шарқ йўналишида 1.425 км, шимолдан жанубга йўналишида 930 км ясталган, бундан Қорақалпоғистон Автоном Республикаси 160.000 км² эгаллайди. Мамлакатнинг тахминан 22.000 км² (ёки 4,9 фоиз) сув эгаллайди.

Ўзбекистоннинг умумий топографияси жуда ранг-баранг, мамлакат территориясининг қарийб 80 фоизини эгаллаган чўл текисликдан тортиб шарқий тоғ минтақалардаги баландлиги денгиз сатҳидан 4.500 метрга етадиган чўққилар бор. Мамлакатнинг энг паст жойи, Сарикамиш кўли, денгиз сатҳидан 12 метр пастда, энг баланд нуқтаси Тожикистон билан чегарадаги Ҳисор тизма тоғидаги баландлиги 4.643 м номланмаган чўққидир. Энг баланд номланган чўққи Аделунг тоғидир (4.301 м).

Ўзбекистоннинг жануби шарқини қўшни Қирғизистон ва Тожикистонда анча баландроқ чўққилари бор Тиён-Шон (Тангритов) тоғлари этаклари ташкил қилади. Тоғлар Марказий Осиё билан Хитой ўртасида табиий чегара бўлиб туради. Тоғли худудларда тез-тез ва сезиларли сейсмик ходисалар бўлиб туради, зилзилалар қуввати Рихтер шкаласи бўйича 10 баллга етади. 1966 йилда Ўзбекистон пойтахти Тошкент шаҳрининг катта қисми кучли зилзилада вайрон бўлган эди.

Ҳарорат катта ораликда ўзгаради, ўзгариш жойнинг баландлиги ва бошқа топографик хусусиятларга боғлиқ. Текисликларда иқлим континентал, ёз иссиқ ва кўрук, қиш қисқа ва совуқ. Январда ўртача ҳарорат 2,8°C дан –8°C гача бўлади, аммо минимал ҳарорат –38°C гача тушиши мумкин. Ёзнинг энг иссиқ ойи июль бўлиб тоғли худудларда – июль билан август. Ёзги ўртача ҳарорат 25°C билан 32°C орасида бўлади, бироқ 42°C дан 47°C гача иссиқ текисликда ва тоғ этакларида одатдаги хол бўлиб чўлларда ҳарорат 50°Cдан ҳам ошиши мумкин.

Мамлакатнинг аксарият қисми қурғоқчил (арид), ўртача йиллик ёғингарчилик 100 дан 200 мм орасида бўлади, бу эса буғланиш даражасидан паст. Ёғингарчилик фаслий: аксарият ёмғир қиш ва баҳорда бўлади, июлдан сентябргача жуда кам ёғингарчилик бўлади. Бу пайтда наботот ўсиши деярли тўхтаб қолади. Қуруқ, иссиқ ҳаво юқори даражада буғланиш билан бирга мувофиқ дренаж йўқлиги учун тупроқ тез минераллашувига олиб келади. Минераллашувга қўшимча равишда текислик ва тоғ этакларида кучли қуруқ ва иссиқ шамоллар эсиб эрозияга олиб келади.

Текисликлар чўл ва адирлардан иборат. Бепоён Қизилқум чўли жанубий Қозоғистонгача ястаниб Ўзбекистон шимолий текислик худудининг катта қисмини эгаллайди. Қизилқум чўлининг шарқида шимол, жануб ва шарқдан тизма тоғлар билан ўралган Фарғона водийси жойлашган (тахминан 21.440 км²), бу – мамлакатнинг энг ҳосилдор қисми. Фарғона водийсининг ғарбий чегарасини (узунлиги 2.212 км) Сирдарёнинг оқими белгилайди, у жанубий Қозоғистондан шимоли-шарқий Ўзбекистон бўйлаб Қизилқум чўлига оқади.

Умуман, Ўзбекистоннинг сув захиралари тақчил ва текис тақсимланмаган, бу эса мамлакатнинг аксарият жойларида сув танқислигига сабаб бўлади. Минтақанинг икки катта дарёси Тожикистон ва Қирғизистон тоғларида бошланадиган Амударё (узунлиги 2.580 км) ва Сирдарё Ўзбекистонда ҳаётбахш сув манбаи ҳисобланади. Улар Орол денгизи ҳавзасига мансуб. Ўзбекистон билан Қозоғистон ўртасида деярли тенг бўлинган Орол денгизи олти йил даврида қолган сатҳининг 40 фоизини йўқотди (1998 йилдаги 28.687 км² дан 2004 йилдаги 17.160 км² гача) (Харита 4.1). Орол денгизининг сатҳи қисқаришда давом этмоқда ва қолган сув ҳозирги пайтда уч алоҳида-алоҳида кўлни ташкил қилади.

Ўзбекистонда ўсимликлар

I.2 Ресурслар

Ўзбекистон ресурсга бой мамлакат, бунга қишлоқ хўжалик маҳсулоти – асосан пахта, табиий газ, нефть ва кўмир каби углеводородлар, олтин, уран, кумуш, мис, қўрғошин, цинк, вольфрам ва молибден каби фойдали қазилмалар қиради.

Пахта энг муҳим товар зироати ҳисобланади. Пахта экин майдони 1990 йил билан 2006 йил орасида 25 фоизга (2 миллиондан 1,5 миллион гектаргача) қисқарди. Олинган пахта ҳосили мустақилликдан аввалги йиллик 5 миллион тоннадан 2007 йилги 3,63 миллион тоннага тушди. Пахтанинг экспорт маҳсулоти сифатидаги салмоғи 1990 йиллар бошларидаги 45 фоиздан 2006 йилдаги 17 фоизга тушди. Бирок, Ўзбекистон пахта экспорти бўйича жаҳонда иккинчи ўринда туради ва Марказий Осиёнинг барча бошқа мамлакатлари биргаликда олингандан кўра уч баробар кўп пахта етиштиради.

Тез ўсиб бораётган аҳоли учун озиқ-овқат хавфсизлигига интилиш қишлоқ хўжаликдаги устун вазифаларда ўз аксини топди. Бугдой экин майдони ортди, пахта экин майдонлари эса қисқарди. Бугдой экин майдонлари охириги 25 йил мобайнида 60 фоизга ошди. 1990 йилда бугдой 1 миллион гектар ерда экилган бўлса, 2006 йилда бу майдон 1,6 миллион гектарга етиб борди. Бугдойдан юқори ҳосил олишга кўшимча равишда Ўзбекистон Марказий Осиёда энг кўп жут етиштиради; шунингдек, салмоқли миқдорда ипак, мева ва сабзавот етиштирилади. 2006 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулоти мамлакат экспорт даромадини қарийб 8 фоизини ташкил қилди.

Ўзбекистоннинг табиий газ захиралари ички талабни қондириш учун етарлидир. Табиий газ қазиб олиш 2005 йилда 60 миллиард куб метрга етди ва у муҳим экспорт маҳсулоти ҳисобланади. Нефть захиралари ички истеъмол учун деярли етарлидир. Нефть қазиб олиш пасайиб бормоқда – энг кўп, 59,1 миллион баррель 1999 йилда қазиб олинди, 2005 йилда қазиб олиш 39,4 миллион баррелга тушди.

Кончилик, айниқса олтин кончилиги, Ўзбекистон иқтисодиётининг асосини ташкил қилади. Гарчи олтин экспортига тегишли маълумот тақчил бўлса-да, олтин мамлакатнинг энг кўп экспорт қилинадиган маҳсулоти эканлиги равшан. Мамлакатнинг тасдиқланган олтин захираси 2.100 тонна деб ҳисобланган, бу жаҳонда олтинчи ўрин дегани. Чамаланган захира 3.350 тоннага етиши мумкин. Йиллик қазиб олиш

80 - 85 тонна, ёки жаҳон қазиб олишининг тахминан 3 фоизи бўлиб Ўзбекистон олтин қазиб олиш бўйича жаҳонда тўққизинчи ўринда туради.

I.3 Демографик ва ижтимоий шароит

Ўзбекистон аҳолиси Марказий Осиё аҳолисининг қарийб ярмини ташкил қилади. Аҳолининг катта қисми (66 фоиз) қишлоқ жойларда яшайди, ҳамда мамлакат 27,2 миллион халқининг кўпчилиги мамлакатнинг жануби ва шарқида яшайди. Аҳоли зичлиги мамлакатнинг географик хусусиятларига қараб, сезиларли даражада ўзгаради. 2007 йилда аҳолининг ўртача зичлиги квадрат километрга 61 киши эди; шундай бўлса-да, ҳосилдор Андижон вилоятидаги зичлик квадрат километрга 590 кишидан тортиб, катта қисмини Қизилқум чўли эгаллаган Навоий вилоятидаги квадрат километрга 8 киши орасида эди.

Ўзбекистон Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда 1990 йилдан бери аҳолиси ўсган санокли мамлакатлар қаторидадир. 2000 йилдан бери демографик ривожланиш жуда ижобий бўлди. Кутилган умр давомийлиги Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатларидагига қараганда юқори ва ҳам эркаклар, ҳам аёллар узокроқ умр кўраётган ҳолда уларнинг кутилган умрлари давомийлиги орасидаги фарқ 4,7 йилгача камайди. Болалар ўлими кўрсаткичи 2000-2006 йиллар оралиғида 24 фоизга пасайди. Юқори туғилиш кўрсаткичи ва болалар ўлими кўрсаткичи пасайганлиги туфайли Ўзбекистон аҳолиси жуда “ёшарди” – аҳолининг 31,6 фоизини 14 ёшдан ёшлар ташкил қилади (Жадвал I.1).

Гарчи Ўзбекистонда этник гуруҳлар сони катта бўлса-да, халқнинг аксарияти, аҳолининг тахминан 80 фоизи, ўзбеклардир. Бошқа этник гуруҳлар жумласида руслар (5,5 фоиз), тожиклар (5 фоиз), қозоқлар (3 фоиз), қорақалпоқлар (2,5 фоиз) ва татарлар (1,5 фоиз) (1996 йил чамаси). Халқнинг тахминан 90 фоизи сунний мусулмонлар, 1 фоизи шиа мусулмонлари ва 5 фоизи рус православлари. Гарчи ўзбек тили расмий давлат тили бўлса-да, рус тили аслида этник гуруҳлараро мулоқот, кундалик давлат жараёнлари ва тадбиркорлик тили бўлиб келмоқда.

2005 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури (БМТД) инсон ривожланиш индекси Ўзбекистон учун 0,702 эди, бу 177 мамлакат орасида 113 ўрин (ранг) берилди дегани; 2001 йилда ранг 162 мамлакат орасида 99 эди. Гарчи ҳар иккала инсон ривожланиши индекси ранглари бир-бирига тўла мос келмаса-да, ранг шунчалик пасайиши мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига қарамай, ижтимоий секторда муаммолар борлигини кўрсатади.

Гендер масалаларда уч асосий жиҳат ҳозир. Биринчидан, ҳозирги бандлик муаммосида меҳнат бозоридаги гендер сегрегацияси сақлаб қолинган кўринади, бунда хотин-қизлар кўпроқ кам ҳақ тўланадиган, нуфузи пастроқ лавозимларда ишлайдилар. Иккинчидан, қишлоқ ерларда хусусий фермерчиликка ўтишдан аёллар ютиб қолмадилар. Шунингдек, хотин-қизлар ресурсларни бошқариш ва тақсимлаш органларида камроқ иштирок этадилар. Учунчидан, ҳатто гарчи саводхонлик даражаси ҳар иккала жинс вакиллари орасида 100 фоиз ва ялпи бошланғич ва ўрта умумий таълимга эришилган бўлса-да, жинслар орасидаги фарқ олий таълим босқичига ўтди. Ўғил болалар кўпроқ академик коллежларга ўқишга кирса, қиз болалар кўпроқ касб-ҳунар коллежларига киришади. Бу олий таълимдаги гендер номутаносибликни ошириб боради ва меҳнат бозоридаги сегрегацияни янада кучайтиради.

I.4 Иқтисодий шароит

1991 йилда мустақилликка эришгандан сўнг Ўзбекистон бир неча йил давомида иқтисодиёт пасайишини бошдан кечирди; бироқ, унинг ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ)нинг 1996 йилгача 24 фоиз пасайиши шубҳасиз Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиё мамлакатларидаги 40 фоиз пасайишга қараганда анча юмшоқроқ эди.

Паст суръатда бўлса ҳам муттасил иқтисодий тикланиш 1997 йилда бошланди. 2000-йил билан 2003-йил оралиғида ЯИМнинг йилги ўсиши барқарор равишда 4 – 4,5 фоизни ташкил қилди. 2004 йилда иқтисодий ривожланиш тезлаша бошлади. Ўшандан бери иқтисодий ўсиш кўрсаткичи анча юқорирок бўлиб келди – 7 дан 9,5 фоиз ўртача йиллик ўсиш. 2007 йилда ЯИМнинг реал ўсиши 9,5 эди.

Ўзбекистоннинг киши бошига расмий ЯИМ охириги йилларда яқин икки баробар ўсиб, 2004 йилдаги 465 АҚШ долларидан 2007 йилда 832 АҚШ долларига кўтарилди; бу рақам Ўзбекистонни даромади паст мамлакатлар рўйхатининг юқори қаторларига олиб чиқди. 2001 йилдан бери ҳақиқий даромаднинг йиллик ўртача ўсиши 16,2 фоизни ташкил қилди, ҳақиқий даромад 2000 йилдан 2006 йилгача даврда 2,5 марта ошди. 2008 йилда бошланган глобал иқтисодий пасайишнинг Ўзбекистон иқтисоди ва ЯИМга таъсирини чамалаш айниқса қисқа муддатли иқтисодий маълумот йўқлиги шароитида ҳали жуда эрта.

Жадвал I.1: Демографик ва саломатлик кўрсаткичлари, 2000–2007

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Аҳоли (миллион киши)	24.8	25.1	25.4	25.7	26.0	26.3	26.6	26.9
Туғилиш кўрсаткичи (1.000 аҳолига)
Ялпи туғилиш кўрсаткичи	2.6	2.5	2.5	2.4	2.5	2.4	2.4	..
Туғилиш пайтида кутилган умр давомийлиги (йиллар)
Туғилиш пайтида кутилган умр давомийлиги:эркаклар (йиллар)	68.4	68.9	68.9	69.4	68.9	69.6	70.2	..
Туғилиш пайтида кутилган умр давомийлиги :аёллар (йиллар)	73.2	73.6	73.5	73.8	73.6	74.1	74.9	..
0–14 ёшдаги аҳоли фоизи	37.8	36.7	35.7	34.8	34.0	33.2	32.4	31.6
65 ва ундан ортик ёшдаги аҳоли улуши	4.2	4.2	4.3	4.4	4.7	4.7	4.7	4.6
Ўлим кўрсаткичи (1.000 аҳолига)
Чакалоқлар ўлими кўрсаткичи (1.000 чакалоққа)	19.1	18.4	16.6	16.5	15.3	15.0	14.5	..

Манба: БМТЕИК ахборот базаси, 2008 йил августи.

Асосий ўсиш хизмат соҳасида (13,5 фоиз), катта миқдорда газ транзити, телекоммуникация ва ўсаётган молиявий бозор даромадларидан юз берди. Саноатда ўсиш 12 фоиз бўлиб бунга ёқилги, машина ва ускуналар ва металл ишлаб чиқаришнинг ўсиши олиб келди. ЯИМ 20 фоизини берувчи қишлоқ хўжалиги 4 фоиз ўсди, холос. Бу қисман қурғоқчилик ва айни пайтда тупроқ сифатининг пасайиши туфайли рўй берди.

Ўзбекистон иқтисодиётида чуқур ўзгаришлар жараёни содир бўлмоқда. Ҳукумат структура ислохотига тадрижий, қадам-бақадам ёндашувни қабул қилди, энергия нархини мослаш, жорий ҳисобларни конвертация қилиш ва ширкат фермалар учун лизинг ташкил қилиб, очик бозор иқтисодиёти жиҳатларини эҳтиёткорлик билан киритди. Иқтисодий фаолият таркиби қишлоқ хўжалиқдан хизмат кўрсатишга ўтгани равшан кўринади (Расм I.1).

Охириги давр иқтисодий ўсишнинг салмоқли улуши асосий экспорт маҳсулотлари (энергия, пахта, минерал хом ашё) нархининг ошганлиги туфайли юзага келди. Айни пайтда, мамлакатнинг бир нечагина экспорт товарларига боғлиқлиги иқтисодни экспорт даромади ўзгариб туриш қалтислигига боғланиб қолиш эҳтимолини оширади.

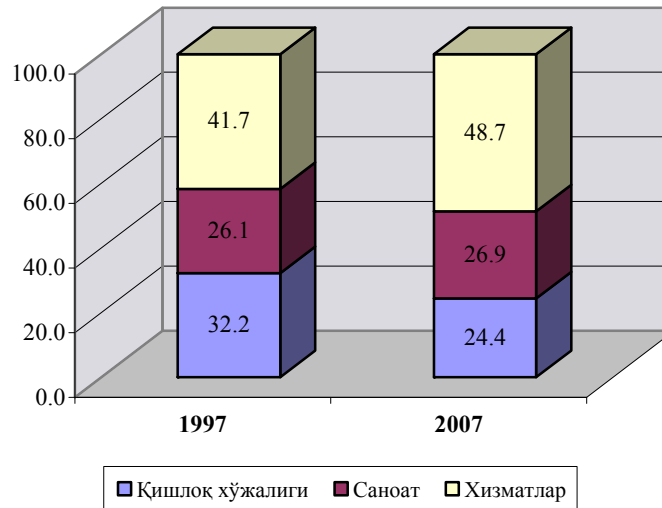
Халқаро валюта фонди чамасига кўра, одатда икки хонали рақам билан ифодаланган ва 2004 йилда 6,6 фоизга тенг энг паст нуқтасига тушган инфляция яна оша бошлаб 2006 йилда 14,2 фоизга етган кўринади.

Аҳолининг тез суръатда ўсиб бориши ва иқтисодиётдаги структура ўзгаришлари жиддий муаммоларни юзага келтиряпти. Биринчидан, меҳнатга лаёқатли аҳоли 1990 йиллар ўртасидан бошлаб расмий бандлик секторига қараганда сезиларли даражада тезроқ ўсмоқда, айни пайтда ширкат хўжалиқларни тугатиш иш қидираётганлар армиясини юзага келтирди. Меҳнат бозори янги иш жойлар яратишга ва иш кучига янги қўшилганларни жалб этишга қодир эмас кўринади. Иккинчидан, нафақат ишчи кучнинг миқдори, балки иш кучнинг малакаси ҳам муаммо туғдиради. Ишчи кучнинг сифати ва таълими билан иш берувчиларнинг талаби ўртасида номутаносиблик бор кўринади.

Расмий маълумотга кўра, ишсизлик ҳаддан ташқари паст – 2006 йилда ишчи кучининг атиги 4 фоизи 2006 – ҳолбуки халқаро ташкилотларнинг мустақил баҳолашига кўра у 4 - 5 баробар юқорироқ.

Ишсизлик кўрсаткичининг кичиклиги айниқса қишлоқ хўжалик секторида муҳим бўлган қисман бандлик билан боғланади. Шунинг ҳам инобатга олиш жоизки, Ўзбекистон аҳолисининг учдан иккиси қишлоқ жойларда яшайди ва қишлоқ хўжалиги ЯИМнинг учдан бирини ҳосил қилади.

Расм 1.1: Секторлар бўйича 1997 ва 2007 йиллар ЯИМ, жами ЯИМ фоизи ҳисобида

Манба: Жаҳон Банки веб-сайти (2009 йил май ойида олинган).

Меҳнат миграцияси, ҳам чет элга миграция, ҳам мамлакат ичидаги миграция кескин ошди. Чет элга, асосан Россия Федерацияси ва Қозоғистонга кетаётган меҳнат мигрантлар сони охириги йилларда тез ўсиб бормоқда. Россия миграция хизмати баҳолашига кўри, 2007 йилда тахминан 1,5 миллион Ўзбекистон фуқаролари Россия Федерациясида ишлаётган эдилар. Ишчилар уйга юборган пул маблағлари Ўзбекистонда кўпгина хўжаликлар учун муҳим даромад манбаига айланди, бундай маблағ миқдори 2002 йилдан 2006 йилга келиб олти баробар ошди, 2006 йилда 1,4 миллиард АҚШ долларига етди, деб чамаланади. Уйга юборилган маблағлар мамлакат ЯИМнинг 10 фоизгача етиб бориши туфайли Ўзбекистон иқтисодиёти ва иқтисодий сиёсати миграция сиёсатига ҳамда мигрантларни қабул қилувчи мамлакатларнинг қарорлари ва сиёсатига боғланиб қолган.

Ички миграция жиҳатидан, ишчи кучи қишлоқ жойлардан шаҳарларга ва ночорроқ вилоятлардан аҳоли тузукроқ вилоятларга кўчмоқда. Бироқ ҳукумат шаҳарлар ҳаддан ташқари гавжум бўлиб кетиши ташвиши туфайли қишлоқ жойлардан шаҳарларга ички миграцияни рағбатлантирмайди. Расмий равишда ишга жойлашиш учун фуқаролардан рўйхатдан ўтиш (прописка) талаб қилинади. Рўйхатдан ўтиш тартиби Тошкент ва бошқа қатта шаҳарларда қаттиқ назорат қилинади.

Гарчи иқтисодий юксалиш кам таъминланганлик тафовутини бир мунча қисқартирган бўлса-да, яна кўп иш қилиш керак, айниқса қишлоқ жойларда. 2001 йил билан 2005 йил мобайнида шаҳардаги кам таъминланганлик даражаси билан қишлоқ жойлардаги даража орасидаги фарқ 8 фоиздан 12 фоизга кўтарилди. Қишлоқ жойлардаги аҳоли жами аҳолининг 64 фоиздан ортиқ, ваҳоланки қийин аҳволдаги кишилар қишлоқ жойларда 74,7 фоизни ташкил қиладилар. Вилоятлар орасида ҳам тенгсизлик бор: Қорақалпоғистон Республикасида кам таъминланганлик кўрсаткичи энг юқори (44 фоиз), кўрсаткич пастлиги бўйича иккинчи ўринда Фарғона вилояти (15,8 фоиз), энг паст кўрсаткич Тошкент шаҳрида (6,7 фоиз).

1.5 Муассасалар

Ўзбекистон Конституциясида ҳокимият бўлиниши, сўз эркинлиги ва ваколатли ҳокимият кафолатланади. Ўзбекистонни президентлик республика, деб таърифлаш энг тўғри бўлиб унда ижроия тармоқ бутун ҳокимиятга эга кўринади. Президент умумий овоз бериш йўли билан етти йиллик муддатга сайланади ва давлат ва ҳукумат раҳбари ҳисобланади.

Президент Бош Вазир ва бутун Вазирлар Маҳкамасини тайинлайди. Вазирлар Маҳкамаси Бош Вазир, олти нафар Бош Вазир ўринбосарлари ва 14 вазирдан иборат (Жадвал I.2).

Жадвал I.2: Вазирликлар (2009 йил 24 февраль ҳолати)

Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлиги
 Иқтисодиёт вазирлиги
 Молия вазирлиги
 Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги
 Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги
 Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
 Халқ таълими вазирлиги
 Соғлиқни сақлаш вазирлиги
 Маданият ва спорт ишлари вазирлиги
 Мудофаа вазирлиги
 Ички ишлар вазирлиги
 Фавқулудда вазиятлар вазирлиги
 Ташқи ишлар вазирлиги
 Адлия вазирлиги

Манба: <http://www.gov.uz/en/group.scm?groupId=1785> (2009.20.07да олинди).

Икки палатали парламент, Олий Мажлис ҳудудий сайлов участкаларидан кўп партияли сайловда беш йиллик муддатга сайланадиган 120 аъзоли Қонунчилик Палатаси ва 16 нафари Президент томонидан тайинланадиган ва 84 нафари Қорақалпоғистон Республикаси парламенти ва вилоят, туман ва шаҳар кенгашлари депутатлари томонидан сессияда сайланадиган Сенатдан иборат.

Қонунларни Олий Мажлис қабул қилади, қонун лойиҳалари Президент, парламент, Олий судлар, Бош Прокурор ёки Қорақалпоғистон Республикаси парламенти ташаббус билан киритилиши мумкин. Қонунлардан ташқари, халқаро шартномалар, Президент фармонлари ва фавқулудда ҳолатлар Олий Мажлис томонидан тасдиқланиши лозим. Аммо йилда бир неча сессияга йиғиладиган парламент қонунларни шакллантиришда катта имкониятга эга эмас.

Олий Мажлис Президент томонидан Конституциявий Суд билан келишилган ҳолда тарқатиб юборилиши мумкин; бироқ, Конституциявий Суд аъзоларини Президент тайинлагани туфайли тарқатиб юбориш қондаси мувозанатни ижроия ҳокимияти томонига оғдиради. Аслида, Президентнинг Олий Мажлисни тарқатиб юбориши ваколати парламентнинг Президент кўрсатган номзодларни рад этиш ҳуқуқини инкор этади.

Суд ҳокимияти Олий Суд, Конституциявий Суд ва Олий Хўжалик Судидан иборат. Қуйи судлар тизими вилоят, туман ва шаҳар даражасида мавжуд. Барча даражадаги судьяларни Президент тайинлайди, бутун мамлакат даражасидаги судьялар тайинланишини Олий Мажлис тасдиқлаши лозим. Судьялар тайинланиши жараёни орқали расман мустақил суд тизими ижроия ҳокимият назорати остида мавжуддир.

Маъмурий жиҳатдан Ўзбекистон ўн икки вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси ва пойтахт Тошкент шаҳрига бўлинган. Президент ваколатига вилоят ҳокимларини тайинлаш ва алмаштириш ҳам киради.

I.6 Атроф-муҳит соҳасидаги асосий муаммолар

Ўзининг бой ва ранг-баранг атроф-муҳитига қарамай, ўнлаб йиллар давомидаги атроф-муҳитга бепарволик экологик жиҳатдан номақбул иқтисодий сиёсат билан биргаликда Ўзбекистонни бир неча жиддий экологик инқирозлар марказига айлантирди. Минтақадаги икки дарёдан катта миқдорда сувни суғориш мақсадлари учун олиш, қишлоқ хўжалигида кимёвий моддаларини кенг қўламда ишлатиш ва оқава сувларни етарли даражада қайта ишламаслик жиддий миқёсдаги саломатлик ва экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Орол денгизи

Атроф-муҳит муаммоларининг энг жиддий мисоли – бу одамлар келтириб чиқарган Орол денгизи фалокатидир. Бир вақтлар жаҳоннинг тўртинчи ўриндаги сатҳи 68.000 км² бўлган шўр сув ҳавзаси, аввал унга қуйилган Амударё ва Сирдарё сувлари суғориш мақсадлари учун олина бошланиб, 1960 йиллардан бери қисқариб келмоқда. 2004 йилга келиб денгиз асл сатҳининг чорагига келиб қолди ва шўрлиги қарийб беш баробар ошганлиги туфайли унинг табиий флора ва фаунасини деярли хароб қилди. 2007 келиб у ўз асл майдонининг 10 фоизига келиб қолди ва уч алоҳида кўлга ажралиб кетди, улардан иккитаси балиқ яшаши учун ҳаддан ташқари шўр. Бир пайтлар гуркираб турган балиқчилик саноати аслида барбод бўлди, денгизнинг асл қирғоғидаги илгариги балиқчилик шаҳарлари қирғоқ ўнлаб километр кетиб қолгандан сўнг кемалар қабристонига айланди. Асосий маҳаллий саноат - балиқчиликнинг барбод бўлиши минтақа аҳолисига ишсизлик ва иқтисодий қийинчиликлар олиб келди.

Қурол-яроқ синовиди, саноат тадбирлари, пестицидлардан фойдаланиш ва ўғитларнинг ювилиб кетиши натижасида Орол денгизи ниҳоятда ифлосланди. Қуриган денгиз тубидан шамол кўтарган туз билан чанг минтақа қишлоқ хўжалиги ва экотизимсига зарар етказяпти, ичимлик сувини ифлослаяпти ва жиддий саломатлик муаммоларни туғдирапти. Денгизнинг чекиниши маҳаллий иқлим ўргаришига олиб келди, деган маълумот бор, оқибатда ёз давоми қисқарди, ёз иссиқроқ ва қуруқ бўляпти, қиш эса узайиб совуқроқ ва қорсиз бўляпти. Ҳар йили тонналаб туз 800 км масофага тарқаяпти. Орол денгизидан кўтарилган туз ва чанг бўронлари Ер атмосферасидаги заррачалар таркибини 5 фоиздан кўпга оширди. Бу эса глобал иқлим ўзгаришига жиддий таъсир кўрсатди.

Қозоғистонда Орол денгизининг шимолий қисмидан қолгани (Кичик Орол денгизи)ни сувга тўлдириш ҳаракати давом этмоқда. Тўғон кўриш лойиҳаси 2005 йилда якунланди, Кичик Орол денгизиде сув сатҳи 8 метрга кўтарилиб сув шўрлиги пасайди, натижада балиқ кўпайди ва муайян даражада балиқчилик имкони туғилди. Бироқ Орол денгизининг анча каттароқ жанубий қисми (Катта Орол денгизи)нинг истиқболи умидсизлигича қолмоқда (4-боб).

Шўрланиш, кимёвий моддалар ва ўғит

Пахта етиштиришда катта миқёсда кимёвий моддалар қўлланилиши, самарасиз ирригация ва яроқсиз дренаж тизими ифлосланган ва шўр сув кўп миқдорда қайта ерга сизиб кетишига олиб борди. Натижада чучук сувга янада кўпроқ ифлословчи моддалар тушди. Барча суғориладиган ерларнинг қарийб 50 фоизи шўрланган, деб таснифланди, суғориладиган ерларнинг тахминан 5 фоизи (213.000 гектар) юқори даражада шўрланган.

Етарли миқдорда ўғит бермаслик, экинлар алмашлаб экилмаслиги ва тупроқ шўрланиши баробар ер ҳосилдорлигига таъсир қилмоқда. Охириги йилларда бир гектар ернинг пахта ҳосилдорлиги Хоразм вилоятида 20 фоиз ва Қорақалпоғистонда 30 фоиз пасайди.

Орол денгизининг кўриб бориш кимёвий пестицид ва табиий тузлар концентрациясининг ошиб боришига олиб келяпти; сўнг бу моддалар кўл тубидан шамол билан кўтарилиб саҳроланишга ҳисса қўшяпти.

Саноат чиқиндилари ва тупроқнинг кенг миқёсда ўғит, пестицид ва қишлоқ хўжалиги кимёвий моддалар (жумладан ДДТ)дан фойдаланиш оқибатида ифлосланиши туфайли сувнинг ифлосланиши кўп инсон саломатлигининг бузилишига олиб келмоқда.

Жадвал I.3: Айрим иқтисодий кўрсаткичлари, 2000–2008

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ЯИМ (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %)	4.0	4.5	4.2	4.4	7.7	7.0	7.3	9.5	..
ЯИМ, жорий нархда (миллион АҚШ доллари ХҚТ)
ЯИМ, жорий нархда (миллион АҚШ доллари)	13,761.0	11,642.0	9,683.0	9,949.0	11,951.0	13,655.0	17,022.0	22,298.0	..
ЯИМ, жорий нархда (миллион сўм)	3,255,600	4,925,300	7,469,300	9,664,100	12,189,500	15,210,400	20,759,300	28,186,200	..
ЯИМ жон бошига (жон бошига АҚШ доллари)
ЯИМ жон бошига (жон бошига АҚШ доллари ХҚТ)
ИНИ (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %, йиллик ўртача)	27.3	11.6	6.6	10.0	14.2
ИЧНИ (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %, йиллик ўртача)
Рўйхатга олинган ишсизлик (ишчи кучи %, давр охири)	0.4	0.4	0.4	0.3	0.4	0.3	0.3	0.2	..
Жорий тўлов баланси (миллион АҚШ доллари)	215.0	..	117.0	881.0	1,215.0	1,949.0	3,136.0	4,370.0	..
Жорий тўлов баланси (ЯИМ % ҳисобида)	1.6	..	1.2	8.9	10.2	14.3	18.4	19.6	..
Соф БЧЭИ кириши (миллион АҚШ доллари)
Соф БЧЭИ кириши (ЯИМ % ҳисобида)
Кўшилиб борадиган БЧЭИ (миллион АҚШ доллари)
Чет эл валютаси захираси (миллион АҚШ доллари)
Жами ташқи қарз (миллион АҚШ доллари)	4,419.0	4,684.0	4,763.0	4,249.0	4,322.0	4,133.0	3,938.0	4,937.0	..
Товар ва хизмат экспорти (миллион АҚШ доллари, ХҚТ)
Товар ва хизмат импорти (миллион АҚШ доллари, ХҚТ)
Товар ва хизмат соф экспорти (миллион АҚШ доллари, ХҚТ)
Ялпи қарзнинг экспортга нисбати (%)
Ялпи қарзнинг ЯИМ нисбати (%)	32.1	40.2	49.2	42.7	36.2	30.3	23.1	22.1	..
Айирбошлаш курси: йиллик ўртача (сўм/АҚШ доллари)	236.58	423.08	771.42	971.35	1,019.94	1,113.89	1,219.59	1,264.07	1,320.94
Аҳоли (миллион)	24.8	25.1	25.4	25.7	26.0	26.3	26.6	26.9	27.2

Манба: БМТЕИК Статистика ахборот базаси, 2009. (БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси маълумотлар базаси)

Харита I.1: Ўзбекистон харитаси

Манба: Бирлашган Миллатлар Ташкилоти картография бўлими, 2009.

Изоҳ: Харитада кўрсатилган чегара ва номлар уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қўллаб-қувватлаши ёки қабул қилганлигини билдирмайди.

***I-ҚИСМ: СИЁСАТНИ БЕЛГИЛАШ,
РЕЖАЛАШТИРИШ ВА АМАЛГА ОШИРИШ***

1-боб**БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ ВА АТРОФ-МУҲИТНИ
МУҲОФАЗА ҚИЛИШ БОРАСИДА СИЁСАТНИ
БЕЛГИЛАШ УЧУН ШАРОИТ****1.1 2001 йилдан кейинги ўзгаришлар ва ҳозирги шароит**

2001 йилдан буён Ўзбекистон иқтисодиёти жиддий ривожланиш ва хусусийлаштириш даврларини босиб ўтди. Иқтисодий ўсиш натижалари чуқур таассурот қолдирмоқда, 2002 йилдан бери ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) 4 фоиз ўсиш кўрсаткичидан 2005 йилдан бошлаб ҳозиргача барқарор 7 фоиз ўсишга етиб борди. Ҳукумат сиёсатида макроиқтисодий барқарорлик қўллаб-қувватланиб келди, иқтисодий ўсиш рағбатлантирилди, тадбиркорлик муҳити яхшиланиб келди ва хусусий сектор ривожланиши энгиллаштирилди. Гарчи жаҳон иқтисодий инқирози Ўзбекистонга катта таъсир ўтказмаган бўлса-да, 2008 йилнинг охирида ҳукумат экспортни кенгайтириш, ички маҳсулотга талабни ошириш, энергетика самарадорлигини яхшилаш ва кичик ва ўрта корхоналарни янада ривожлантиришга йўналтирилган инқирозга қарши қамровли чоралар мажмуини қабул қилиш қарорига келди.

Иқтисодий ўсиш тақозоси қишлоқ хўжалиги ва саноат, ресурсларни қазиб олиш, ва жумладан сув ва энергиядан фойдаланишга катта юк ортмоқда. Суғориладиган ерлари жуда катта бўлгани туфайли Ўзбекистон Марказий Осиёда сувдан энг кўп фойдаланадиган мамлакатдир. Бу эса мамлакатда сув сифати, биохилма-хиллик ва сув-боткоқ ерларига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунингдек, бу Орол денгизи ва унинг экотизимсининг йўқ бўлиб кетишига ҳисса қўшди. Суғориш ва дренажнинг ёмонлашиб бориши ер янада деградация бўлиши хавфини туғдирмоқда. Ўсиб бораётган энергетика тармоғида унинг самарадорлигини ошириш ва ифлослашни камайтириш учун технологияга янги инвестициялар талаб қилинмоқда. Кон фаолияти ер деградацияси ва зарарли чиқинди хавфини келтириб чиқармоқда.

2001 йилдан бери ҳукумат ҳуқуқий шароитни ўзгартириш йўли билан ушбу ташвишли масалаларни ечишга ҳаракат қилди. Янги, масалан шу қаторда қончилик, чиқиндилар, ердан фойдаланиш тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишда тамал тоши ҳисобланадиган жамоатчиликнинг иштироки ва ахборот олиш имконияти учун ҳам ҳуқуқий замир яратилмоқда.

1.2 Барқарор ривожланиш учун стратегия, дастур ва режалар*Барқарор ривожланиш миллий стратегияси*

1997 йил Барқарор ривожланиш миллий стратегияси (БРМС) барқарор ривожланишнинг қамраб олувчи асоси сифатида хизмат қилишда давом этмоқда ва барча стратегиялар ва қонун ҳужжатлари учун асосий муружаат этиш ҳужжати сифатида қўлланилмоқда. Назарияда, ҳеч бир стратегия, режа, дастур ёки қонун, агар улар БРМСга мос бўлмаса, қабул қилиниши мумкин эмас.

Асосан Стратегия мамлакатнинг барча секторлари ривожланишини бошқариш тамойиллари баёнидир. Унда ошиб бораётган суръатда ва барқарор ижтимоий ва иқтисодий ўсишни таъминлаш йўли билан барча кишиларга соғлом турмушни кафолатлашга, бозор иқтисодиётини рағбатлантириш, иқтисодни жаҳон бозорига интеграция қилишга, Орол денгизи экологик инқирози оқибатларини бартараф қилишга ва мамлакатнинг бошқа минтақаларида экологик вазиятни барқарорлаштиришга, мувофиқ атроф-муҳитни сақлаб қолиш ва яхшилашга, ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлашга ва келажак авлодлар учун табиий ресурсларни сақлаб қолиш учун улардан самарали фойдаланишга интилиш намоён.

Амир Темура ҳайкали, Тошкент

2007–2010 йиллар хусусийлаштириш дастури

2007 йилда қабул қилинган 2007–2010 йилларга мўлжалланган хусусийлаштириш дастури ҳукуматнинг иқтисодий сиёсатини белгиловчи асосий жорий ҳужжат ҳисобланади. Унда асосан тўқимачилик, электр жиҳозлар ишлаб чиқариш ва қишлоқ машинасозлиги, йирик улгуржи савдо корхоналари, қишлоқ хўжалигидаги машина-трактор парклари, кўпгина кимё корхоналари, катта қўрилиш ва юк ташиш компаниялари, виночилик компаниялари, курорт зона ва бошқа курорт муассасалари билан бирга тахминан 1.500 корхона, иншоот ва давлат мулки бўлган холдингларни юз фоиз ёки қисман хусусийлаштириш орқали иқтисодий ўсишни давом эттириш назарда тутилган. Нефть ва газ ва электр ишлаб чиқариш соҳаларидаги ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма корхона ва муассасалари хусусийлаштирилади, шунингдек, иссиқлик электростанциялари, темир йўл компаниялари ва автомобиль ишлаб чиқариш (49–50 фоиз) соҳаларида 49 фоизгача акциялар сотилиши керак.

2008–2010 йилларга мўлжалланган фаровонликни юксалтириш стратегияси

2007 йилда қабул қилинган 2008–2010 йилларга мўлжалланган фаровонликни ошириш стратегиясида диққат тезлашган ўсишни мамлакатда кам таъминланганлик даражасини пасайтиришга йўналтиришга қаратилган. Стратегия ишлаб чиқилиши ва қабул қилинишидан аввал уч оралик ҳужжат мавжуд эди: 2004–2006 йилларда ва 2010 йилгача мўлжалланган Ўзбекистон аҳолисининг турмуш даражасини ошириш стратегияси ва 2005–2010 йилларга мўлжалланган Фаровонликни ошириш стратегияси: Оралик кам таъминланганликни камайитириш ҳужжати. Ҳар иккала ҳолда атроф-муҳитни яхшилашга бутун бир бўлим бағишланган бўлиб унга кўйидаги уч асосий тамойил киритилган эди:

- Турмуш сифатини оширишнинг зарур шароити сифатида атроф-муҳитни сақлаб қолиш ва тиклаш мақсадида иқтисодий ва экологик сиёсатни бирлаштириш;
- Табиатнинг айрим элементларини муҳофаза қилишдан экотизимларнинг умумий ва қамровли муҳофазасига ўтиш;
- Жамиятни атроф-муҳит муҳофазаси, атроф-муҳит хилма-хиллигини сақлаб қолиш ва унинг ҳолатини яхшилаш ва одамлар учун мақбул яшаш шароитини яратиш учун масъул қилиш.

Бирок, якуний Фаровонликни ошириш стратегиясида атроф-муҳитга бағишланган боб йўқ. Охири-оқибатда унда шундай дейилади: “Атроф-муҳит барқарорлигини таъминлаш учун барқарор

ривожланиш тамойилларини биринчи навбатда табиат ресурсларидан самаралироқ фойдаланиш борасида ҳукумат сиёсати ва дастурлагига интеграциялашга ҳаракат қилидани.” Атроф-муҳит борасидаги яққол ташвиш уйғотадиган масалалар қуйидаги уч соҳага тегишли: (1) ерларни қишлоқ хўжалигида ишлатишга қайтариш, (2) 2010 йилга бориб алоҳида муҳофазаланган ҳудудлар жами майдонини мамлакат майдонининг 10 фоизига етказиш, (3) 2015 йилга бориб озонни емирувчи моддалардан фойдаланишни қисқартириш.

Умуман, атроф-муҳитга кам эътибор берилган. Стратегиянинг кўп қисми иқтисодий ва ижтимоий масалаларга бағишланган бўлиб умумий урғу ўсишни жадаллаштириш ва кам таъминланганликни камайтиришга берилган. Мисол учун, Фаровонликни ошириш стратегиясида 2015 йилга бориб жон бошига ЯИМни харид қобилияти тенглиги ҳисобида 1,75, ўртача иш ҳақини 2006 ва 2010 йиллар мобайнида 2,5 баробар ошириш мўлжалланган. Агар муваффақият қозонилса, Фаровонликни ошириш стратегиясида 2015 йилда ўртача иш ҳақи 2006 йилдагидан 7,5 баробар юқори бўлиши мумкинлиги кўзда тутилган. Иқтисодиёт юксалиши асосида бандлик имкониятларини ошириш ва даромад олиш турмуш тарзини юксалтиришнинг асосий омиллари бўлади. Хўжаликнинг меҳнатталаб секторларини ривожлантириш ушбу устун вазифани бажаришнинг энг муҳим воситаси деб ҳисобланади.

Шунингдек, Фаровонликни ошириш стратегиясида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барча 8та Мингйиллик ривожланиш мақсади (МРМ) кўрилади (рамка 1.1). Даромадга тегишли кам таъминланганлик бўйича мақсадига эришиш қамровли ўсишни талаб қилади. Осиё Тараққиёт Банки (ОТБ) маълумотида кўра Ўзбекистон ялпи умумий таълим мақсади (МРМ 2)га эришиб бўлди, бунда гендер тафовути мавжуд эмас (МРМ 3). Расмий маълумотга асосан, Ўзбекистон беш ёшгача бўлган болалар ўлими кўрсаткичига (МРМ 5)га самаралироқ сиёсат ва қўшимча ресурслар билан эришадиган кўринади. ИИТВ/ОИТС, безгак ва бошқа қасалликларга кураш мақсади (МРМ 6) муаммо туғдиради, чунки ИИТВ/ОИТС, сил ва безгакни олдини олиш ва даволаш сиёсати мавжуд бўлса ҳам, давлат ресурслари вазифага мувофиқ эмас. Гарчи хавфсиз ичимлик суви билан таъминлаш (МРМ 7)даги тафовут бартараф этилиши мумкин бўлса-да, ҳукумат тақчиллик шаҳарлардагига қараганда анча сезиларлироқ бўлган қишлоқ жойларга диққатни қаратиши керак бўлади (4-боб).

Шунингдек, Фаровонликни ошириш стратегиясида бевосита барқарор ривожланиш ва атроф-муҳитга тегишли икки янги миддий стратегия ишлаб чиқиши назарда тутилган: бири атроф-муҳит хавфсизлиги, бошқаси – қайта тикланувчи энергия борасида. Булардан атроф-муҳит хавфсизлиги тўғрисида ҳозирда қонун лойиҳаси тайёрланмоқда. Қонун қабул қилинса, миллий стратегияни ишлаб чиқишга олиб келиши мумкин. Тикланадиган энергияга келганда, концепция баёни тайёрланиб 2009 йил январь ойида Сенатга тақдим этилган эди, аммо кейин қандай қилиб концепцияни стратегияга айлантириш мумкин, тавсиялар билан Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДҚ)га қайтарилди. Энди бу ҳужжат барча тегишли вазирлик ва идоралар орасида маслаҳат ва мувофиқлаштириш палласида. Стратегия 2009 йилнинг охирида қабул қилиниши кутилмоқда.

1.3 Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун стратегия, дастур ва режалар

1998 йил Миллий экологик ҳаракат режаси (МЭХР)да давлатнинг экология соҳасидаги сиёсати батафсил ёритиб берилган, унда устун йўналишлар ва қонунлар қабул қилиш ва саноатда реструктуризацияни амалга ошириш вазифалари баён этилган эди. МЭХРдаги мамлакат барқарор ривожланишга ўтишининг биринчи босқичи учун умумий стратегияни белгиланган мақсад Фаровонлини ошириш стратегиясидаги сиёсатдан унча фарқ қилмайдиган сиёсатлар: оқилона макроиқтисодий ва секторлардаги сиёсат, табиий ресурслардан самарали ва барқарор равишда фойдаланиш ва атроф-муҳитга тегишли сифат мақсадлари ва стандартларни жорий этиш кабилар бирикмаси орқали эришилиши мўлжалланган эди. Асосий фарқ МЭХРда Фаровонликни ошириш стратегиясига қараганда кам таъминланганлик масаласига камроқ эътибор берилиб анча кўпроқ диққат атроф-муҳит барқарорлигига қаратилган эди. МБРС, МЭХР билан биргаликда 1999 йил Миллий экологик саломатлик ҳаракат режаси ва 1998 Миллий биохилма-хиллик стратегияси барқарор ривожланиш ва барқарор атроф-муҳит учун пойдевор стратегиялари сифатида хизмат қилишда давом этмоқда.

На Миллий экологик саломатлик ҳаракат режаси ва на 1998 Миллий биохилма-хиллик стратегияси ва ҳаракат режаси қайта қўтиб чиқилди. Бирок ТМДҚ Миллий биохилма-хиллик стратегияси ва ҳаракат режасини қайта кўриб чиқиш заруратини тан олади. У ҳозирда Ўзбекистоннинг Биохилма-хиллик конвенциясига тўртинчи миллий ҳисоботини тайёрламоқда ва мазкур мақсадда йиғилган маълумотни қайта кўриб чиқилган стратегия учун асосий маълумот сифатида ишлатишни режалаштирмоқда.

1999–2005 йилларга мўлжалланган Иқтисодиёт вазирлиги мувофиқлаштирган Ривожланиш учун Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш дастури ушбу стратегияларни биринчи бажариш режаси бўлиб хизмат қилди. Дастлаб ушбу Дастур давлат ва маҳаллий бюджетлар орқали маблағ билан таъминланиб келди, аммо маблағ етишмаслиги аниқ бўлганда ҳукумат ушбу мақсадда Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси маблағидан фойдаланишга рухсат беришга қарор қилди. Натижада, ТМДҚси маълумотида кўра, татбиқ кўрсаткичи қарийб 98 фоиз камров ва муайян фаолиятнинг 85 фоизга етди.

2008 йилда иккинчи бажариш дастури, 2008–2012 йилларга мўлжалланган Табиатни муҳофаза қилиш дастури (ТМДҚ) кейинги беш йиллик даврга қабул қилинди. Аввалги дастурдан фаркли ўлароқ, Дастурни ТМДҚ ишлаб чиқди ва мувофиқлаштирди. Яна бир фарқи у “пастан юқорига” ёндашувни қўллаб ишлаб чиқилганлигида эди. Аввал ҳар бир вилоят ўз режасини ишлаб чиқиб уни ТМДҚга тақдим қилди, Қўмита маҳаллий режаларни умумлаштириб ағона миллий дастур тузди. Бундан ташқари, Фаровонликни ошириш стратегияси ва МЭХРда бўлгани сингари, масалан, чиқиндилардан тозалашга ва ичимлик суви билан таъминлашга, шунингдек табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга урғу берилган.

Дастур, аслида, меъерий қисм ва ҳаракат режасидан иборат, режа эса ижрочилар, сарфланадиган маблағ ва муддатлар кўрсатилган бажарилиши лозим бўлган чора-тадбирлар жадвалидан иборат. У 44 лойиҳа назарда тутилган тўрт асосий соҳани қамраб олади: 17 лойиҳа атроф-муҳит муҳофазаси ва экологик хавфсизликка, 15таси – табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва иқтисодий фаолият ва бошқарувнинг атроф-муҳит учун мақбул усуллари киритишга, 8 лойиҳа – ҳуқуқий шароитни оптималлаштириш ва экологик тадқиқотларни ривожлантиришга ва 4 лойиҳа – халқаро ҳамкорлик ва минтақадаги экологик хавфсизликка тегишлидир.

1999 йил Саҳроланишга қарши кураш миллий ҳаракат режаси ҳам қайта кўриб чиқилмади. Ушбу дастур ва БРМС, Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Жиддий қурғоқчилик ва/ёки саҳроланишни бошдан кечирадиган мамлакатлар, хусусан, Африкада қўлланишга қарши кураш Конвенциясига охирги (2002 йил) ҳисоботида айтилгандек, саҳроланишга қарши курашда устун стратегиялар ҳисобланади.

Танланган сектор стратегиялари ва асосий сиёсий ҳужжатлар

2002 йил Сувни интеграллашган равишда барқарор етказиб бериш концепциясида сувдан фойдаланиш ва 2008–2011 мелиорация чораларининг асосий йўналишлари белгиланди. Ушбу йўналишларда ер захини кетказишни яхшилаш орқали ердан фойдаланишни сезиларли даражада яхшилаш, суғоришни модернизация қилиш орқали қишлоқ хўжалиги учун кўпроқ сув етказиб бериш ва сув ресурсларини интеграллашган бошқарувини киритиш назарда тутилган.

2001 йил Суғориш ва дренаж секторини ривожлантириш стратегияси ва 2000–2005 йилларга мўлжалланган Суғоришни ривожлантириш миллий дастури Интеграллашган сув билан барқарор таъминлаш концепцияси билан яқиндан боғлиқдир. Ушбу икки ҳужжат сув ресурслардан фойдаланиш сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситалари ҳисобланиб қишлоқ хўжалиги ва атроф-муҳит учун энг юқори аҳамиятга эга.

2000–2010 йилларга мўлжалланган Қишлоқ жойлар аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш давлат дастурида сув таъминоти қувурлари тармоғини кенгайтириб, ҳисоблагичлар қўйиш, сирқиб оқиб кетишни бартараф этиш ва сув истеъмол қилиш кўрсаткичларини ўзгартириш ва бошқа чоралар орқали шаҳарларда (Тошкентдан ташқари) жон бошига истеъмолни қисқартириш

мўлжалланган. Шунингдек Дастурда одатдаги воситалар билан етказиб бўлмайдиган жойларни сув ва энергиянинг муқобил манбалари билан таъминлаш назарда тутилган.

Сур ресурсларидан интеграллашган фойдаланиш режаси хануз тайёрланиш палласида ва яқинда якунланиши керак (6-боб).

Рамка 1.1: Фаровонликни ошириш стратегияси билан Мингйиллик ривожланиш мақсадлари орасида боғланиш

Фаровонликни ошириш стратегиясининг барқарор ва адолатли тараққиётга қаратилган мақсадлари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси 2000 йилда тасдиқлаган ва Ўзбекистон зиммасига олган Мингйиллик ривожланиш мақсадларига мувофиқдир.

Бошланғич ва ўрта таълим зарур тарзда яхшиланади ҳамда олий маълумотли хотин-қизлар улуши ортади.

Беш ёшдан ёш болалар ўлими кўрсаткичи 2006 йилдаги қийматига нисбатан учдан бирга ва 2015 йилга бориб яна учдан бирга қисқаради. Оналар ўлими 2010 йилгача 15 фоизга камайтирилиб, 2015 йилгача яна 15 фоизга қисқартирилади.

2010 йилга бориб сил касаллигининг тарқалиши тўхтатилади ва сил билан касалланиш кўрсаткичи 2015 йилдан бошлаб камай бошлайди. 2015 йилга бориб ИИВ/ОИТС инфекцияси сезиларли даражада қисқариши кутилмоқда.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чоралари ва табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш атроф-муҳитга етказилган зарарни қайтариш имконини яратиб 2010 йилга бориб сезиларли натижаларга эришишни таъминлайди. Шаҳар ва кишлоқ ерлардаги хонадонларнинг хавфсиз ичимлик сувидан ва санитария воситаларидан фойдаланиш имкониятлари 2006 йилдаги даражасига нисбатан 2010 йилда 25 фоиз ва 2015 йилга бориб 50 фоиз ортади.

Манба: Фаровонликни ошириш стратегияси.

2002 йил Энергия самарадорлиги дастурида асосан диққат-эътибор энергия нархини белгилаш, саноатни ривожлантириш, таълим ва ахборот тарқатишга қаратилган. Ҳукумат 2001 йил 2010 йилгача мўлжалланган Электр энергия ишлаб чиқариш дастурини ҳам жорий қилди, унда иссиқлик энергиясидан фойдаланишни кенгайтириш таклиф қилинган. Бунга қўшимча равишда, энергияни тежаш ва энергетика самарадорлиги тўғрисида қонун лойиҳаси тайёрланмоқда (8-боб).

Иссиқхона газлари эмиссиясини қисқартириш миллий стратегияси 2000 йилда тасдиқланди (9-боб).

2001 йилдан бери барқарор ривожланиш ва атроф-муҳитга дахли бор етти муҳим стратегия ва сиёсий ҳужжат қабул қилинди (1.2-рамка). Бунинг устига, амалда ҳар бир секторда 2012 йилгача мўлжалланган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дастури бор, бундай дастурлар БРМС ва ТМХДга мувофиқ таёрланиб фикр-мулоҳаза олиш ва мувофиқлаштириш учун ТМДҚга тақдим этилади.

2007 йилда Сенатнинг аграр, сувдан хўжалиги ва атроф-муҳит масалалари қўмитаси 2008–2017 йилларга мўлжалланган ва молиялашни ва бошқарувни такомиллаштириш ва хом ашё материалларнинг тиклаб бўлмайдиган йўқотишни камайтириш учун маъмурий, ҳуқуқий ва иқтисодий рағбатлантириш чораларни қўллаш орқали чиқиндини йиғиш ва ишлов бериш инфратузилмасини такомиллаштиришга қаратилган чиқиндини қайта ишлаш стратегияси ва ҳаракат дастури лойиҳасини тасдиқлади. Ушбу Стратегия ва ҳаракат дастурида маҳаллий чиқиндига ишлов бериш, мониторинг ва баҳолаш муассасаларни барпо этиш ва манфаатдор тарафларни жалб этиш назарда тутилган.

1.4 Ҳуқуқий шароит

Биринчи АҲШдан кейинги давр мобайнида Ўзбекистонда қатор янги қонунлар қабул қилиниб, бошқалари қайта кўриб чиқилди. Бу ўзгаришлар турли сабабларга кўра амалга оширилди, масалан: асосий меъерий қонунлар учун бажариш чораларини таъминлаш учун; аввал эътибор берилмаган масалаларни кўриб чиқиш учун; ва қонун ҳужжатларининг тегишли халқаро қонун ва стандартларга мос бўлишини таъминлаш (IV-илова).

Атроф-муҳитга тегишли асосий қонун ҳужжатлари аввал табиатни муҳофаза қилишга боғланмаган ва тобора кенгроқ тегишли қонун ҳужжатларида акс этирилган бир қатор муҳим масалалар, масалан,

жамоатчилик қатнашуви, фуқароларнинг ахборотга эга бўлиш ва мурожаат қилиш ва, баъзи ҳолларда, зарар учун товон тўлаш ҳуқуқини қамраб олди.

Мустақилликка эришилган чоғдан бошлаб Ўзбекистон юқори даражада меъерий характерга эга бўлган қонунларга таяниб келмоёда. Асосий қоидалар умумий тарзда баён қилиниши, жараён ва масъул ижрочилар аниқ кўрсатилишдан йироқлиги бўрттирилган сиёсий оҳангни вужудга келтирди, аммо аниқ ижро этиш имкониятини пасайтирди. Бу вазият баъзи янги қонун ҳужжатларида (масалан, Шаҳарсозлик кодексида) ва тартибга солувчи актларнинг салмоқли мажмуасини ишлаб чиқишда ўзгармоқда.

Рамка 1.2-: 2001 йилдан бери қабул қилинган асосий сиёсий ҳужжатлар

- Барқарор интеграллашган сув таъминоти концепцияси
- Суғоришни ривожлантиришнинг 2000–2005 йилларга мўлжалланган миллий дастури
- 2010 йилгача мўлжалланган электр ишлаб чиқариш дастури
- Энергетика самарадорлиги дастури
- 2008–2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш дастури
- 2000-2010 йилларга мўлжалланган қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва тибий газ билан таъминлаш давлат дастури
- Суғориш ва дренаж тизимини ривожлантириш стратегияси
- 2008-2010 йилларга мўлжалланган фаровонликни ошириш стратегияси

Табиатни муҳофаза қилиш

Дастлаб 1992 қабул қилинган Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун атроф-муҳит борасидаги асосий қонун бўлиб келмоқда. Кейинги 10 қўшимча ва ўзгартиришлар, охириги 2006 йилда киритилди, илгари қонун ҳужжатларида бир бирига боғланмаган бир қатор масалалар орасидаги алоқани таъкидлаб кўрсатди. Қўшимча ва ўзгартиришлар билан қонун моҳияти ўзгармади; улар асосан Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунни янги қонун ва дастурларга ёки ҳокимият тизимидаги ўзгаришларга мослаш мақсадида киритилган эди. Бирок, Ўзбекистоннинг кўп қонунларига ўхшаб ушбу қонун асосан меъерий хусусиятга эга ва унда ижро механизми белгиланмаган. Кейин меъерий ҳужжатларни қабул қилиш билан мазкур муаммо ҳал қилина бошланди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йилдаги *Табиий атроф-муҳитни ифлослантириш ва чиқиндиларни жойлаштириш учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисидаги* қарорида атроф-муҳитни ифлослаш ва чиқинди учун тўланадиган товон миқдори белгиланади; Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йилдаги *Табиий муҳит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун компенсация тўловларини қўллаш тартиби* тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тўғрисидаги қарорда қончилик чиқиндилари билан ишлаш кўриб чиқилади; ва Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йилдаги Табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисидаги қарорда ТМДҚнинг атроф-муҳитни ифлослаш товонларини йиғиб олиш ва тақсимлаш ваколатига тегишли тартиб-қоидалар ўзгартирилди ва ифлослаш ва чиқиндиларни тасарруф этиш учун товонни 1,3 омилида индексация қилиш белгиланди.

1993 йилдаги Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида қонун 2004 йилда, жумладан, қонунни Биохилма-хиллик, Рамсар¹ ва Бонн² конвенцияларига мос келтирган Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида қонун билан алмаштирилди. Унда муҳофаза қилинган табиий ҳудудларнинг етти тоифаси белгилаб берилган ва ҳар бирида рухсат этилган фаолият турлари батафсил таърифланади. Давлат назорати ТМДҚ заммасига юкланган. Бирок, аввалги қонун каби, бунда ҳам умумий бошқарув борасида аниқ масъулиятлар белгиланмаган. 11-моддада муҳофазаланган табиий ҳудудларнинг бошқарувини Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий ҳокимият органлари ва ваколатли давлат идоралари амалга оширади, дейилади. Ушбу ваколатли идоралар номлари кўрсатилмага, ва на масъулият узатилиши жорий этилган эди.

¹ Сувда сузувчи қушларнинг яшаш муҳити сифатида халқаро аҳамиятга эга булган сув-ботқоқ муҳитлари тўғрисидаги (Рамсар) конвенцияси.

² Ёввойи ҳайвонларнинг кўчманчи турларини сақлаш бўйича конвенция.

Тармоқларга тегишли қонун ҳужжатлари

Ўзбекистон 2002 йилда 1994 йилдаги Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунни янги таҳрирда (2002.13.12даги 444-II Қонун) қабул қилди. Бу қонунда атроф-муҳит учун муҳим қоидалар талайгина, масалан, қазиб олиш саноати атроф-муҳитни муҳофаза қилиши ва шикастланган ер ва бошқа табиий жойларни тиклаши зарур; фаолият лицензияланган бўлиши ва экологик экспертизадан ўтиши шарт; ва чиқинди билан ишлаш ва чиқиндини чиқариб ташлаш жараёнларига амал қилиш шарт. Ушбу янги қонунда биринчи марта чиқинди корхонага тегишли эканлиги ва корхона атроф-муҳитга кўрсатилган таъсир ва рекультивация учун тўла жавобгар эканлиги таъкидланади. Айни пайтда, ташвишлиси шуки, янги таҳрирда атроф-муҳитга тегишли талаблар қазиб олиш саноатининг иқтисодий ўсиши учун муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий фаолиятга тегишли ва унга эътибор берадиган кўпроқ қоидаларни киритиш орқали номуносив равишда минималлаштириб юборилган.

1997 йилдаги Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонун охириги марта 2007 йил 26 сентябрь кунин ўзгартирилди. Қонунда бир қатор чоралар, жумладан, стандарт ва кўрсаткичлар киритиш, энергия самарадорлигини назоратини олиб бориш, энергия жиҳатдан самарали жараёнларни ривожлантириш ва энергия жиҳатдан самарадор маҳсулот ишлаб чиқариш ва юқори самарали лойиҳаларни намойиш қилиш зоналарини барпо этиш орқали энергиядан оқилона фойдаланишни жорий этишга ҳаракат қилинди. Шунингдек унда лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси яратилди, маблағ эса турли давлат ва хусусий манбалардан келиб тушиши керак. Янгиланадиган энергия ишлаб чиқувчи ёки чиқинди қайта ишловчи энергия ишлаб чиқариш жиҳозлари учун ушбу мақсадларга жалб қилинган сармоя инвестицияларига нисбатан тезлаштирилган амортизация ставкалари қўлланилишига йўл қўйилади. Қонунда электр энергиясидан самарали фойдаланишни рағбатлантириш чораси сифатида мавсумий ва кун давомидаги тарифларни қўллаш имконияти жорий этилган (8-боб).

2002 йилдаги Чиқиндилар тўғрисидаги қонунда эмиссия ва ҳаво ва сув ифлосланишидан ташқари чиқиндини чиқариш ва қайта ишлаш масалалари кўриб чиқилади, инспекция ўтказиш, мувофиқлаштириш, чиқиндини қайта ишлашга руҳсат этиладиган жойларга нисбатан экологик экспертиза ўтказиш ва муайян параметрлар жорий этиш ваколати ТМДҚ зиммасига юкланади. Қонунда фуқароларнинг хавфсиз ва соғлом атроф-муҳитга, лойиҳалар муҳокамасида қатнашишга, ҳаёти, соғлиғи ва мулкига етказилган зарар қопланишига ҳақлари борлиги таъкидланади. Мамалакат ичида ёки халқаро ташиладиган хавфли юк экологик сертификатлашдан ўтиши ва махсус транспорт воситалари ёрдамида ташилиши шарт. Ҳар қандай радиоактив чиқиндини сақлаш ёки кўмиш мақсадида олиб кириш қатъий тақиқланади. Гарчи қонунда айтилмаган бўлса-да, чиқинди миқдорини камайтирадиган ёки уни қайта ишлайдиган технологиялар киритаётган шахс ва корхоналарга махсус имтиёзлар берилди. Корхоналар чиқиндилари учун жавобгардир, аммо чиқиндини қайта ишлашлар, уларга давлат бюджетидан, Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармасидан ёки ихтиёрий тўловлар ҳисобидан ёрдам кўрсатилиши мумкин.

Бошқа қонун ҳужжатлари

1998 йилдаги Ер кодексида ернинг барча тоифалари учун асосий ва қамровли қоидалар жорий этилган. Кодексида турдош ҳуқуқлар кўрсатилган, уларга эга бўлиш жараёнлари жорий этилган ва уларни тугатиш учун ҳуқуқий асослар таърифланган. Ер давлат мулки бўлиб у хусусий мулк бўла олмайди (7-боб). Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йилдаги Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси ҳузуридаги давлат геодезия назорати инспекцияси тўғрисидаги, ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати тўғрисидаги, давлат кадастрлари ягона тизимини яратиш ва юритиш тартиби тўғрисидаги низомларни қўллаб-қувватлаш мақсадида инспекция, давлат назорати ва давлат кадастрининг ягона тизими тўғрисидаги низомлар тасдиқланган эди.

2002 йилдаги Шаҳарсозлик кодексида атроф-муҳит, жамоатчилик қатнашуви ва ахборот олиш имкониятларига тегишли қатор муҳим қоидаларни қамраб олинган. Шаҳар режалаштириш қонунлари бузилган ҳолларда, агар ҳаёт муҳитлари ёмонлашган ёки ҳаёт, саломатлиги ёки мулкига зарар етказилган бўлса, мулкдорлар товон талаб қилишлари мумкин. Бу қоида бинолар кўрилиши ва бузилиши, шунингдек ердан фойдаланиш ҳолларига тегишли. Шаҳар режалаштирувчилар қатор

омиллар, жумладан, масалан, жойнинг табиий ва техноген офатлар, кимёвий ва биологик ифлосланиш хавфи остида бўлиши, ва маданий меросни ва муҳофазаланган табиий ҳудудларни асраб қолишни инobatга олишлари зарур. Фуқаролар атроф-муҳит шароити ва атроф-муҳитни ўзгартириши мумкин бўлган ҳар қандай режалар ҳақида тўла ва ўз вақтида ахборот олиш ҳуқуқига эгадирлар; шунингдек улар шахар режалаштириш жараёнларининг муҳокамасида қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар.

2001 йилдаги Маданий мерос объектларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида қонун авваламбор қўрилган атроф-муҳитнинг муҳим элементларини сақлаш ва уларни бошқаришга қаратилган, аммо у тарихий, археологик, эстетик, этнологик ёки антропологик қийматга эга ҳудудларни ҳам муҳофаза қилишга, шунингдек тарихий воқеалар ва шахслар билан боғлиқ табиий ландшафтларни муҳофаза қилишга қаратилган.

2007 йилдаги Фавкулудда вазиятларни олдиндан айтиш ва уларнинг олдини олиш бўйича давлат дастури тўғрисидаги қонунда юзага келиши мумкин бўлган табиий ва техноген фавкулудда ҳолатлар замиридаги шароитларга тайёр туриш ва уларни мониторинг қилишга эътибор қаратилади. Унда ушбу мақсадлар учун Бош Вазир бошчилигидаги мувофиқлаштириш комиссияси таъсис этилади. ТМДҚ мазкур комиссия аъзоларидан биридир. ТМДҚ Фавкулудда вазиятлар вазирлиги билан биргаликда кимёвий хавф туғдирадиган қурилмаларда аварияларнинг олдини олиш учун масъулдир.

2002 йилда икки муҳим қонун: “Ахборот эркинлиги тамойиллари ва қафолатлари тўғрисида” қонун ва “Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида” қонун қабул қилинди. Ҳар иккаласи барча соҳаларда қўлланилиши мумкин. Ахборот эркинлиги тамойиллари ва қафолатлари тўғрисида қонунга биноан ахборот фақат қонун билан шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни муҳофаза қилиш, ахлоқий кадриятлар таркибини, маданий ва илмий салоҳият ва миллий хавфсизлик сабабларига кўра чекланиши мумкин. Экология, метеорология, демография, санитария ва эпидемиология фавкулудда ҳолатлар ва одамлар, одам аҳоли пунктлари, саноат корхоналари ва коммуникациялар хавфсизлигига тегишли бошқа ахборот махфий бўлиши мумкин эмас. Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонунда фуқароларнинг маъмурий мурожаатлар ҳуқуқи ва ушбу жараён учун мавжуд тартиб-қоидалар таъминланади (3-боб).

Низомлар

Юқорида тилга олинган қонунларнинг баъзиларида уларни ижро этиш тартиб-қоидалар ва чоралар кўрсатилган. Бироқ уларнинг аксарияти меъерий қонунлар бўлиб тўла амалга ошириш учун қўшимча ҳуқуқий ёки маъмурий ҳаракатни талаб қилади. Жумладан табиатни муҳофаза қилиш, ҳаво, сув, ер, ўрмон ва чиқинди борасида асосий тартибга солувчи қонунларни лойиҳалаштириш ва қабул қилиш охириги бир неча йиллар мобайнида Ўзбекистонда қонунчилик фаолиятининг муҳим тури бўлиб келди (IV-илова).

Қонун лойиҳалари

Атроф-муҳит хавфсизлиги тўғрисидаги қонуннинг лойиҳаси ҳозирда кўриб чиқишнинг эрта босқичларида. Қонундан кўзланган мақсад атроф-муҳитга бўлган хавфларни аниқлаш ва улар ривожланишининг олдини олиш, атроф-муҳит соҳасидаги фавкулудда вазиятларни ва экологик фалокат зоналарни тиклаш ва хавфли экологик таъсирдан муҳофаза қилиш учун ҳуқуқий асос яратишлар. Атроф-муҳитга таҳдидлар бевосита ва билвосита бўлиши мумкин. ҳарбий қурол-яроқ синови ва ҳарбий ҳаракат, жумладан, уларнинг биохилма-хиллик ва ландшафтга таъсири, гидрометеорология жараёнларига кўрсатиладиган ҳар қандай таъсир, ҳаво, тупроқ, ер қаъри ва ер усти ва ер ости сув ифлосланиши, янги муҳитининг биохилма-хиллигига бегона ёки сунъий равишда ўзгартирилган ўсимлик ва ҳайвонларни киритиш, хавфли маҳсулот ёки чиқиндини олиб кириш ва табиий фалокатлар бевосита таҳдид қаторидан ҳисобланади. Қонун лойиҳасида барча жисмоний ва юридик шахслар масъулияти, жумладан мулк эгалари вазифалари баён қилиниб Вазирлар Маҳкамасига атроф-муҳит хавфсизлиги дастурларини ҳар беш йилда Парламентга тақдим этиш топширилади.

Икки муҳим қонун: сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги қонун лойиҳаси (6-боб) ва ер кодекси лойиҳаси (7-боб) ҳозирда кўриб чиқилмоқда. Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги қонун лойиҳасида у асосий халқаро норма ва қоидаларга мувофиқ эканлиги таъкидланади.

Атроф-муҳит кодексини ишлаб чиқиш назарда тутилган. Бу атроф-муҳит соҳасидаги қонун ва низомларни йиғиш ва уларнинг ўзаро алоқасини яққолроқ кўрсатиш томон муҳим қадам бўлиши мумкин эди. Бунда яна қайси соҳада қўшимча ҳуқуқий ҳаракатга талаб борлигини кўрсатган бўлур эди.

1.5 Институциявий шароит

Гарчи қонун ва кодекс лойиҳаларининг манбаи сифатида бир қатор ижроия, қонунчилик ва суд органлари, жумладан, бошқалар қаторида, Қорақалпоғистон Республикаси қонунчилик органи, вазирлик, давлат қўмитаси, Вазирлар Маҳкамаси ва Парламент бўлиши мумкин бўлса-да, уларни фақат Парламент қабул қилиши мумкин (Қонунчилик Палатаси қабул қилиб, Сенат тасдиқлайди). Вазирлар Маҳкамаси ижро этилиши мажбурий қарор ёки аслида меъерий кўрсатма характериға эға ва ҳуқуқий кучға эға бўлиши ва бўлмаслиғи мумкин қарорлар қабул қилади. Президентнинг вазифаси биринчи ўринда кўпроқ маъмурий ишлар билан шуғулланиш, масалан ҳукумат ўз ваколатини ижро этиш учун амалға оширилиши мумкин ёки шарт ишларни хусусан белгилаб беришдан иборат. Президент ҳуқуқий кучға эға умуман олганда қоида ва тартиб-қоидаларға тегишли фармонлар ёки одатда қисқа, муайян бир ҳаракатға қаратилган кўрсатма бўлган қарорлар чиқаради.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси

ТМДҚнинг тузилиши ва масъулияти 2001 йилдан бери кўп ўзгармади. Умуман, Қўмита вазифалари қуйидагидан иборат: атроф-муҳит хавфсизлиғи, табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни тиклаш сиёсатини амалға ошириш; табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини секторлараро ва интеграллашган бошқаруви; мақбул атроф-муҳит шароитини ва тикланишини таъминлаш фаолиятини ташкиллаштириш ва мувофиқлаштириш; табиатни муҳофаза қилиш инспекция ва аудитларини ўтказиш. 2004 йилда икки палатали тизим киритилгандан бери ТМДҚ бевосита Сенатға ҳисобот беради.

ТМДҚнинг марказий бошқарувида жами тўққиз тузилма бўлими мавжуд (Расм 1.1). Янги Ҳаракат режасиға мос равишда ТМДҚ ахборот хизматини кучайтириб жамоатчилик кенгашини барпо этиш ниятида. Кенгаш қоидалари ҳануз белгиланиши лозим. Ер ва сув ресурсларидан фойдаланишни назорат қилиш бошқармаси, Ҳавони муҳофаза қилиш бўлими, Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти ва бошқаруви бўлими текширув масъулиятиға эға. ТМДҚ раҳбари ва раҳбарнинг биринчи ўринбосари мамлакатнинг бош инспекторлари ҳисобланади. Марказий даражада 15 нафар инспектор ишлайди.

Марказий даражада бир қатор ихтисослашган бўлим ва институтлар мавжуд (Расм 1.2). Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бош бошқармаси, Ер ва сув ресурсларидан фойдаланишни назорат қилиш ва Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва табиат захираларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш давлат инспекцияси атроф-муҳитға тегишли талабларға номувофиқликни олдини олиш, мониторингни амалға ошириш ва аниқлаш ва тузатиш учун масъул ҳисобланади (2-боб). 2005 йилда қайта тикланувчи энергия соҳасида тадқиқот олиб бориш ва лойиҳаларни амалға ошириш мақсадида барпо этилган Эко-энергия тадқиқот ва ижро маркази энг янги бўлимдир.

Марказий қўмитаға бўйсунган ўн тўрт қуйи қўмита мавжуд: ҳар бир вилоятда биттадан, Қорақалпоғистон Республикасида битта ва Тошкент шаҳрида битта. ТМДҚнинг раҳбари маҳаллий ҳокимият органи билан келишилган ҳолда раисларни тайинлайди. Ҳар бирининг қошида инспекция, баҳолаш бўлими, сертификатлаш бўлими ва таҳлил бўлими мавжуд. Вилоят даражасидаги инспекциялар фақат вилоят доирасида ваколатға эғадирлар. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси ҳам ҳар бир қуйи даражада ўз вакилларига эға.

Президентнинг 2003 йилдаги Давлат бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида фармонига қўшимча равишда ТМДҚ ҳам вазифаларини, ҳам тузилишини ўзгартирадиган қарор лойиҳасини тайёрлади. Ушбу ҳужжат ҳозирда Вазирлар Маҳкамасида кўриб чиқилмоқда ва яқин даврда тасдиқланиши керак.

Вазифаларга тегишли ўзгартиришлар каторида атроф-муҳит хавфсизлигини таъминлашда устун вазифаларни белгилаш ва табиатни муҳофаза қилишда дастур ва чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ваколати ҳам бор. Қарор захиралар, ов ва балиқ овлаш секторларида ва биохилма-хилликни сақлаш борасида ТМДҚнинг бошқариш масъулиятини кучайтирган бўлур эди; шунингдек, унда рухсатлар бериш, баҳолаш ва атроф-муҳитга таъсир қилиши мумкин бўлган корхоналар билан келишувга эришиш борасида аниқроқ спецификациялар берилган. Бироқ, ТМДҚнинг ўз юрисдикциясида ташкилий бирликлар барпо этиш ва уларни тугатиш ҳукуқи бекор қилинди.

Ташкилий томондан фақат кичик ўзгаришлар назарда тутилган. ТМДҚнинг юқори раҳбарияти раҳбар ва раҳбарнинг биринчи ўринбосаридан иборат. ТМДҚнинг раҳбарини Президент тайинлайди ва уни Сенат тасдиқлайди. Ўзгаришлар билан икки раис ўринбосари бўлади, улардан бири айна пайтда Табиатдан фойдаланишнинг иқтисоди ва уни бошқариш бош бошқармаси асосида барпо этилган Атроф-муҳит бўйича сиёсат ва уни бошқариш бош бошқармасининг бошлиғи бўлади. Ушбу янги тузилмага кўра ходимлар сони ошмайди. Аксинча, ходимлар сони марказий идорада 32дан 28, куйи даражаларда 1.962дан 1.909гача қисқаради. 1988 йилда барпо этилганда ТМДҚнинг марказий идорасида 81 ходим ишлар эди.

Барқарор ривожланиш бўйича миллий комиссия

Ўзбекистонда Барқарор ривожланиш бўйича миллий комиссия 1997 йилда БРМСни бажаришни мувофиқлаштириш мақсадида барпо этилди. 1999 ва 2000 йиллардаги бир қанча ўзгаришлардан сўнг Комиссия Бош Вазир ўринбосарига ва жорий фаолият учун ишчи гуруҳга бўйсунтирилди, ҳамда у Иқтисодиёт вазирлигининг ташкилий ва техник ёрдамидан фойдаланади (1999.05.03да 101-ўзгартириш ва 2000.19.12даги 358-ўзгартириш).

Бироқ Комиссия 2005 йилда тарқатилди ва унинг сиёсатни белгилаш вазифаси Вазирлар Маҳкамасига, БРМСни бажариш вазифаси Вазирлар Маҳкамасининг Қишлоқ ва сув хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва товарларини қайта ишлаш бўйича ахборот-таҳлил департаментига ўтказилди.

Атроф-муҳит соҳасида масъул бошқа давлат органлари

Барқарор ривожланиш ва атроф-муҳит барча соҳаларга дахлдорлиги туфайли, аслида барча бошқа давлат органлари Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигидан тортиб Фавқулодда вазиятлар вазирлигигача ушбу соҳада муайян масъулиятга эгадирлар. Табиатни муҳофаза қилиш йиллик режаларини тайёрлаш ва бу туғрисида ТМДҚга ҳисобот бериши керак бўлган асосий ташкилотлар қуйидагилар:

- Фавқулодда вазиятлар вазирлиги;
- Соғлиқни сақлаш вазирлиги;
- Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги;
- Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси;
- Геология ва минерал ресурслар давлат кўмитаси;
- Ўзбекистон гидрометеорология хизмати;
- Глобал экологик жамғарма ва Орол денгизи ҳавзаси дастурини бажариш агентлиги.

Бунинг устига, Иқтисодиёт вазирлиги, Чет эл иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги (импорт ва экспорт масалаларида), Адлия вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги (халқаро мажбуриятлар масалаларида), Геология ва минерал ресурслар давлат кўмитаси ва Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси, барчаси ТМДҚнинг ишига дахлдор масъулиятларга эга. Агар атроф-муҳит хавфсизлиги туғрисидаги қонун лойиҳиси қабул қилинса, Мудофаа вазирлиги ҳам жалб қилинади, дейиш мумкин.

Мувофиқлаштириш

Мувофиқлаштириш кўп шаклларда бўлади: горизонтал мувофиқлаштириш, масалан қонун ҳужжатлари ёки сиёсий ҳужжатларни тайёрлаш ёки мониторинг қилиш орқали; вертикал мувофиқлаштириш, масалан ҳисобот бериш ва йиллик ёки махсус чақирилган мажлислар орқали.

Горизонтал мувофиқлаштириш

Ҳар қайси давлат арбоби қонун қабул қилиш ташаббуси билан чиқиши мумкин; аммо бу ҳақда вазирлик ёки давлат қўмитаси доирасида келишилгандан сўнг, у барча вазирлик ва давлат қўмиталари орасида фикр ва мулоҳазалар олиш мақсадида тарқатилади. Сўнг қонун лойиҳаси мазкур фикр-мулоҳазалар асосида қайта ишланади. Кўпроқ муаммоли масалаларда ушбу масалада қонун лойиҳаси устида ишлаш мақсадида идоралараро ишчи гуруҳ тузилиши мумкин.

Барча вазирлар лойиҳанинг якуний таҳририни имзолашлари шарт, бунда Адлия вазири охирида имзо чекади. Бу қоида лойиҳа бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқлигини таъминлаш мақсадида киритилган. Давлат стратегияларини тайёрлашда худди шундай тартиб-қоида амал қилади. Барча вазирлар бир фикрга келишгач, лойиҳа Вазирлар Маҳкамасига яна кўриб чиқиш учун ва у ердан ё Президент аппаратига, агар Президент қарори талаб қилинса, ёки бевосита Қонунчилик Палатаси ва Сенатга юборилади.

Давомли характерга эга диққат талаб қиладиган Глобал экологик жамғарма (ГЭЖ)га маблағ учун муружаат қилиш ёки Тоза ривожланиш механизми (ТРМ) лойиҳалари каби, масалаларни мувофиқлаштириш мақсадида идоралараро доимий қўмиталар барпо этилиши мумкин. Масалан, ГЭЖ идоралараро кенгаш (9-боб) ва Пестицид ва ўғитлар бўйича ишчи гуруҳ шулар жумласидандир.

Расм 1.1: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг марказий бошқаруви

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси.

Атроф-муҳитга келганда, энг кўп дахлдор вазирлик ва идоралардан ТМХД асосидаги табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат йиллик дастурини тузиб уни бажариш тўғрисида ҳар чорак ТМДҚга ҳисобот тақдим этишлари талаб қилинади. ТМДҚ ушбу маълумотни йиғиб уни Вазирлар Маҳкамаси ва Сенатга ҳам чорак, ҳам йиллик асосда тақдим этади. ТМДҚ ҳисобот берадиган орган сифатида Сенат ҳам бажаришни мувофиқлаштиради; у чорак ҳисоботларини кўриб чиқади ва, лозим бўлса, турли жойларга

бориб, айниқса экологик шароит яхши бўлмаган жойларда бажаришни текширишни ташкил қилади. Сенат вазиятни баҳолайди ва, лозим бўлса, қўшимча чора-тадбирлар ва режаларни ишлаб чиқади.

Расм 1.2: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг умумий тузилиши

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси.

ТМДҚнинг ҳуқуқий нормаларни қўллаш учун фақат икки воситаси бор: корхона ёки бошқа хужалик юритувчи субъект қонунни бузган ҳолларда аралашадиган давлат инспекцияси орқали; ёки фақат кескин ва фавқулодда ҳолларда аралашадиган кўринадиган Сенат орқали. На давлат инспекцияси, на

Сенат бошқа давлат органи, айниқса нуфузли вазирликни, муайян бир тарзда ҳаракат қилишга мажбурлай олади.

Вертикал мувофиқлаштириш

Вилоят кўмиталардан ҳар чорак ТМДҚга ўз фаолияти, жумладан вилоят ҳаракат режаларининг бажарилиши тўғрисида ҳисобот тақдим қилиш талаб қилинади. Вилоят бўлимлари ҳам Атроф-муҳит бўйича сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва нормалар давлат кенгаши ёки Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш давлат назорати каби тегишли давлат муассасаларига ҳисобот берадилар.

ТМДҚ йиллик йиғилишларини Тошкентда барча вилоят кўмиталари иштирокида ўтказиш, шунингдек у лозим бўлганда шундай йиғилишларни махсус масалалар юзасидан ҳам чақириши мумкин. Охириги йилларда устун вазифаларни аниқлаш ва ТМХДни “қуйидан юқорига” жараён орқали тайёрлашда вилоят кўмиталарнинг овози анча кучайган.

1.6 Хулоса ва тавсиялар

Барқарор ривожланиш миллий комиссияси 2005 йилда тугатилди ва унинг вазифалари Вазирлар Маҳкамасига ўтказилди. Илгари Комиссия Бош Вазир ўринбосарига бўйсунган пайтида жорий фаолият учун ишчи гуруҳ мавжуд бўлиб у Иқтисодиёт вазирлигининг ташкилий ва техник ёрдамидан фойдаланар эди. Бироқ ҳозир бундай котибият мавжуд эмас. Вазирлар Маҳкамасида вазифалар ўтказилган департамент мавжуд, аммо у зиммасига 1997 йил БРМС бажарилишини назорат қилиш вазифаси юкланган котибиятнинг кундалик техник ишларни олиб бориш учун белгиланмаган. Айни пайтда, ТМДҚ БРМС билан боғлиқ аксарият тартиблар ва режалар бажарилишини кундан кунга назорат қилиш вазифасига эга.

Тавсия 1.1:

Вазирлар Маҳкамаси Барқарор ривожланиш миллий комиссиясини қайта тиклашни кўриб чиқиши ва Иқтисодиёт вазирлигини унинг котибияти қилиб белгилаши лозим.

1997 йил БРМС Ўзбекистонда барча бошқа стратегиялар ва ҳуқуқий ҳужжатлар учун қамраб олувчи шарт-шароит сифатида хизмат қилиши мўлжалланган эди. Қабул қилинишидан кейинги 12 йил мобайнида у қайта кўтиб чиқилмади; шунингдек унда бажарилиш томон илгарилашнинг кўрсаткичлари ҳам йўқ. Баъзи мамлакатлар ўз барқарор ривожланиш миллий стратегияларини тақриздан ўтказдилар. Бунинг мамлакатлар ўз барқарор ривожланиш стратегияларини қайта кўриб чиқишда ва уларни бажаришда илгарилаш учун ниҳоятда фойдали эканлиги исботланди.

Тавсия 1.2:

Вазирлар Маҳкамаси дахлдор вазирлик ва идораларни жалб қилган ҳолда:

- (a) *1997 йилдаги Барқарор ривожланиш миллий стратегиясини тақриздан ўтказиб бажарилиши кўрсаткичлари ва уни мониторинг қилиш тартиб-қоидаларини белгилаб унга қўшимча ва ўзгартиришлар киритиши;*
- (b) *Сиёсат ва ҳуқуқий асосни ташкил қиладиган муҳим ҳужжатларни Барқарор ривожланиш миллий стратегиясига мувофиқлигини сақлаш мақсадида қайта кўриб чиқиши ва янгилаши лозим.*

Экологик ҳаракат миллий режаси 1998 йилда қабул қилинган бўлиб қайта кўриб чиқилмади. Ўша пайтдан бери Ўзбекистонда кўп нарса ўзгарди: иқтисодий муҳит анча фарқ қилади; ҳуқуқий шароит олға ҳаракат қилди; ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги аввалги мақсадлардан баъзиларига эришилди. Охириги йилик 2007 йилдаги 2007-2010 йилларга мўлжалланган Хусусийлаштириш дастури ва 2007 йил 2008-2010 йилларга мўлжалланган фаровонликни ошириш стратегияси каби сиёсий ҳужжатлар жумладан ушбу стратегиялар атроф-муҳит муҳофазаси билан қандай боғланганлигини кўрсатувчи янги атроф-муҳит сиёсати ҳужжатларда акс эттирилиши керак.

Тавсия 1.3:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси дахлдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда жорий ижтимоий, иқтисодий ва экологик вазият ҳисобга олинган ҳамда муайян маблағ билан таъминлаш имкониятлари кўрсатилган ва дахлдор муассалар белгиланган, янги мақсадлар ифодаланган қамровли экологик ҳаракат режасини тузиши лозим.

Ўзбекистоннинг биринчи (2001 йил) АХШсида Парламентнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун яхши ҳуқуқий асос яратиш саъй-ҳаракати тан олинган эди. Айни пайтда, унда асосан меъерий хусусиятга эга қонунларга ишончдан келиб чиқадиган баъзи камчиликлари, жумладан, ҳукуматнинг тартибга солувчи ҳужжатларини вақтида жорий этилишини таъминлаш заруратидан келиб чиқадиган камчиликлари таъкидланган эди.

2001 йилдан бери Ўзбекистонда атроф-муҳитга тегишли янги ва ўзгартиришган ва қўшимчалар киритилган қонунларни тайёрлаб келмоқда. Гарчи тартибга солувчи асослар ҳам ишлаб кичилаётган бўлса-да, ижро этиш учун зарур бўлган тартибга солувчи қондалар қонун қабул қилинишидан орқада қолиб кетиши ғайриодатий ҳол эмас. Атроф-муҳит кодекси атроф-муҳитга тегишли қонун ҳужжатларини жамлашга қўмаклашган бўлур эди. Уни шундай ишлаб чиқиш мумкин эдики, инсон саломатлиги ва атроф-муҳит ифлословчи моддалар ва бошқа таъсир келтириб чиқарган зарардан муҳофазаланган бўлиши; қимматли табиий ва маданий муҳит сақланиб қолиши ва муҳофазаланиши; биохилма-хиллик сақланиши; ер, сув ва табиий муҳит умуман экологик, ижтимоий, маданий ва иқтисодий маънода соғлом узоқ муддатли бошқарув таъминланиши; қайта фойдаланиш ва қайта ишлов бериш рағбатлантирилиши; материал, хом ашё ва энергиядан фойдаланишда табиий циклларни жорий этиш ва сақлаш зарурати ҳисобга олинганлиги кафолатланган бўлсин.

Тавсия 1.4:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва дахлдор вазирлик ва идоралар қонуннинг устун кучга эга қонун тамойилларини ва бажариш учун тўла тартибга солувчи шароитни барпо қиладиган экологик кодекс лойиҳасини тайёрлашни кўриб чиқишлари лозим.

2007 йил 2008-2010 йилларга мўлжалланган фаровонликни ошириш стратегиясини тайёрлаш палласида икки оралик ҳужжати мавжуд эди: 2004-2006 йиллар ва 2010 йилгача давр учун Ўзбекистон аҳолиги тушмуш даражасини ошириш бўйича стратегия ва 2005–2010 йилларга мўлжалланган Фаровонликни ошириш стратегияси: кам таъминланганликни камайтириш бўйича оралик ҳисобот. Ушбу ҳужжатларнинг иккаласи ҳам ҳукумат ва Ўзбекистон фуқаролик жамиятининг кенг иштироки билан тайёрланиб уларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаёт сифатини яхшилаш учун зарур элемент сифатида кўрилган тўлиқ бир бўлим бор. Бироқ, Фаровонликни ошириш стратегияси ни яқунлаш тўлиқ иштирок этиш билан боғлиқ бўлмаган кўринади ва атроф-муҳит масаларига анча камроқ эътибор берилди. Ҳукумат донорлар учун энг муҳим маълумот материали бўлиб хизмат қилган ва мамлакатнинг асосий ривожланиш стратегияси, деб ҳисобланган Фаровонликни ошириш стратегиясини қабул қилди.

Тавсия 1.5:

Молия вазирлиги Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан биргаликда Фаровонликни ошириш стратегиясини, жумладан Барқарор ривожланиш миллий стратегиясини ва барча бошқа алоқадор муҳим таъминли масалаларни акс эттириш мақсадида ўзгартириши керак.

2-боб**МУВОФИҚЛИК ВА РИОЯ ҚИЛИШНИ
ТАЪМИНЛАШ МЕХАНИЗМИ****2.1 Биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳидан кейинги ривожланиш**

Ваколатли давлат органлари томонидан давлат назорати, корхоналар ва фуқаролар томонидан ўзини мониторинг қилиш Ўзбекистондаги корхоналар ва шахсларни экологик қонун ҳужжатлари талаблари билан мувофиқликка олиб келиш асоси механизмлари сифатида илк бор Ўзбекистоннинг 1992 йилдаги Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва атроф-муҳит ва табиий ресурсларга тегишли бошқа қонунларда белгиланган эди. Кўриб чиқилаётган давр мобайнида тилга олинган механизмлар, шунингдек атроф-муҳит ва табиий ресурсларга тегишли қонунларнинг тегишли қоидалари аҳамиятли равишда ўзгартирилмади.

Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун, ҳавони муҳофаза қилиш тўғрисида қонун ва ўрмон тўғрисидаги қонунга муайян ўзгартиришлар 2006 йил октябрь ойида киритилган эди. Улардан мақсад экологик қонун татбиқ қилувчи органларнинг фаолиятни тугатиш ёки тўхтатиб қўйиш ваколатларини баъзи, масалан инсон саломатлиги ёки атроф-муҳитга муқаррар ёки эҳтимол таҳдид ҳоллари истисноси билан чеклаш орқали бизнес ҳамжамиятининг маъмурий юқини енгиллаштириш эди. Ушбу ўзгартиришларда атроф-муҳит инспекциялари бундай буйруқни 10 иш кунгача бўлган муддатга чиқариши мумкинлиги белгиланади, узокроқ давр учун ҳаракат фақат суд қарори асосида бўлиши мумкин. Бирок, бу санкция жуда кам ҳолларда ишлатилди; масалан, 2007 йилда фақат беш нафар корхонанинг фаолияти сув соҳасидаги қонун ҳужжатларига риоя қилинмаганлиги асосида тўхтатилиб қўйилди. Қандай бўлса ҳам, 1994 йилдаги Маъмурий жавобгарлик кодексида белгиланган экологик соҳада маъмурий ҳуқуқбузарлик учун белгиланган умумий санкциялар тизими биринчи шарҳдан бери деярли ўзгармай келди. Айти пайтда, Жиноят кодексига киритилган 2001 йил ўзгартиришларда экологик ҳуқуқбузарлик учун белгиланган жиноий санкцияларнинг ярми қайта кўриб чиқилди. Жиноий жарималар сезиларли даражада оширилди, ҳукм муддатлари қисқартирилди ва озодликдан маҳрум этиш билан жазоланадиган ҳуқуқбузарликлар рўйхати қисқартирилди.

1998 йил хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти устидан давлат назорати тўғрисидаги қонун ва 2000 йил Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги қонунга корхоналарда инспекциялар сонини қисқартириш учун киритилган қатор ўзгартиришлар 2001 йилда қабул қилинган эди. Ушбу ўзгартиришлар шунингдек инспекцияларнинг даврийлиги ва дастлаб тасдиқланиши, рўйхатга олиниши ва мувофиқлаштирилишига тегишли қоидаларни янада батафсил ифода этилганлиги билан қўллаб-қувватланган эди (IV-илова).

2.2 Атроф-муҳит соҳасидаги қонунчилик бажарилишини назорат қилувчи муассасалар

1992 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилиш ҳақида” қонунда куйидаги муассасалар атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқий ҳужжатларни қўллайдиган органлар сифатида таърифланган:

- Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДК);
- Соғлиқни сақлаш вазирлиги;
- Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги;
- Ишлаб чиқариш, кон саноати ҳамда коммунал хизматларда техника хавфсизлиги бўйича давлат инспекцияси;
- Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси.

Экологик талабларга мувофиқликнинг муайян соҳаларида қабул қилинган турли қонунлар ва низомларда инспекцияларнинг ваколати ва асосий вазибалари белгиланган. Бирок, атроф-муҳит ва табиий ресурсларга оид асосий қонунларнинг тегишли қоидаларида фақат ваколатли давлат органи ва

қўлланиладиган назорат тури (давлат, соҳа, жамоатчилик, идоравий) тавсифланади. Айни пайтда, Вазирлар Маҳкамаси атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқий ҳужжатларни чекланган миқёсда қўллаш масъулиятини турли вазирликлар, қўмиталар ва идораларга бериш ҳақида қатор меъерий ҳужжатларни тасдиқлади. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ер ости бойликлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, шунингдек, минерал ресурслардан оқилона фойдаланиш масалалари батафсилроқ тартибга солинди.

Баъзи ҳолларда бундай масалалар ҳуқуқ-тартибот органларининг қўшма қарорлари қабул қилиниши йўли билан ҳал қилинади. Масалан, 2003 йилда Бош прокуратура ва ТМДҚнинг қўшма қарори билан атроф-муҳит инспекторлари ва прокурорларнинг ўзаро алоқалари, жумладан атроф-муҳитга тегишли талабларга риоя қилмаслик учун жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги йўриқнома белгиланди.

Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши

Ҳозирги институциявий шароитда атроф-муҳит соҳасида экологик ҳуқуқий нормаларни қўллашга стратегик ёндашувни илгари суриш учун Ўзбекистондаги атроф-муҳит органларининг ваколатлари чекланган. Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши (НОФМРК) 1996 йилда жорий этилганда, турли инспекциялар фаолиятини режалаштириш ва мувофиқлаштириш ва назорат, инспекция ва ҳуқуқ-тартибот ишларини устун масаларни белгилаш ушбу органга ўтказилган эди. НОФМРКнинг Қорақалпоғистон Республикаси, барча вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ҳудудий комиссиялари бор.

НОФМРК инспекция ўтказиладиган корхона ва ҳуқуқ-тартибот органи кўрсатилган йиллик ва чораклик режаларни тасдиқлайди. Шунингдек, Кенгаш режадан ташқари инспекцияларни маъқуллайди ва ҳуқуқ-тартибот органлари фаолиятинининг инспекцияларни мувофиқлаштириш режаларига мослик жиҳатидан назорат қилади. Хўжалик юритувчи субъектларда инспекциялар сонини камайтириш ва инспекциялар тизимини йўналтириш чораларини ишлаб чиқиш муҳим устун вазифа ҳисобланади.

Инспекциялар ва ҳуқуқий нормаларни татбиқ қилишда ушбу юқори даражада марказлаштирилган ёндашувнинг салбий оқибатлари шундан иборатки, тартибга солувчиларда атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот чораларини қўллаш мақсади равшан баён этилган низомларга эга эмаслар. Кўп ҳолларда атроф-муҳит инспекциялари атроф-муҳит соҳасидаги талабларга риоя қилиниш мониторингини амалга оширадilar ва ҳаракатлари атроф-муҳит соҳасидаги қонунларга яхшироқ риоя қилишга қандай ҳисса қўшиши тўғрисида яққол тасаввурга эга бўлмай туриб бор ҳуқуқий мажбурлаш воситаларини ва жазо чораларини татбиқ этишади. Инспекциялар сонини камайтириш умумий мақсади атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот органлари фаолиятини баҳолаш учун асосий иш кўрсаткичи ҳисобланади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси

ТМДҚ хануз атроф-муҳит соҳасидаги атмосфера ҳавоси, сув ва ер ресурслари, табиат ва ер ости бойликларни муҳофаза қилиш мақсадида атроф-муҳитга тегишли талабларга мувофиқлик учун масъул энг муҳим ҳуқуқ-тартибот органи бўлиб қолмоқда. ТМДҚнинг тузилмасида атроф-муҳитга тегишли талабларга мувофиқлик келмасликнинг олдини олиш, мониторингини амалга ошириш ва аниқлаш ёки шундай ҳолларда бузилишни бартараф этиш чораларини кўрадиган мухтор муассаса ёки ягона бўлинма мавжуд эмас. Мамлакат миқёсида ушбу вазифаларни ТМДҚнинг турли бўлинмалари, жумладан Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бош бошқармаси, Ер ва сув ресурсларидан фойдаланишни назорат қилиш бош бошқармаси, Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш ва табиий қўриқхоналар давлат инспекцияси амалга оширади. Маҳаллий даража (вилоятлар ва Тошкент шаҳри)да, атроф-муҳит инспекцияларнинг таркиби вилоятдан вилоятга ўзгариши мумкин. Масалан, Бухоро вилояти табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси қуйидаги инспекциялардан иборат:

- Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш инспекцияси;
- Минерал ресурслар, чикинди ва тупроқ ифлосланиши бўйича инспекция;
- Сув ресурслари муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш инспекцияси;
- Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш инспекцияси, ва
- Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси.

ТМДҚ ҳудудий бўлинмаларининг аксарият ходимлари атроф-муҳит инспекторлари ҳисобланади. Масалан, Самарқанд ҳудудий кўмитанинг 120 нафар ходимдан тахминан 80 киши – инспекторлар. Давлат органларида 2001 йилдан бери тез-тез ходимлар сони қисқартирилиб келган бўлишига қарамай, 2001 йилдан бери ТМДҚнинг инспекторлари сони деярли ўзгартирилмади. Бироқ, атроф-муҳит инспекторларининг салоҳиятини ривожлантириш учун мамлакатда таълим муассасаларида ихтисослашган кадрларни тайёрлаш тизими мавжуд эмас. Охириги йилларда, ТМДҚ малака ошириш курсларини олиб бормади; атроф-муҳит соҳасидаги ҳуқуқ-тартибот инспекторлари учун ахборот ёки услубий кўрсатмалар эълон қилинмади. Шундай бўлса-да, 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурининг қисми сифатида ҳуқуқий тартибга солишни, ҳуқуқий нормалар бузилганда қўлланиладиган чоралар ва инспекторлар ҳисоботларини стандартлашга доир бундай ўқиш ТМДҚ ходимлари учун режалаштирилган. ТМДҚ ва Ички ишлар вазирлиги масъул органлар сифатида белгиланди.

2.1-жадвалда маъмурий жазо чоралари жиноий жазо чораларига қараганда кўпроқ қўлланилиши кўрсатилган. Жиноий жараёнга биноан кўзғатилган ишлар камдан-кам ҳолларда айбланувчининг жиноий жавобгарликка тортилиши ёки жиноий ҳукм чиқарилиши билан якунланади. Бунинг устига, жазо чоралари тизимида юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш назарда тутилмаган. Одатда, тизим кўпроқ содир этувчиларни аниқлаш осонроқ бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга тегишли талабларнинг бузилиши туфайли жиноий жавобгарликка тортишга мойил. Атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот ишларининг яна бир муҳим жиҳати шундан иборатки, атроф-муҳит органларининг режали ва режадан ташқари инспекциялари қисқаришига қарамай атмосфера ҳавоси, сув, саноат ва маиший чиқинди ва табиатни сақлаб қолишга тегишли талабларни бузиш ҳоллари кўпайиб бормоқда.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги

Соғлиқни сақлаш вазирлигида атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот ишлари билан Санитария ва эпидемиология назорати департаменти ва Санитария ва эпидемиология назорати миллий маркази шуғулланади. Марказ ходимлари санитария ва гигиена стандартларига, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва радиацион хавфсизлик талабларига ва транспорт ва бошқа техника воситалари ҳосил қиладиган шовкин таъсири стандартларига риоя қилинишини назорат қиладилар. Атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот ишларида ушбу органнинг аҳамияти ҳануз катта, чунки Ўзбекистонда кўп атроф-муҳит сифати стандартлари санитария ва гигиена стандартлари ҳисобланади.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигида атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот ишлари билан қуйидаги органлари шуғулланади:

- Сув: Сув хўжалиги бош бошқармасининг сув инспекцияси ҳамда қишлоқ ва сув хўжалиги ҳудудий департаментлари; ва
- Ҳимояланган ҳудудлар: Қўриқхоналар, миллий боғлар ва ўрмончилик бўлими, ўрмончилик ва ўрмонлар ҳолатини давлат назорати бўлинмаси) ва ҳимояланган ҳудудлар маъмурияти.

Вазирлик махсус ҳимояланган табиий ҳудудлар ва ўрмонлар билан ишлайди; бироқ унинг мансабдор шахслари ёввойи ҳаёт билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жазо чораларини кўришга ҳақли эмаслар. Улар ҳуқуқбузарларни фақат ушлаб ТМДҚнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси инспекциясига ёки ички ишлар органларига етказиб беришлари мумкин. Сув инспекциясининг вазифалари асосан сувдан фойдаланиш чекловларига риоя қилинишини назорат қилиш ва фойдаланишдаги гидротехника иншоотларнинг атроф-муҳит учун хавфсизлигини таъминлашдан иборат.³

³ Гидротехника иншооти деганда сув оқимини ўзгартириш, чеклаш, тўхтатиш ёки бошқа йўл билан сувнинг табиий оқимини бошқариш учун мўлжалланган ҳар қандай восита тушунади.

Ишлаб чиқариш, кон саноатида ва коммунал хизматларда техника хавфсизлиги бўйича давлат инспекцияси

Ишлаб чиқариш, кон саноатида ва коммунал хизматларда техника хавфсизлиги бўйича давлат инспекцияси икки давлат инспекциясидан иборат: (1) ер ости бойликларни муҳофаза қилиш, минерал хом ашёни қайта ишлаш ва геология разведкасини назорат қилиш инспекцияси ва (2) нефть ва газ саноати инспекцияси. Бу соҳадаги инспекторлар ролини давлат кончилик назорати органларининг бошқарувчилари ва етакчи мутахассислари бажарадилар. Инспекция ТМДҚ билан биргаликда ерости ресурсларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш, жумладан лозим лицензия ва лицензия ва маҳсулотни баҳам кўриш битимлари шартларига риоя қилиш устидан давлат назорати билан шуғулланади.

Жадвал 2.1: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан маъмурий ва жиноий чоралар кўрилиши, 2001–2007

Йил/сектор	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Атмосфера ҳавоси							
Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳоллари	1,817	2,472	2,694	2,272	2,550	2,293	3,164
Йиғилган жарима (минг сўм)	8,931	16,331	22,800	25,728	39,546	41,493	76,941
Жиноий ҳуқуқбузарлик ҳоллари
Сув							
Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳоллари	1,998	2,310	2,644	2,307	2,350 *	2,350 *	3,031
Йиғилган жарима (минг сўм)	7,225	12,347	17,600	15,871	20,000 *	18,000 *	31,200
Жиноий ҳуқуқбузарлик ҳоллари
Саноат чиқити							
Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳоллари	787	751	922	848	892	820	1,178
Йиғилган жарима (минг сўм)	2,899	4,712	7,742	7,205	9,505	12,438	21,218
Жиноий ҳуқуқбузарлик ҳоллари
Маиший чиқит							
Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳоллари	795	834	1,201	1,283	1,447	1,573	2,391
Йиғилган жарима (минг сўм)	2,270	3,549	5,828	7,548	10,004	12,189	26,767
Жиноий ҳуқуқбузарлик ҳоллари
Табиатни сақаш							
Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳоллари	4,367	4,149	4,441	3,879	4,372	6,119	7,277
Йиғилган жарима (минг сўм)	11,064	15,461	22,300	20,052	25,325	46,436	73,499
Жиноий ҳуқуқбузарлик ҳоллари	16	17	21	46

Манба: Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш: факт ва рақамлар, 2000–2004 йиллар, Статистика давлат қўмитаси ва Ўзбекистонда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури (БМТТД), Тошкент, 2004; Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида миллий ҳисобот, ТМДҚ ва Ўзбекистонда БМТТД, Тошкент, 2009.

Изоҳ: * Тахминан.

Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси

Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси ерни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш устидан назоратни амалга оширади. Шунингдек у бузилишларни тўхтатиш ва бузилишни содир этганлар жавобгарликка тортилишини таъминлайди. Марказий идорада бу ишлар билан ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бош бошқармаси (икки ходим) шуғулланади. Жойларда бундай вазифалар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ер

ресурслари ва давлат кадастри бўлимларининг бўлинмалари томонидан бажарилади. Бироқ, ушбу органнинг атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот чораларини қўриш ваколати анча чекланган, чунки ернинг саноат ва бошқа чиқиндилар, кимёвий ва радиоактив моддалар ва оқава сув билан ифлосланиши масалалари ТМДҚ ваколатига киритилган.

Атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқ-тартибот фаолиятини олиб борувчи бошқа органлар

Юқорида тилга олинган органларга қўшимча равишда прокурорлар ҳам Ўзбекистонда атроф-муҳит соҳасида муайян ҳуқуқ-тартибот вазифаларини бажарадилар. Шундай бўлса-да, атроф-муҳит бўйича ихтисослашган прокуратура фақат Қорақалпоғистон Республикасида жорий этилган. Маҳаллий (туман, шаҳар) судларида фуқаролик ишларда ихтисослашган судьяларнинг атроф-муҳитга тегишли муайян маъмурий ҳуқуқбузарликларни, хусусан ноқонуний балиқ овлаш ҳамда ов, камёб ва йўқ бўлиб кетаётган турларга ноқонуний муносабатда бўлиш ишларини кўриб чиқиш ваколатлари бор. Умуман олганда, атроф-муҳит соҳасидаги ҳуқуқ-тартибот органларининг тизими Ўзбекистоннинг биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АХШ)дан кейин сезиларли даражада ўзгарган эмас.

2.3 Баҳолаш воситалари, жумладан атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш, атроф-муҳитни стратегик баҳолаш, давлат экологик экспертизаси ва экологик аудит

2000 йил Давлат экология экспертизаси тўғрисида қонуннинг ижроси мақсадида 2001 йил декабрь ойида Вазирлар Маҳкамаси Давлат экология экспертизаси тўғрисидаги низомни ва экспертизадан ўтказиладиган корхоналар рўйхатини тасдиқлади. Ҳукуматнинг ушбу қарорни қабул қилиши атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш (АМТБ) ва давлат экологик экспертиза (ДЭЭ) воситаларини янада такомиллаштиришга ҳисса қўшди. Шундай қилиб, 2000 йилларнинг бошида ДЭЭ жараёнлари Ўзбекистонда 4.000–5.000 корхонада ўтказилиб келган бўлса, 2007 ва 2008 йилларда экспертизалар тахминан 12.000 корхонада ўтказилди.

АМТБ ва ДЭЭ жараёнидан ўтиши лозим корхоналар атроф-муҳитга тўрт тоифа таъсир гуруҳига таснифланди: I-тоиф – юқори хатар; II-тоифа – ўртача хатар; III-тоифа – паст хатар; ва IV-тоифа – маҳаллий таъсир. ДЭЭ ва АМТБ талаблари тоифа ва корхонага қараб турлича бўлади. Бироқ, ДЭЭдан ўтиши керак бўлган корхоналар рўйхати ва уларнинг тўрт тоифага бўлиниши Европа Иттифоқининг атроф-муҳитга таъсирни баҳолашга доир директиваси⁴ ёки Трансчегара шарт-шароитда атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш бўйича конвенция асосида АМТБ лозим лойиҳалар рўйхатига мос келмайди.

АМТБ режалаштирилган фаолият юзасидан ДЭЭ аввал бажариладиган мажбурий жараёндир. Корхонанинг тоифасига қараб, тўлиқ жараён қуйидаги уч босқичга бўлиши мумкин:

1. Дастлабки лойиҳа босқичида, одатда қурилиш жойи танланишидан аввал ва корхона молияланишидан аввал ўтказиладиган атроф-муҳитга таъсирни дастлабки кўриб чиқиш.
2. Лойиҳанинг техник-иқтисодий асосланишидан аввал ўтказиладиган атроф-муҳитга таъсирини кўриб чиқиш.
3. Корхонани ишга туширишдан аввал ўтказиладиган атроф-муҳит учун оқибатини кўриб чиқиш.

Давлат экологик экспертиза тўғрисидаги низомда АМТБ жараёнинг қисми сифатида, лозим топилганда, жамоатчилик муҳокамаси тилга олинади. Муҳими, бу масала ДЭЭ органи ва лойиҳалаш муассасаси ихтиёрига берилган. Умуман, АМТБ жамоатчилик иштирокига тегишли жараён лозим тарзда тартибга солинмаган, масалан, лозим бўлганда жамоатчилик муҳокамасини ўтказишда ихтиёрий ваколат берилган. Амалда, ДЭЭ органи, одатда, режадаги фаолият борасида аҳоли норозилиги ёки аҳолидан шикоятлар бўлган ҳолларда жамоатчилик билан маслаҳатлашиши керак бўлади. Шундай қилиб, жамоатчилик иштироки тўғрисидаги талаб кўпинча аҳоли яшаш жойларига яқин жойлашадиган кичик корхоналар ҳолида татбиқ этилади. Шунингдек, кўп вилоятларда АМТБда жамоатчилик қатнашуви талабига риоя қилиш масаласи маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари (маҳаллалар) орқали ҳал қилинишини таъкидлаш лозим.

⁴ Кенгашнинг 1985 йил 27 июндаги муайян хусусий ва давлат лойиҳаларининг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш бўйича директиваси (Council Directive of 27 June 1985 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (85/337/EEC)).

Самарқанднинг тарихий қисми

ДЭЭ воситаси лойиҳадаги ва мавжуд саноат корхоналарга нисбатан қўлланилади. Ишлаб турган корхоналар экспертизага эмиссия даражасини белгилайдиган хужжатлар (атмосфера ҳавосига чиқариладиган ифлословчи моддаларнинг чегаравий қиймати, ер усти сув ҳавзалири ва тупроққа ташланадиган ифлословчи моддаларнинг чегаравий қийматлари, чиқинди чиқиши ва йўқ қилишнинг чегаравий миқдорлари). Лойиҳанинг тоифасига қараб, ДЭЭни ТМДҚнинг Давлат экология экспертизаси департаменти (I- ва II-тоифалар) ёки тегишли вилоятнинг, Қорақалпоғистон Республикаси ёки Тошкент шаҳрининг ҳудудий табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси (III- ва IV-тоифалар) амалга оширади.

Давлат экология экспертизаси тўғрисидаги қонун ва Давлат экология экспертизаси тўғрисидаги низомда тилга олинган Жамоатчилик экология экспертизаси (ЖЭЭ) ва атроф-муҳит аудити воситалари ҳам ривож топмади. ЖЭЭ нодавлат нотижорат ташкилоти ёки фуқаролар ташаббуси билан бажарилиши мумкин. Бироқ, амалда у бажарилган эмас, чунки у қиммат ва шунчаки маслаҳат аҳамиятига эга. Санокли мустақил атроф-муҳит аудитлари олиб борилган эди, асосан бу ишни чет эл корхоналари, масалан лойиҳа халқаро молия институтлар томонидан маблағ билан таъминланганда, олиб бордилар.

Стратегик атроф-муҳитни баҳолаш воситаси Ўзбекистонда тарғиб қилинган эмас. Бироқ, Давлат экология экспертизаси тўғрисида қонун ва Давлат экология экспертизаси тўғрисидаги низомга кўра, ДЭЭ давлат дастурлари лойиҳалари ва концепциялари, шунингдек шаҳар режалаштириш хужжатлари учун корхоналарнинг лойиҳалаш босқичида аҳоли 50.000 кишидан ортиқ бўлган ҳолларда олиб борилиши шарт.

2.4 Экологик рухсатлар

Экологик рухсатлар қаторига атрофдаги ҳаво, сув ҳавзалари ва чиқинди учун алоҳида ишлаб чиқилган эмиссия чегаравий қийматлари киради. Эмиссия чегаравий қийматларини ТМДҚ ДЭЭ асосида тасдиқлайди. ДЭЭ қилиниши шарт бўлган режаланган фаолият учун АМТБ ҳисоботида беришган ижобий ҳулоса экологик рухсат билан баробар.

Атроф ҳаво ва сув ҳавзаларига чиқариладиган моддалар эмиссияси, шунингдек чиқиндиларни йўқ қилишнинг чегаравий қийматларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёни ДЭЭ тартиб-қоидалари билан мос равишда ва масъулияти I- ва II-тоифалар учун ТМДҚ Давлат экология экспертизаси

департаментига, III- ва IV-тоифалар учун вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳри атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳудудий кўмиталарига юкланган ҳолда белгиланади. Чикинди чиқариб ташлаш лимитлари беш йиллик муддатга тасдиқланади, стандарт эмиссия лимити қийматлари I, II, III-тоифа корхоналари учун уч йил муддатга тасдиқланади. Эмиссия рухсатлари ифлосланишнинг олдини олиш ва уни назорат қилишга интеграллашган ёндашувга асосланган эмас. Ҳавога эмиссия, сув ҳавзаларига оқизиш ва чиқариб ташланган чиқинди стандартларини ҳисоблаш турли ёндашувларга асосланган. Стандартлар турли муддатларга тасдиқланади ва ТМДҚнинг икки департаменти (Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бош бошқармаси ва Ер ва сув ресурсларидан фойдаланишни назорат қилиш бош бошқармаси, шунингдек, таҳлилий назорат ихтисослашган инспекциялари) мувофиқликни назорат қилади.

Услугага асосланган уч поғонали кўрсаткичлар ташлаш лимит қийматларини ҳисоблаш учун қўлланилади, рухсат этилган концентрация (МАС) кўрсаткичлари эмас. Иш сифати кўрсаткичлари қуйидаги шартлар асосида эришилади:

- Корхонадаги тозалаш жиҳоз-қурилмаларнинг оптимал эксплуатацияси;
- Мавжуд технологияларнинг энг яхшисини қўллаш; ва
- РЭЖстандартларига яқинлашадиган энг самарали тозалаш технологияларни қўллаш.

Бу Европа Иттофоқининг Сув ресурслари бўйича асосий директивасида⁵ кўрсатилган эришиб бўладиган кўрсаткичлар асосида ташламаларни стандартлаш сари қўйилган қадамдир. Ташламалар лимит қийматларини тасдиқлаш ТМДҚ берувчи сувдан фойдаланиш ва сув олиш рухсати билан интеграллашган. Сув рухсатлари тизими Ўзбекистонда биринчи АХШдан бери ўзгартирилмади. Сув рухсатномаларини бериш тўғрисида батафсил низом мавжуд эмас, холбуки Вазирлар Маҳкамаси бундай чорани 1993 йил Сув ва сувдан фойдаланиш ҳақида қонунга биноан қабул қилиши керак эди. Шунинг учун сувдан фойдаланиш учун рухсатномаларни бериш ҳанузгача Сув ва сувдан фойдаланиш ҳақида қонуни ва Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида қонунларининг жуда киска қоидаларига асосланган.

2.5 Мувофиқликни таъминлаш: мониторинг ва ҳисобот

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тартибга солинаётган жамоа атроф-муҳитга тегишли талабларга мувофиқлигини мониторинг қилиш ва у ҳақда ҳисобот тақдим этишнинг қуйидагиларга асосланган икки тури қўлланилмоқда:

1. Корхона ва табиатдан фойдаланувчиларни инспекция қилиш ва турли инспекциялар томонидан ҳуқуқий чоралар кўриш.
2. Эмиссияни ихтисослашган таҳлилий назорат инспекциялари томонидан мониторинг қилиш.

Текширув жараёнлари 1994 йил Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс қоидалари ва Вазирлар Маҳкамаси ёки ТМДҚ қабул қилган баъзи низомлар билан тартибга солинади. Кўриб чиқилаётган давр мобайнида ҳукумат корхоналар ривожланишига маъмурий тўсиқларни камайтириш сиёсатини фаол олиб борди, бунинг натижасида эса воситаларни қўллаш чекланди ва режали ва режадан ташқари инспекциялар сони сезиларли даражада қисқарди. Ҳозирда мамлакатдаги ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг ва тадбиркорнинг режали текшируви фақат НОФМРК тасдиқлаган жадвал асосида, хусусан инспекция жадвалга киритилган бўлса ва фақат келишилган вақт мобайнида олиб борилиши мумкин. Текширув жараёни тобора каттиқроқ тартибга солинмоқда ва давлат ҳуқуқ-тартибот органлари учун кўпроқ тақиқ ва чеклашлар белгиланмоқда. Шундай қилиб, хусусий корхоналар учун атроф-муҳитга тегишли талабларга мувофиқлик текширувлари бир йилда бир мартанинг ўрнига икки йилда бир марта қилиб камайтирилди, давлат корхоналарида текширувларни бир йилда бир мартадан ортиқ ўтказилиши мумкин эмас. Текширув одатда 30 календарь кундан ошмаслиги керак, ва истисно ҳолларда, НОФМРК қарорига биноан, вақтни 30 календарь кундан ошмайдиган қўшимча муддатга узайтириш мумкин. 2008 йил Инкирозга қарши дастурда 2009 йилда мувофиқлик текширувлари сони янада қисқартириши, жумладан режали текширувлар сонини 30 фоизга қисқартириш назарда тутилган (2.1-расм). Бунинг устига, тартибга солинаётган жамоа доирасида давлат ҳуқуқ-тартибот органлари томонидан

⁵ (Европа парламенти ва Кенгашининг 2000 йил 23 октябридаги сув сиёсати соҳасида Жамоа ҳаракати учун асос солган 2000/60/ЕС директиваси) Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy.

мувофиқлик текширувларини ўтказиш жараёнлари ва инспекторларнинг ҳуқуқ ва масъулиятлари тўғрисида юқори даражадаги хабардорлик мавжуд эканлигини таъкидлаш муҳим аҳамият касб этади (2.1-рамка).

Кўриб чиқиладиган давр мобайнида Ўзбекистонда корхоналарнинг атроф-муҳит талабларига мувофиқлигини режаланмаган текширувлари имконияти ҳам камайтирилди. Улар фақат НОФМРК ёки унинг ҳудудий комиссиялари қарори билан қуйидаги ҳолларда ўтказилиши мумкин:

- Текширув зарурати Президент фармонлари ёки ҳуқуқат қарорларидан келиб чиқса;
- Агар давлат ҳуқуқ-тартибот органи ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект томонидан қонун ҳужжатлари бузилганлиги тўғрисида яхши асосланган, ҳужжатлар билан тасдиқланган муружаатни олганда;
- Фавқулодда вазиятнинг олдини олиш;
- Санитария ва эпидемиология вазиятининг оғирлашуви ва қўшни мамлакатдан юқумли касаллик олиб қирилиши ва тарқалиши эҳтимоли юзага келганда.

Рамка 2.1: Режали текширувлар тўғрисида жамоатчиликнинг хабардорлиги

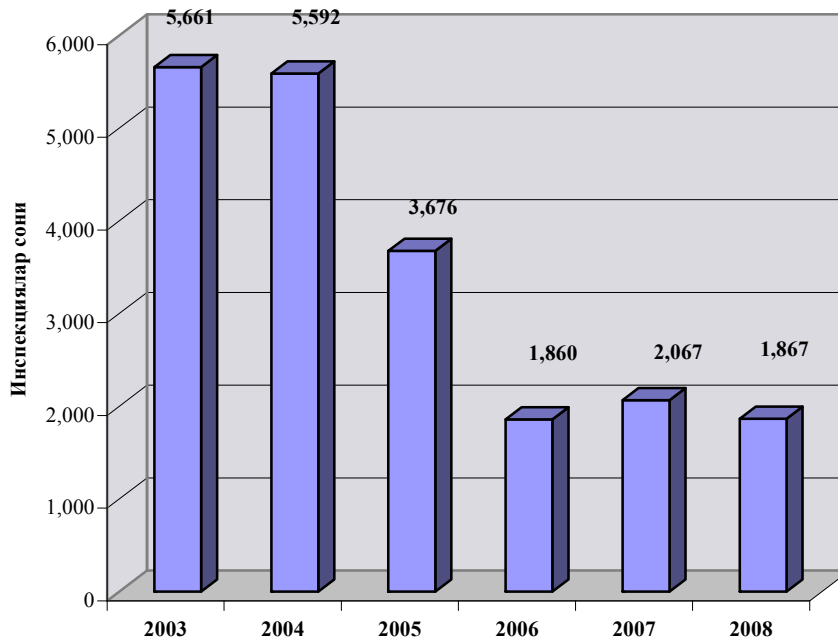
Жамоатчилик хабардорлигини ошириш мақсадларида, жамоатчилик бизнес жамоаси режали текширув қилиниши тўғрисидаги ҳужжатлар билан танишиш имкониятига эга. Хусусан, хўжалик юритувчи субъектлари ва яқка тартибдаги тадбиркорларни текширув қилиш режаси “Норма” ахборот ва ҳуқуқий маълумотлар ва бошқа маълумотлар базасида жойлаштириладиган “Солиқ ва божхона хабарномаси” газетасида эълон қилинади. Адлия вазирлиги лойиҳа Халқаро молия корпорацияси ва Швейцариянинг Иқтисодий масалалар бўйича давлат қотибияти кўмаги билан ҳуқуқ-тартибот органлари ўтказадиган текширув тўғрисида батафсил йўриқнома шилаб чиқди.

Текширувлар, жумладан режаланмаган текширувлар сонини камайтиришдан кўзланган мақсад ҳуқуқ-тартибот органлари тадбиркорлик фаолияти маъносида ваколатларини суиистеъмол қилишига боғлиқ. Бирок, бундан мувофиқликни мониторинг жараёнини ва ҳуқуқий чораларни қўллашни атроф-муҳит инспекторлари учун мураккаб қилади, хусусан экологик номувофиқлик ҳолларини аниқлаш имкониятини, чунки тегишли корхоналар режали текширувлари тўғрисида тўла хабардор ва шунинг учун атроф-муҳитга тегишли бузилишлар далилларини яшириш имконига эга.

Шундай бўлса ҳам 2.1-жадвал да келтирилган маълумот атроф-муҳит соҳасидаги ҳуқуқ-тартибот органларининг режали ва режадан ташқари текширувлари сони қисқарганига қарамай номувофиқлик аниқланган ҳоллар сони ўсиб бораётганини кўрсатади. Шундай қилиб, текширувлар сони қисқарганлиги экологик мувофиқликка сезиларли таъсир кўрсатди, деб айтиш қийин.

Аслида, корхоналар ва хусусий тадбиркорлар устидан ўтказиладиган текширувлар сонининг сезиларли даражада қисқариши билан Ўзбекистонда атроф-муҳитга эмиссияни мониторинг қилиш аҳамияти ортди. Бундай мониторингни ТМДҚнинг Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Санитария ва эпидемиология назорати бош бошқармаси олиб боради. 2006 йил Хўжалик юритувчи субъектларда текшириш ўтказиш ва текширишларни рўйхатга олиш китобини юритиш тартиби тўғрисидаги низомига мувофиқ ифлослаш манбаларни мониторинги инспекция жараёнлари талаблари билан қопланмайди. 1999 йилдан бери Ўзбекистонда атроф-муҳитни ифлослаш манбаларини мониторинг қилиш дастури амалда. 2006–2010 йилларга мўлжалланган табиий атроф-муҳит мониторинги дастурига мувофиқ у Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси томонидан тузилган биринчи навбат корхоналар рўйхатига асосланган бўлиши керак. Тегишли қонун ҳужжатлари умумий ва батафсил хусусиятга эга эмас. Амалда, бундай ифлослаш манбалари мониторинги ўтказиладиган корхоналар рўйхати НОФМРК билан келишилиши керак. Шундай қилиб, давлат органлари, вақти вақти билан, саноат корхоналарининг ифлослаш манбалари атрофида ифлословчи моддаларнинг атроф-муҳитга эмиссияси ёки ташлиниши намуналарини, тупроқда, чиқиндида ва ер усти сувда олишлари мумкин. Бундай намуналар ҳудуди таҳлил қилинганда ифлословчи моддалар даражаси тасдиқланган эмиссия стандартларидан ошиб кетгани аниқланса, кўп ҳолларда кейинги инспекция ўтказишга сабаб ва тартиб бузувчиларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Атроф-муҳит мониторинги масалалари 3-бобда батафсилроқ муҳокама қилинади.

Расм 2.1: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг режали текширувлари, 2003–2008

Манба: Ўзбекистон "Норма" ҳуқуқий маълумот базасида берилган 2003-2008 йиллардаги ойлик текширувлар режаси.

Изоҳ: Ушбу рақамлар муаллиф томонидан 12 вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳри бўйича тақсимланган текширувга мўлжалланган корхоналар сонининг ойлик рўйхати асосида ҳисобланган.

Ўзбекистонда ифлослашнинг кўчма манбаларининг инспекцияси чекланган экологик талаблар билан олиб борилади. Масалан, автотранспорт воситаларини токсик моддалар ва двигател тугун чиқариш қобилияти ва тупроқ ҳосилдорлигини пасайишига олиб келадиган анғизларга ўт қўйишнинг олдини олиш ва битумни эритиш кабиларни назорат қилиш. Бундай инспекциялар юридик ва жимоний шахсларни инспекция қилиш жараёни талабларига ҳам киритилмаган. “Тоза ҳаво” кампаниялари йилда икка марта ўтказилиб, унда транспорт воситалари эмиссияси токсиклиги, шунингдек автотранспорт корхоналари, хизмат ва техник хизмат станциялари ва автомобиль таъмирлаш корхоналарининг экологик ҳолати текширилади. Умуман, бундай инспекцияларда мамлакатда рўйхатдан ўтган автомобилларнинг тахминан 40 - 48 фоизи қамраб олинади.

Ёввойи ҳаёт ва алоҳида ҳимояланган ерлар борасида атроф-муҳит талабларига мувофиқлик, аввал бўлганидек, тегишли ерларни қўриқлаш ва патруль орқали назорат қилиш инспекциялари замирида барпо этилган. Улар ҳам инспекция тартиб-қоида талаблари доирасига кирмайди, ва умуман ушбу соҳада ҳуқуқ-тартибот механизмлари биринчи АҚШ олиб борилгандан бери деярли ўзгармаган. Шу муносабатда, кўриб чиқилаётган давр мобайнида қабул қилинган 2004 йил Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида қонун, ТМДҚнинг 2006 йил Ов қилиш ва балиқ овлаш ва 2008 йил Ўрмонларни муҳофаза қилиш низоми фақат батафсилроқ қоидаларга ва махсус ҳамояланган табиий ерлар, ўрмонлар, балиқ ови ва ов ерларига тегишли атроф-муҳит соҳасидаги талаблар сони, асосан уларга риоя қилишни таъминлашга ёндашув ўзгармаган ҳолда ошишига олиб келди. Бундай меъерий ҳужжатлар қабул қилинишига қарамай, Ўзбекистонда ёввойи ҳаётни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун Маъмурий жавобгарлик кодекси ва Жиноят кодексида тегишли равишда белгиланган маъмурий ва жиноий жазо чоралари қайта кўриб чиқилмади.

Ўзбекистонда фуқаролар томонидан атроф-муҳитга тегишли ҳуқуқбузарликни мониторинг қилиш ва ҳуқуқий чоралар кўриш механизми биринчи бўлиб жамоатчилик атроф-муҳит инспекциялари институти орқали жорий этилган эди. Бундай мақом номзодларини нодавлат ташкилотлари (ННТ) ёки бошқа ташкилотлар кўрсатган Ўзбекистон фуқароларига ТМДҚ ёки унинг ҳудудий бўлимлари томонидан

берилиши мумкин. Жамоатчи атроф-муҳит инспекторларига атроф-муҳитга тегишли бир қатор ТМДҚнинг 2000 йил Жамоатчи экологик инспекторлари тўғрисидаги низом ва Маъмурий жавобгарлик ҳақидаги кодекснинг қисми бўлган ҳуқуқ-тартибот ваколатлари берилган. Бироқ, ушбу механизм амалда кам қўлланилади ва жамоатчи атроф-муҳит инспектори мақоми берилган одамларнинг сони чекланган. ТМДҚ фуқаролик жамиятнинг вақти вақти билан ваколатли давлат органлари олиб борган инспекцияларда иштирокини жамоатчиликнинг атроф-муҳит талабларини бажарилишини таъминлашда қанташуви, деб билади.

Давлат органларининг тегишли қарорлари ва ҳаракатлари устидан маъмурий ва суд жараёнлари орқали жамоатчилик шикоятни имконияти 2002 йил Шаҳарсозлик кодексига ифодаланган.

Текширувлар орқали олинган мувофиқлик мониторинги ва талаблар бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги маълумот “Атроф-муҳит – 1” статистика шакли орқали тўпланади. Гарчи маълумотларни ТМДҚнинг турли инспекциялари олиши мумкин бўлса ҳам, улар жамоатчилик учун очиқ эмас. Фақат ҳуқуқбузарликлар сони ва йиғиб олинган маъмурий жарималар миқдори тўғрисидаги айрим-айрим маълумот 2005 ва 2008 йилларда эълон қилинган атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги миллий ҳисобот орқали жамоатчиликка етказилди. Шунингдек, атроф-муҳит соҳасидаги ҳуқуқ-тартибот органлари тартибга солинаётган жамоани янги қонун ва низомлар ва уларнинг амалий тадбиғи, ёки фойдаланиш мумкин бўлган энг яхши усулларга йўл кўрсатиш мақсадида ахборот кампаниялари, ўқитиш ва малака ошириш тадбирлари ёки имплементация йўриқномалари каби профилактика чора-тадбирларини кам ўтказдилар. Саноат корхоналари чиқарган ифлословчи моддалар устидаги маълумот Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси олиб борадиган уч турли маълумот (атрофдаги ҳаво, сув ва чиқинди) базасида тўпланади.

2.6 Корхоналарда экологик бошқарув тизимларини рағбатлантириш

Энг охири пайтда Ўзбекистонда мувофиқликни рағбатлантириш чора-тадбирлар анча чекланган миқёсда ўтказила бошланди. 2003 йилдан 2005 йилгача ТМДҚнинг Атроф-муҳит бўйича сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва нормалар давлат кенгаши маҳсулот ва хизматларни эко-сертификатлаш тўғрисида бир қатор ҳужжатлар қабул қилди. Бироқ, амалда, муайян халқаро ва миллий режимлар, хусусан Хавфли чиқиндиларнинг трансчегаравий ҳаракати ва уларни йук қилишни назорат қилиш тўғрисида Базел конвенцияси ва Дизель ва бензин двигателли транспорт воситалари учун эмиссия лимитлари бўйича Европа Иттифоқи қоидалари таъсирига тушадиган чекланган миқдордаги маҳсулот эко-сертификатлаш доирасига киради. Эко-сертификатлар асосан бундай маҳсулотни экспорт ёки импорт қилиш учун берилади.

Ўзбекистонда корхоналарда экологик бошқарув тизим (ЭБТ)ларини тарғиб қилишда муайян олға силжиш юз берди. 2002 йилда Ўзстандарт (Ўзбекистоннинг стандартлаш, метрология ва сертификатлаш бўйича агентлиги) ЭБТга тегишли ISO 14001 ва 14004 асосланган миллий стандартларни қабул қилди. Саккиз корхона ISO 9001 ва 14001 бўйича сертификатлаш органи сифатида аккредитация олди. Ўзстандарт маълумотида кўра Ўзбекистоннинг олти корхонасига ЭБТ ISO 14001 сертификати берилди ва 195 корхона ҳозирда ISO 9001га мувофиқ сертификатланган.

Хўжалик тармоқларининг атроф-муҳитга тегишли фаолият жиҳатлари тўғрисидаги ахборотни кенгрок жамоатчиликка етказиш орқали мувофиқликни оширишни тарғиб қилишда олға силжиш йўқ. Бу фақат Ифлословчи моддаларни чиқариш ва кўчиш реестрлари ёки эко-туризм ёки барқарор туризм тўғрисида сертификатлаш каби такомиллашган воситаларга тааллуқли эмас, ҳатто мониторинг, инспекциялар ва ҳуқуқий чораларни кўриш натижасида олинган маълумот кенг жамоатчиликка мунтазам равишда очиқ эмас.

2.7 Атроф-муҳитга оид қонун ҳужжатлари бажарилишини таъминлаш воситалари

Ўзбекистон қонун ҳужжатларида атроф-муҳит соҳасидаги номувофиқликка жавобан кўриладиган қуйидагича уч тур чоралар белгиланади:

- Маъмурий чоралар, булар маслаҳат ва огоҳлантириш каби “мулойим” чоралардан тортиб жарима ёки корхонани ёпиш каби “қаттиқроқ” чоралар каби ёндашувлардан иборат бўлиши мумкин;
- Одатда фақат оғир ҳуқуқбузарликлар билан чекланган ёки маъмурий чоралар самара бермаганда қўлланиладиган жиноий жазо чоралари;
- Фуқаролик жавобгарлик чоралар, бунда етказилган зарарни қоплаш назарда тутилади ва бу чора суд томонидан татбиқ этилади.

Ишларни маъмурий тартибда кўриб чиқиш сафр қилинадиган вақт маъносида энг самарали ҳисобланади ва иккала тараф, давлат органлари ва тартибга солинаётган жамоа учун ҳаммасдан арзон тушади. Атроф-муҳитга тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги қарорлар устидан амалда кам ҳолларда шикоят қилинади. Атроф-муҳитга тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик борасида атроф-муҳит ҳуқуқ-тартибот органларининг ихтиёрида кўйидаги ижрони таъминлаш воситалари бор: маъмурий жарима; корхона фаолиятини тўхтатиб кўйиш; маъмурий ҳуқуқбузарликнинг тўғридан-тўғри воситаси ёки объекти бўлиб хизмат қилган нарсани мусодара қилиш ва муайян даврга ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш. Маъмурий жарима энг кўп қўлланиладиган ижрони таъминлаш маъмурий восита ҳисобланади, унинг миқдори атроф-муҳит соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун бир ойлик иш ҳақидан 10 ойлик иш ҳақиғача бўлиши мумкин. Тилга олинган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун белгиланадиган жарима миқдорлари Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда белгиланган бўлиб, номувофикликни давом эттиришдан ушлаб қоладиган чора, деб қаралмайди. Ўзбекистондаги биринчи АХШдан бери атроф-муҳитга тегишли қонунларга риоя қилмаслик учун маъмурий жазо чоралари тизимида икки муҳим ўзгариш рўй берди. Биринчи, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 88-моддасига тупроқ деградацияси ва атроф ҳавонинг зарарли моддалар билан ифлосланишига олиб келувчи анғизларга ўт кўйиш, ҳазон, дарахт шохлари ва ўсимликларнинг бошқа қолдиқларини ёкиш учун маъмурий жавобгарлик жорий қилинган янги қисм киритилди. Иккинчи, корхона фаолиятини тўхтатиб кўйиш кўриб чиқилаётган даврда, хусусан 2006 йилда, чекланди.

Атроф-муҳитга тегишли жиноий ҳуқуқбузарлик учун қатор жазо чоралари мавжуд, хусусан, жарима, муайян ҳуқуқларни тортиб олиш, ахлоқ тузатиш меҳнати, ҳибсга олиш ва озодликдан маҳрум қилиш. Бироқ, жиноий жазо чоралари атроф-муҳитга тегишли ҳуқуқбузарликларни жазолаш учун кам қўлланилади. 2001 йилда Жиноят кодексидаги атроф-муҳитга теришли ҳуқуқбузарликларга доир моддаларнинг ярми жиноий жавобгарликни гуманизация қилиш руҳида жиноий қайта кўриб чиқилди, хусусан, санкциялар муддати қисқартирилди, тегишли ҳуқуқбузарликлар учун қўлланиладиган жазо чоралари сони оширишди. Ҳозирги пайтда жарима энг кўп қўлланиладиган жиноий жазо чорасидир.

Қонунга риоя қилишини таъминлашнинг фуқаролик чоралари атроф-муҳит соҳасидаги маъмурий ва жиноий ҳуқуқбузарликлар учун қўлланади. Ишларнинг фақат кичик қисми атроф-муҳитга тегишли қонунларни бузганлик туфайли етказилган зарарни қоплаш мақсадида судларга узатилади. Масалан, 2007 йилда 92 судда кўрилган ишлар бўйича сувга чиқинди оқизиш лимитлари бузилганлик учун зарарни қоплаш тариқасида фақат 11,57 миллион сум йиғиб олинди. Аксарият ҳолларда атроф-муҳит инспекциялари аниқлаган атроф-муҳитга етказилган зарарни корхоналар ўз ихтиёри билан тўлайди.

2.8 Эмиссия ва атроф стандартлари ва уларга риоя қилишни таъминлаш

Ўзбекистонда аксарият сифат стандартлари ҳанузгача Соғлиқни сақлаш вазирлиги тасдиқлаган РЭКларга асосланган. Булар эмиссия даражасини белгилаш ва экологик раҳсатномалар бериш учун энг муҳим асос ҳисобланади. Сув ва тупроқ РЭКстандартлари асосан совет пайтида қўлланилган сифат стандартларининг ўзи, ҳолбуки атмосфера ҳавосига тегишли баъзилари (аҳоли яшайдиган жойлардаги атроф ҳаво РЭКлари (СанПиН N 0179-04) ва, масалан, азот диоксида учун атроф-муҳит ҳавоси стандарти) қайта кўриб чиқилди.

Биринчи АХШдан бери ТМДҚ ифлословчи моддалар учун эмиссия лимитларини ҳисоблаш ва жорий этишга доир қатор муҳим методология ҳужжатларни.

2.2-рамкада тилга олинган ҳужжатларда корхоналар учун ҳавога эмиссия, сувга оқизиш ва чиқиндиларни олиб чиқиш лимит қийматларини ҳисоблаш ва уларни ТМДҚда тасдиқлаш жараёнларини

аниқлаш борасида йўриқ кўрсатилади. Атроф ҳаво учун тасдиқланган эмиссия стандартлари уч ва беш йил (I–III – тоифалар учун янги модернизация қилинган экспертиза), чиқиндилар чиқариш учун – беш йил кучга эга. 2.2-рамкада тилга олинган сувга оқизишга тегишли ҳужжатларда эмиссия стандартларини белгилашга янги, услубга асосланган ёндашувни тарғиб. Бу ёндашувдан мақсад – оқизмаларнинг атроф-муҳитга таъсирини камайтириш ва қабул қилувчи сув ҳавзасининг ўзлаштириш қобилиятига асосланиб тадрижан РЭКларга эришиш учун мавжуд услублардан энг яхшиси қўлланилишини таъминлаш. Чиқинди чиқариш учун қайта кўриб чиқилган методология ҳужжати вақтинчалик ташлама лимитларини белгилаш ва экологик жиҳатдан соғлом тарзда чиқиндиларни ишлаб чиқариш майдонларида бошқариш билан чекланади. Ҳужжатда чиқиндиларни қайта ишлаш ёки улардан қайта фойдаланиш, ташиш, ёкиш ёки маҳсус жойлар ва полигонларда охириги чиқариш масалалари кўриб чиқилмайди. Сувга оқизиш стандартларини тартибга солиш Ўзбекистонда бошқаларга қараганда энг яхши ривож топган кўринади; бироқ, ушбу ёндашувнинг мамлакатда бажарилишини баҳолашга ҳали вақт эрта.

Амалда, эмиссия стандартлари билан қамраб олинган ифлословчи моддаларнинг кўпи корхоналар томонидан мониторинг қилинмайди. Эмиссия даражаси лимитидан ошиб кетилганлиги учун тўлов ушбу лимитларга риоя қилишни таъминлаш воситаси, деб ҳисобланади. Бироқ, ҳавони ифлословчи моддалар эмиссияси учун жорий этилган маъмурий жарималар, шунингдек атроф-муҳит соҳасидаги талабларга риоя қилмаслик учун маъмурий жарималар, айниқса ҳавога эмиссияга келганда, ифлословчи корхоналарнинг хатти-ҳаракатини ўзгартириш учун ниҳоятда паст, деб ҳисобланади.

Рамка 2.2: 2004–2006 қабул қилинган эмиссия стандартлари бўйича методология ҳужжатлари

- Оқава сувга ишлов беришда техник жиҳатдан имкони бор индикаторларга кўра ифлословчи моддаларни сув ҳавзаларига оқизиш ва ерга кўмиш бўйича лойиҳа лимитларни ишлаб чиқиш ва ташкиллаштириш жараёни (Ўз РХ 84.3.5:2004)
- Оқава сувга ишлов беришда техник жиҳатдан имкони бор индикаторларга кўра ифлословчи моддаларни сув ҳавзаларига оқизиш ва ерга кўмиш лимитларини белгилаш учун индикаторлар (Ўз РХ 84.3.6:2004)
- Оқава сувга ишлов беришда техник жиҳатдан имкони бор индикаторларга кўра ифлословчи моддаларни сув ҳавзаларига оқизиш ва ерга кўмиш лимитларини ҳисоблаш бўйича методик йўриқнома (Ўз РХ 84.3.7:2004)
- Чиқиндиларни ҳосил қилиш ва истеъмол қилиш лимитлари бўйича лойиҳаларни ташкил қилиш ишлаб чиқиш (Ўз РХ 84.3.17:2005)
- Ўзбекистон Республикаси корхоналари учун ҳавога эмиссия лимитларини белгилаш ва ифлослаш манбаларини инвентаризация қилиш бўйича йўриқнома, 2006

2.9 Хулоса ва тавсиялар

Атроф муҳим соҳасидаги талабларга риоя қилишга ва уни таъминлашга бўлган муносабат ва ёндашув, аслида, шунингдек атроф-муҳит соҳасидаги сиёсат воситалари мажмуаси Ўзбекистонда биринчи АҲШ ўтказилгандан бери айтарли ўзгармаган.

Ўзбекистонда атроф-муҳит талабларига риоя қилинишини таъминлаш тизимининг ажралиб турадиган хусусияти – бу НОФМРК инспекцияларни режалаштириш, тартибга солиш ва мониторингга юқори даражада марказлашган ёндашувдир. НОФМРК илгари сураётган устун умумий ёндашув атроф-муҳит соҳасидаги инспекциялар сонини қискартириб Ўзбекистондаги корхоналар зиммасидаги юкни енгиллаштиришдан иборат. Бу бизнес жамоаси учун бир неча ижобий оқибатларга олиб келади ва мамлакатда фаолият юритиш учун яхшироқ тартибга солиш режимини таъминлайди. Бироқ, шунингдек бу ҳуқуқ-тартибот органлари изчиллик кўрсатмай, тартибсиз, атроф-муҳит талабларига мувофиқликни ва риоя қилишни таъминлаш тўғрисида аниқ стратегик тушунчага эга бўлмаётган атроф-муҳит қонунларини қўллаши вазиятига олиб келади. Текширувлар сонини мунтазам камайтириш атроф-муҳит талабларига мувофиқликни ва риоя қилишни таъминлаш механизми таъсирчанлиги ва самарадорлигини баҳолаш учун асосий иш кўрсаткичи, деб ҳисобланиши мумкин эмас. Бундай қискартириш атроф-муҳит шароитларининг яхшиланиши ёки барқарор ривожланиш мақсадларига эришишга олиб келмайди.

Тавсия 2.1:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тегишли оргарлар билан биргаликда:

- (a) *Мақсад ва устун вазифалар, тегишли муддатлар ва атроф-муҳит талабларига мувофиқликни ва уларга риоя қилиниши таъминланганлигини кафолатлайдиган иш кўрсаткичлари белгиланган атроф-муҳит талабларига риоя қилиниши таъминлаш стратегиясини ишлаб чиқиши;*
- (b) *Ушбу стратегияни тегишли маъмурий погоналарда самарали амалга ошириши учун зарур бўлган имкониятларни ошириши фаолиятни таъминлаши лозим.*

Атроф-муҳит соҳасидаги сиёсатнинг катор воситалари, масалан, атроф-муҳит аудитлари ёки атроф-муҳитга таъсирни баҳолашда жамоатчилик иштироки талаблари қонун қоидалари аниқ бўлмаганлиги туфайли қўлланилмайди ёки тарғиб қилинмайди. Бундай ёндашув кўп ҳолларда мамлакатда баъзи янги ва илғор воситалардан самарали фойдаланишни жадаллаштирадиган восита, деб ҳисобланган бир пайтда у жиддий камчиликларга эга. Бундай воситалар ва талаблар ҳақида ҳукуматнинг тартибга солувчи органлари ва тартибга солинаётган жамоада билим етишмаслиги улар самарали равишда бажарилишини мураккаблаштириши мумкин. Шунингдек, бу тартибга солишда жиддий зиддиятларга сабаб бўлиши, қонун ҳужжатларидаги тафовутларга ва ҳатто коррупция масаласи эҳтимоллигига олиб келиши мумкин. Гарчи, амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, давлат дастурлари ва концепциялари лойиҳалари учун давлат экологик экспертизани ўтказиш шарт бўлса ҳам, стратегик атроф-муҳит баҳолаш чораси умуман тарғиб қилинмайди.

Тавсия 2.2:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси:

- (a) *Атроф-муҳит аудити, атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш ва стратегик атроф-муҳитни баҳолаш каби атроф-муҳит соҳасидаги сиёсат воситалари тўғрисида қонуности ҳужжат лойиҳасини тузиши;*
- (b) *Батафсил бажариши режаси ва йўриқномалар орқали уларнинг амалий татбиғини рағбатлантириши лозим.*

Инспекция ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишдаги қонунга риоя қилишни таъминлаш фаолияти ҳақидаги ҳисобот (шарҳ, сводка)лар жамоатчилик учун очиқ бўлиши атроф-муҳит соҳасидаги ҳуқуқ-тартибот органларининг транспарентлиги ва жамоатчилик олдида жавобгарлигининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ундан ташқари, ҳисоботлар саноат корхоналари устидан жамоатчилик экологик назорати ва аниқланган ҳуқуқбузарликларга нисбатан ҳуқуқ-тартиботга риоя қилишни таъминлаш механизмини қўллаш жиҳатидан фуқаролар ва ННТ учун қимматли ахборот манбаи бўлиб қолади.

Тавсия 2.3:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тегишли органлар билан биргаликда:

- (a) *Инспекциялар ва табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш талабларига риоя қилишни таъминлаш ҳаракати тўғрисидаги шарҳ ва қисқача баёнлар каби маълумотлар жамоатчилик учун очиқ бўлишини таъминлаши;*
- (b) *Ушбу маълумотни мунтазам янгилаб туриши керак.*

Ўзбекистонда маъмурий жарималар, аслида, ягона мавжуд маъмурий жазо чораси ва, янада кўпроқ, атроф-муҳит қонунларига риоя қилмаганлик учун ягона санкция ўрнида қўрилади. Бундай вазиятда жарималарнинг қонунларга риоя қилишни таъминлаш воситаси сифатида самарадорлиги ва таъсирчанлигини баҳолаш имкони мавжуд эмас. Улар атроф-муҳит соҳасидаги талабларга риоя қилмасликдан ушлаб қолувчи омил сифатида амал қилмайди. Ушбу контекста, қайта ва мунтазам равишда содир этиладиган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун тайинланадиган жазо чоралар масаласини қайта кўриб чиқиш фойдали бўлур эди, чунки фаолиятни тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш каби мавжуд имкониятлар катта чекловчи иктисодий омилларга дуч келади.

Тавсия 2.4:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси маъмурий санкцияларнинг ҳозирги пайтда атроф-муҳит соҳасида ҳуқуқбузарликка қарши қўлланилишининг самарадорлиги ва таъсирчанлигини қайта кўриб

чиқиб қайта ва мунтазам равишда атроф-муҳит соҳасида қонун ҳужжатларини бузиш ҳолларида кучайтириш имкониятини кўриб чиқиш лозим.

АМТБ ва экологик рухсатномалар бериш миллий қонун ҳужжатлари ва атроф-муҳит соҳасидаги сиёсатнинг муҳим воситалари сифатида Ўзбекистонда фаол қўлланиб келмоқда. Бироқ, кўп соҳаларда улар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Европа Иқтисодий Комиссияси (БМТЕИК) ва Европа Иттифоқининг БМТЕИК Эспу конвенцияси,⁶ Европа Иттифоқининг АМТБ тўғрисидаги директиваси⁷ ва БМТЕИК Аархус конвенцияси⁸ каби тегишли ҳуқуқий воситалари билан уйғунлаштирилмаган. Бу хусусан АМТБ керак бўлган фаолият турлари рўйхати, АМТБ жараёни босқичлари, шунингдек атроф-муҳитга тегишли қарорлар қабул қилинишида жамоатчиликнинг иштироки ҳолларига тегишли. Юқорида тилга олинган БМТЕИК конвенцияларининг ратификациясини янада орқага суриш юқорида тилга олинган атроф-муҳит соҳасидаги воситаларининг Ўзбекистонда имплементациясининг тегишли халқаро илғор тажрибага номувофиқлигини ортириб боради (4-боб).

Тавсия 2.5:

Атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш воситалар ва жамоатчилик иштирокини БМТЕИКнинг тегишли воситалари билан уйғунлаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси:

- (a) *Табиат қўриқхоналари, миллий боғлар ва ўрмончилик бўлими, ўрмончилик ва ўрмонлар ҳолатини давлат назорати бўлиниши (Эспу конвенцияси), Атроф-муҳит масалаларида ахборотдан фойдаланиш имкониятлари, жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилишида иштироки ва судга мурожаат қилиш имконияти тўғрисида (Аархус) конвенцияси ва Аархус конвенциясининг Ифлословчи моддаларни чиқариш ва кўчириш реестрлари бўйича Киев протоколининг ратификация қилиниши жараёнини тезлаштириши;*
- (b) *Ушбу воситаларнинг тўла имплементациясини таъминлаш учун батафсил ҳуқуқий ва меъерий шароитни яратили лозим.*

⁶ Табиат қўриқхоналари, миллий боғлар ва ўрмончилик бўлими, ўрмончилик ва ўрмонлар ҳолатини давлат назорати бўлиниши.

⁷ 2-ҳавола қўрини.

⁸ Атроф-муҳит масалаларида ахборотдан фойдаланиш имкониятлари, қарорлар қабул қилишда жамоатчиликнинг иштироки ва судга мурожаат қилиш имконияти тўғрисида конвенция.

3-боб

МОНИТОРИНГ, АХБОРОТ, ЖАМОАТЧИЛИК ИШТИРОКИ ВА ТАЪЛИМ

3.1 Кириш

Ўзбекистонда биринчи (2001 йил) Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АХШ)да, айниқса қарор қабул қилувчиларга зарур ва умуман жамоатчиликка ахборот етказишни таъминлаш мақсадида маълумот тўплаш, қайта ишлаш ва тарқатиш маъносида мамлакатдаги мониторинг тармоғини қайта ташкил этиш ва кучайтириш зарурати қайд этилган эди. Хусусан, Ўзбекистон ҳаво ифлосланишини баҳолаш техник имкониятларни яхшилаши; биохилма-хилликни тежамли мониторинг тизимини яратиш; ер ости суви учун марказлашган маълумот базасини барпо этиш ҳамда мониторинг ва маълумот бошқариш мутахассисларини тайёрлаш тавсиф этилган эди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг барча жараёнларида жамоатчилик иштирокини таъминлаш мақсадида биринчи АХШда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДҚ) нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорликни ва жамоатчиликнинг муҳофаза этилган ерларни бошқаришда иштирокини кенгайтириши тавсия этилган эди.

Биринчи АХШдан бери Ўзбекистон юқорида тилга олинган соҳаларда баъзи ижобий натижаларга эришди. Бироқ, атроф-муҳит мониторингини ахборот ва сиёсатнинг самарали воситасига айлантириш, жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилишда иштирокини ошириш ва барқарор ривожланиш тамойилларини турли босқичларда таълимга киритиш учун ҳукумат ва махсус давлат органлари яна кўп иш қилишлари керак.

3.2 Атроф-муҳит мониторинги

Атроф-муҳит сифати мониторинги

Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Гидрометеорология хизмати (Ўзгидромет) ўн уч ҳудудий бўлинмалари билан биргаликда мамлакатда ҳаво, ер усти суви, тупроқ сифати ва радиоактивлик мониторингини амалга оширадиган асосий давлат органи ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йилдаги Ўзбекистон Республикасида Гидрометеорология хизматини такомиллаштириш тўғрисидаги қарори билан атроф-муҳит мониторингининг мақоми муайян даражада оширилди ва Ўзгидрометнинг ифлосланишни мониторинги хизматининг вазифалари аниқроқ белгиланди. Унинг мониторинг тизими кенгайтирилмади, баъзи соҳаларда эса 2001 йилдан кейин қисқартирилди (3.1-жадвал ва 3.1-харита).

Ҳаво сифати мониторинги

2002 йилда ҳаво сифати мониторинги икки кичик (саноати йўқ) шаҳарда маблағ етишмагани туфайли тўхтатилди. Ўзгидромет ҳозирги пайтда мамлакатнинг 25 жойида 66 муқим мониторинг станциясида ҳаво сифатини кузатиб келмоқда. Қўчма лабораториялар сони 2002 йилдан бери 36 фоизга камайди. Тизим зичлиги мониторинг миллий талаблари (шаҳар аҳолисининг 50.000–100.000 кишига бир станция)дан паст. Ўзгидромет биринчи навбатда тўққизта қўшимча муқим мониторинг станциясини: ушбу шаҳарларда аҳоли сони, саноат ўсиши ва транспорт кўпайиши билан мутаносиб равишда бештасини Тошкентда, учтасини Жиззахда ва биттасини Наманганда, ўрнатишни шарт, деб билади.

Одатда, мониторинг дастури беш ифлословчи моддани қамраб олади: чанг (муаллақ заррачалар жами – TSP), углерод монооксида (CO), азот диоксида (NO₂), олтин гугурт диоксида (SO₂) ва азот монооксида (NO). Бошқа параметрлар ифлословчи саноат ва яқин орадаги шаҳарлар ва тевақалдаги ерлар характеристикасига кўра қўшилади. Ер яқинидаги озон миқдори саккизта шаҳарда ўлчанади. Жами, Ўзбекистонда 16 газсимон модда, бензопиринлар ва 6 оғир металл бўйича мониторинг олиб борилади. Халқаро ҳамжамият томонидан инсон саломатлиги ва атроф-муҳит учун энг зарарли, деб топилган бир қатор бошқа ифлословчилар – майин заррачалар (PM_{2.5} ва PM₁₀), учувчан органик бирикмалар

(бензопирендан ташқари), полиароматик углеводородлар (ПУВ) ва турғун органик ифлословчилар (ТОИ)нинг ҳаводаги концентрацияси Ўзбекистонда ўлчанмайди. $PM_{2.5}$ ва PM_{10} ларни ўлчаш 2009 йилда Қорақалпоғистонда Ўзгидромет ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан бошқариладиган лойиҳа доирасида бошланди.

Харита 3.1: Мониторинг

Манба: Ўзбекистоннинг 2008 йил экологик шарҳи, индикаторларга асосланган. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури, 2008.

Изоҳ: Харитада кўрсатилган чегара ва номлар уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қўллаб-қувватлаши ёки қабул қилганлигини билдирмайди.

Мониторинг протоколлари собиқ Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи (СССР)да 1980 йилларда қабул қилинган мониторинг йўриқномаларга асосланган ва ўшандан бери бирон марта кўриб чиқилмаган ва қайта кўриб чиқилмаган. Намуналар аксарият станцияларда қўлда қисқартирилган дастур асосида, ҳозирги мониторинг низомларида талаб қилинган кунига 4 мартага қарши ўлароқ кунига уч марта олинади. Ўлчов олиб бориш частотаси ва автоматлашган мониторинг йўқлиги туфайли ифлословчилар томонидан қисқа вақтли тасодифий ёки атайин эмиссияси аниқланмай қолади.

Ҳозирда Ўзгидромет ишлатаётган мониторинг жиҳозлари 15-30 йиллик жиҳозлар. Ҳаво намуналарини олиш жиҳозларга бўлган талаб фақат 40 фоиз қопланган. Таҳлил реактивлари, солиштириш намуналари ва бошқа реактивлар етишмовчилиги туфайли углерод бисульфиди ва водород хлоридини ўлчаш 1990 йиллар бошида тўхтатилди ва янгиланмади. Баъзи сабабларга кўра, қатор параметрлар аксарият шаҳарларда онда-сонда ўлчанади ёки ўлчовлар, айниқса ер сатҳига яқин озон маълумотлари ишончли эмас. Намуналар фақат фотометрия усуллари билан текширилади. Замонавий атом абсорбция спектроскопияси, газ суюқлик хроматография ёки полярография каби физик ва кимёвий усуллар Ўзбекистонда қўлланилмайди.

Ўзгидромет мунтазам қайд этиб келаётган Ангрен, Фарғона, Навоий ва Нукус шаҳарларида ҳаво юқори даражада ифлосланганлиги туфайли инсон саломатлиги ва атроф-муҳит учун туғдирилган хавф юқорида

тилга олинган етишмовчилик ва камчиликлар сабабли етарли баҳоланмаётган бўлиши мумкин. Ўзгидромет ўз мониторинги маълумотлари асосида ҳар йили ҳисоблайдиган интеграллашган ҳаво ифлосланиши индекси мунтазам равишда мониторинг дастури билан қамраб олинган шаҳарлар орасида мазкур тўрт шаҳарда 2001–2007 йиллар мобайнида қиймат энг катта эканлигини кўрсатиб турибди (Жадвал 3.2). Интеграллашган ҳаво ифлосланиши индекси кўриб чиқиладиган шаҳарлар ҳудуди учун хос беш ифлословчининг рухсат этилган концентрацияси (РЭЖ) қийматидан қачон ошиб келитганликни кўрсатади. Одатда булар МЗЖ (TSP), SO₂, NO_x, CO ва формальдегид. Ҳар бир беш ифлословчи учун йиллик ўртача қиймат индекси ҳисоблашда ишлатилади.

Жадвал 3.1: Атроф-муҳит мониторинги тизимлари, 2001–2008

Тизим	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ҳаво сифати мониторинги								
Мониторинг билан қамралган шаҳарлар	27	27	26	24	25	25	25	25
Муқим мониторинг станциялари	69	69	68	65	67	66	66	66
Кўчма мониторинг станциялари	11	11	9	9	8	8	6	7
Фон мониторинг станциялари	1	1	1	1	1	1	1	1
Трансчегара мониторинг станциялари	3	3	3	3	3	3	3	3
Атмосфера ёғингарчилик мониторинги	14	14	14	14	14	14	13	13
Ер усти сув сифатининг мониторинги								
Сувни кузатиш шаҳобчалари	89	83	84	86	86	86	87	87
Гидрокимёвий ўлчаш билан қамралган сув ҳавзалари	61	59	58	58	58	58	61	61
Гидробиологик ўлчаш билан қамралган сув ҳавзалари	15	15	14	10	10	10	14	10
Фон мониторинг станциялари	6	5	5	5	5	5	5	5
Ер ости суви мониторинги шаҳобчалари	1,860	1,074
Тупроқ сифати мониторинги								
Тупроқда оғир металллар мониторинг қилинадиган жойлар	14	14	14	14	14	14	14	14
Турғун органик ифлословчилар мониторинг қилинадиган фермер хўжаликлар	255	258	258	258	258	258	258	259
Радиация мониторинги								
Кунлик гамма радиацияга тутилиш ўлчанадиган станциялар	42	42	42	42	34	34	34	34
Йиғма бета-радиоактивликни ҳисоблаш учун ёғингарчилик намуналар олинадиган станциялар	25	25	25	25	25	25	25	25
Таҳлил лабораториялар								
Ўзгидромет	21	21	21	21	21	21	21	21
Сертификатланган лабораториялар	17	17	17	17	17	18	19	19
Атроф муҳит инспекцияси	17	17	17	17	17	17	17	17
Сертификатланган лабораториялар	1	1	2	2	2	2	5	5
Санитария ва эпидемиология назорати бўлими	138	175
Сертификатланган лабораториялар	23	43
Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси	4	4	4	4	4	4	4	4
Сертификатланган лабораториялар	4	4	4	4	4	4	4	4

Манбалар: АХШ гуруҳига Ўзгидромет, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси хабар қилган маълумот, 2009.

Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё туманида, Тожикистон чегараси яқинида жойлашган уч мониторинг станцияси Ўзбекистондаги трансчегаравий станция ҳисобланади. Улардан мақсад атроф ҳавода Тожикистон алюминий заводидан чиқадиган водород фторидини ўлчаш эди. Аммо ушбу уч станция

трансгегаравий станциялар учун Европада хавони ифлословчи моддаларни узок масофага кўчишини мониторинги ва баҳолаш бўйича ҳамкорлик дастури (ЕМЕР)да белгиланган асос (1 даража) талабларга жавоб бермайди. Ҳаво ифлословчилар оқимини баҳолаш учун халқаро келишилган методологияни қўллагаслик Ўзбекистоннинг Тожикистон алюминий заводи эмиссиясининг таъсирини баҳолаш ҳаракатига фойда келтирмапти.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги Санитария ва эпидемиология назорати бош бошқармаси орқали корхоналар санитария зоналари, иш жойлари ва уй-жой зоналарида ҳаво сифатини мониторинг қилади.

Жадвал 3.2: Аҳолиси энг кўп шаҳарларда интеграллашган ҳаво ифлосланиши индекси, 2000–2007

Шаҳар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Навоий	7.62	7.09	6.46	5.51	5.76	5.80	5.36	5.61
Нукус	5.06	5.04	..	5.18	5.62	5.07	5.08	5.25
Ангрен	3.63	4.20	4.60	5.13	5.38	5.57	5.17	5.22
Фарғона	5.94	5.84	5.06	4.98	4.70	4.87	4.64	5.09

Манба: Ўзгидромет, 2007; ва *Ўзгидромет* фаолияти соҳасидаги шаҳарларда ҳаво ифлосланиши ва хавфли моддалар эмиссиясининг 2007 йил шарҳи, Тошкент, 2008.

Ер усти сув мониторинги

Ўзгидромет умуман олганда 2001 йилдан 2008 йилгача дарё, канал ва сув омборларидаги кузатув шохобчаларининг жами сонини сақлаб қелди (Жадвал 3.1). Ҳозирда у 61 сув ҳавзасидаги 109 ўлчов мосламада ер усти сув сифатини кўзатиб келмоқда. Кузатув шохобчалар сони тегишли сув мониторинги низомларида кўрсатилган талаблардан кам. Кузатув шохобчалари фақат катта сув ҳавзаларида жойлашган. Ўзбекистонда сатҳ сувининг диффуз ифлосланиши етарли даражада кузатилмайди.

Жорий тармоқ 50 яқин параметр тўғрисида маълумот бериб муаллақ ва органик моддалар таркибини, асосий ифлослантурувчи ва оғир металллар борлигини чамалайди. 2001 йилдан бери гидробиологик кузатувлар олиб борилаётган сув ўзанлари сони учдан бирга ошди. Бундай кузатувлар Тошкент вилояти билан чекланган. Гидробиология параметрлари билан перифитон, зообентос ва макроусимликлар қараб олинган.

Сув ҳавзасининг катта-кичиклигига кўра намуналар ё ойма-ой, ёки йилда бир марта ёхуд гидрология циклига мос равишда олинади. Ўзгидромет тўплаб таҳлил қилган маълумот мониторинг шохобчаларида ифлословчилар даражаси барқарор, кўпинча сув сифати стандартлари (РЭКлар) талабларига яқин эканлигини кўрсатади. Салар канали (Тошкент ва Янгийўл шаҳарларидан қуйи оқими), Самарқанддаги Сиёб сув коллектор тизими ва Зарафшон дарёсининг Сиёб сув коллектор тизимининг мансабидан қуйи оқими Ўзбекистонда энг ифлосланган сув оқимлари ҳисобланади.

Умуман, сув сифати мониторинги Ўзбекистонда асосан мониторинг жиҳозлари эскираётгани ва охириги йилларда маблағ етишмаётганидан келиб чиққан ҳаво сифати мониторингидагидек камчиликларга дуч келмоқда.

Бошқа муассасалар ички ер усти суви мониторингини олиб борадилар. Масалан, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги дренаж сув оқиши ва сув сифатини кузатади. Соғлиқни сақлаш вазирлиги ичимлик суви ва гигиена мақсадларидаги сувнинг микробиология ва кимёвий параметрларини кузатиб боради. 2002 йилдан бери у Зарафшон дарёси ва унинг Бухоро, Навоий ва Жиззах вилоятларидаги ирмоқларида ўрнатилган муқим ўлчаш жиҳозларида сув сифатини мониторинг қилиб келмоқда.

2007 йил охиридан бошлаб нефть компанияларининг қўшма корхонаси бўлган Орол денгизи оператор компанияси Орол денгизи Ўзбекистон қисмининг шарқи ва ғарбида, Тикланиш (Возрождение) яриморотида ва сейсмик фаолият олиб борилаётган жойларда 25 кузатув станцияларида атроф-муҳитни кузатмоқда. Мониторинг фаолияти хусусида ТМДҚ билан келишилган.

Гарчи Ўзбекистон қўшнилари билан трансчегара сув сифати мониторинги борасида ҳамкорлик қилмасда, улардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишда ҳамкорлик мавжуд (барафсилроқ 4-бобда).

Ер ости суви мониторинги

2001 йилдан бери Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси эксплуатация қиладиган ер ости сувини кузатиш жойлари сони бир 40тага камайди (3.1-жадвал). Бу ер ости суви кўпроқ қишлоқ хужалиги эҳтиёжлари учун эмас, балки ичимлик суви етказиб беришга қаратилиш зарурати муносабатида кузатув тармоғи оптимизация қилинганлиги билан изоҳланади. Натижада 2009 йилда жами ишлаб турган 28.800 ер ости сув кудукдан фақат 1.671 ер ости кудуғида кузатув олиб борилди. Жорий тармоқ 120 катта ва кичик шаҳарда ичимлик суви учун ер ости сувини етказиб берадиган кудукларни қамраб олади. Тармоқ қисқариши билан бир вақтда 2000–2009 йиллар мобайнида молиялаш ҳар йили 15–20 фоиз ортиб борди. Бу кузатув тармоғини қайта жиҳозлаш ва кудукларни чуқурлаштириш имконини берди.

Ер ости сувини кузатиш жойларидан мақсад дастлаб ер ости суви сатҳи (сув олиш имкони)ни ва табиий геохимия баҳолаш эди. Намуналар бир йилда икки марта олинади. Барча намуналар қисқартирилган деб юритиладиган кимёвий таҳлилдан ўтказилади, бу таҳлил 13-14 параметр, жумладан нитрат, рН ва оғир металлларни қамраб олади. Ер ости сувини ичимлик сув учун етказиб бериладиган сув горизонтларидан олинган намуналар ичимлик суви сифатининг стандарти (ГОСТ стандартлари) талаблари бўйича таҳлил қилинади.

Ер ости суви мониторинги маълумоти сув горизонтларига қайтма таъсир манбаларини баҳолаш учун қўлланилади. Мониторинг дастурининг натижалари бутун мамлакатда ер ости сувларининг қишлоқ хўжалигидан нитратлар билан ифлосланиши пасайганлигини ҳамда Зарафшон шаҳри ва унинг теварагида саноатлар ифлосланиш ошганини кўрсатмоқда. Ангрен шаҳридаги нефть омбори ва Фарғона шаҳрида нефтни қайта ишлаш заводида ер ости сувининг ифлосланиши устида тадқиқот олиб борилмоқда. Орол денгизи тубидаги қирқ бешта кузатув пунктида денгиз суви сатҳи пасайишининг минтақада ер ости сув сатҳига кўрсатаётган таъсирини баҳолашга имкон беради.

Кузатув тармоғи орқали Ўзбекистонда ер ости сув сифатига трансчегара таъсирни чамалаш ҳаракати қилинмоқда. Ўн икки кузатув пункти Тожикистон алюминий заводининг таъсирини кузатишга қаратилган. Майлисув ва Сумсар дарёлари яқинидаги бир неча кузатув пункти Қирғизистонда жойлашган радиоактив думлардан ер ости суви ифлосланишини баҳолашга хизмат қилади.

Тупроқ ва ер мониторинги

Ўзгидромет қишлоқ хўжалик ерларида 10 кимёвий модданинг мониторингини амалга оширади. Шунингдек у тупроқ кислотали (рН)ги ва гумусни ўлчайди. Намуналар қишлоқ хўжалик кузатув пункларида йилига икки марта олинади. Масалан 2007 йилда тупроқдаги пестицидлар концентрацияси 12 вилоят ва Қорақалпоғистон Республикасида баҳоланган эди. Шаҳарлар атрофида саноат ифлослаган тупроқ 20 зарарли моддага нисбатан таҳлил қилинади. Ушбу пунктларда намуналар беш йилда бир марта олинади. Масалан 2007 йилда Нукус, Самарқанд ва Чирчиқ шаҳарлари атрофидан олинган тупроқ намуналари таҳлил қилинган эди.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги вақти вақти билан шаҳарлардаги уй-жой ва дам олиш ерларидан, саноат зоналари, қурилиш учун ажратилган ерлар ва қишлоқларда тупроқ намуналарини олади. Нитратлар, оғир металллар ва микроблар билан зарарланиш таҳлил қилинади. 2005 йилдан бери Соғлиқни сақлаш вазирлиги Тожикистон алюминий заводидан чиқаётган ифлосланиш таъсири остидаги Сурхондарё вилоятида тупроқда эрувчан фторидларни мониторинг қилиб келмоқда.

Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси (ЕРДК) Вазирлар Маҳкамаси 2000 йил Ер мониторинги тўғрисидаги қарорига биноан ер монитонингини олиб боради. Тупроқшунослик ва агрохимё тадқиқот институти 2000 йилда Ўзбекистонда ер мониторинги учун методик қўлланма ишлаб чиқди. У бутун мамлакат бўйлаб танлаб олинган (устун) ер участкаларида тупроқнинг барча параметрларини тавсифлашга қаратилган қамровли давлат дастурини бажармоқда.

2009 йил бошларига келиб тадқиқот саккиз вилоятда якунланган эди. Тугатилиши 2013 йилда белгиланган дастур фермерларнинг ерлари учун тўлов миқдорини белгилаш асосини яратиб бериши кутилмоқда. 2008 йилда ЕРДҚ Ўзбекистоннинг тупроқ харитасини 1:750 000 миқёсда эълон қилди. У Ўзбекистонда ер ресурслари ҳолати, жумладан тупроқнинг миқдор ва сифат ҳолатини ёритадиган йиллик миллий ҳисоботини эълон қилади. Бироқ, ҳисоботга тупроқ эрозияси киритилмайди. ЕРДҚ 2009 йилда вилоятлар бўйлаб ер ресурслари атласини эълон қилишни режалаштирмоқда.

Биохилма-хиллик, жумладан ўрмонлар мониторинги

Ўзбекистонда охириги марта ўрмонларни давлат рўйхатига олиш (инвентаризацияси) 1988 йилда амалга оширилган эди. Ўшандан бери инвентаризация ўтказилмаган эди, ваҳоланки, қонун ҳужжатларига биноан, рўйхатга олиш ҳар беш йилда бир марта ўтказилиши керак. Ўзбекистонда ўрмон ёнгинлари мониторинги ўтказилмайди. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ўрмон хўжалиги департаментига бўйсунадиган ўрмончилик хўжаликлари (100га яқин) ўрмонларининг мавсумий баҳолашини ўтказадилар. Натижалар статистика шаклида Давлат статистика қўмитаси, ҳам ўрмончилик департаментига тақдим этилади. Ўзбекистонда бошқа ўсимликлар рўйхати ҳеч қачон тайёрланмаган. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ихтисослашган ўрмончилик хўжаликларида етиштириладиган доривор ўсимликларнинг 35 тури тўғрисида маълумот йиғади, аммо эълон қилмайди.

2000 йилда ўрмончилик департаменти ўрмонлар тўла рўйхати (кадастр)ини тайёрлаш учун методология қўлланмасини ишлаб чиқди. 2005 йилда Вазирлар Маҳкамаси Давлат кадастрлар тайёрлаш тартиби тўғрисида низом қабул қилди. Ўрмонлар майдони, таркиби, дарахтлар ёши, ҳолати ва захираси, ўрмончилик хўжаликлари, туманлар, вилоятлар ва бутун мамлакатда ёғоч ва ёғоч бўлмаган маҳсулот ишлаб чиқарилиши киритилган ўрмон кадастридан мақсад мамлакат ўрмонларининг пул миқдоридagi қийматини ҳосил қилишдир. Ўрмончилик департаментига ушбу вазифани бажариш учун қўшимча ходимлар берилмагани туфайли тўпланган маълумот махсус маълумот тоифаларда талабнинг 35дан 65 фоизигича жавоб беради. Маълумот на эълон қилинган, на ишлатилади.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қошидаги беш давлат овчилик хўжалиги Фанлар академияси ва Тошкент давлат университети мутахассислари иштирокида 14 тур сут эмизувчи ва 7 тур қўшлар популяциясини қамраб олган рўйхатни туздилар, уларни овлаш учун ТМДҚ квоталар белгилайди. Маълумот статистика шаклига биноан Статистика давлат қўмитасига тақдим этилади. Рўйхатнинг айрим турларга тегишли натижалари вақти вақти билан ТМДҚнинг Атроф-муҳит хабарномасида эълон қилинади. Гарчи давлат ов хўжаликлари қонунга биноан ерларида ҳозир бўлган хавф остидаги турлар популяцияси тўғрисида ҳисобот беришлари шарт бўлса-да, улар бу вазифани бажармайдилар.

Муҳофазадаги табиий ерлар, хусусан олти тоғли қўриқхонаси ва уч чўл-тўқай қўриқхонаси, икки тоғли миллий парки, тўққиз заказниклар ва Бухородаги ихтисослашган жайронларни табиий қўпайтириш ҳудуди (питомник - Жайрон экологик маркази) тегишли маъмуриятлар томонидан бошқарилади. Маъмуриятлар территорияларида учрайдиган ҳайвонот турлари тўғрисида маълумот тўплаб уни йиллик ҳисобот шаклида юқори ташкилотлар - Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ёки ТМДҚга тақдим этадилар. Ушбу ҳисоботлар Ўзбекистонда биохилма-хилликни муҳофаза қилиш соҳасида сиёсатни ишлаб чиқиш учун қўлланилмайди, шунингдек улар жамоатчилик учун ҳам очиқ эмас.

2006 йилда ТМДҚ ва Фанлар академиясининг Биология ва зоология институти биргаликда мамлакат Қизил китобининг иккинчи нашрини эълон қилдилар, унда хавф остидаги турлар, жумладан 23 тур сут эмизувчи, 48 тур қўш, 16 тур судралувчи, 17 тур балиқ, 3 аннелид (ҳалқали чувалчанг), 14 моллюск ва 61 бўғимоёқлилар турлари кўрасатилган.

2000 йил Ўзбекистон наботот давлат кадастри низоми ва Ўзбекистон ҳайвонот давлат кадастри низоми (Вазирлар Маҳкамаси қарори)га кўра, ТМДҚ кўриб чиқилаётган икки кадастрни тайёрлаш ва янгилаш учун масъул давлат органи сифатида белгиланган эди. Мақсад мамлакатдаги ёввойи турларнинг таксономик мақоми, популяцияси, учрайдиган ерлари, ареали ҳолати ва пул миқдордаги қиймати тўғрисида мунтазам равишда маълумот тўплаш тизимини йўлга қўйиш эди. Қўйидаги органлар маълумот киритилишини таъминлаш учун қўйидагича масъул эдилар:

- Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги – озиқ-овқат учун фойдаланиладиган доривор ва безак (манзарали) ўсимликлар, ов ва тижорат ҳайвонот турлари ва қишлоқ хўжалиги ва ўрмонлардаги ҳайвонот зараркунандалари учун;
- ТМДҚ – техник ҳосил сифатида фойдаланиладиган манзарали ўсимликлар учун;
- Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси – яйлов ва тоғ ўтлоқларидаги ўсимликлар учун;
- Табиий қўриқхоналар ва миллий боғлар ҳудудида учрайдиган ҳайвонот турлари учун;
- Соғлиқни сақлаш вазирлиги – хавfli инфекция ташувчи ҳайвонлар учун;
- Фанлар академияси – камёб ва хавф остидаги ҳайвонот ва ўсимлик турлари ва юқорида кўрсатилмаган бошқа ҳайвонлар учун.

АМХШ сафари давомида ННТлар билан маслаҳат, Тошкент, 2009

Балиқнинг саноат турлари тўғрисидаги маълумотни тугатилган Ўзбекистон давлат корпорацияси тўплар эди. ТМДҚ икки кадастр учун маълумот тақдим этиш шаклини барпо этиб ахборот базасини тўла ишга тушириши керак эди. 2005 йил 1 апрель кунини Вазирлар Маҳкамаси Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги низомни қабул қилиб ушбу кадастр учун масъулиятни ТМДҚ замирига юкледи.

ТМДҚ ва бошқа тегишли вазирлик ва идораларга ушбу мақсад учун бюджет ажратилмаганлиги учун биринчи беш йил давомида юқорида тилга олинган кадастрларни тайёрлаш йўлида деярли ҳеч қандай фаолият амалга оширилмади. 2006 йилда ТМДҚ Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш давлат назорати таркибида мониторинг ва кадастрлар бўлимини ташкил қилди. Унинг фаолияти натижаси ўлароқ Жиззах ва Навоий вилоятлари ўсимлик дунёси гуруҳлари хариталари, Қорақалпоғистон Республикасида икки ҳудуд ёввойи ҳаёт рўйхати, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ҳайвонот ҳаёти тўғрисида икки ҳисобот ва бошқалар тузилди. Ҳозирги пайтда у кадастр шаклида Ўзбекистон лишайниклари тўғрисида ҳисобот тайёрламоқда. Мониторинг ва кадастрлар бўлими юридик шахс сифатида фаолият юрита олмайди, ва оқибатда бу бўлим ходимлари томонидан дала тадқиқотларини олиб боришга ҳалақит қилади ва тадқиқот институтларни субпудратчи қилиб жалб этишга йўл қўймайди.

Муҳофазаланган табиий ерлар кадастрини тузишда ҳеч қандай ижобий ҳаракат қилинмади.

Ифлосланиш мониторинги

ТМДҚ ўзининг Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси (ТНИДИ) орқали саноат ва транспорт корхоналарининг эмиссия ва чиқаришларини кузатиб боради ва мониторинг маълумотининг рухсатномаларида белгиланган эмиссия ва чиқариш даражасига мослигини текширади. Мамлакатдаги бир 2.000 катта ва ўрта корхонадан 1990 йиллар охирида ТНИДИ мунтазам ТНИДИ мониторинги ўтказилиши керак бўлган бир 350 (асосан энергетика, кимё ва қазиб олиш саноати) корхонасидан иборат рўйхат тузади. Ушбу корхоналарнинг 141сида ҳаво ифлословчи эмиссия ҳар ой мониторинг қилинади; 116 корхонада (улардан 75си оқава сувни қайта ишлаш корхоналари) сув ҳавзаларга оқизиш (оқава сувни қайта ишлаш корхоналари учун) ёки шаҳар оқава сув йиғиш тизимига (бошқа корхоналар учун) ҳар чоракда мониторинг ўтказилади; ва тупроқ ифлосланиши 92 жойда (токсик кимёвий моддалар кўмиладиган ерлар, илгари қилоқ хўжалик аэродромлар бўлган ерлар, дум ташландилари, саноат зоналари ва нефть тозалаш ва нефть омборлари тевараги) йилда икки марта мониторинг қилинади. Ушбу корхоналарнинг кўпида ўз таҳлил лабораториялари йўқ.

ТНИДИ мониторинг маълумоти муайян корхоналарнинг эмиссияси мунтазам равишда ҳаво эмиссияси лимитлардан ошиб кетишини кўрсатади: СО учун 6 баробар, NO учун – 5дан 8 баробаргача, SO₂ учун - 4дан 24 баробаргача ва ЖМЗ учун - 10дан 24 баробаргача. Оқава сувни қайта ишлаш корхоналарининг кўпи самарасиздир, ҳолбуки улар қайта ишлаб сув ҳавзаларига оқизадиган сувда аммоний, нитритлар, органик моддалар, мис, хром ва нефть маҳсулотлари бўйича РЭКдан сезиларли даражада ортиқ. Гарчи эски пестицид ташлаш ерларида ва илгари қишлоқ хўжалик аэродромлари бўлган майдонларда тупроқ ифлослиги камайиб бораётган бўлса ҳам, у ҳанузгача хлорорганик пестицидлар жиҳатидан РЭКдан сезиларли даражада юқориликча қолмоқда. Ўзбекистонда нитратлар билан ифлосланган қишлоқ хўжалик ерлари майдони ошиб бормоқда.

Баъзи саноат корхоналарида тупроқдаги мис миқдори РЭКдан 8-9 баробар ортиқлиги мунтазам равишда қайд этилиб келди. Нефть тозалаш заводлари ва нефть омборлари атрофида тупроқнинг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши кўп вилоятларда ташвиш туғдирмоқда. Ифлосланиш мониторинги ушбу корхоналарда атроф-муҳит текшируви бажарилиши билан боғланмаган. Ушбу текширувлар ҳар бир корхонада икки йилда бир марта билан чекланиб, корхоналарда ўтказиладиган барча турдаги текширувлар учун масъул Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши томонидан тасдиқланиши керак (2-боб). Кўшимча 3 соатгача давом этиши мумкин бўлган атроф-муҳит текширувлари корхоналарда фуқаролар шикоят қилган бўлсалар ёки авариядан кейин ўтказилиши мумкин. Ушбу контекста, ТНИДИ ифлосланиш мониторинги корхоналар текширувлари орасида юзага келтирадиган аслидаги ифлосланиш даражаси тўғрисида муҳим маълумот манбаи бўлиб хизмат қилади. Ушбу натижаларни вилоят атроф-муҳит текширувлари алоҳида корхоналар тўлайдиган ифлосланиш бадалини мувофиқлаштириш учун қўллайдилар. Бундай мувофиқлаштириш ҳар чоракда тасдиқланади. Ҳар ойда вилоят ТНИДИлари эмиссияга тегишли мониторинг маълумотларини марказий ТНИДИга тақдим этадилар; ҳар чоракда улар тушунтириш ахборотини тақдим этадилар; йиллик асосда улар эмиссия, чиқариш ва тупроқ ифлосланиши учун белгиланган лимитлардан ошиб кетиш ҳоллари тўғрисида ҳисобот берадилар.

Таҳлилий лабораториялар

ТНИДИнинг 1 марказий ва 28 ҳудудий таҳлил лабораторияси бор. Ушбу лабораториялардан бештаси сув ва тупроқда пестицидлар миқдорини баҳолашда ихтисослашган. Марказий ва тўрт ҳудудий лаборатория тегишли халқаро стандартлар (Халқаро стардатизация ташкилоти (ISO)/Халқаро электротехника комиссияси (IEC)нинг қўшма Тест ва калибровка лабораториялари учун умумий талаблар 17025:2005-сон публикациясидаги тавсия этилган стандартлар) асосида аккредитация қилинган ва иккитасининг аккредитацияси 2009 йилда кутилмоқда. ТНИДИ эмиссия ва чиқаришда ифлословчи моддаларни аниқлаш усуллари ишлаб чиқади. У Ўзгидромет, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Геология ва минерал ресурслар давлат кўмитаси таҳлилий лабораториялари билан биргаликда ўзаро калибровка машғулотларини ўтказди. У корхоналар таҳлил лабораториялари ўлчовларининг сифатини текширади ва ушбу лабораторияларни сертификатлайди. Айни пайтда, ТНИДИ тўлов эвазига хусусий корхоналарга мониторинг хизматини кўрсатади. Баъзи ҳолларда бу манфаатлар тўқнашувига олиб келиши мумкин.

Ўзгидромет ҳаво сифатини таҳлил қилувчи 17 лаборатория, сув сифатини таҳлил қилувчи 2 лаборатория ва тупроқ сифатини таҳлил қилувчи 1 лабораторияни эксплуатация қилади. Ушбу лабораториялардан биттаси ҳам ISO 17025:2007га мувофиқ аккредитация қилинмаган. Шундай бўлса ҳам, ўлчов мосламалари сертификатланган.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги эксплуатация қилаётган санитария ва гигиена лабораториялари сони 2001 йилдаги 138дан 2009 йилдаги 175гача ошди, ва ISO 17025:2007 бўйича аккредитация қилинган лабораториялар сони 23 дан 45гача ошди. Ушбу лабораториялардан кўпи таъмирланди ва қайта жиҳозланди. Бу 2001 йилдан бери ҳаво намуналарида таҳлил қилинадиган параметрлар сонини 28дан 32гача, сув намуналарида – 21дан 26гача ва тупроқ намуналарида 12дан 24гача олиб чиқиш имкониятини берди. Тошкентдаги марказий лабораторияда сув ва озиқ-овқат маҳсулотларида оғир металлларни аниқлаш янги таҳлил усули киритилди. Ислон тараққиёт банки Ўзбекистонда 2010 йилдан бошлаб молиялаши келишилган лойиҳада ифлосланиш ва озиқ-овқатни мониторинг қилишни такомиллаштириш учун барча санитария ва гигиена лабораторияларни кўшимча замонавий жиҳозлар билан таъминлаш назарда тутилган. Соғлиқни сақлаш вазирлигининг икки юз ўн бактериология лабораторияси (улардан 43таси ISO 17025:2007 бўйича аккредитациядан ўтган) ичимлик суви ва гигиена сувининг сифатини, шунингдек тупроқ ва озиқ-овқат сифатини таҳлил қилиб келмоқда. Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 23 радиология лабораториясидан барчаси 1.740 курилма ва муассаларда ионловчи радиация таъсири ўлчаш учун аккредитациядан ўтди. 2001 йилда ҳам бактериология, ҳам радиология лабораториялари у ёки бу микёсда таъмирланди.

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси бир марказий ва уч ҳудудий лабораторияга эга. Улардан ҳеч қайсиси ISO 17025:2007 аккредитациясини олмаган. Шундай бўлса-да, ўлчов асбоблари сертификатланган.

Ўзбекистондаги таҳлил лабораторияларининг умумий ҳолати ўзгаришлари 3.1.-жадвалда келтирилган.

Атроф-муҳит сифати стандартлари

Гарчи Ўзбекистонда аксарият собиқ СССР атроф-муҳит стандартлари (МАС)лар қўлланиб келинса-да, улар расман миллий стандартлар сифатида қайта тасдиқланди ёки бир мунча қайта кўриб чиқилиб янгидан эълон қилинди. Стандартлар тизими қамровли ва ҳаддан ташқари кўп мақсадга йўналтирилганлигича қолмоқда. У қўйидагиларни қамраб олади:

- Соғлиқни сақлаш вазирлиги 2005, 2006 ва 2008 йилларда тасдиқлаган атроф ҳаво учун 478 РЭК, шунингдек яқинда ТМДҚ тасдиқлаган ўсимликларнинг ҳаво ифлосланиши таъсирида бўлишига доир 3 РЭК;
- Балиқчилик учун аҳамиятли сув ҳавзаларидаги сув сифатига доир, собиқ СССР Балиқчилик вазирлиги 1990 йилда тасдиқлаган 952 РЭК (уларда 912 кимёвий модда ва 40 захарловчи гербицид ва пестицид қамраб олинган) ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги 2000 йилда тасдиқлаган ичимлик сувига доир 46 РЭК (38 кимёвий модда, 6 бактериология ва 2 радиология параметри);
- Соғлиқни сақлаш вазирлиги 2005 йилда тасдиқлаган тупроқ сифатига доир 111 РЭК.

Ўзбекистонда РЭК кўриб чиқиш, ишлаб чиқиш ва қайта кўриб чиқишда идоралараро маслаҳат мувофиқлаштирувчи орган мавжуд эмас. Натижада номинал РЭКва уларни аслида ижро этилиши (мувофиқлик) орасида фарқ бор.

Назорат қилинадиган ифлословчиларнинг сони ҳаддан ташқари катта эканлиги давлат органлари зиммасига бажариб бўлмайдиган мониторинг ва мувофиқликни таъминлаш талабларни юклайди. Бир қатор Ўзбекистон стандартлари аниқлаш ва ҳисоблаш бўсағасидан паст бўлгани туфайли улар бажарилаётгани, йўқми аниқлашнинг имкони йўқ. Бундан ташқари, бюджет чекланганлиги туфайли мониторинг стандартларига биноан ўлчаниши керак бўлган кўп параметрлар устидан кундалик мониторинг бажарилмайди. Масалан, ТНИДИ фақат 4дан 40тагача ҳаво параметрини, 5дан 20тагача сув параметри ва 26 тупроқ параметрини ўлчайди.

Бошқа томондан, баъзи моддалар (масалан, эвтрофикация (сув ҳавзасининг ўсимлик босиши)га сабаб бўладиган фосфор ва сувдаги канцероген моддалар) назорат қилинмайди. Тикланиш ёки сув экотизимларини сақлаш мақсадларида сув сифати параметрлари белгиланган эмас.

Мавжуд атроф-муҳит сифати стандартлари барча манфаатдор тарафлар учун фойдали бўлиши мақсадида ўзгартирилиши ва ривожлантирилиши зарур. Атроф-муҳит стандартларининг қайта кўриб чиқилган тизимида ҳам халқаро кўрсатмалар, ҳам атроф-муҳитнинг ўзига хосликни инобатга олган ҳолда диққат-эътибор хавфли моддаларга қаратилиши керак.

3.3 Ахборотни бошқариш ва ҳисобот

Ахборот тизими ва ифлосланиш тўғрисида маълумот

ТНИДИ ифлосланиш мониторингидан олинган маълумот базасини олиб боради. Маълумот базаси яхши тузилган бўлиб ундан ифлосланиш параметрлари бўйича ва алоҳида корхоналар бўйича маълумот бериши мумкин. Икки йилда бир марта ТНИДИ Ўзбекистон Республикасида ифловлаш манбалари ҳолати ва уларнинг атроф-муҳитга таъсири ахборотномасини эълон қилади. Ахборотноманинг янгилик жиҳати шундан иборатки унда алоҳида корхоналар бўйича ифлосланиш даражасидан ошиб кетганлик эълон қилинади ва улар белгиланган лимит қийматлари (ҳаво ифлосланиши учун) ва тегишли РЭЖлар билан (сув ва тупроқ ифлосланиши учун) таққосланади. Ушбу “номини айтиш ва қоралаш” тизими Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссияси (БМТЕИК) шарҳларнинг иккинчи даврасида кўриб чиққан мамлакатлар орасида ягонадир. Охириги Ахборотнома 2007 йилда адади 400 нусха билан нашр этилди. Бироқ, Ахборотнома ва ифлосланиш мониторинги маълумотни Интернетга чиқарилмади.

Ўзгидромет 1996 йилдан бери ҳаво, ер усти сув ва тупроқ сифати электрон маълумотлар базасини олиб боради. Қуйидагилар эълон қилинади:

- Кундалик атроф-муҳит хабарлари;
- Олмалик, Ангрэн, Бекобод, Чирчиқ ва Тошкент шаҳарларидаги ҳаво ифлосланиши ва мамлакатдаги атроф-муҳитнинг юқори ва ўта юқори ифлосланиш тўғрисида ойлик қайдлар;
- Асосий сув оқимларида гидрокимёвий кўрсаткичлар бўйича сув сифати ойлик хабарномалари;
- Тошкент вилоятининг асосий сув оқимларида экологик шароит ва ушбу сув оқимларида гидробиология кўрсаткичларга биноан сув сифати тўғрисида йилда тўққизта хабарнома;
- Ер усти сув сифати ва тупроқ ифлосланиши йиллиги;
- Катта ва кичик шаҳарларда ҳаво сифати ва ифлословчи эмиссиялар йиллик шарҳи.

Ушбу нашрлар мамлакатнинг бир 50та давлат муассасаси орасида тарқатилади. Жамоатчилик уларни осонликча ола олмади. Ўзгидромет ўз веб-сайти (www.meteo.uz)да жойлаштирадиган мониторинг ахбороти Тошкентдаги ҳаво ифлосланишининг кундалик ҳолати ва қисқа муддатли прогноз билан чекланади.

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ер ости суви сатҳи ва сифати борасида ер ости суви маълумот базасини юргизади. У ер ости суви ва сувдан фойдаланиш тўғрисида йиллик ахборот хабарномасини нашр этади. Соғлиқни сақлаш вазирлиги гигиена, экология ва инсон саломатлиги тўғрисида ойлик ахборот хабарномасини нашр этади. Ушбу хабарномалар давлат органлари доирасида чекланган сонда тарқатилади. Жамоатчилик улардан фойдаланиши осон эмас; шунингдек уларни онлайн ҳам кўриб бўлмайди.

Ўзбекистонда интеграллашган ёки ўзаро уланган электрон атроф-муҳит маълумот базаси мавжуд эмас.

Атроф-муҳит статистикаси

Статистика давлат қўмитаси 20-30 йил муқаддам киритилган статистика шакллари асосида деярли ҳеч қандай ўзгартириш киритмай, атроф-муҳитга тегишли статистика маълумотларини тўплашда давом этмоқда. Қуйидагилар маълумот билан қамраб олинади: ҳаво эмиссияси ва у билан ишлаш; ўрмон

худудлари, ўрмонларни тиклаш ва озиқ-овқат бўлмаган маҳсулотни йиғиб олиш; балиқчилик хўжаликларида балиқ олиш ва кўпайтириш; ер ўзлаштириш; муҳофаза қилинган табиий ерлар; атроф-муҳит муҳофазасининг жорий таннари; ва атроф-муҳитни ифлослаш бадаллари. Транспорт эмиссияси, иссиқхона гази эмиссияси, озонни емирадиган моддалар сарфи, оқава сув чиқариш ва ҳосил қилиш, ва саноатнинг хавфли бўлмаган чиқиндисини қайта ишлаш ва чиқариб ташлаш каби муҳим атроф-муҳит масалалари статистик маълумот йиғиш билан қамраб олинмайди. 2006 йилда кичик (ишловчилар сони 100 ходимгача) корхоналарнинг ҳаво эмиссиялари, оқава сув чиқариши ва чиқинди ҳосил қилиши тўғрисидаги статистика ҳисоботлари йўналтирилгани биринчи АХШ ўтказилганидан кейинги ягона силжиш бўлди.

Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистондан фарқли ўларок, Ўзбекистонда атроф-муҳитга тегишли даврий статистик тўпламлар эълон қилинмайди. Атроф-муҳитга тегишли чекланган миқдордаги маълумот фақат пуллик нашр сифатида тарқатиладиган миллий «Статистика йиллиги»да эълон қилинади. Статистика давлат қўмитаси атроф-муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга доир фақат танланган давлат органлари фойдаланиши учун йиллик хабарнома чиқаради. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Ривожланиш Дастури (БМТТД)нинг молиявий ёрдами орқали 2006 йилда Статистика давлат қўмитаси Статистика давлат қўмитаси бир маротабали Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш: факт ва рақамлар, 2000–2004 йиллар нашрини эълон қилди. Статистика давлат қўмитаси тўплаган аксарият атроф-муҳитга тегишли маълумот Ўзбекистон жамоатчилиги учун очиқ эмас. Маълумот талабга асосан ва фақат ҳақ тўланаши эвазига берилади. Статистика давлат қўмитаси атроф-муҳитга тегишли статистик маълумотни ўзининг веб-сайтида жойлаштирмайди.

Атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумот

ТМДҚ 1.000 нусхада атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш тўғрисида миллий ҳисоботни ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр қилади. Бундай ҳисоботларнинг охириги 2005 йилда эълон қилинган бўлиб 2002–2004 йиллар даврини қамраб олади. Ҳисоботнинг қисмлари билан ТМДҚ веб-сайтида танишиш мумкин. Ҳисобот асосан баён бўлиб (Белград, 2007 йил) Европа учун атроф-муҳит вазирлар олтинчи конференциясида тасдиқланган БМТЕИКнинг Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда атроф-муҳитни баҳолаш ҳисоботларини тайёрлаш йўриқномасига риоя қилмайди. У турли вазирлик ва идоралар тақдим қилган ахборотнинг йиғиндисини бўлиб қолмоқда. Атроф-муҳит соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқишда ҳисобот натижаларидан чекланган миқёсда фойдаланади.

2008 йилда ТМДҚ Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида (1988–2007) миллий ҳисобот ни эълон қилди. Унга 2007 йил атроф-муҳит маълумоти киритилган, ҳам у ахборотга бой, бироқ, у индикаторларга асосланмаган ва ўқиши осон ҳисобот эмас. Ҳисоботнинг бир минг нусхаси бутун мамлакат бўйлаб тарқатилди. 2008 йилда ТМДҚ Ўзбекистоннинг 2008 йил экологик шарҳи, индикаторларга асосланган, ва Ўзбекистоннинг экологик атласини эълон қилди. Ҳар иккала нашр БМТДРД лойиҳиларининг натижаси бўлиб БМТЕИК томонидан Европа атроф-муҳит агентлиги билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган индикаторларни тарғиб қилди. Халқаро келишилган атроф-муҳит индикаторларининг Ўзбекистонда барқарор равишда қўлланилиши шубҳа туғдиради, чунки ТМДҚ келажакда индикаторларга асосланган баҳолашни жорий этиш учун бирон бир чора кўрганлигидан далолат йўқ.

Ҳар икки йилда бир марта ТНИДИ Атроф-муҳит мониторинги: атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида ҳисоботини эълон қилади. Унда ихтисослашган мониторинг тармоқлари учун масъул олти давлат муассасали тўплаган мамлакатдаги ҳаво, сув ва тупроқ мониторинги натижалари тақдим этилади. Унда ифлосланиш тенденциялари ва асосий таҳдидлар аниқланади. Энг сунгги ҳисобот 2007 йилда эълон қилиниб 1.000 нусхада тарқатилди.

3.4 Жамоатчилик иштироки

Нодавлат ташилоти

Ўзбекистон қонун ҳужжатларида нодавлат ташкилот (ННТ)лари Адлия вазирлиги ёки унинг ҳудудий органларида рўйхатдан ўтиши керак, деб белгиланган. Рўйхатга олиш тартиб-қоидаси нибатан оддий бўлса-да, фаолиятни тартибга солувчи низомлар анча мураккабдир. масалан, ННТлар ўз фаолиятлари тўғрисида мунтазам равишда Статистика давлат қўмитаси ва Солиқ назоратига ҳисобот бериб туришлари шарт. ННТ йиғилиш ўтказишни режаласа, у Адлия вазирликни йиғилиш тури ва молиялаш манбаи ҳақида хабардор қилиши керак. Вазирлик маблағ сарфлаш сметасини тасдиқлайди; тасдиқлаш тартиб-қоидаси бир ойдан олти ойгача вақт олиши мумкин. Агар ННТнинг ҳисобида олти ой давомида пул маблағлар ҳаракати бўлмаса, Адлия вазирлиги уни тугатиши мумкин.

Адлия вазирлигининг маълумот базасига кўра 2009 йилда Ўзбекистонда 7 162 ННТ мавжуд эди. Ушбу ННТдан 200 нафари атроф-муҳит муҳофазасини асосий фаолият тури, деб эълон қилган эди. Амалда фақат 45 атроф-муҳит ННТ фаолият кўрсатмоқда деб ҳисобланади. Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида учтагина фаол ННТ бор, бу давлат томонидан тартибга солиш кучли эканидан бўлиши мумкин.

2004 йилда ҳукумат Грантлардан фойдаланишни йўналтириш тўғрисида қарор қабул қилди, бунда грантларни фақат икки миллий банк орқали ишлатиш мумкин қилиб белгиланди. Грантлардан фойдаланишни назорат қилиш ва тасдиқлаш учун ҳайъат тузилди. Ўша йили Ўзбекистонда Жиноят кодекси ва Маъмурий жавобгарлик кодекси талаблари оширилиб, грантлардан фойдаланиш қийинлашди. Ушбу чоралар нима сабабдан қабул кўрилган бўлса ҳам, улар ННТнинг фаолиятини анча мураккаблаштирди. Вазиятни юмшатиш мақсадида Ўзбекистонда 2007 йилда Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисидаги қонунни қабул қилинди. Қонунда муайян шартлар билан ННТ давлат грантларини ажратиш ва субсидия бериш имконияти назарда тутилган. Қонун амалда қўлланилаётганлиги тўғрисида ҳеч далолат йўқ.

“Ҳаёт учун таълим”, “Экологик тоза Фарғона учун”, “Экомактаб” ва “Логос” каби ННТлар синфдан ташқари экологик таълимда сезиларли роль ўйнамоқдалар. 2004 йилда бир 40 атроф-муҳит ННТлар “Европа Экофоруми”, ННТлар уюшмасини барпо этишди.

ТМДҚ Табиатни муҳофаза қилиш миллий фондидан фойдаланиб атроф-муҳит ННТларга молиявий ёрдам кўрсатади. Грантлар тендер орқали берилади. 2004 йилдан 2009 йилгача ННТларга ажратилган грантлар йиллик миқдори 300 мартадан кўпроқ ортиб 250.000 сўмдан 77.000.000 сўмга бориб етди. Бироқ грантлар мамлакат ННТнинг бир нечаси, хусусан, Экология ва саломатлик халқаро фонди (Экосан), “Логос”, “Жонли табиат” ва “Экомактаб”га ажратиб берилган кўринади. Шу пайтгача бундай грантлар экологик таълим мақсадларида ажратилиб келди. Масалан, 2009 йилда ТМДҚ “Экомактаб”га Ўзбекистонда барқарор ривожланиш мақсадида таълимни тарғиб қилиш концепциясини ишлаб чиқиш ва масаланинг ҳақиқий аҳволи тўғрисида шарҳ тайёрлаш учун грант ажратди.

ННТлар билан ҳамкорликни кенгайтириш мақсадида ТМДҚ “Европа экофоруми” билан ўзаро тушуниш меморандумини имзоланиш режалаштирмоқда. Қўмита ўз ҳудудий бўлимлари учун ННТлар билан ҳамкорлик тартиби ва соҳалари хусусида тавсиялар тайёрлади. ТМДҚ яқин келажакда ТМДҚ раҳбари раислигида ва ТМДҚ катта мансабдор шахслари, илмий ходим ва ННТ вакиллари билан таркиб топган (маслаҳат) жамоат кенгашини барпо этишни кўриб чиқмоқда. Шундай мўлжалланаётган таркиб билан кенгашнинг фуқаролик жамияти билан ҳамкорлик механизми сифатида самарадорлиги шубҳа туғдиради.

Ахборот олиш имконияти

Ўзбекистонда жамоатчилик хабардорлиги ошириш мақсадида ТМДҚ атроф-муҳит борасида ахборотни фаол тарқатиб келди. 2002 йилда у кейинги йилда веб-порталга айлантирилган веб-сайтни юзага келтирди. ТМДҚ ўзбек ва рус тилларида, жами адади 4.000 нусха бўлган ва болалар учун иловаси бор «Экология хабарномаси» ойлигини чиқарадиган “Чинор” нашриётини ташкил қилди. Шунингдек

“Чинор” айрим мавзуларда кўп Ўзбекистоннинг муҳофаза қилишган ҳудудлари, табиий қўриқхона ва миллий боғлар, уч жилдли “Оммабоп экологик энциклопедия” ва турли китобча, брошюра ва плакатлар каби нашрларни чиқаради. Маблағ давлат бюджети ва Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси орқали таъминланади. Нашрлар режасини ТМДҚнинг илмий-техника кенгаши тасдиқлайди. ТМДҚ миллий телевидение ва радиостанцияларда экологик дастурларни молиялайди ва ўқиш, мусобақа ва матбуот конференциялар ташкил қилади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил Давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг жамоатчилик билан алоқаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарорига биноан, ТМДҚ, жумладан ТМДҚ веб-портали (www.uznature.uz)ни бошқарадиган ва ТМДҚнинг ҳудудий органлари веб-сайтлари тузишни мувофиқлаштирадиган ахборот хизматини ташкил этди. Веб-портал ҳар ҳафта янгиланади ва 2009 йил баҳорида унга ойда 1.200 марта муружаат этилган.

Шу муносабат билан жамоатчилик, айниқса қишлоқ ерладаги аҳоли учун коммуникация воситалари ёрдамида атроф-муҳит тўғрисидаги ахборот олиш имкониятлари Ўзбекистонда анча чекланганлигини айтиб ўтиш жоиз (Жадвал 3.3).

Жадвал 3.3: 100 киши аҳолига телекоммуникациялар ривож, 2001–2006

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Интернет фойдаланувчилари	0.60	1.09	1.92	2.55	3.31	4.08
Шахсий компьютерлар	1.59	2.18	2.82	3.08
Телефонлар	6.66	6.65	6.70	6.61	6.74	..

Манба: Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Статистика бўлими (United Nations Statistics Division) 2009.

ННТлари Ўзбекистонда ОАВлари кескин экологик муаммоларни муҳокама этишдан бош тортади, дейдилар ва жамоатчилик ахборот олишига, жумладан, қуйидаги тўсиқлар мавжуд, деб кўрсатадилар: (а) Ўзгидромет, Статистика давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси атроф-муҳит борасидаги ахборотни талаб даражасида тарқатмайдилар ва (б) кўпроқ техник мутахассислар ва илмий ходимлар эмас, омма учун мўжалланган экологик даврий нашрнинг йўқлиги. Натижада, ННТлар фикрига кўра, Ўзбекистонда жамоатчилик шахарлар ҳавоси, ичимлик суви, ер ости суви, тупроқ ва озик-овқатнинг зарарлариши, айниқса пестицидлар билан зарарланиши каби атроф-муҳитга тегишли ташвиш туғдирадиган масалалар ҳақида етарли ахборотга эга эмас.

Атроф-муҳит масалаларида қарор қабул қилиши

Қонун ҳужжатларида ҳуқуқий актлар лойиҳаси, меъерий актлар ёки дастурларни ишлаб чиқишда жамоатчиликнинг қатнашиши белгиланмаган. 2006 йилдан бери қонун лойиҳалари “Миллий хабарнома” да эълон қилинмайди. Шундай бўлса-да, ТМДҚ ихтисослашган ННТлар вакиллари коллегия йиғилишларига таклиф этиб бундай ҳужжатларни муҳокама этишга жамоатчилик вакиллари жалб қилади. Гарчи ТМДҚ ННТларни чиқиндиларни қайта ишлаш тўғрисидаги қонун лойиҳасига фикр-мулоҳазалар билдиришга таклиф этган бўлса-да, билдирилган фикр ва мулоҳазалар инobatга олинган-олинмаганлиги тўғрисида қайтма ахборот бермади. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Ўзбекистонда 2008–2009 йилларда ўрмонларни муҳофаза қилиш концепцияси лойиҳасининг жамоатчилик муҳокамасини ташкил қилди.

2000 йилдаги Давлат экологик экспертиза (ДЭЭ) тўғрисидаги қонунга ва Вазирлар Маҳкамасининг Давлат экология экспертизаси тўғрисидаги низом тўғрисидаги 2001 йил қарорига кўра, жамоатчилик экологик экспертизаси (ЖЭЭ) деб аталадиган чорани кўрсагина таклиф қилинаётган фаолият, режа ёки дастурнинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш ҳужжатларини олиш имкониятига эга. ЖЭЭ натижалари атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган лойиҳа, режа ёки дастурни мақуллайдиган ДЭЭга нисбатан маслаҳат мақомига эга. Амалда Ўзбекистонда бир нечагина ЖЭЭ ўтказилган. ДЭЭ ўтказилганда кўпинча таклиф этилаётган хўжалик фаолияти уйлариининг бузилишига олиб келганда, умумий овқатлариш корхоналарни жойлаштирганда ёки қишлоқ хўжалиги ерларини бегоналаштирганда

фуқаролар фикри олимдани. ДЭЭда лойиҳалаштирувчидан ушбу мақсадда жамоатчилик муҳокамасини ташкил этиш ва натижаларни фуқаролар имзолари билан ДЭЭга тақдим этиш талаб қилинади. Гражданлар ДЭЭ чиқарган қарор устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Амалда шундай шикоятлар қилинганлик ҳоллари маълум эмас.

Қонун ҳужжатларида Ўзбекистонда экологик руҳсатномалар беришда жамоатчиликнинг қатнашиши белгиланмаган. ТМДҚ ва унинг вилоят органлари, талабга биноан, жамоатчилик вакиларига атроф-муҳит текширувлари натижалари билан танишишни руҳсат этади. ТМДҚнинг вилоят маъмуриятлари жамоатчилик вакиллари кўнгилли инспекторлар сифатида ўз инспекцияларига жалб қиладилар ва уларни ўқитадилар.

3.5 Экологик таълим ва барқарор ривожланиш учун таълим

Мактабгача таълим ва мактаб таълими

Ўзбекистонда кўп мактабгача таълим муассасаларида болаларни табиат ва атроф-муҳит билан таништириш машғулоти ташкил қилинади. Жами мактабгача муассасаларнинг бир 40 фоизда экологик таълим учун махсус хоналар бор ва муассасаларнинг 16 фоизда болалар табиатни парвариш қилишни ўрганадиган “Атроф-муҳит сўқмоқлари” ташкил қилинган.

Ўзбекистонда барча бошланғич мактабларда атроф-муҳит мавзулари 1 ва 2 синфларда “Атрофимиздаги дунё” ва 3 ва 4 синфларда “Инсон ва табиат” фанларида ёритилади. Умумтаълим ва ўрта мактабларда хусусан экология дарслари йўқ. Атроф-муҳитга тегишли баъзи мавзулар табиий фанлар ва саломатлик ва соғлом турмуш тарзи фанларига киритилган. Биохилма-хиллик, инсон ва ер, сув – ҳаёт манбаи мавзуларида 5-дан 9-синфга қадар кўшимча ўқув материали сифатида қўлланмалар яратилган. 2005 йилда “Бошланғич мактабда экологик таълим” методологик қўлланма ишлаб чиқилган эди. 2009 йилда 5-дан 9-синфгача ўқитувчилар учун “Инсон ва табиат” қўлланмаси чоп этилди. ТМДҚ мактабгача таълим муассасалари ва мактаблар учун атроф-муҳит мавзуларида бир неча қўлланма нашр этди.

Халқ таълими вазирлиги қошидаги Миллий таълим маркази барқарор ривожланиш учун таълим (БРТ) борасида ўқитувчилар учун малака ошириш олиб боради. БРТдан баъзи ўқув материаллар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Таълим, Фан ва Маданият Ташкилоти (ЮНЕСКО) ва Марказий Осиё минтақавий атроф-муҳит маркази ёрдами билан нашр этилди. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети мактаб ўқувчилари ва ўқитувчилар учун БРТдан методологик ва малака ошириш қўлланмасини нашр этди.

Касб-ҳунар таълими ва олий таълим

Ўзбекистондаги барча касб таълим муассасалари (касб-ҳунар коллежлари)да мажбурий экология ёки атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дарслари ўтилади. Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий офатларни мониторинг қилишдан ўқув режалар мавжуд. Битирувчиларнинг 80 фоизи ишга жойлашади.

Ўзбекистонда бир неча экологик ўқув режалари бўйича давлат стандартлари қабул қилинган. Экология фани мамлакатдаги барча олий таълим муассасалари учун мажбурийдир. Деярли барча техник университетларда атроф-муҳит инженерлари тайёрланади. Мирзо Улуғбек номидаги Миллий университет, шунингдек Андижон, Бухоро, Қорақалпоғистон, Самарқанд ва Термиз университетларида экология ва табиатдан фойдаланиш йўналиши бўйича бакалаврлар тайёрланади. Тошкент иқтисодиёт университетида экология иқтисодчиси йўналиши бўйича бакалаврлар тайёрланади. Атроф-муҳит бошқаруви, экологик ҳуқуқ ва атроф-муҳит мониторинги каби муҳим фанлардан ўқув режалар йўқ кўринади. 3.4-жадвалда Ўзбекистонда 2001 йилдан 2008 йилгача университетларни атроф-муҳитга тегишли йўналишларда битирган талабалар сони келтирилган.

Урганч университетида барқарор ривожланиш ва экологик таълим кафедраси мавжуд. Ўзбекистон Миллий университети (ЎзМУ)нинг биология факультетида барқарор ривожланиш дастури ўқитилади.

Қайта тайёрлаш

2006 йилда ТМДҚ ва ЎЗМУ атроф-муҳит мутахассисларини ва атроф-муҳит бўйича дастур ва қўлланмалар тайёрлаш учун қўшма марказ туздилар. 2008 йилда (М.В.Ломоносов номидаги) Москва нозик кимёвий технологиялар давлат академияси ушбу марказнинг ҳаммуассиси бўлди. ЎЗМУ профессор-ўқитувчилари ва ТМДҚнинг юқори лавозимдаги ходимлари ТМДҚ ходимлари ва саноат корхоналарининг атроф-муҳит мутахассислари учун ўқув машғулотлар олиб бордилар. 2008 йилда марказда мамлакат учун 96 нафар мутахассис тайёрланди. ТМДҚ корхоналар учун махсус атроф-муҳит бўйича машғулотлар ташкил қилади. Умуман, давлат хизматчиларининг экологик таълими Ўзбекистонда на барқарор, ва на тизимлидир.

Жадвал 3.4: Университетларда атроф-муҳит мутахассисларини тайёрлаш; айрим йўналишлар бўйича битирган талабалар сони, 2001–2008

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Кимё ва экология	..	39	280	270	317	365
Атроф муҳит муҳофазаси (қурилиш)	91	86	1	141	141	..
Атроф муҳит муҳофазаси (саноатда)	134	..	141	141
Экология ва табиий ресурсларни бошқариш	..	33	187	247	267	246	10	239

Манба: Статистика давлат қўмитаси, 2009.

Изоҳ: *Чамалаш.

Норасмий таълим

Мамлакат аҳолиси орасида норасмий таълимни ТМДҚ, муҳофазаланган табиий ерлар маъмурияти, “Биоэкосан” миллий ўқув ва методология маркази ва ННТлар олиб боради. Масалан, Бухоро ихтисослашган жайрон питомниги мактаб ўқувчилари, талабалар ва маҳаллий аҳоли учун ўқув тадбирлар ўтказади. Зарафшон кўриқхонаси, Тошкент ботаника боғи ва Угам-Чотқол миллий боғи бошқа ташкилотлар билан бир қаторда мамлакатда норасмий атроф-муҳит бўйича таълимда фаоллик кўрсатмоқда. “Ҳаёт учун таълим” мактаб ўқувчилари учун атроф-муҳит бўйича таълим марказини юритувчи ННТдир.

3.6 Сийосатни шакллантириш учун шароит

Мониторинг ва ахборот

Ўзбекистон интеграллашган мониторинг тизимини яратиш йўлида сезиларли ютуққа эришган. 2002 йилдаги Давлат атроф-муҳитни мониторинги тўғрисидаги низомда мамлакатда давлат атроф-муҳит мониторингининг вазифалари, мақсади ва натижалари таърифланган бўлиб олти давлат органи: ТМДҚ, Ўзгидромет, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ва ЕРДҚнинг вазифалари ва масъулиятлари белгиланди. Мониторинг фаолияти ҳукумат тасдиқлаган мониторинг дастури асосида олиб борилиши лозим. Давлат атроф-муҳити мониторинги, тегишли давлат органлари риюя қилиши керак бўлган методологияни тасдиқлаш ва мониторинг маълумотини тўплаш ва баҳолаш ва уни, жумладан йиллик атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги миллий ҳисобот шаклида қарор қабул қилувчилар ва жамоатчиликка етказиш учун масъулият ТМДҚ зиммасига юкланди.

Гарчи давлат атроф-муҳит мониторинги тизими ёввойи ҳаёт мониторингини қамраб олиши кутилган бўлса-да, Низомда бундай бўлиши учун масъулиятларни белгиланмаган. Натижада биохилма-хиллик ва экотизимлар мониторинги Ўзбекистонда етарлича ривожланмаганлигича қолаверди.

Давлат атроф-муҳит мониторинги дастури бажарилишини мувофиқлаштириш мақсадида ТМДҚ 2002 йилда идоралараро мувофиқлаштириш кенгашини барпо этди. 2006 йилдан бери кенгаш йиғилмаяпти; шундай бўлса-да, ишчи даражада мувофиқлаштириш давом этмоқда.

Низомни давом эттириб, ҳукумат ундан кейинги икки мониторинг дастурини тасдиқлади. Биринчи (2003–2005 йилларга мўлжалланган) дастур 2003 йилда, (2006–2010 йилларга мўлжалланган) иккинчиси эса – 2006 йилда тасдиқланган эди. Ушбу давом эттириш дастурлари давлат мониторинг дастури учун масъул олти давлат органининг одатдаги мониторинг фаолияти комбинацияси бўлиб кўринади. Фаолият кўпинча умумий тарзда таърифланиб равшан устун вазифалар белгиланмаган эди. Шундай бўлса-да, дастурлар Ўзбекистонда атроф-муҳит мониторингига ажратилган бюджет маблағлари ошганини кўрсатди. 2003 йилдан 2006 йилгача бундай мониторинг учун ажратилган йиллик маблағ 1.884,6 миллион сўмдан 2.818,8 миллион сумга (ёки жорий АҚШ далларида 1,94 миллион АҚШ долларида 2,31 миллион)гача ошди.

Давлат атроф-муҳит мониторинги дастурини ривожлантириш учун махсус тадбирлар ҳукумат тегишли равишда 1999 ва 2008 йилларда қабул қилган 1999–2005 ва 2008–2012 йилларга мўлжалланган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурларига киритилган эди. Охирги дастурда, масалан, куйидагилар назарда тутилган: (а) эмиссия манбалари, қишлоқ хўжалик ерлари ва ер ости сув ифлосланиши мониторинги учун жиҳозларни харид қилиш; (б) биохилма-хиллик бўйича махсус тадқиқотларни тайёрлаш ва (с) ТМДҚ ахборот маркази қошида атроф-муҳит бўйича марказлашган маълумот базасини яратиш. Ушбу соҳаларда бирон бир ютуққа этишилганлигини баҳолашга ҳали жуда эрта.

Шу билан биргаликда, ҳукумат ифлосланиш даражаси айниқса ташвиш уйғотадиган ерларда мониторингни кучайтириш учун баъзи дастурларни тасдиқлади. Ушбу Амударё, Қашқадарё ва Зарафшон дарёларининг айрим оқим масофаларида, Сурхондарё вилоятининг Тожикистон алюминий заводининг трансчегара таъсидаги баъзи ерлари ҳамда Олмалик ва Бекобод шаҳарларига интеграллашган сув сифатини кузатишга тааллуқлидир.

ТМДҚ мониторинг натижалари бир бирига мос келишини ва ахборот алмашувини осонлаштириш мақсадида бир неча кўрсатма ҳужжатлар чиқарди. Шундай бўлса ҳам бир қатор етишмовчилик ва заиф жиҳатлар бор, айниқса мониторинг билан қамраб олинмаган жойлар, мониторинг жиҳоз ва ускуналарининг эскирганлиги, мониторинг маълумоти унчали ишончли эмаслиги, мониторинг усул ва тартиб-қоидаларининг халқаро келишилган стандартларга мос эмаслиги, марказлашган ёки ўзаро уланган атроф-муҳит маълумоти базаси йўқлиги, ва ниҳоят, сиёсатни белгилаш ва қарор қабул қилишда мониторинг натижаларидан етарлича фойдаланмаслик.

2000 йил Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонунга биноан ҳукумат 21 давлат кадастри, жумладан ер, ер усти суви, ер ости суви, ўрмонлар, наботот, ҳайвонот, муҳофазаланган табиий ҳудудлар ва чиқинди кадастрларини яратиш мунтазам янгиланган бориши лозим. Маълумотда ҳар бир ресурснинг миқдор ва сифат баҳолалишини, шунингдек, унинг пул маблағ қиймати кўрсатилиши керак. Бунда нафақат жуда катта вазифалар қўйилган, балки уни бажариш учун етарлича ходимлар, маблағ ва методологик йўналтириш таъминланмаган. Оқибатда ҳар бир кадастрни тузишдаги муваффақият айтарли эмас.

Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатлари биргаликда 2001 йил 21 сентябрда қабул қилган Марказий Осиё учун минтақавий ҳаракат режасида мониторинг ва ахборот борасида 2002–2007 йиллар мобайнида бажарилиши керак бўлган муҳим мақсад ва қисқа муддатли чоралар кўрсатиб ўтилган эди. Ўзбекистон Режада белгиланган эмиссия мониторинги тизимини ва Ўзбекистон ҳудудида трансчегаравий дарёларда ер усти суви сифати мониторингини такомиллаштириш мақсадлар томон сезиларли ютуққа эришди. Бироқ Ўзбекистон Режада айтиб ўтилган ҳаво ифлословчиларининг трансчегара ҳаракатини кузатиш тизимини модернизация қилиш чораларини бажарганлигига ёки онлайн ахборот алмашуви тизимини ва компьютер маълумот банкларини барпо қилгани тўғрисида ҳеч қандай далолат йўқ.

ТМДҚ ва Ўзгидромет коллегияларининг 1998 йил 28 сентябрь куни бўлиб ўтган кўшма мажлиси қарори (Қарор 9/1/17)га биноан ҳар иккала орган 2000 йилда атмосфера ҳавоси ва унинг ифлосланиш манбалари мониторингини янада ривожлантириш ва модернизациясига қаратилган 2000–2005 йилларга

мўлжалланган дастур лойиҳасини ишлаб чиқдилар. Дастур бажарилишининг жами қиймати қарийб 7,5 миллион АҚШ доллари, деб чамаланди. Гарчи давлат томонидан молиялаш дастур бажарилишининг асосий манбаи, деб мўлжалланган бўлса-да, аслида дастур потенциал халқаро донорлар учун тайёрланган эди. Донорлар топилмагани учун дастур лойиҳаси тасдиқланмади ва бажарилмади.

Жамоатчилик иштироки

Ўзбекистонда ахборот, жумладан атроф-муҳит тўғрисидаги ахборотни жамоатчилик олиши имкониятини яратувчи баъзи ҳуқуқий ва меъерий ҳужжатларни қабул қилинди. Бунда 2002 йил Ахборот эркинлиги тамойиллари ва қафолатлари тўғрисида қонун, 2002 йил ва 2007 йил Вазирлар Маҳкамасининг Давлат ва хўжалик бошқаруви, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро ҳамкорлигини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида назарда тутилади.

2001 йил қабул қилган Марказий Осиё учун минтақавий ҳаракат режасида бир қатор мақсадлар белгиланган, уларга биноан Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатлари жамоатчилик атроф-муҳит тўғрисидаги ахборотни олиши имкониятини яратишга ва жамоатчиликнинг атроф-муҳитга тегишли чоралар тўғрисидаги қарор қабул қилишда иштирокини таъминлашга келишдилар. Ушбу мақсадларга эришиш йўлида маълум ижобий натижаларга эришилди. Ҳеч қандай ижобий ўзгариш рўй бермаган, ёки бир озгина силжиш бўлган соҳаларда жиддий саъй-ҳаракат талаб қилинади. Ушбу куйидагиларга тегишлидир:

- Атроф-муҳит масалаларида ахборотдан фойдаланиш имкониятлари, жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилишда иштироки ва судга мурожаат қилиш имконияти тўғрисида (Аархус) конвенциясининг асосий қоидаларини бажариш мақсадида маслаҳат ёрдамни кўрсатиш;
- Ривожланишга доир лойиҳа тайёрланиш босқичида бўлган даврда уни кенг муҳокама қилишга маҳаллий жамоатчиликни жалб қилиш;
- Жамоатчиликни қонун лойиҳаларини муҳокама қилишга жалб этиш.

2008–2012 йилларга мўлжалланган Табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури (ТМХД)га биноан, Ўзбекистонда Аархус конвенциясига аъзо бўлиш учун тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда. Мамлакатда Конвенция қоидаларига, айниқса жамоатчилик иштироки ва судга мурожаат қилиш имкониятига тегишли қоидаларга мос бўлиш учун яна кўп иш қилиниши лозим. Жорий қонун ҳужжатлари ва меъерий актларда жараёнлар батафсил белгиланмаган. ТМДҚ ва баъзи бошқа давлат органлари томонидан ана шу борада қарор қабул қилишга жамоатчиликни жалб этишга қаратилган саъй-ҳаракатлари муттасил бўлмагач, ошқора ва равшан шароит яратилмади.

Атроф-муҳит борасида таълим

2005 йил 7 ноябрдаги 242/33/79-қўшма буйруқлари орқали Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги ва ТМДҚ Атроф-муҳит соҳасидаги таълим, атроф-муҳит соҳасидаги ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ҳамда профессионал таълим тизимини такомиллаштиришнинг 2006-2010 йилларга мўлжалланган дастури ва концепциясини қабул қилдилар. Ушбу давлат органлари атроф-муҳит борасидаги таълим ва барқарор ривожланиш учун таълимни мувофиқлаштирувчи кенгашни барпо этдилар. Кенгаш давлат муассасалари ва ННТлар дастурни бажариш учун қилаётган ҳаракатларига кўмаклашиш мақсадида мунтазам йиғилиб туради.

Юқорида тилга олинган дастурни бажариш йўлида жуда кам ижобий натижаларга эришилди. Дастурда белгиланган кўп махсус чора-тадбирлар: хусусан, атроф-муҳит соҳасида узлуксиз таълим борасида қарор лойиҳасини ҳукуматга тақдим этиш учун ишлаб чиқиш; атроф-муҳит таълим ахборот ресурс марказни барпо этиш; атроф-муҳит соҳасида таълим ва БРТга бағишланган республика конференциясини ўтказиш; БРТга бағишланган дарсликлар нашр этиш ва вилоят марказларида экология ва ўлкашунослик музейларини барпо этиш ишлари амалга оширилмади.

2007 йил 31 май куни бўлиб ўтган йиғилишида ТМДҚ коллегиясида мамлакатда атроф-муҳит соҳасидаги таълимни янада такомиллаштириш чоралари муҳокама қилинди ва БМТЕИКнинг Барқарор

ривожланиш учун таълим стратегияси ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барқарор ривожланиш учун таълим ўн йиллигини Ўзбекистонда бажаришга бағишланган миллий ҳаракат дастури лойиҳаси кўриб чиқилди. Хусусан, унда Миллий университет қошидаги атроф-муҳит соҳасидаги ўқув марказини кучайтириш, атроф-муҳит мутахассисларини ўқитиш ва қайта тайёрлаш дастурини ишлаб чиқиш, юқоридаги уч давлат органи ходимлари учун ўқув семинарлар уюштириш ва атроф-муҳит ва барқарор ривожланишга тегишли фанлардан дарс бериш учун кўлланмалар нашр этишга қарор қилинди. Ҳозирги кунда ушбу қарорлар ижро этилганлиги тўғрисида далолат йўқ. БРТ борасидаги миллий ҳаракат режаси охирига етказилмади.

ТМХД атроф-муҳит соҳасидаги узлуксиз таълим ва БРТнинг янги концепцияси яратилишини назарда тутуди; БМТЕИКнинг Барқарор ривожланиш учун таълим стратегияси талабларини атроф-муҳит соҳасида таълим давлат стандартларига киритишни; Ўзбекистонда атроф-муҳит соҳасидаги таълим тўғрисида ахборот ва таҳлил шарҳини нашр қилиш; мактабгача таълим муассасалари, мактаблар, касб-хунар таълими муассасалари ва университетлар учун атроф-муҳит борасида дарсликлар нашр этиш.

3.7 Хулоса ва тавсиялар

Ўзбекистонда интеграллашган атроф-муҳит мониторинги тизимини яратиш йўлида сезиларли ютуқларга эришилди. ТМДҚ давлат мониторинг дастурларига биноан олти давлат органининг мониторинг фаолиятини мувофиқлаштиради. Бироқ, идоралараро мувофиқлаштириш кенгаши 2006 йилдан бери йиғилмайди. Ўзбекистонда ифлосланиш манбалари мониторинги жиддий равишда яхшиланган бир пайтда, атроф-муҳит мониторинги тармоқларини яратишда долзарб бўлиб турган ижобий силжишларга эришилмаган. Тармоқ зичлиги мониторингга доир миллий талабларга мос бўлишдан анча йироқ. Халқаро ҳамжамият томонидан инсон саломатлиги ва атроф-муҳит учун энг зарарли, деб топилган бир қатор ифлословчилар концентрацияси ўлчанмайди. Биохилма-хиллик ва экотизимлар мониторинги Ўзбекистонда етарлича ривожланмаганича қолмоқда. Мамлакатда атроф-муҳит соҳасидаги интеграллашган ёки ўзаро уланган электрон маълумотлар базаси мавжуд эмас.

Тавсия 3.1:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бошқа давлат органлари билан мувофиқлаштирган ҳолда ва атроф-муҳитни мониторинг қилиш идоралараро кенгаши ёрдамида:

- (a) *Мониторинг соҳасидаги меъерий ҳужжатлар талабларига жавоб бериш учун атроф-муҳит мониторинги тизимини оптимал тарзда кенгайтириши;*
- (b) *Ўлчанадиган параметрлар сонини, хусусан атроф ҳавода $PM_{2.5}$, PM_{10} , учувчан органик моддалар, полиароматик углеводородлар ва турғун органик ифлословчиларни ва сувда қўшимча биологик параметрларни ўлчашни киритиб ошириши;*
- (c) *Босқичма-босқич автоматик ўлчашига ўтиш ва маълумот сифати ва сақлаш тартиб-қоидаларини такомиллаштириши;*
- (d) *Биохилма-хилликни мониторингини давлат мониторинг дастурининг самарали қисмига айлантириши;*
- (e) *Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қошида атроф-муҳит мониторингини амалга ошираётган бошқа давлат органларининг маълумот базалари билан ўзаро боғлиқ интеграллашган атроф-муҳит маълумот базасини яратиши лозим.*

Гарчи Ўзбекистонда аксарият собиқ СССР атроф-муҳит стандартлари (РЭКлар) қўлланиб келинса-да, улар расман миллий стандартлар сифатида қайта тасдиқланди ёки бир мунча қайта кўриб чиқилиб янгидан эълон қилинди. Ўзбекистонда РЭКлар ни кўриб чиқишда, ишлаб чиқишда ёки қайта кўриб чиқишда идоралараро маслаҳатни мувофиқлаштирувси орган мавжуд эмас. Оқибатда, номинал РЭКлар ва уларни амалда бажарилиши (мувофиқлик) орасида фарқ бор. Бир қатор Ўзбекистон стандартлари аниқлаш ва ҳисоблаш бўсағасидан паст бўлгани туфайли улар бажарилаётгани, йўқми аниқлашнинг имкони йўқ. Бюджет чекланганлиги туфайли мониторинг стандартларига биноан ўлчаниши керак бўлган кўп параметрлар устидан кундалик мониторинг бажарилмайди.

Тавсия 3.2:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан биргаликда рухсат этилган концентрациялар (РЭКлар)ни тартибга солинадиган параметрлар сонини имкон қадар ўлчаб

бўладиганларга олиб келиши мақсадида сонини жиддий равишда қисқартириши ва РЭКларни халқаро стандартлар ва кўрсатмаларга мувофиқлигини таъминлаш учун қайта кўриб чиқиши лозим.

ТМДҚ атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш тўғрисида миллий ҳисоботни ва эмиссия ва чиқариш мониторинг натижалари тўғрисида ҳисоботни мунтазам нашр қилади. Ҳисобот асосан баён бўлиб (Белград, 2007 йил) Европа учун атроф-муҳит вазирлар олтинчи конференциясида тасдиқланган БМТЕИК Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда атроф-муҳитни баҳолаш ҳисоботларини тайёрлаш йўриқномасига риоя қилмайди. Ўзгидромет, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ўзлари тўплайдиган атроф-муҳит маълумотини бир неча давлат органлари учунгина эълон қиладилар. Статистика давлат қўмитаси атроф-муҳит борасида статистика тўплам маълумот эълон қилмайди. Фақат сотувга чиқариладиган республика «Статистика йиллиги» да чекланган миқёсда атроф-муҳитга тегишли маълумот эълон қилинади.

Тавсия 3.3:

Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет), Статистика давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси атроф-муҳит борасида тўплайдиган маълумотларни ва уларнинг ўқиши осон бўлган талқинини веб-сайтиларида жойлаштириб ва айни пайтда жорий атроф-муҳитга тегишли наирларнинг ададини сезиларли даражада ошириб ва атроф-муҳит статистикасини тўплам маълумоти каби янгиларни йўлга қўйиб кенг жамоатчиликка уларни олиш учун имкон яратишлари лозим.

Уйбу давлат органлари ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (Белград, 2007 йил) Европа учун атроф-муҳит вазирлар олтинчи конференциясида тасдиқланган БМТЕИК Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда атроф-муҳитни баҳолаш ҳисоботларини тайёрлаш йўриқномасини қўллашлари керак.

Ўзбекистонда жамоатчиликнинг ахборот, жумладан атроф-муҳитга тегишли ахборотни олиш имкониятини кенгайтирадиган баъзи ҳужжатлар қабул қилинди. Давлат экология экспертизаси тўғрисида қонун ва Вазирлар Маҳкамасининг Давлат экология экспертизаси тўғрисидаги низом ҳақида қарори таклиф қилинаётган фаолият, режа ва дастурларнинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолашда жамоатчилик қатнашувини чеклайди. Ўзбекистоннинг қонун ҳужжатларида экологик руҳсатномалар беришда жамоатчилик иштирокига йўл қўядиган қоидалар йўқ. Ўзбекистонда Аархус конвенциясига аъзо бўлиш йўлида тайёргарлик кўрилмақда. Конвенция қоидаларига, айниқса жамоатчилик иштироки ва судларга мурожат қилиш имкониятига тегишлиларига мувофиқ бўлиш учун мамлакатда яна кўп иш қилиниши лозим. ТМДҚ ва бошқа давлат органларининг жамоатчиликни махсус ҳолларда қарорлар қабул қилишга жалб этиш ҳаракатлари тизимли эмас, ва шундай экан, транспарент ва равшан шароит яратмайди.

Тавсия 3.4:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Адлия вазирлиги фуқаролик жамияти вакиллари билан биргаликда Атроф-муҳит масалаларида ахборотдан фойдаланиш имкониятлари, жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилишда иштироки ва судга мурожаат қилиш имконияти тўғрисида (Аархус) конвенцияси механизм ва талабларини мамлакат қонун ва меъерий ҳужжатларига киритиш ва уларни равшан, транспарент ва изчил қилиш мақсадида ишни давом эттиришлари лозим.

Ўзбекистон Атроф-муҳит соҳасидаги таълим, атроф-муҳит соҳасидаги ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ҳамда профессионал таълим тизимини такомиллаштиришнинг 2006-2010 йилларга мўлжалланган дастури ва концепциясини қабул қилди. Бироқ, дастурда белгиланган кўп махсус чоратadbирлар бажарилмади. Ўзбекистонда БМТЕИКнинг Барқарор ривожланиш учун таълим стратегиясини бажариш миллий ҳаракат режаси 2006 йилдан бери тайёрланмоқда. Давлат мансабдор шахсларнинг атроф-муҳит борасидаги таълими изчил ва тизимли эмас.

Тавсия 3.5:

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва Халқ таълими вазирлиги Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва бошқа манфаатдор томонлар, жумладан нодавлат ташкилотлар ва оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорликда:

- (a) *Ўзбекистонда БМТЕИКнинг Барқарор ривожланиши учун таълим стратегияси бажариши учун миллий ҳаракат режасини ишлаб чиқиши яқунланишини тезлаштиришлари;*
- (b) *Атроф-муҳит таълими ва барқарор ривожланиши учун таълим бўйича мувофиқлаштирувчи кенгаини Стратегияни бажаришнинг самарали воситасига айлантириши учун вакиллик даражасини ошириб, барча манфаатдор томонларни жалб қилган ҳолда унинг таркибини кўриб чиқиши лозим.*

4-боб

ХАЛҚАРО БИТИМЛАР ВА МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРИШ

4.1 Халқаро ҳамкорлик учун умумий шароит

Сиёсий ва ҳуқуқий шароит

Атроф-муҳит соҳасида халқаро ҳамкорлик тамойиллари Ўзбекистоннинг халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилишни ҳам қамраб олган ташқи сиёсатида ифода этилган.

2008 йил 2008–2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш дастурида атроф-муҳитнинг минтақавий муҳофазаси билан яқиндан боғлиқ атроф-муҳит масалаларида халқаро ҳамкорлик учун энг сўнгги шароит ифода этилган. У атроф-муҳит борасидаги ратификация қилинган кўп тарафлама битимлар (АМКБ)даги мажбуриятларни бажариш, табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ халқаро дастур ва лойиҳаларда қатнашиш ва мамлакат ичида трансчегара ифлосланишни камайтиришга йўналтирилган ҳамкорликни рағбатлантириш, чегара ҳудудлари ва сув ҳавзаларида табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш механизмларини ривожлантиришга қаратилган.

1992 йил Конституцияси муқаддимасида “умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларининг устунлиги” тан олинишини назардан қочирмаслик керак. Бу нормалар шартномадан ташқари мажбуриятларни ҳам ўз ичига олиши мумкин. Бундан Ўзбекистон ўзи тараф бўлмаган атроф-муҳитга тегишли шартномларда ифода этилган халқаро нормаларга риоя қилиш учун чоралар кўриши мумкинлиги келиб чиқади.

Институциявий шароит

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДҚ), Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ва Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет) Ўзбекистон ратификация қилган асосий АМКБни бажарувчи органлари ҳисобланади. Жадвал 4.1 АМКБ масалаларига келганда ушбу давлат органларининг орасидаги масъулият тақсимланиши кўрсатилган.

4.2 Атроф-муҳит борасидаги глобал битимлар

Ш-иловада баъзи АМКБлар келтирилган ва Ўзбекистон имзолаганлари кўрсатилган.

Кимёвий моддалар бўйича халқаро режим

Ўзбекистон 1998 йил Халқаро савдодаги муайян хавfli кимёвий моддалар ва пестицидлар бўйича дастлабки хабардорлик шarti билан розилик тартиб-қоидаси тўғрисида (Роттердам) конвенцияси (ХСП конвенцияси) ёки 2001 йил Турғун органик ифлословчи моддалар тўғрисида (Стокгольм) конвенцияси (ТОИлар конвенцияси) иборат кимёвий моддалар режимига тўла қўшилган эмас; бироқ ҳозир иккинчи Конвенция учинчи марта Вазирлар Маҳкамаси томонидан кўриб чиқилмоқда.

ТМДҚ ТОИлар конвенцияси ва 1989 Хавfli чиқиндиларнинг трансчегаравий ташилиши ва уларни йук қилишни назорат қилиш тўғрисида Базель конвенцияси бажарилишига масъул орган, ҳолбуки Ташқи иқтисодий фаолият, инвестиция ва савдо вазирлиги ХСП конвенцияси учун масъулдир. Шундай бўлса-да, Ўзбекистон «Кимёвий моддаларни халқаро бошқаришига стратегик ёндашув» жараёнида фаол қатнашмоқда. Бу 2020 йилга бориб кимёвий моддалар атроф-муҳит ва инсон саломатлигига салбий

таъсири минималлашган тазда ишлаб чиқилиши ва қўлланилишини белгилаб қўйган Баркорор ривожланиш 2002 Йоханнесбург жаҳон саммитини қўллаб-қувватлаш, деб ҳисоланади.

Жадвал 4.1: Ижрочи органлар

Ижрочи орган	Битим
Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси	Биринчи ўринда сувда сузувчи кушларнинг яшаш муҳити сифатида халқаро аҳамиятга эга булган сув-ботқоқ муҳитлари тўғрисидаги (Рамсар) конвенцияси Озон қатлами муҳофазаси тўғрисида Конвенция Озон қатламини емирувчи моддалар ҳақида Протокол Хавфли чиқиндиларни чегаралар оша ташиш ва йўқотиш ҳақида Конвенция Биохилма-хиллик ҳақида Конвенция Йўқолиб кетиш хавфи остидаги ёввойи жонзод ва ўсимликларнинг халқаро савдоси ҳақида Конвенция Ёввойи хайвонларнинг кўчманчи турларини сақлаш буйича (Бонн) конвенцияси
Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги	Чегаралароша сув хавзалари ва халқаро қўлларнинг муҳофазаси ва фойдаланиш ҳақида Конвенция Халқаро сув хавзаларини кемачилиқдан бошқа максадларда фойдаланиш ҳақида Конвенция
Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлиги	Баъзи хавфли кимёвий моддалар ва пестицидларнинг халқаро савдосида аввалдан розилик бериш тартиби ҳақида Конвенция
Маданият ва спорт ишлари вазирлиги	Жаҳон маданий ва табиий меросининг муҳофазаси ҳақида Конвенция
Гидрометеорология хизмати маркази	Иқлим ўзгариши ҳақида БМТнинг Доиравий Конвенцияси Киото Протоколи Жиддий қурғоқчилик ва/ёки саҳроланишга дучор бўлган мамлакатлар, айниқса Африкада саҳроланишга қарши кураш тўғрисида конвенцияси

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Озон қатламини муҳофаза қилиш ҳақидаги конвенцияси

Ўзбекистон Монреаль ўзгартириш ва қўшимчалари ҳамда Пекин ўзгартириш ва қўшимчаларини 2006 йилда имзолаб, 2007 йилда кучга киритганлиги билан озон муҳофазасига тўлиқ қўшилганини кўрсатди. 2001 йилдан бери озонни емирадиган моддалар (ОЕМлар) истеъмолини қисқартирди. ОЕМ мониторинги мунтазам олиб борилади. Ноқонуний олиб кирилган CFC-12 йўқ қилиб борилади. Давлат божхона қўмитаси билан ҳамкорликда, божхона пунктлари ОЕМ детекторлари билан жиҳозланди. Ўзбекистон халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда совутиш соҳосидаги миллий эксперт ва мутахассисларнинг иш самарадорлигини ошириш мақсадида чоралар кўрмоқда.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши бўйича асосий конвенцияси

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши бўйича асосий конвенцияси (БМТИЎАК)га биноан Ўзбекистон иккинчи миллий хабарномани тақдим этди. Ўзбекистон Тоза ривожланиш механизмида БМТИЎАК I-иловасига киритилмаган ва Киото Протоколига V-иловага киритилмаган мамлакат сифатида қатнашмоқда. 2007 йилда Киото протоколи Тоза ривожланиш механизми бўйича мамлакатдаги лойиҳаларни бошқариш учунг идоралараро кенгаш барпо этилди (9-боб).

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг жиддий қурғоқчилик ва/ёки саҳроланишга дуч келган мамлакатлар, хусусан Африкада саҳроланишга қарши кураш конвенцияси

Ўзбекистонда саҳроланиш эрозия, шўрланиш, сув оқимлари вақти-вақти билан йўқ бўлиб кетиши ва сув ости сув сатҳининг пасайиб кетиши туфайли келиб чиқяпти. Конвенцияга кўра Ўзбекистон асосий ҳаракатни Орол денгизи ва Қизилқум чўлига қаратади. Яна бошқа қўшни мамлакатлар билан ҳамкорликда Ўзбекистон Глобал атроф-муҳит соҳасидаги имконият Глобал экологик жамғарма ва Осие

таракқиёт банки томонидан маблағ билан таъминланган кенг қамровли минтақавий лойиҳада қатнашмоқда.

Хавфли чиқиндиларнинг трансчегаравий ҳаракати ва йўқ қилинишини назорат қилиш тўғрисида конвенцияси

1996 йилдан бери Ўзбекистон 1989 Хавфли чиқиндиларнинг трансчегаравий ҳаракати ва уларни йук қилишни назорат қилиш тўғрисида Базель конвенциясига унинг қўшимча протоколларини имзоламай қўшилиб келди. 2002 йил Чиқинди тўғрисидаги қонун хавфли чиқиндилар билан ишлаш, импорт, экспорт ва сақлашни тартибга солиди. Радиоактив моддалар ҳам ушбу қонун билан тартибга солинади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Саноат Ривожланиши Ташкилоти (ЮНИДО) ёрдами билан, Тоza технологиялар маркази барпо этилди ва корхоналар даражасида 10 лойиҳа амалга оширишди. Тоza технологиялар дастури ва уни татбиқ этиш бажарилмоқда. 2007 Сенатнинг Аграр, сув хўжалиги масалалари ва экология қўмитаси 2008–2017 йилларга мўлжалланган чиқинди бошқариш миллий стратегияси ва ҳаракат режасини тасдиқлади.

Бутундунё маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисида конвенцияси

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Таълим, Фан ва Маданият Ташкилоти (ЮНЕСКО)нинг Бутундунё маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисида конвенциясига қўшилган ва ўндан келиб чиқадиган мажбуриятларни тезкорлик билан бажариб келмоқда. Жаҳон мероси рўйхатига маданий кадрият учун тўрт хусусият киритилди. 2008 йилда маданий ва табиий мерос сифатида вақтинчалик рўйхатга 30дан ортиқ жой, жумладан минтақавий ҳамкорликнинг янги шакллари ўрганишнинг кизиқарли шакли бўлган Ипак йўлининг Марказий Осиё ва Хитой қисмларини жойлаш учун серияли номинациялар вақтинчалик рўйхатга олинди. Ғарбий Тиёншон (Тангритов) Чотқол биосфера давлат кўриқхона (Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистоннинг трансчегара номинацияси) ЮНЕСКОнинг номинация учун кўриб чиқиладиган жойларнинг вақтинча рўйхатига киритилган. 2001 йил Маданий мерос объектларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида қонунга 2004 ва 2005 йилларда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди, аммо унда ханузгача халқаро аҳамиятга эга маданий ва табиий мерос таърифи берилмаган.

Тамақини назорат қилиш асосий конвенцияси

Ўзбекистон Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилотининг 2003 йил Тамақини назорат қилиш асосий конвенциясига қўшилмаган. Конвенциянинг 18-моддасида: "...Тарафлар тамақи етиштириш ва ишлаб чиқаришга алоқадор ҳолда атроф-муҳит ва кишиларнинг атроф-муҳит билан боғлиқ саломатлигини муҳофаза қилишга лозим эътибор берадилар..." - дейилади.

Биологик хилма-хиллик тўғрисида конвенцияси

Ўзбекистон биологик хилма-хиллик ва турлар муҳофазаси борасида баъзи чоралар кўрди. Биологик хилма-хиллик тўғрисида конвенцияга кўра 2006 йилда Конвенцияни бажариш ва самарадорлики тўғрисидаги учинчи миллий ҳисобот тақдим этилди, аммо тўртинчи ҳисобот анча пайсалга солинмоқда. Биохилма-хиллик стратегияси ва ҳаракат режаси 1998 йилда қабул қилинган бўлиб ўшандан бери бирон марта янгиланмади.

Ўзбекистон Биохавфсизлик бўйича Картахена протоколига қўшилмаган. Гарчи 2008–2012 йилларга мўлжалланган Табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурида қўшилиш масаласи кўриб чиқилиши мумкин дейилган бўлса ҳам, бунга чоралар кўрилмади. Шунингдек, генерик модификацияланган организм ва/ёки ушбу воситага қўшилиш масаласини кўриб чиқиш ваколоти ким, ёки қайси вазирликка юклангани ноаниқ.

Ўсимлик ва ҳайвонот турларининг сақланиш мавқеини баҳолашга қамровли ёндашувни таъминлаб берадиган Табиатни сақлаш халқаро иттифоқининг 2008 йил Йўқолиб кетаётган турлар қизил рўйхатига кўра Ўзбекистонда 52 тур жиддий хавф остида/хавф остида/заифлашган қаторида, айна пайтда яна 415 тур камроқ хатарда ва 5 тур тўғрисида маълумот етарли эмас. 2006 йилда Ўзбекистон миллий Қизил

китобни чиқарди, унда баъзи жиҳатлардан 2008 йил Халқаро қизил рўйхатга қараганда қаттиқроқ талаб қўйилган, қисман эса унга билан мос келади. Қизил рўйхат 1998 йил Биохилма-хиллик миллий стратегияси ва ҳаракат режасининг элементиدير. У сақлаш ҳаракат режалари, икки томонлама ва минтақавий битимлар, шунингдек ҳимояларган ерларга тегишли қонун ҳужжатлари ва турли-туман қонун ва актлар, жумладан браконьерлик тўғрисидаги қонун ҳужжатларга асос бўлиб хизмат қилади.

Турларни муҳофаза қилиш яхлит кўринишда амалга оширилмайди, хилма-хил ижрочилар баъзан мувофиқлаштирилмаган тарзда иштирок этадилар. Ташвишли томони шуки, агар тезда чоралар кўрилмаса, муайян турлар учун глобал микёсда энг муҳим ареални таъминлаб турган Ўзбекистонда кўпроқ турлар йўқ бўлиб кетади. Кўпинча маълумот етишмайди ва баъзан муҳофазаланган табиий ерларда ҳам ов қилиш давом этади. Бахтга қарши, муҳофазаланган табиий ерлардан ташқарида браконьерликнинг олдини олиш учун ҳуқуқий чоралар оз. ТМДҚ Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш давлат назоратининг браконьерликка қарши фаолияти ҳуқуқий қўллаб-қувватланса, фойда келтирарди, шунингдек браконьерликка доир махсус маълумот ва тадқиқот етишмаслигини инобатга олсак, ахборот янгилашиб турадиган маълумот базасини яратишга эҳтиёж сезилади.

Йўқолиб кетиш хавфи остида турган ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликлар турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисидаги конвенцияси

Конвенция ратификация қилинганидан бери Ўзбекистонда хавф остидаги турларга тегишли қонун ҳужжатлари, импорт, экспорт ва савдо лицензиялари ишлари такомиллаштирилди. ТМДҚ Давлат божхона қўмитаси билан ҳамкорликда чегарада қаттиқ назоратни таъминламоқда. Қушларнинг баъзи турларига айниқса эътибор берилмоқда. Ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар қилиш тезкор линия ташкил қилинган.

Ёввойи ҳайвонларнинг кўчманчи турларини сақлаш буйича конвенцияси

Ҳудудидан кўчманчи қушлар ўтишлари туфайли Ўзбекистон кўчманчи қуш турларига айниқса эътибор қаратди. Конвенция асос қилиниб икки ўзаро тушуниш меморандуми ишлаб чиқилди. Халқаро микёсда 2008 йилдан бери Қизил рўйхатга киритилган кескин хавф остидаги тур бўлган оққуйруққа тегишли 2005 йил Оққуйруқ (*Saiga tatarica*)ни сақлаш, тиклаш ва ундан барқорор фойдаланиш тўғрисидаги ўзаро тушуниш меморандуми каби битимлар Ўзбекистон томонидан 2006 йилда, шунингдек 2002 йил Хонгул (*Cervus elaphus bactrianus*)ни сақлаб қолиш ва тиклашга тегишли ўзаро тушуниш меморандуми имзоланди. Тўрт орнитология муҳофазаланган табиий ҳудуд (заказник)⁹ ва оққуйруқни ҳимоя қилиш ва миграцияси учун муҳофазаланган ер ташкил этилди.

Конвенция шарофати билан Ўзбекистон Сибирь турнасини муҳофаза қилишда қатнашмоқда ва Тувалоқни муҳофаза қилиш битими ва ҳаракат режасига қўшилишни кўриб чиқмоқда. Шунингдек у 2004 йилда Африка-Осиё кўчманчи сузувчи қушларни сақлаб қолиш тўғрисидаги конвенцияни имзолади.

Биринчи ўринда сувда сузувчи қушларнинг яшаши муҳити сифатида халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ муҳитлари тўғрисидаги конвенцияси

Ушбу Конвенция доирасида халқаро аҳамиятга молик икки (умумий майдони 558.400 га) сув-ботқоқ ер айтиб ўтилган: Денгизкўл (31.300 га) 2001 йилда ва Айдар-Арнасой кўллар тизими (350.000 гектарга яқин) 2008 йилда; бошқа ерлар ҳозирда рўйхатга киритилиш жиҳатидан кўриб чиқилмоқда. Конвенцияга қўшилганлик Глобал атроф-муҳит имконияти Глобал экологик жамғарма, ЁТҚЖЖ ва Жаҳон Банки билан бажариладиган сув-ботқоқ ерларга тегишли лойиҳаларда қатнашиш учун қўлланилди.

⁹ Заказник муҳофаза режими: дарахтларни тагидан кесиш, ботқоқликларни қуриштириш ва табиий экотизимга вайрон қилувчи таъсир қўрсатадиган кимёвий моддалар қўллаш қатъиян тақиқланади. Резавор мева, кўзқорин териш ва ўтин йиғиш, ўт ўриш, туризм ва балиқ овлаш барчаси ружсат этилган.

2008 йилда бўлиб ўтган Тарафлар конференцияси учун тайёрланган биринчи ҳисоботида Ўзбекистон диққат ва такомиллаштиришни талаб қилаётган бир неча масалани кўрсатиб ўтди. Бу айниқса маълумот тўплашга, баҳолашга ва бошқарувга тегишли эди, жумладан, масалан ерларни бошқариш самарадорлиги ва КТЭБ масъул ходимлари билан ишни мувофиқлаштириш. Шунингдек, муҳофазадаги ер маъмурияти билан алоқалар ва турлар муҳофазаси яхшиланиши, ҳамда сув-ботқоқ ерларга тегишли миллий сиёсат барпо этилиши керак.

Халқаро форумларда қатнашиш

Ўзбекистон КТЭБнинг асосий органлари йиғилишларида мунтазам қатнашиб келди. Бироқ, кўп ҳолларда ушбу йиғилишларда ким иштирок этиши аввалдан равшан бўлмайди, бу эса миллий ва минтақавий мувофиқлаштиришни қийинлаштиради ва Ўзбекистон атроф-муҳит соҳасидаги бундай форумлардан мақбул натижа чиқишига ҳиссасини қўшишига анча халақит беради. Ундан ташқари, КТЭБлар доирасидаги миллий ҳисобот беришга тегишли мажбуриятларга доим ҳам ўз вақтида ва тўлалигича риоя қилинмайди.

4.3 Минтақавий ҳамкорлик

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссияси

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссияси (БМТЕИК) атроф-муҳит соҳасида унинг шафелигида келишилган бешта Конвенция, хусусан 1979 йил Узоқ масофали трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси (Трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси), 1991 йил Қўриқхоналар, миллий боғлар ва ўрмончилик бўлими, ўрмончилик ва ўрмонлар ҳолатини давлат назорати бўлинмаси (Эспу конвенцияси), 1992 йил Саноат фалокатларининг трансчегаравий таъсир тўғрисида конвенцияси, 1992 йил Трансчегаравий оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича конвенция (Сув ресурслари ҳақида конвенция ёки Сув конвенцияси) ва 1998 Саноат фалокатларининг трансчегара таъсири тўғрисидаги конвенцияси бўйича маъмурий вазифалар бажаради. Ўзбекистон ушбу беш БМТЕИК конвенциядан фақат биттасига – Сув конвенциясига аъзодир (4.7-бўлим).

Биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АХШ)да Ўзбекистон беш БМТЕИК конвенциясига аъзо бўлиши тавсия этилган эди (у пайтда Сув конвенцияси ратификация қилинмаган эди). Қолган тўрт конвенцияда аъзоликка олиб бориши мумкин бўлган миллий жараёнлар ҳозирги пайтда турли босқичлардадир. Эспу конвенциясига аъзо бўлиш 2009 йилда кутилмоқда. Гарчи 2008–2012 йилларга мўлжалланган 2008 йил Табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурида Аархус конвенциясига аъзо бўлиш учун зарур ҳужжатларни тайёрлаб лойиҳаларини тузиш муҳимлиги айtilган бўлса-да, бундай аъзолик муқаррар эканлигидан ҳеч нарса далолат бермайди.

Трансчегаравий характери туфайли БМТЕИК конвенциялари глобал КТЭБлардан кўра Марказий Осиё мамлакатлари орасида кўпроқ сиёсий ҳамкорликни талаб қилади. Баъзи БМТЕИК конвенцияли муносабати билан ҳукумат даражасида аъзо бўлиш амалда нима оқибатларга, жумладан мамлакатдаги манфаатдор тарафлар ва молиявий муассасалар учун нимага олиб келиши мумкинлиги борасида аниқлик мавжуд эмас. Гарчи Ўзбекистон ҳозирда қолган тўрт БМТЕИК конвенциясига қўшилмаган бўлса-да, мамлакат муайян даражада уларни бажарди. Ўзбекистон мунтазам равишда ўзи аъзо бўлмаган БМТЕИК конвенцияларинг ҳукуматлараро ва баъзан экспертлар учрашувларида қатнашиб келмоқда ва ушбу кузатувчи ролида ҳуқуқий режимнинг шаклланишига таъсир кўрсатмоқда.

Узоқ масофали трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси

Ратификация жараёни бошланган эмас. Бироқ, Трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси ва унинг 1999 йил Ачитқиланиш, сув ҳавзаларнинг эвтрофикацияси, ва ер сатҳи олди озонни камайтириш бўйича протоколининг ратификацияси Ўзбекистонга илмий ҳамкорлик ва сиёсий музокаралар орқали ҳавони ифлословчи моддалар эмиссиясини қисқартириш учун махсус чоратadbирларни белгилашга кўмаклашган бўлур эди. Марказий Осиё мамлакатлари орасида фақат

Қозоғистон ва Қирғизистон конвенцияни ратификация қилдилар. Ратификация ушбу икки мамлакат билан трансчегаравий ҳаво ифлосланиши борасида мулоқот учун замин яратган бўлур эди.

Саноат фалокатларининг трансчегаравий таъсири тўғрисида конвенция

Конвенция 1992 йилда қабул қилиниб 2000 йил 19 апрель куни кучга кирди. Конвенциядан мақсад тарафларга саноат ҳалокатларнинг олдини олишга, уларга тайёр туришга ва мувофиқ равишда жавоб чораларни кўришда ёрдам беришдир. Конвенцияда, шунингдек, ҳалокат юз берганда тарафлар бир бирига ёрдамга келиши, тадқиқот ва ишланмаларда ҳамкорлик қилиши ва ахборот ва технологиялар билан алмашиши рағбатлантирилади. Қозоғистон Марказий Осиё минтақасида Конвенцияга қўшилган ягона давлатдир. Бирок, Ўзбекистон бутунлай четда эмас. У Конвенция котибияти 2005 йил декабрь ойида ташкил қилган Конвенцияни бажариш учун талаб қилинадиган миллий даражадаги мажбуриятларни бир хил тушунилишини таъминлашга қаратилган юксак даражадаги мажбуриятлар учрашувида тўла қатнашди. Учрашувда Конвенцияни бажаришга қаратиб олинган мажбуриятлар ифода этилган баёнот қабул қилинди ва у миллий кўмак дастурларини тузишга йўл очиб берди.

Кейин вазиятни ўрганиш гуруҳи 2007 йил июль ойида Ўзбекистонда бўлди. У Ўзбекистон Конвенциянинг асосий талабларидан кўпини кенг миқёсда бажариб бўлган, деган хулосага келди ва асосий олдиндаги вазифаларни кўйидагича тавсия қилди: (1) кўшни мамлакатларни хавфли фаолият тўғрисида хабардор қиладиган органни тайинлаш ва (2) Саноат фалокатлар тўғрисида хабар бериш тизимини мумкин қадар тезроқ амалга ошириш. Шундан келиб чиққан ҳолда мамлакат дастурнинг кейинги босқичига ўтиши ва керак бўлганида кўмак олиб Конвенциянинг мураккаброқ талабларини бажариш борасида фаол иш олиб бориши мумкин бўлур эди.

Шундан кейин 2009 йил февраль ойида Фавкулудда вазиятлар вазирлигида алоқалор учун янги масъул киши тайинланди; Саноат ҳалокатлари тўғрисида хабар бериш тизимини ривожланиб бормоқда. Бирок Конвенцияга тўла қўшилиш ҳалокатларнинг олдини олиш ва хабардор қилиш борасида нозик масалаларга боғлиқ, бунда Ўзбекистон икки томонлама чора-тадбирлар заруратида диққатни жалб қилмоқда.

Шу орада, 2007 йил апрель ойида Вазирлар Маҳкамасининг 71-қарори билан фавкулудда вазиятларни олдиндан кўриш ва олдини олиш ва фавкулудда, жумладан табиий фавкулудда вазиятлар борасида ишлайдиган вазирлик ва идоралардан иборат ҳукумат миқёсидиги комиссияни тузиш ҳукумат дастури қабул қилинди.

Европа учун атроф-муҳит жараёни

Ўзбекистон Европа учун атроф-муҳит жараёнида қатнашади. ТМДҚ БМТЕИК Атроф-муҳит соҳасидаги сиёсат қўмитасининг Атроф-муҳит мониторинги ва баҳоланиши ишчи гуруҳининг фаолиятида иштирок этади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожланиш Дастури билан ҳамкорликда Ишчи гуруҳ ишлаб чиққан индикаторлар асосида миллий атроф-муҳит индикаторлари рўйхати тузилди. Миллий атроф-муҳит индикаторлари асосида Ўзбекистон учун атроф-муҳит ахборот тизими (АМАТ)¹⁰ йўлга қўйилди. АМАТ атроф-муҳит борасидаги ахборотнинг қамровли манбаидир. АМАТ веб-сайти орқали Ўзбекистон атроф-муҳит мониторинг маълумотини сўраб олиш, таҳлил қилиш ва онлайн режимида кўрсатиш мумкин. Икки нашр чоп этилди: Ўзбекистоннинг индикаторларга асосланган 2008 йил учун атроф-муҳит шарҳи ва Ўзбекистоннинг атроф-муҳит атласи. Веб-сайт ташкил қилинганидан бери ҳеч қардай маълумот қайта ишланмади ва веб-сайтда фақат 2006 йилгача тўпланган маълумот кўрсатилади (3-боб).

Осиё ва Тинч океани минтақаси учун иқтисодий ва ижтимоий комиссия

Осиё ва Тинч океани минтақаси учун иқтисодий ва ижтимоий комиссия (ОТИИК)нинг турли ташаббуслари орасида Осиё учун барқарор ривожланиш Пномпень минтақавий платформаси 2001

¹⁰ АМАТ веб-сайтга мурожаат қилинсин: <http://eis.uznature.uz>.

йилда барқарор ривожланиш борасида жаҳон саммитига тайёрланиш учрашувида ишлаб чиқилган ва минтақанинг умумий устун вазифалар: глобаллашув, урбанизация, сувдан фойдаланиш, маҳаллий бошқарув ва экологик бошқарув белгилаган эди. Платформада барча Марказий Осиё ташаббуслари инobatга олинган. Асосий мақсад экологик хавфсизликнинг Марказий Осиё минтақавий тизимини, трансчегара ифлосланишни олдини олиш тизимини, бирлашган тармоқ мониторинг тизимини, минтақавий эрта хабардор қилиш тизимини, чиқинди остидаги ерларни тиклаш ва экологик мақбул технологияларни киритишни барпо этиш.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти

Ўзбекистон 1985 йилда Эрон Ислом Республикаси, Покистон ва Туркия аъзо мамлакатлар орасида иқтисодий, техник ва маданий ҳамкорликни кенгайтириш мақсадида ташкил қилган минтақавий ҳукуматлараро Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ)нинг аъзосидир.¹¹ Энергетика, минерал ресурслар ва атроф-муҳит бошқармаси атроф-муҳит соҳасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш учун масъулдир. Ташкилот ОТИИК билан яқиндан ҳамкорлик қилади.

Шанхай ҳамкорлик ташкилоти

Шанхай ҳамкорлик ташкилоти 2001 йилда Хитой, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия Федерацияси, Тожикистон ва Ўзбекистон барпо қилган ҳукуматлараро хавфсизлик ташкилотидир. Ташкилотнинг асосий мақсади аъзо мамлакатлар орасида ўзаро ишонч ва яхши қўшничилик муносабатларни мустаҳкамлаш, сиёсат, савдо ва иқтисодиёт, фан ва технология, маданият, таълим, энергетика, транспорт, туризм, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқа соҳаларида самарали ҳамкорликни кенгайтириш; ҳамда минтақада тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни сақлаш ва таъминлаш учун биргаликда ҳаракат қилиш, янги, демократик, адолатли ва оқилона сиёсий ва иқтисодий ҳалқаро тартибни ўрнатиш сари ривожланиш.

Бошқа шартномалар

Янги ҳуқуқий воситалар муносабати билан Ўзбекистон Марказий Осиёни ядровий қуролдан холи зона деб эълон қилиш шартномасини 2006 йилда имзолаб 2007 йилда ратификация қилди, шартнома 2009 йилда кучга кирди. Шартномада ўтмишдаги фаолиятдан келиб чиққан радиоактив зарарланиш таъсиридаги территорияларни экологик тиклаш масаласи ҳам тилга олинади.

Шунингдек, Ўзбекистон 2006 йил Марказий Осиёда барқарор ривожланиш учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги асосий конвенция борасидаги музокараларга қўшилган эди, аммо ҳозиргача унга аъзо бўлмаган. Конвенциянинг мақсади Марказий Осиё минтақасида барқарор ривожланиш учун атроф-муҳитнинг самаралари муҳофазасини таъминлаш, жумладан, шартнома тарофларининг сиёсати ва ҳаракатларини уйғунлаштириш ва мувофиқлаштириш ва ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни юзага келтириш йўли билан атроф-муҳит ҳолатини ижобий мустаҳкамлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, шунингдек, трансчегаравий атроф-муҳитга зарарни камайтириш ва олдини олишдир. Конвенция ҳали кучга кирмаган, чунки барча беш мамлакат уни ратификация қилиши зарур, ҳозирча эса фақат уч мамлакат ушбу ҳужжатни имзолади (Қозоғистон билан Ўзбекистон имзолаганларича йўқ). Ҳозирги пайтда ушбу Конвенциянинг истиқболи равшан эмас. Агар Конвенция кучга кирса, у минтақавий экологик ҳамкорлик учун жуда мазмунли асос яратган бўлар эди.

4.4 Икки томонлама ҳамкорлик

Ўзбекистон Хитой, Грузия, Ҳиндистон, Исроил, Япония, Қозоғистон, Қирғизистон, Малайзия, Корея Республикаси, Словакия, Швейцария, Тожикистон, Таиланд, Туркия, Туркманистон ва Украина билан атроф-муҳитга тегишли компонентлар киритилган бир қатор икки томонлама битимлар имзолаган. Биринчи АХШдан бери икки томонлама битимлар Озарбайжон (2006 йил), Қувайт (2008 йил) ва Бирлашган Араб Амирликлари (2006 йил) билан битимлар имзолади. 2007 йилда Ўзбекистон билан

¹¹ Ҳозирги аъзолар: Афғонистон, Озарбайжон, Эрон Ислом Республикаси, Қозоғистон, Қирғизистон, Покистон, Тожикистон, Туркия, Туркманистон ва Ўзбекистон.

Хитой орасида атроф-муҳитни сақлаш ҳамда ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини бошқариш борасида ўзаро тушуниш меморандуми имзоланди. Ўзбекистон билан Бирлашган Араб Амирликлар (БАА)и орасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида ўзаро тушуниш меморандуми 2008 йилда имзоланиб Ўзбекистон ҳаракат дастурининг лойиҳасини ишлаб чиқди ва БААга кўриб чиқиш учун тақдим этди.

Европа Иттифоқи/Европа Ҳамжамияти билан ҳамкорлик

Юқоридагилардан ташқари, Европа Иттифоқи (ЕИ) билан ҳамкорлик мустаҳкамланди. Европа Ҳамжамияти ва унинг аъзо мамлакатлари ва Ўзбекистон орасида 1999 йил Шериклик ва Ҳамкорлик битимининг ижроси 2004 йилда Вазирлар Маҳкамаси томонидан ижобий баҳоланди ва ЕИ аъзо мамлакатлари билан лойиҳалар бажариш учун замин бўлиб хизмат қилади. Европа Ҳамжамиятининг ёрдами 1991 йилдан 2006 йилгача 228,85 миллион евро ташкил қилди.

Таълим Марказий Осиёнинг барча беш мамлакатада устун вазифа ҳисобланади. Хусусан, 2008 йил Ўзбекистонда “Ёшлар йили”, деб эълон қилинди. ЕИ Ўзбекистон билан ҳамкорликни кўп фойдали имкониятлар келиб чиқиши мумкин бўлган соҳа, деб ҳисоблайди. Европа комиссиясининг “Темпус” каби дастурлари ва аъзо мамлакатлар билан икки томонлама алмашув дастурлар минтақада яхши йўлга қўйилган.

Европа Ҳамжамиятининг 2007–2013 йилларда Марказий Осиёга Ёрдам Кўрсатиш Минтақавий Стратегия Ҳужжатида атроф-муҳитга тегишли масалаларда, фавқулодда вазиятларда чоралар ва ҳаракат борасида ҳамкорлик ва Мустақил Давлатлар Ҳамжамиятига Техник Ёрдам (ТАСИС) доирасидаги фаолиятга урғу берилди. Ҳужжатда қуйидаги муҳим соҳаларга алоҳида диққат қаратилган: сувни боқариш ва унинг сифати, чиқиндиларни бошқариш, табиатни муҳофаза қилиш ва ердан фойдаланиш.

Ўзбекистон, Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатлари каби, табиий офатлар, сейсмик фаолият ва қурғоқчилик хавфидадир. Барча мамлакатларда фавқулодда вазиятларда чора кўриш муассасалари бор ва шу чоққача минтақада сув тошқини хавфини юқори қилиб келган тўғонлар хавфсизлиги масаласини ечишда ижобий натижаларга эришилди. 2003 йилдан бери Европа Ҳамжамияти Марказий Осиёда офатларга тайёрлик ҳаракат режаларини ҳам маблағ билан таъминлаб турди. Фавқулодда ҳалатлар учун мамлакатлараро режалар ишлаб чиқиш учун ҳам мамлакат, ҳам минтақавий даражаларда кўпроқ мувофиқлаштирилган ёндашув зарур.

Шу сингари, ТАСИС ҳам минтақада уйғунлашган атроф-муҳит соҳасидаги сиёсат учун умумий замин яратиш мақсадида Марказий Осиёнинг беш мамлакати илгари сураётган Барқарор ривожланиш учун Марказий Осиё ташаббусини атроф-муҳитга тегишли масалаларда қўллаб-қувватлаб, катта ёрдам кўрсатди. Мамлакатлараро дарё бассейनларини бошқаришга келганда, икки томонлама ёки уч томонлама асосда ТАСИС қўллаб-қувватлаган лойиҳалар минтақа мамлакатлари истеъмол қилаётган сувдан интеграллашган фойдаланишнинг кенгрок қамровли концепциясини ишлаб чиқишга ёрдам бўлди. ТАСИСнинг минтақавий ва Марказий Осиё дастурлар кўп ҳолларда Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиё (ШЕКСО) минтақасида устун вазифаларни ва, масалан, транспортда, энергетикада ва атроф-муҳитда ўзаро манфаатли лойиҳаларни биргаликда аниқлаш имконини берувчи минтақавий мулоқот тармоғи ёки механизмларини яратишда самара берди. ТАСИС доирасидаги минтақавий ҳамкорлик етарли такомиллик даражасига етиб келажакда ўзи ривожланиб борадиган жарёнга айланишга тўла истикболга эга. Европа-Кавказ-Осиё (ТРАСЕКА) атроф-муҳит конференцияси, Каспий денгизи денгиз атроф-муҳитини муҳофаза қилиш учун асосий конвенция ва Марказий ва Шарқий Европа учун Экологик Ҳаракат Режасини бажариш учун Махсус Гуруҳ каби янги минтақавий механизмларни барпо этишда катализатор вазифасини бажарди. Ҳамкорлар орасида илғор тажриба ва олинган сабоқлар алмашуви имконини яратиб, чора-тадбирларни уйғунлаштиришни тарғиб қилиб ва шунга тегишли имкониятлар ривожлантиришни тақдим этиб ЕИнинг минтақавий дастурлари дахлдор секторларда бутун минтақадаги ислохотлар жараёнининг суръатини ва барқарорлигини оширди.

4.5 Мингйиллик ривожланиш мақсадлари ва барқарор ривожланиш

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2000 йил Мингйиллик Декларацияси йўлида Ўзбекистон Мингйиллик ривожланиш мақсадлари (МРМ)га тегишли ўз мақсад ва индикаторларни шакллантирди. 1-

бобда Ўзбекистоннинг 2007 йил сентябрь ойида тасдиқланган 2008–2010 йилларга мўлжалланган Фаровонликни ошириш стратегиясида МРМ қай тарзда кўриб чиқилиши тўғрисида батафсил ахборот берилган. 2003 йилнинг иккинчи ярмида ҳукумат, фуқаролик жамияти ва халқаро ҳамжамият иштирокида мамлакат учун махсус ривожланиш мақсадларини шакллантириш жараёни бошланган эди. 2006 йилда Ўзбекистон ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мамлакатдаги гуруҳи томонидан тайёрланган МРМ миллий ҳисоботи эълон қилинди. Ҳисоботдан мақсад Ўзбекистондаги ҳозирги тенденциялар ва ривожланиш истикболини ўрганиб мамлакат миқёсида МРМга эришиш сари ижобий ўзгаришларнинг мониторингини осонлаштириш эди. МРМ “пакет” мажмуа бўлиб ва, гарчи ушбу шарҳга барча МРМ дахлдор бўлса-да, 7-мақсад (Атроф-муҳит барқарорлигини таъминлаш) хусусан муҳимдир. Ушбу мақсад муносабатида Ўзбекистон икки миллий мақсадни белгилаб олди: (1) барқарор ривожланиш тамойилларини мамлакат сиёсатида интеграллаштириш ва 2015 йилга бориб атроф-муҳит ресурслардаги зиён ўрнини тиклаш; (2) 2015 йилга бориб яхшилانган сув манбаларидан ва санитария воситаларидан фойдаланадиган шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг улушини ошириш. Ҳисоботда 2015 йилга бориб атроф-муҳит барқарорлигини таъминлаш миллий мақсадига эриши икониёти бор, деган хулосага келинади. Ҳисобот учун асос бўлган Ўзбекистоннинг миллий мақсад ва мўлжаллари глобал мақсадларга жуда ўхшайди; бироқ, афсуски, биохилма-хиллик йўқолишини камайтириш мақсади миллий даражада қабул қилинмади.

Умуман, 7-мақсад билан боғлиқ индикаторлар борасида 2001–2009 йиллар даврида Ўзбекистонда, ҳар ҳолда бор эълон қилинган маълумот асосида хулоса қилиш мумкинки, кўп ҳам ижобий ўзгариш бўлмади. Масалан, муҳофазаланган қуруқдаги ва денгиз жойларнинг бутун ҳудудга фоиз нисбати ўзгармади: 8.086 км² (1,9 фоиз), ва ўрмонли ерлар майдонинг ўлуши ушбу давр мобайнида 0,2 фоизга (7,8 дан 8 фоизгача) ошди. Ундан муҳимроғи, яхшиланган санитария воситаларидан фойдаланиш имкониятини ошириш мақсади учун 1999 йилдаги 51 фоизга нисбатан 2005 йилда 67 фоизгача ўсиш кўрсатилса ҳам, яхшироқ сув манбаларидан фойдаланиш имкониятини яратиш мақсади учун 1990 йилдаги 94 фоиздан 2005 йилдаги 82 фоизгача соф пасайиш кўрсатилмоқда.

Гарчи атроф-муҳит барқарорлиги аксарият ривожланиш стратегиялари ва ҳаракат режаларига киритилган бўлса-да, уларни амалда бажариш хануз яхшилашни талаб қилинади. Ўзбекистон МРМнинг атроф-муҳит барқарорлиги мўлжалларига эришиши мумкин. Бироқ ижобий ривожланиш жуда секин бўлиб келди, асосан ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги чора-тадбирларни институтлаштириш ва самарали бажариши учун сиёсий ирода ва астойдил ҳаракат етишмаслиги туфайли. Жамоат иштироки ва маълумот тўплаш ва ундан фойдаланиш имконияти ҳам яхшиланиши мумкин эди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мамлакатдаги гуруҳи мамлакатдаги ҳамкорлар билан Фаровонликни ошириш стратегиясини бажариш ва 2015 йилга бориб МРМ ютуқларини максималлаш учун яқиндан ҳамкорлик қилиб умумий мамлакатни баҳолашни ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2010–2014 йилларга мўлжалланган ривожланишга кўмак асосий жараёнини бошлаб юборди.

Минтақа даражасида Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон атроф-муҳит ва иқтисодиёт вазирлари галма-гал раислик қилувчи, Марказий Осиё минтақасидаги нодавлат ташкилотлари ва бошқа муассасалар иштирокида Орол денгизини сақлаб қолиш халқаро жамғармаси қошида Барқарор ривожланиш давлатлараро комиссияси (БРДК) 1994 йилда барпо этилди. Мамлакатларнинг ҳаммаси одатда вазирлар учрашувларида иштирок этишади. БРДК Марказий Осиё учун субминтақа барқарор ривожланиш стратегияси БРДКнинг Марказий Осиё учун атроф-муҳит режаси ва Марказий Осиё учун барқарор ривожланиш субминтақавий стратегияни ишлаб чиқди, унинг якуний лойиҳаси 2009 йил февраль ойида тугатилиши керак эди. БРДК ўзининг 2009 йил 26 майда бўлиб ўтган мажлисида минтақавий ҳаракат режасининг “концепциясини тақдим этишни” ўтказишга ва халқаро ташаббус ва форумларда қатнашишда давом этишга қарор қилди. Шунингдек, БРДК 2006 Марказий Осиёда барқарор ривожланиш учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги асосий конвенция 4.3.-бўлимда айтилгандек музокара олиб борди. Бунга қўшимча равишда, БРДК Бишкекда Минтақавий тоғ марказини барпо этилишини қўллаб-қувватлади, марказ тоғ экотизимларини муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан лозим равишда фойдаланишни таъминлаш ва тоғ ҳудудлари жамоаларига тегишли ижтимоий ва иқтисодий масалалар борасида иш олиб бориш мўлжали билан барпо этилди.

Орол денгизи гарбий қисмининг собиқ туби

4.6 Махсус эътибор: трансчегаравий сув ресурслари

Совет Иттифоқининг парчаланиши ва унинг ўрнида қатор мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши билан сув ресурсларини бошқариш, баҳам кўриш ва муҳофаза қилишнинг илгари ички бўлган кўп масалалари энди халқаро тус олди. Янги вазият суверен давлатлар орасидаги сувдан фойдаланиш муносабатларни тартибга солиш масаласига янгича ёндашишни, жумладан ҳамкорлик учун мувофиқ халқаро ҳуқуқий асос яратишни тақозо этди. Ўзбекистон трансчегаравий сув масаласида халқаро ҳамкорликка катта аҳамият беради, чунки, сув ресурслари мавжудлиги маъносида, Ўзбекистон, қуйи оқим мамлакати бўлиб, юқори оқим мамлакатларига қарам.

Ўзбекистон 1992 Трансчегаравий сув йўллари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича конвенциясига, гарчи унинг сув ва саломатлик, ва фуқаролик жавобгарлик хусусидаги қўшимча ва ўзгартиришлар ёки қўшимча протоколларига қўшилмаган бўлса-да, 2007 йил аъзо бўлди. Ўша куннинг ўзида, 2007 йил 4 сентябрь куни шу пайтгача 17 мамлакат қилганиден у 1997 Кемалар юрмайдиган халқаро сув оқимларидан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги конвенциясига қўлишди.

Марказий Осиё сув секторида қуйи оқим сув миқдори сезиларли таъсир кўрсатадиган ва шунинг билан экотизимларга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган гидроэлектростанциялар ва бошқа инфратузилмалар сингари янги лойиҳалар қўшни мамлакатларга билдирилиб, муҳокама этилиши муҳим аҳамиятга эга. Тўғонлар ва бошқа сув қўрилмалардан хавфсиз фойдаланишни таъминлаш йўлида минтақавий ҳамкорлик режалаш босқичида бошланади. Иншоотлар ва улар фаолиятининг атроф-муҳитга таъсирини, жумладан мамлакатлараро таъсирини эрта режалаштириш палласида баҳолаш замонавий экологик сиёсатда яхши тан олинган жараён бўлиб мамлакатлар орасида яхши кўшничилик муносабатларнинг муҳим дастлабки шарт ҳисобланади. БМТЕИК Трансчегаравий шароитда атроф муҳитга таъсирни баҳолаш бундай мулоқот ва ҳамкорлик учун муҳим ҳуқуқий замир бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Трансчегара сув ресурслари бўлинмас табиий тизимни ташкил қилади. Айни пайтда, улар турли давлатлар орасида “баҳам кўрилади”, ҳар бир давлат ресурсининг ўз ҳудудида жойлашган қисмига нисбатан суверенитетидек фойдаланади. “Оқилона ва одилона ишлатиш” тамойили трансчегаравий сув

хукукий режимининг фундаментал қоидаси ҳисобланади. Ушбу қоидага биноан бассейндаги ҳар давлат ўз худудида ушбу бассейн сувидан оқилона ва одилона улуш миқдорида фойдаланиш ҳуқуқига эгадир.

Сув ресурсини одилона баҳам кўриш Марказий Осиёда катта муаммолигича қолмоқда. Икки энг муҳим дарё, Амударё ва Сирдарё, иккаласи сув таъминоти учун нафақат Ўзбекистонда, балки Қирғизистон, Тожикистон (бу икки давлат юқори оқим мамлакатларидир), Қозоғистон ва Туркменистонда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Юқори оқимда сувни ишлатиш қуйи оқимда сувдан фойдаланиш имкониятларини белгилаб қўйиб, низо ёки ҳамкорлик учун замин яратади.

Шунингдек, ушбу икки дарё Қозоғистон ва Ўзбекистон ўртасида бўлинган қуруқлик ичи ҳавза бўлган Орол денгизига оқиб борадиган энг муҳим сув манбалари ҳисобланади. 2007 йилга келиб Орол денгизи қисқариб дастлабки сатҳ юзасининг 10 фоизига келди, аввал икки, сўнг уч алоҳида кўл Шимолий Орол денгизи ва Жанубий Орол денгизи, буниси 2003 йилда яна шарқий ва ғарбий ҳавзаларга ажралиб қетди (4.1-харита).

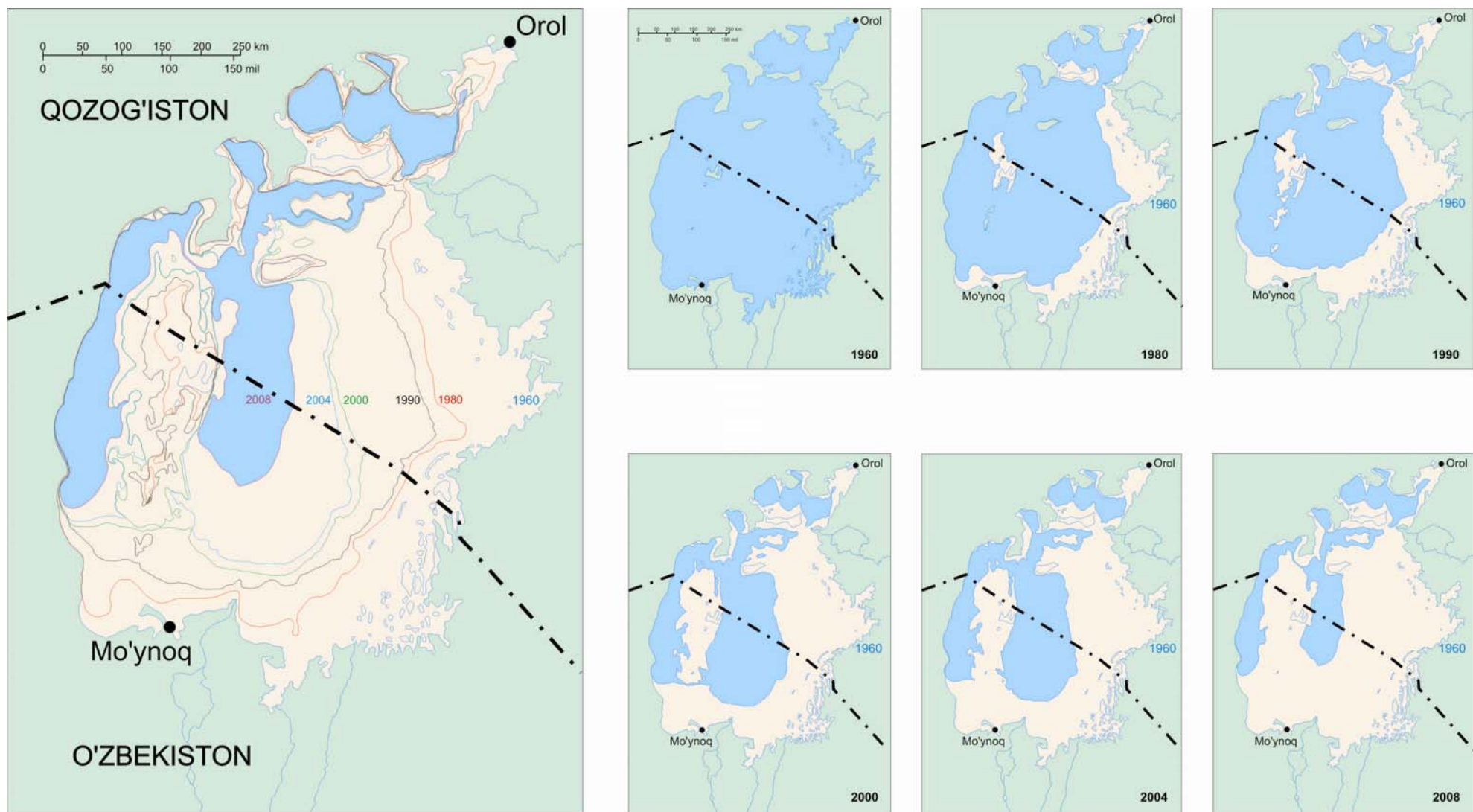
Ўшандан бери Қозоғистондаги Шимолий Орол денгизининг йўқолиб бориши бир мунча қайтарилди. Кўкорол тўғонини тиклаш 2005 йилда яқунланиб, сув сатҳи 8 метрга кўтарилди. Шўрлик пасайди ва энда сувда яна балиқ пайдо бўлди. Иккинчи тўғон қуришни бошлаш 2009 йилга белгиланган. Ўзбекистонда бундай ижобий ҳодисалар юз бераётгани йўқ. Кўкорол тўғонининг тепасидаги шлюз ортиқча сувни каттароқ қисми Ўзбекистонда жойлашган Жанубий Орол денгизига оқизиб юборишга мўлжалланган. Бироқ унинг сатҳ юзи ҳамон қисқариб бормоқда ва ифлосланиш ва ортган шўрлик унинг табиий флора ва фаунасини хароб қилиб инсон саломатлигига салбий таъсир кўрсатишда давом этмоқда. Агар Амударёдан қайтмас сув олиш миқдори қисқартирилмаса, вазият ўзгариши кутилмайди. Мамлакат миқёсида сувталаб пахта етиштиришга камроқ эътибор берилса, бу Орол денгизини тиклаш учун фойдали бўлар эди.

1993 йилда Орол денгизини тиклашга қаратилган қўшма давлатлараро экологик ва илмий дастурлар ва лойиҳаларга киришмоқ ва уларни молияламоқ мақсадида Орол денгизини сақлаб қолиш ҳукуматлараро халқаро жамғарма (ОДХЖ) барпо этилди. 2008 йилда ОДХЖга Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясида кузатувчи мақоми берилди. Давлатлараро сув мувофиқлаштириш комиссияси (ДСМК) давлатлараро баргаликда сув манбаларини бошқариш, улардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ҳамкорлик тўғрисидаги битим 1992 йилда имзоланиши билан яратилган ҳукуматлараро ташкилотдир. ДСМКнинг асосий мақсади коллектив етакчиликни мустаҳкамлаш ва минтақавий давлатлараро сув бошқаруви, сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга ва қўшма дастурларни бажаришга тегишли қарорлар қабул қилиш. ДСМК ҳар иккала бассейн сувини бошқариш масъулиятини бевосита Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг собиқ Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлигидан олди. ДСМКнинг қарорлари Марказий Осиё мамлакатлари учун мажбурий.

ОДХЖ ва ДСМКнинг иккаласи Орол денгизи масаласи ва унинг иқтисодий ва экология жиҳатларини кўриб чиқади. Давлат раҳбарлари учрашувларида анча умумий руҳдаги баёнотлар қабул қилишади. ОДХЖнинг муассис давлатлари раҳбарларининг сўнгги 2009 йил 28 апрелда бўлиб ўтган учрашувида Орол денгизи билан боғлиқ қийин аҳвол Марказий Осиё билан чекланмайди, деб таъкидланган эди. Марказий Осиё сув ва энергетика тизимларининг мушкул аҳволи минтақанинг келажак иқтисодий ривожланиши, шунингдек, экологик ва ижтимоий барқарорликка таҳдид солмоқда.

Орол денгизи шароити яхшилаш учун, масалан, Глобал экологик жамғарма, ТАСИС, Жаҳон Банки ва алоҳида донорлар шафелигида қатор лойиҳалар маблағ билан таъминланди. Бироқ, Ўзбекистонда Орол денгизи бассейнининг аҳволи тобора ёмонлашиб бораётган вазиятда институциявий тадбирлар, қабул қилинган сиёсат ва қонун ҳужжатлари, шунингдек, бажарилган лойиҳалар ҳанузгача яхшиланишга олиб келмади ва исталган натижаларга эришишдан йироқ, деган хулоса чиқариш мумкин.

Харита 4.1: Орол денгизи 1960–2008

Манба: БМТЕИК иши, НАСА суратлари, АҚШ Миллий сьемка ва хариталаш агентлиги маълумотлари ва www.unimaps.com.

Изоҳ: Харитада кўрсатилган чегара ва номлар уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қўллаб-қувватлаши ёки қабул қилганлигини билдирмайди.

Ўзбекистон дикқатни Орол денгизини тиклаш мақсадидан микроиклимдан ютиб қолиш учун ва Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари 1994 йилда қабул қилган Орол денгизининг қирғоқ зонасини сақлаб қолиш ҳукуматлараро концепциясига мувофиқ эрозия, саҳроланиш ва ўрмонсизланиш ва биохилма-хилликни йўқолишига қарши курашни кўзлаб унинг жанубида қатор кўллар яратишга кўчирди. Улар ҳозирги шароитда Орол денгизини тиклаб бўлмаслигини тан олишди ва унинг қирғоқ зонасини сақлашга келишиб олдилар.

4.7 Хулоса ва тавсиялар

Муҳофазаланган турларни сақлаб қолишга доир қонун ҳужжатлари яхлит эмас ва шу борада фаолият кўрсатувчи кўп сонли идоралар орасида мувофиқлаштириш самарали эмас. Самарали ва тезкор чоралар кўрилмаса, яна кўпроқ турлар мамлакат ҳудудида йўқ бўлиб кетади. Кўп ҳолларда маълумот мавжуд эмас, баъзан ов муҳофазаланган табиий ерларда ҳам давом этади. Бахтга қарши, муҳофазаланган табиий ерлар ташқарисида браконьерликка қарши қонуний чоралар кўриш етарли эмас.

Тавсия 4.1:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси:

- (a) *Тегишли халқаро битимлар, айниқса Биологик хилма-хиллик тўғрисида конвенциясида шартларида кўрсатилган талабларга биноан биохилма-хилликни муҳофаза қилиш қамровли дастурини ишлаб чиқиши;*
- (b) *1998 йил Биохилма-хиллик миллий стратегияси ва ҳаракат режасини янгилаб бажариши лозим.*

Ижрочи идоралар орасида ва ўзида муайян кўп томонлама экологик битим (КЭБ)лар доирасида алоқа учун масъул кишилар аниқ белгиланмаган. Алоқа учун муқобил масъуллар ҳам, жумладан Ўзбекистон кўшилмаган КЭБлар учун масъуллар ҳам аниқ белгиланмаган. Бир бири билан КЭБлар учун алоқага масъул кишилар бир ижроси идорада тайинланмаган. Гарчи Тарафлар конференцияси йиғилишлари ва бошқа тегишли тайёргарлик учрашувларда иштирок этиш алоқа учун масъул кишиларнинг вазифаларига кирса-да, боғлиқ фаолиятни мамлакат даражасида мувофиқлаштириш, масалан мамлакат экспертлари билан мулоқот, қониқарли эмас.

КЭБлар доирасида мажбуриятларга мувофиқ миллий ҳисоботлар етарли даражада қамровли ҳам эмас, вақтида ҳам тақдим этилмайди. Муайян КЭБга масъул этиб тайинланган ижрочи идора КЭБ қотибияти орқали тегишли КЭБ билан боғланиш имкониятини, унга мувофиқликни ёки уни бажаришни осонлаштириш мақсадида техник ёрдам сўраш ваколатига эга эмас.

Тавсия 4.2:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, халқаро атроф-муҳит масалаларига дахлдор идоралар билан ҳамкорликда мувофиқлаштириш ва ахборот алмашишни осонлаштириш мақсадида алоқа учун масъулларни тайинлаш борасида мувофиқлаштириш механизмини ишлаб чиқиши лозим.

БМТЕИК қонвенциялари глобал КЭБларга қараганда кўпроқ сиёсий ҳамкорликни талаб қилади. Ўзбекистон Сув конвенциясини ратификация қилди ва Эспу ва Аархус конвенцияларини ратификация қилиш жараёнини бошлаб юборди. БМТЕИК Трансчега ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси ратификацияси Ўзбекистонга илмий ҳамкорлик ва сиёсий музокаралар орқали ҳаво ифлословчилар эмиссиясини камайтириш учун кўрилиши керак бўлган махсус чора-тадбирларни аниқлаш борасида ёрдам кўрсатган бўлур эди. Шунингдек, у Европада ҳавони ифлословчи моддаларни узоқ масофага кўчишини мониторинги ва баҳолаш бўйича ҳамкорлик дастури (ЕМЕР)нинг ҳаво ифлосланиши тармоғининг бир қисми бўлур эди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон учрашувларида мунтазам қатнашиб Саноат фалокатларининг трансчегаравий таъсири тўғрисида конвенциясига қизиқиш намоён қилмоқда. Ўзбекистон, турли минтақавий маъмурий ташкилотлар аъзоси сифатида эрта хабар бериш тизимларига ҳам жалб этилган. Ҳолатни ўрганиш гуруҳи Ўзбекистонда 2007 йил июль ойида бўлди ва Ўзбекистон Конвенциянинг асосий талабларидан кўпини асосан бажариб бўлди, деган хулосага келди. Шундай экан, мамлакат дастурнинг кейинги палласиги кўшилиб лозим бўлганда ёрдам олиб Конвенциянинг мураккаброк талабларини бажариш устида ишлаши мумкин эди. Вазирлар Маҳкамаси Фавқулдда вазиятларни

олдиндан кўриш ва олдини олиш ва фавқулодда вазиятларда, жумладан табиий фавқулодда вазиятларда чора кўриш учун барча вазирлик ва идоралар иштирок этадиган ҳукумат комиссиялари тузиш ҳукумат дастурини тасдиқлади.

Тавсия 4.3:

Мутасадди вазирликлар ўз фаолиятининг Узоқ масофали трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси ва Саноат фалокатларининг трансчегаравий таъсири тўғрисида конвенциясида кўрсатилган муҳим талабларга янада мувофиқроқ бўлишини таъминлашлари лозим.

Вазирлар Маҳкамаси ушбу икки БМТЕИК конвенцияси ва Узоқ масофали трансчегаравий ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси Ҳамкорликдаги дастурни молиялаш тўғрисида Женева протоколи (ЕМЕР протоколи)га қўшилишига қарор қилиши лозим.

Шунингдек, Ўзбекистон Турғун органик ифлословчи моддалар тўғрисида (Стокгольм) конвенцияси (ТОИлар) борасидаги музокараларда қатнашди. Барча глобал конвенциялардан фақат Роттердам Халқаро савдодаги муайян хавfli кимёвий моддалар ва пестицидлар бўйича дастлабки хабардорлик шarti билан розилик тартиб-қоидаси тўғрисидаги Роттердам конвенцияси Ўзбекистоннинг кизиқишидан ташқарида қолиб келмоқди.

Тавсия 4.4:

Вазирлар Маҳкамаси Турғун органик ифлословчи моддалар тўғрисида (Стокгольм) конвенцияси ва Халқаро савдодаги муайян хавfli кимёвий моддалар ва пестицидлар бўйича дастлабки хабардорлик шarti билан розилик тартиб-қоидаси тўғрисидаги Роттердам конвенциясига қўшилишига қарор қилиши лозим.

Марказий Осиё мамлакатлари гидрология жиҳатдан ўзаро боғлиқлик тўри билан чирмалган. Минтақанинг барча давлатлари манфаатларини мувофиқлаштириш долзарб бўлиб келмоқда. Ўзбекистон минтақавий экологик ҳамкорликни жадаллаштириш учун муҳим асос бўлиши мумкин бўлган 2006 йил Марказий Осиёда барқарор ривожланиш учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги асосий конвенция қўшилганича йўқ. Конвенциянинг мақсади Марказий Осиё минтақасида барқарор ривожланиш учун атроф-муҳитни самарали муҳофаза қилишни таъминлаш, жумладан экологик вазиятни мустаҳкамлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, шунингдек, трансчегара экологик зарарни камайтириш ва олдини олиш.

Тавсия 4.5:

Вазирлар Маҳкамаси минтақавий ҳамкорликни, айниқса атроф-муҳит масалаларида ҳамкорликни кенгайтириш учун Марказий Осиёда барқарор ривожланиш учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги асосий конвенцияга аъзо бўлишига қарор қилиши лозим.

***II-ҚИСМ: ИҚТИСОДИЙ ВОСИТАЛАР ВА
МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАР***

5-боб**АТРОФ-МУҲИТ МУҲОФАЗАСИ УЧУН ИҚТИСОДИЙ
ВОСИТАЛАР ВА ХАРАЖАТЛАР****5.1 Институциявий ва сиёсий шароит**

2001 йилдаги биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АҲШ)да атроф-муҳит вазифаларини бажариш учун мавжуд меъерий ва иқтисодий воситалар тизими тасвирланган эди. Булар жумласида эмиссия бадалли (ҳаво ифлосланиши, чиқинди сув оқизиш ва чиқинди чиқариш), фойдаланиш бадаллари, табиий ресурсларни қазиб олиш ва улардан фойдаланиш учун солиқ ва атроф-муҳитга етказилган зарар учун жарима ва товон тўлови. Иқтисодий воситалар ва тўловнинг ҳуқуқий замири 1992 йил Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун билан яратилган эди. Ушбу Қонуннинг 33-моддасида барча воситалар, жумладан ресурсларни тежайдиган технологиялар киритиш учун солиқ имтиёзлари ва кредит субсидияларни қўллаш имконияти санаб ўтилган.

Охирги шарҳ пайтидан бери янги воситалар киритилмади. Бирок, мавжуд воситалар асосида тўловни, жумладан имтиёзларни, ҳисоблашни ва киримни турли даражадаги ҳудудлар орасида тақсимлашни белгилайдиган қоидаларга ўзгартиришлар киритилди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДҚ) атроф-муҳит масалаларида давлат сиёсати ва бошқа вазирлик ва идоралар ҳаракатини мувофиқлаштириш учун етакчи мутасадди идорадир. ТМДҚ атроф-муҳит масалаларидаги сарф учун ресурсларни йўналтиришда муҳим аҳамият касб этадиган атроф-муҳит маблағини бошқаради. Шунингдек, у атроф-муҳитга етказилган зарардан сўнг чоралар кўриш ташаббуси билан чиқиши мумкин. ТМДҚ бевосита Сенатга ҳисобот беради, бу эса унинг мустақиллигини таъкидлайди, нуфузини оширади ва атроф-муҳит масалаларининг тармоқлараро хусусиятини таъкидлайди. Саъй-ҳаракатига қарамай, ТМДҚ фаолиятининг самарадорлиги ходимлар сони ва маблағ танглиги билан чекланган.

Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги суғориш учун ишлатиладиган сув устидан назорат ва бошқарувни амалга оширади. Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси табиий ресурслардан фойдаланиш дастурларни тайёрлайди ва атроф-муҳитга таъсири бор жараёнларни кузатиб боради. Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси ердан фойдаланишни назорат қилади. Шу йўл билан тўпланган ахборот ер солиғи ва бошқа тўловларни белгилаш учун хизмат қилади. Нарх-навои белгилаш ваколати охир-оқибатда Молия вазирлигига берилган. Коммунал хизматлар учун мутасадди идора (Ўзкоммунхизмат) масъулиятига жумладан вилоятлараро сув қувурларини мувофиқлаштириш ва ушбу секторга инвестицияларни жалб қилиш киради. Маҳаллий чиқинди масалалари билан маҳаллий ҳокимият органлари шуғулланади.

Барча янги кўрилиш лойиҳалари ва хорижий савдо маҳсулоти уларнинг атроф-муҳитга таъсири баҳоланиши мақсадида кўриб чиқилади. Корхоналар эмиссиялари ва зарарли моддаларни атроф-муҳитга чиқаришлари ва табиий ресурслардан фойдаланишни ҳужжатларда акс эттиришлари шарт.

1998 йил Атроф-муҳит миллий ҳаракат режаси (АММХР)да атроф-муҳитни бошқаришда бозор муносабатларига асосланган рағбатларни кучайтириш назарда тутилган ва атроф-муҳитни ва табиий ресурсларни бошқаришни устун вазифалардан бири сифатида белгиланган. АММХРдан кейин 1998 йил 1999-2005 йилларга мўлжалланган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш дастури ва 2008 йил 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури ишлаб чиқилди. Вазирликлар, идоралар ва давлат қўмиталари, вилоят ҳокимликлари ва бошқа давлат органлари ушбу дастурни бажаришга қаратилган чоралар кўриш ва, мувофиқ равишда, уларни йиллик давлат инвестициялари дастурига киритиш таклифлари билан Иқтисодиёт вазирлиги ва Молия вазирлигига мурожаат қилишлари мумкин.

Иқтисодий ва атроф-муҳитга доир сиёсатларни бирлаштириш мамлакатнинг ривожланиш режаларининг асосий мақсади, деб эълон қилинган эди. 2004–2006 йиллар ва 2010 йилгача мўлжалланган Ўзбекистон аҳолисининг турмуш даражасини ошириш стратегияси ва 2008–2010 йилларга мўлжалланган аҳоли фаровонлигини ошириш стратегиясининг иккаласида атроф-муҳит, саломатлик ва иқтисодий истиқболлар орасидаги чамбарчас боғланиш таъкидланган. Бироқ, атроф-муҳит деградациясининг иқтисодий ва ижтимоий баҳоси тўлалигича ҳали чамалаб чиқилмаган. Фаровонликни ошириш стратегиясида атроф-муҳит барқарорлигини юзага келтириш учун икки стратегия ишлаб чиқилиши назарда тутилган: атроф-муҳит хавфсизлиги стратегияси ва қайта тикланувчи энергия стратегияси. Сиёсатни ифода этишдаги баъзи ижобий ўзгаришларга қарамай, хануз атроф-муҳит борасидаги устун вазифаларни асосий иқтисодий ривожланиш режалари, сиёсат ва дастурларга самаралироқ киритиш учун қилинадиган нарсалар кўп.

5.2 Иқтисодий воситаларни атроф-муҳит мақсадлари учун қўллаш

Солиқ

Табиий ресурслар ва ердан фойдаланиш учун солиққа тортиш асосларини Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда кўриш мумкин. Қонунга кўра, ставкалар сифат, ноёблик, тиклаш имкониятилари, жойлашув ва бир қатор бошқа омиллар, жумладан қонун ҳужжатларида эксплуатация чегаралари белгиланганлиги асосида белгиланади.

2007 йил Солиқ кодексига кўра, сув ресурсларидан фойдаланиш, шунингдек ер солиғи ва ер ости ресурслардан фойдаланиш учун турли солиқлар мавжуд. Бунинг устига, жисмоний шахслар транспорт учун ёқилгидан фойдаланиши ҳам солиққа тортилади. Ушбу солиқ бензин, дизель ёқилғи ва газ чакана савдосида кишиларга сотилган ёқилғи миқдори асосида йиғиб олинади (транспорт бўлимини кўринг).

Сувдан саноат мақсадларида фойдаланиш солиққа тортилади; бироқ, шўрни ювиш мақсадларга қўлланиладиган каби истиснолар бор. Аҳолига сув етказиб берадиган корхоналарда фақат ўз эҳтиёжлари учун ишлатиладиган сув солиққа тортилади. Гарчи сув солиғи мамлакат миқёсида белгиланса-да, 2008 йилдан бери тушум маҳаллий бюджетга кирим қилинади. Ставкалар жуда паст, сувдан самаралироқ фойдаланишни рағбатлантириш учун ставкани сезиларли даражада ошириш хусусида муайян муҳокама бўлиб ўтган эди. Фаолият турларига кўра фарқ бор, энг паст ставка ягона солиқ тўламайдиган қишлоқ хўжалик корхоналарга, дехқон ва фермер хўжаликлари ҳамда тадбиркорлик билар шуғулланадиган шахсларга қўлланилади. Ер ости сув учун ер усти сувига нисбатан юқори ставка қўлланилади. Қишлоқ хўжалик фаолияти учун ставкалар фарқи айниқса кичик (куб метри учун 1,3 сўм ва 1,1 сўм, тегишли равишда, 2009 йилда). Солиқ сув ишлатилган жойда йиғиб олинади, сув олинган ерда эмас.

Ер солиғи ердан ишлаб чиқариш мақсадда фойдаланиш учун татбиқ этилади, бунда қатор истисно ва имтиёзлар қўлланилиб баъзилари самаралироқ фойдаланишни рағбатлантиришга қаратилган. Ягона (бошқа солиқ тўловларни, хусусан сув солиғини қоплайдиган) ер солиғидан фойдаланадиган қишлоқ хўжалиги корхоналари учун солиқ мажбурияти 2004 йилдан бери ернинг меъерий қиймати асосида белгиланиб келмоқда. Бу мавжуд ишлаб чиқариш ихтисослашуви асосида белгиланади. Қишлоқ хўжаликдаги бошқа солиқ тўловчиларга нисбатан ер бонитети баллари қўлланилади.

Ер ости бойликларидан фойдаланувчилар, маҳсулотни бўлиш битимлар асосида фаолият кўрсатаётганларидан ташқари, уч тур солиққа тортилади: ер ости бойликларидан фойдаланиш солиғи, ўта юқори фойда солиғи ва имзолаш ва тижорат эксплуатация бонуслари. Ишлов берилган ёки қазиб олинган минерал ресурсларнинг қиймати ер ости бойликларидан фойдаланиш солиғининг асоси бўлиб хизмат қилади, ставкалар тегишли минералларга боғлиқ. Ўта юқори фойда солиғи катод мис, цемент, полиэтилен гранулалари ва табиий газ ишлаб чиқарувчи ёки қазиб олувчи корхоналардан йиғиб олинади. Сотиш нархи ва йиллик бюджетга оид қонун ҳужжатларида белгиланган меъерий нарх орасидаги фарқ солиқ базаси ҳисобланади. 2009 йилда қўлланиладиган ставкалар катод мис учун 60 фоиз ва бошқа маҳсулот учун 75 фоиз эди. (Асосий макроиқтисодий индикаторларни белгилаш ва

2008 йил давлат бюджети параметрлари тўғрисида Президент Фармони). Бонус бир маротабали тўлов ҳисобланади.

Жадвал 5.1: Атроф-муҳит тушумлари, ЯИМ фоизи ҳисобида, 2003–2008

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ёқилғи истеъмол солиғи	0.40	0.41	0.46	0.37
Ер солиғи	0.53	0.59	0.58	0.54	0.56	0.50
Ер ости солиғи	0.31	0.46	2.33	2.35	2.18	2.39
Сув солиғи	0.09	0.09	0.09	0.09	0.10	0.10
Экология солиғи	0.63	0.64	0.75	0.10

Манба: Молия вазирлиги, 2009 (веб-сайтдан); Давлат солиқ кўмитаси, бевосита ахборот, 2009.

Аввал айtilган солиқлардан ташқари 1998 йилда корхона жами сарфининг 1 фоизи миқдорида экология солиғи жорий этилди. 2001 йил январь ойдан эътиборан ушбу солиқ тушумлари маҳаллий бюджетларга қирим қилинди. Бироқ, номига қарамай, ушбу солиқ орқали тўпланган ресурслар атроф-муҳит мақсадларига ишлатилмади. Уни атроф-муҳит мақсадидаги иқтисодий восита, деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки у умумий тарзда, фаолиятларни атроф-муҳитга таъсирига кўра фарқламаган ҳолда қўлланилди. Экология солиғи 2006 йилда хўжалик юритувчи субъектларга солиқ юқини енгиллаштириш умумий, жумладан даромад солиғи ставкасини (2004 йилдаги 18 фоиздан 2007 йилдаги 10 фоизгача) камайтириш ҳам назарда тутилган, сиёсатининг бир қисми сифатида бекор қилинди.

Бу барча солиқлар биринчи ўринда табиий ресурсларни эксплуатация қилишдан олинган иқтисодий рентанинг бир қисмини ушлаб қолиб, даромадни оширишга қаратилган эди. Тушумлар умумий бюджетга қирим қилиниб ушбу солиқларнинг ресурсларни бошқаришга кўрсатган таъсири чекланган бўлди (5.1-жадвал).

Гарчи сувдан фойдаланиш ва ер солиқлари 2001–2008 йиллар мобайнида ЯИМ фоизи ҳисобида деярли барқарор бўлган бўлса ҳам, ер солиғидан даромад 2008 йилда пасайди. Ер остидан фойдаланиш солиғидан тушган даромад 2005 йилдан бери сезиларли даражада ошди. Даромаднинг бундай ошиши қисман табиий газ учун ставка кескин ошгани билан изоҳланади, ставка 2006 йилда 30 фоизга пасайишидан аввал 2004 йилдаги 18,5 фоиздан 2005 йилдаги 58 фоизга кўратилди.

Табиий ресурсларга солиқ ставкалари ҳар йили йиллик давлат бюджетиде белгиланади. Узокни кўзлаган солиқ ва ғазна ислохотининг бир қисми сифатида ҳукумат даромад ва фойда солиғи ставкасини пасайтириб, айна пайтда табиий ресурслар солиғи ставкаларини оширди (5.2-жадвал).

Жадвал 5.2: Табиий ресурслар солиғининг фоиз ҳисобида усиши, 2004–2008

	2004	2005	2006	2007	2008
Сув солиғи	30	30	50	50	20
Ер солиғи	..	30	50	50	20
Ёқилғи истеъмол солиғи	..	25	20	33	25

Манба: Халқаро валюта фонди, 2008.

Эмиссия бадали ва бошқа тўловлар

Концепция ва ҳисоблаш

Ифлосланиш бадаллари ҳаво ва сув ифлосланиши ва чиқинди чиқарилиши учун йиғилади. Ставкаларни Вазирлар Маҳкамаси ТМДҚ таклифлари асосида белгиланади. Бундан ташқари, табиий ресурслардан махсус фойдаланиш (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) учун ҳам тўлов мавжуд; бироқ, булар атроф-муҳит мақсадларида ишлатилмайди.

Миллий қонун ҳужжатларида белгиланган лимитлардан паст ва баланд ифлосланиш фарқланади. Гарчи технология имкониятларидан келиб чиқиб баъзи истисноларга йўл қўйилса-да, ушбу лимитлар ҳар бир корхона учун рухсат этилган концентрациялар (РЭК) талабларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Корхоналар эмиссияларини жорий технология ва аслида чиқарилган маҳсулот миқдори асосида ҳисоблайдилар ва талайгина бирламчи маълумот қайдларини олиб борадилар. Вақти-вақти билан улар ТМДҚ олиб бориладиган лаборатория таҳлиллари орқали текширилади. Эмиссия ва чиқариш турли ифлословчи ва чиқиндилар хиллари учун лимитларни белгиладиган рухсатномалар бор демакдир. Рухсатномалар олинмаган бўлса, жами товон тўловлари ўн баробар ошади.

1996 йил Табиатдан фойдаланишнинг илм-фанга асосланган, иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларини босқичма-босқич жорий этиш концепцияси, атроф-муҳитни ифлослантириш ва чиқиндиларни йўқ қилиш учун тўловни босқичма-босқич жорий қилиш ҳужжатларига мувофиқ ҳам паст, ҳам юқори лимитлар назарда тутилган. Ушбу жараён 2010 йилга бориб тугатилиши мўлжалланган эди. 1992 йилда (биринчи босқич) лимитдан юқори ифлослаш учун тўлов киритилишидан сўнг, 2000 йилда (иккинчи босқич) меъерий лимит доирасида ва ундан юқори ифлослаш учун тўлов айнан биринчи АҚШ олиб борилишидан олдин жорий этилди.

Тўлов ифлосланиш содир бўлган жойга қараб тегишли атроф-муҳит жамғармаларига тўланади (5.4-бўлим). Ифлослаш учун тўлов ишлаб чиқариш сарфи деб ҳисобланмайди, акс ҳолда у солиққа тортиш мақсадларида фойдадан айирган бўлар эди. Унинг ўрнига компаниялар уларни бевосита фойдаларидан тўлашлари шарт. Ушбу тўловлар ифлословчи корхоналарни атроф-муҳитга улар эҳтимол етказган зарар оқибатларини бартараф этиш мажбуриятидан озод қилмайди.

Ўша пайтдан бери ифлосланиш учун бадал тўлаш тизимида икки энг аҳамиятли ислоҳот бўлиб ўтди. Биринчиси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил Атроф-муҳитни ифлослантириш ва чиқиндиларни йўқ қилиш учун тўловни босқичма-босқич жорий қилиш тўғрисидаги қарорга биноан 2003 йилда ўтказилди. 2006 йида Табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисидаги қарор билан яна ўзгартиришлар киритилди. 2010 йилдан кейин ислоҳотнинг яна бир босқичини ўтказиш назарда тутилган. Бунда табиий ресурслардан махсус мақсадларда фойдаланиш учун тўлов тизимини янада такомиллаштириш режалаштирилган. Шунда табиий ресурслар, жумладан сув, ер ва ўрмон ресурсларидан нооқилона фойдаланиш учун тўлов жорий этилиб атроф-муҳитни бошқаришнинг иқтисодий воситалари сони орттирилади.

Кўчма манбалар эмиссияси учун тўлов турли ёқилғи истеъмоли асосида ҳисобланади. Қонун ҳужжатларида, лозим бўлганда, транспорт воситалари ва юрилган масофа тўғрисидаги турли тахминлар асосида ёқилғи истеъмолини ҳисоблаш қоидалари келтирилган. Чиқиндилар учун ифлослаш бадаллари токсиклик даражасига боғлиқ. Токсик бўлмаган чиқинди турлари бўйича фарқланади. Бу қоида нафақат ставкаларга, балки чиқинди миқдорини ўлчашга ҳам тааллуқлидир: ишлаб чиқариш учун ҳажм асосида, қазиб олиш саноати учун вазн асосида. 2003 йил ислоҳотига кўра токсик бўлмаган чиқиндилар лимитлари турли (ишчилар, мижозлар сони ёки бино-иншоотлар катта-кичиклиги каби) кўрсаткичлар асосида турли хўжалик фаолиятлари учун ҳисобланади.

Бир қатор фойдаланувчилар атроф-муҳитни ифлослаш ва чиқинди чиқариш учун товон тўловлари хусусида махсус шароитдан баҳраманд бўлдилар. Баъзи ҳолларда бундай имтиёзлар умумлаштиришган ифлослаш (жумладан, лимит доирасидаги эмиссия ва чиқариш) бадаллари киритилишининг таъсирини мулоҳима қилиш учун восита сифатида жорий этилган эди.

2003 йил ислоҳотига кўра уй-жой ва коммунал хизматлар база ставкасининг 20 фоизини, аммо 10 фоиздан кам бўлмаган миқдорда тўлайдилар. Тошкент метрополитени аввал фойдаланган имтиёзлар бекор қилинди. Юридик шахслар тўланадиган миқдор энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан кичик бўлса, товон тўловлардан озод қилинадилар. Қазиб олиш саноатида чиқиндилардан қайта фойдаланишни рағбатлантириш мақсадида янада ишов берилган ёки хом ашё сифатида ишлатиш учун сақлаб қўйилган чиқиндилар учун тўлов жорий этилмаган. 2006 йилда фосфор ўғитларнинг чиқиндисини қайта ишлатиш учун яна истиснолар жорий этилди.

Охирги АХШдан бери ислохот илгарилаб истисно ва имтиёзлар режими қатъийлашиб борди. Бирок, бир истисно, у ҳам бўлса 2006 йил ислохоти кезида киритилган бўлиб фақат бюджетдан молияланадиган барча ташкилотлар ифлослаш бадалини тўлашдан озод қилинганлигидир. Агар бундай давлат томонидан молияланган ташкилотларнинг таркибида хўжалик фаолияти (масалан, пуллик хизматлар) олиб борувчи бўлинмалар мавжуд бўлса, бундай фаолиятдан ифлослаш бадаллари ундирилади. 2006 йилда уй-жойлар ва коммунал хизматлар учун имтиёзлар кўлами қисқартирилди. Маҳаллий ҳокимиятларнинг оқава сувни тозалаш корхоналари энди база ставкаларнинг 20 фоизи миқдорида бадал тўлайдилар. Уй-жойлардан оқава сувни тозалайдиган саноат компаниялари база ставканинг 50 фоизини тўлайдилар.

2003 йилда “частота коэффициентлари”нинг киритилиши яна бир муҳим ўзгартириш бўлди. Ушбу янги тартибга кўра белгиланган лимитдан ошиб кетган эмиссия ва чиқариш учун тўлов лимитдан қанча ошиб кетилганликка мувофиқ 5 баробаргача оширилиши мумкин, энг юқори коэффициент лимитдан 2,1 баробар ошиб кетилганда қўлланади. Аввал белгиланган лимитдан ошиб кетиш учун фақат база ставкадан 20 фоиз ортиқроқ ставка қўлланарди. Шунинг билан бирга белгиланган лимитдан пастроқ эмиссияда коэффициентлар ўхшаш тарзда қўлланиб тўлов камайтирилишидан фойда келтиради. 2006 йилда янада қатъийроқ режим жорий этилик барча коэффициентлар икки карра оширилди. Натижада белгиланган лимитдан ортиқ эмиссия учун тўлов энди 10 баробаргача оширилиши мумкин. Мавжуд режим юқори даражада прогрессивлик демакдир. Унинг симметрик характери (эмиссия ва чиқариш лимитдан юқори ҳолда тўлов ортиши ва пастроқ бўлса, тўлов камайиши)ни инобатга олсак, ушбу тизим ифлослашни мунтазам қисқартириш учун рағбат яратиб туради.

Йиғиб олиш жараёни ва даромад динамикаси

Ифлослаш бадаллари тўловини йиғиб олиш жараёни олинган даромадни тақсимлаш қоидалари ривожланиши натижасида ўзгарди. Барча (лимит доирасида ва ундан ортиқ) эмиссиялар учун тўлов жорий қилинишидан сўнг даромаднинг 80 фоизи давлат бюджетига тушиши белгиланиб қолган қисми атроф-муҳит жамғармаларга тақсимланди. Атроф-муҳит жамғармаларига кирим қилинадиган даромадни йиғиш атроф-муҳит инспекторлари зиммасига юкланган. 2003 йил ислохоти натижасида маҳаллий атроф-муҳит жамғармалари инспекторлар йиғиб олган барча тўловларни олар эдилар. 2004 йил ноябрь ойидан эътиборан барча атроф-муҳитга оид тўловларни маҳаллий атроф-муҳит жамғармаларига кирим қилинади, аммо булар даромаднинг 50 фоизини давлат бюджетига ўтказишлари зарур. Бирок, энди атроф-муҳит инспекторлари зиммасига жами тўлов миқдорини йиғиб олиш юкланган.

Атроф-муҳит инспекторлари зиммасига юкланган тўлов йиғиш масъулиятдан уларни асосий вазифаларини бажатишдан чалғитадиган маъмурий юк демакдир. Уларнинг тўловни ундириб олиш ваколатлари солиқ идоралариникидан заифроқ, бу эса риоя қилиш маъносида салбий таъсирга эга.

2003 йил ислохотида аввалги чоракнинг ўртача ойлик миқдorigа асосланган ойлик бўнак тўлов ҳам жорий этилган эди. Чоракли қарзни узишнинг ўрнига киритилган бу чора ушбу тўловлардан кирим қилинадиган даромадга борқарорроқ тус берди.

Ифлослаш бадаллари миқдор бўйича, эмиссия қилинган ифлословчилар ёки чиқарилган чиқинди миқдorigа қараб белгиланади. Атроф-муҳитга тегишли чора-тадбирларни амалга ошириш харажатларининг ўзгариши инобатга олиниб ставкаларни вақтида қайта кўриб чиқиш механизми мавжуд эмас. Ставкалар 2001 йилда 10 фоиз, 2003 йилда 30 фоиз ва 2006 йилда 20 фоиз оширилди. Яна 30 фоизга ошириш таклифи тақдим этилди, аммо таклиф ҳозирча қабул қилинмади. Ставкаларни қайта кўриб чиқишнинг жорий тартиби охирги ставка оширилишидан сўнг юз берган энг кам иш ҳақи миқдори ёки корхоналар томонидан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чораларни амалга ошириш харажатидаги ўзгариш каби бир қатор кўрсаткичлар замирида талабни асослаб бериши керак бўлган ТМДҚнинг таклифига биноан Вазирлар Маҳкамаси томонидан киритилди. ТМДҚнинг талабини Иқтисодиёт вазирлиги ва Молия вазирлиги ўрганиб чиқади ва Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланади.

Жорий индексация механизмида ихтиёрий элемент мавжуд бўлиб у ставка қачон ва қанчага оширилишида ноаникликни вужудга келтиради. Бу эса тўловларнинг интизомга келтириш кучи ва йиғилган даромаднинг асл қиймати маъносида салбий оқибатга олиб келади (чунки корхоналар тўловлар ўзгармай турган ҳолда бошқа сарф-харажатлар ошиб боришини кузатадилар).

Кўтиб чиқиладиган даврда ифлослаш бадалли тўловлари номинал қийматда ошиб борди (Жадвал 5.3), бунга юқорилик ставка ва белгиланган лимитлардан ташқарига чиққан эмиссия ва чиқаришга нисбатан қатъийлашиб борган режим ҳисса қўшди. 2008 йилда ифлослаш бадаллари тўловидан даромад 2004 йилда йиғилгандан қарийб икки баробар кўп эди. Бироқ улар ЯИМ фоизи ҳисобида барқарор равишда қамайиб борди ва ушбу давр мобайнида тахминан учдан бирга қамайди.

Гарчи муҳит турлари бўйича бир мунча фарқлар бўлса-да, умуман, белгиланган лимит доирасидаги ва ўлардан ташқари эмиссия ифлослаш бадалидан тушган даромаднинг ўзаро нисбати 2004–2008 йилларда нисбатан барқарор бўлиб турди. Сувга белгиланган лимитдан ортиқ оқизилган чиқиндиларнинг нисбий салмоғи ортди, аммо бу лимит доирасида оқизиш кескин қамайиши туфайли юз берди, оқибатда жами даромадда иккаласи қўшилган ҳиссаси қамайди. Ушбу хилма-хил динамика иқтисодий воситалар ифлослашни назорат қилиш соҳасида турли даражада самара бериши тўғрисида далолат беради.

Чиқинди чиқариб ташлаш муаммоли кўринади: белгиланган лимитдан юқори чиқариш учун тўловнинг лимит доирасида чиқариш учун тўловга нисбати барқарор равишда юқори бўлиб келмоқда ва у 2004–2008 йиллар давридаги чиқиндидан тушган жами даромаднинг 56 фоизини ташкил қилди. Ўрта ҳисобда белгиланган лимитдан ташқари чиқинди учун тўловдан тушган даромад мазкур даврдаги ифлослаш бадалларидан тушган жами даромаднинг 22 фоизини ташкил қилади. Умуман, чиқинди чиқариш бадалли тўловлари 2008 йил жами даромаднинг тахминан 40 фоизини ташкил қилди. Аксинча, кўчма манбалардан ҳаво ифлосланиши бадалларидан тушган даромад барқарор равишда қамайиб борди ва 2008 йилда жами даромаднинг 3 фоизини ташкил қилди, 2004 йилдаги 7,5 фоиздан шунгача пасайган.

Тўловларнинг жами миқдорини йиғиб олиш масъулияти атроф-муҳит инспекторлари зиммасига юкланиши билан боғлиқ ҳолда йиғиб олиш даражаси пасайиши юз бераётган кўринади. Қарз учун солинган жарималар миқдори жами даромаднинг фоизи ҳисобида 2005 йилда икки баробар ошди. Охириги йилларда аҳвол бир оз яхшиланганлигига қарамай бу нисбат юқориликча қолди ва 2008 йилда кескин равишда ошиб 5,6 фоизга етди.

Баҳолаш

Охириги ислоҳотдан кейин 171 ифлословчи ҳавога эмиссия қилинган ва 87 модда сувга оқизилган ҳолларда товон тўлови ундириладиган бўлди. Мазкур ифлословчи моддаларнинг сони катта бўлиб, мониторинг ва маъмурий жиҳатдан сезиларли сарф-харажатларга олиб келади. Сони камроқ ифлословчиларга диққатни қаратадиган ва хатти-ҳаракат тарзини ўзгартиришга кучлироқ рағбат бўладиган эмиссия тўлов даражасини белгилайдиган ислоҳотни амалга ошириб ифлослаш тўловларини йўналтиришга деярли уриниш бўлмади. Бунинг устига, иқтисодий воситалар ислоҳотини атроф-муҳит соҳасида махсус мақсадларга эришиш билан меъерий характердаги элементларга эга низомлар пакети сифатида боғлаш ташаббуси бўлмаган эди. Бўлиб ўтган ислоҳотларда ифлослаш нархи умумий тарзда оширилди, аммо самаралироқ воситаларга олиб борадиган тўловларнинг лозим даражаси ва структурасини белгилашга махсус уриниш бўлмади. Ифлослаш учун тўлов экологияга инвестиция қилишни рағбатлантирувчи восита эмас, кўпроқ атроф-муҳит мақсадларида йиғиладиган даромадни ундириш учун самарали восита бўлиб келмоқда.

Бунинг устига корхоналарнинг ўз ифлословчи моддаларига нисбатан олиб бораётган атроф-муҳит мониторингининг техник сифати пастлиги ва ишочли эмаслигини Осиё Тараққиёт Банки таъкидлаган эди. Ифлослашни назоратида иқтисодий рағбатлантиришдан самарали фойдаланиш учун мустақкам меъерий асос зарур.

Ифлослашни назорат қилишда маҳсулот учун тўлов эмиссия учун тўловга қўшимча чора бўлиши мумкин, яъни истеъмол пайтида ифлослантирувчи маҳсулот учун бу ёндашув қулай бўлади ёки мониторинг қилиш қийин бўлган эмиссия ҳолида ҳам яхши билвосита чора бўлиши мумкин. Ёқилғи

истисноси билан бундай иқтисодий воситалар ҳозирда қўлланилмаяпти. Сифати паст кўмир, таркибида кўрғошин ва озонни емирувчи моддалар бор бўёқлар учун маҳсулот тўловларини жорий қилиш лойиҳаси муҳокама қилинмоқда.

Жадвал 5.3: Ифлослаш учун бадаллардан даромад, 2004–2008

	2004	2005	2006	2007	2008
Ифлослаш тўлови, миллион сўм	1,740.1	1,970.5	2,412.8	3,075.5	3,336.9
Ифлослаш тўлови, миллион АҚШ доллари	1.71	1.77	1.98	2.43	2.53
ЯИМ фоизи ҳисобида	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Эслатма					
ЯИМ, миллиард сўм	12,189.5	15,210.4	20,759.3	28,186.2	36,839.4
Айирбошлаш курси: АҚШ долларига сум	1,019.9	1,113.9	1,219.6	1,264.1	1,320.9
Мухитлар бўйича тақсимот, фоизлар					
Жами	100	100	100	100	100
Лимит доирасида	54.80	55.45	60.51	56.98	54.43
Ҳаво					
Кўчмас манбалар	14.00	14.99	17.09	17.37	21.97
Кўчма манбалар	7.02	3.45	4.06	2.73	2.66
Сув	13.05	13.97	16.41	14.80	7.56
Ер	4.57	4.17	5.06	4.58	5.19
Чиқинди	15.57	18.87	17.88	17.51	17.06
Лимитдар юқори	45.20	44.55	39.49	43.02	45.57
Ҳаво					
Кўчмас манбалар	7.19	7.19	7.40	7.59	8.97
Кўчма манбалар	0.50	1.10	1.01	0.64	0.37
Сув	6.67	5.86	5.09	7.28	5.78
Ер	5.67	6.15	6.79	7.22	7.99
Чиқинди	25.16	24.25	19.20	20.30	22.46
Қарз учун жарима жами даромаддан фоиз ҳисобида	1.25	3.01	2.04	2.05	5.61

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Бошқа молиявий манбалар

Атроф-мухит масалаларини ечиш учун солиқ ва ифлослаш бадалларидан ташқари бошқа манбалар ҳам ишга солиниши мумкин. Хусусан, Тоза ривожланиш механизми (ТРМ) потенциал даромад манбаидир. Янгиладиган энергия манбаларини ривожлантириш ва энергиядан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳаракати иссиқхона газлари эмиссиясини қисқартириб, ушбу фаолиятни молиялаш учун инвестиция манбаларини таъминлаб беради. МРМдан ташқари Жаҳон Банкнинг Углерод ҳамкорлик имконияти углерод лойиҳаларини, хусусан энергетикада молиялаш учун имкониятлар яратади. 9-бобда углерод молиялиш ва иқлим ўзгаришига боғлиқ бошқа масалалар муҳокама этилади.

5.3 Нарх-наво сиёсати ва субсидияларнинг атроф-мухитга таъсири

Атроф-мухит соҳасидаги бошқарув мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг муҳим компоненти. Ўзбекистонда энг муҳим масала - бу ер ва сувдан фойдаланишнинг барқарор моделларини яратиш. Мувофиқ баҳолаш тартиби самарадорликни рағбатлантириш ва зарур инвестициялар учун маблағ тўплашга ижобий ҳисса қўшиши ва шу йўл билан атроф-мухит борасидаги талабларни кўриб чиққан ҳолда иқтисодий ривожланишни жадаллаштириши мумкин. Чиқиндини олдини олиш ва атроф-мухит соҳасида инвестицияларни рағбатлантириш учун нархда тўлиқ сарф акс этган бўлиши керак. Қандай бўлса ҳам, ресурслардан фойдаланиш тартибга солиш ва тўламаслик ва қарзларнинг нисбатан кўплигининг таъсири остида бўлади, бу эса фойдаланувчилар тўлайдиган аслидаги нархга таъсир қилади.

Қишлоқ хўжалиги

Қишлоқ хўжалиги сектори сувнинг асосий истеъмолчиси ҳисобланиб, жами истеъмолнинг ҳажми ҳисобидаги 90 фоизи ушбу секторга тўғри келади. Сувдан самарасиз фойдаланиш ботқоқлашув ва шўрланишнинг кенг кўлам олишига ҳисса қўшди. Ушбу атроф-муҳит муаммоларининг аниқ иқтисодий оқибатлари мавжуд, чунки улар ҳосил камайиши ва қишлоқ хўжалиги ерлари ишдан чиқишига олиб келади. Вазият сув тежашга қаратилган иқтисодий рағбат заифлиги ва инвестициялар даражаси пастлиги туфайли ёмонлашиб бораётган инфратузилманинг кўш таъсирини акс эттиради. Кечиктирилган капитал маблағлар ва жорий фаолият ва эксплуатация харажатлари активлар қийматининг 40 фоизини ташкил қилади.

Миллий стратегияларда филтрланишдан лозим даражада ҳимоялаш мавжуд эмаслиги (каналларнинг фақат учдан бирида филтрланиш қопламалари мавжуд) суғориш учун ортиқча сув ишлатилишининг асосий сабаби сифатида таъкидланади. Суғориладиган ерларнинг тахминан 60 фоизига сув насослар ёрдамида чиқарилади, бу эса Жаҳон Банкнинг фикрига кўра асосий сарфни ташкил қилади. Ўзбекистонда электр истеъмолининг 20 фоизи машинали суғориш ҳиссасига тушади. Эскирган жиҳозлар ишлатилиши туфайли энергиянинг таннархи юқориликча қолиб келмоқда.

Фаровонликни ошириш оралиқ стратегиясида суғориш самаралироқ қўлланиши мумкин деб эътироф этилади ва ер ва сув ресурсларидан фойдаланишга доир такомиллашган рағбатлар ишлаб чиқиш режалари баён этилган. Фаровонликни ошириш стратегиясида ушбу сиёсат йўналишлари сақлаб қолинди.

Суғориш учун сув (гарчи бир мунча миқдордаги сув ягона ер солиғига киритилган бўлса ҳам) текин етказиб берилди ва кўламли нарх белгилаш схемаларини қабул қилиш режалаштирилмаяпти. Бироқ, Иқтисодий вазирлиги сувни суистеъмол қилганлик учун маъмурий жарималарни сезиларли даражада ошириш таклифини киритган. Сувдан фойдаланишга доир ҳам маъмурий, ҳам иқтисодий воситаларни қўллаш ўлчов жиҳозларини такомиллаштиришни тақозо этади. Ушбу йўналишда Фаровонликни ошириш стратегиясида суғориш учун ишлатилган сув миқдорини ўлчаш тизимини ривожлантириш назарда тутилган.

Қишлоқ хўжалиги секторида муҳим қайта қуриш юз берди, ширкат жамоа фермалари яқка фермерларга ижарага берилган кичикроқ ер участкаларига бўлинди. Сувдан фойдаланувчилар уюшмалари, гарчи чекланган асосда бўлса ҳам, вужудга келди, улар маҳаллий суғориш ишларида муайян, жумладан инфратузилмага инвестиция киритиш ваколатларига. Бироқ ерга эгалик қилиш тартибида тўла мулкдорлик назарда тутилмаган, ер давлат мулки ҳисобланади, бу эса молиявий рағбатларни заифлаштиради.

Энергетика

Охириги йилларда юз берган бир мунча яхшиланишга қарамай, энергетика самарадорлиги пастлигича қолмоқда, бу эса ҳаво ифлосланишига ҳисса қўшмоқда. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), харид қобилияти тенглиги асосида олинса, Жаҳон Банкнинг “Жаҳон ривожланиш кўрсаткичлари”га биноан 2005 йилда бир килограмм нефть эквиваленти ҳисобида фақат 1,11 АҚШ долларини ташкил қилди, ваҳоланки ўрта ва паст даромадли мамлакатларда бу кўрсаткич 3,99 АҚШ долларини ташкил қилди. Самарадорликни ошириш саноат атроф-муҳитга тегишли стандартларга риоя қилишига ҳисса қўшган бўлар эди. Энергия нархи пастлиги инвестицияларни рағбатлантирмайди ва юқори самарадорликни таъминламайди. Хусусан, нефть ва кўмир жаҳон бозори нархларидан арзон сотилди. Бироқ, электр энергия ва газ тарифлари сезиларли даражада оширилди. Чунончи, 2002 йил апрель ойи билан 2004 йилнинг охири мобайнида электр энергия нархи 2,6 баробар ошди ва шу билан электроэнергетика секторининг молиявий аҳволи яхшиланди. 2004 йил ва 2009 йил биринчи чораги мобайнида электр энергия нархи икки баробар ошди. Жорий тарифлар ҳам жорий фаолият, ҳам эксплуатация харажаларини қоплайди. Улар истеъмолчилар турига қараб ўзгаради. Уй хўжаликлари тахминан 31 сўм/квсоат, саноат истеъмолчилар тўлайдиган нархнинг тахминан ярмини тўлайди. Оммавий тадбирлар учун тариф 3 баробар юқориликча.

Электр энергияси тарифларига мавжуд инфратузилмани кенгайтириш ва модернизация қилишни молиялаш мақсадидаги инвестиция компоненти киритилмаган. Газни узатиш ва электр энергиясини тақсимлашдаги йўқотишлар, бу муаммо Фаровонликни юксалтириш стратегиясида белгиланган бўлиб, кўшимча инвестицияларни талаб қилади.

Энергетика тармоғида ҳақ тўламаслик муаммоси кенг тарқалган бўлиб ҳукумат масалани ўлчов жорий қилиш дастури орқали ечишга ҳаракат қилди, бунда ҳақ йиғиб олиш кўрсаткичи сезиларли даражада яхшиланди. Энергия низоми маълумотида кўра ушбу ўлчов жорий этиш дастури электр энергетика ва газ секторларида деярли яқунланди. 2002 йилдан бошлаб газ ўлчагичлар газ тақсимлаш тармоқларига уланган уй хўжаликларида ўрнатилди. 2008 йил инқирозга қарши чора-тадбирлар дастурида тадрижан барча тур истеъмолчилар учун электр энергия истеъмол қилиш ва унга ҳақ тўлаш устидан автоматлашган назорат тизимини 2009–2015 йиллар мобайнида жорий этиш назарда тутилган, йирик корхонлар учун бу жараён 2009 йилда яқунланиши керак. 2009–2012 йиллар мобайнида электр энергия ва коммунал хизматлар ҳақини йиғиш хусусий операторлар ихтиёрига ўтказилади, улар фаолият натижаларига кўра тақдирланадилар.

Транспорт

Транспорт воситалар фойдаланиш ошиб бориши шаҳар худудларида ифлосланишнинг асосий манбаи ҳисобланади. Жамоат транспорти сифатида микроавтобусларни кўпайтириш йўл ҳаракати ортиб боришига ҳисса қўшди. Жисмоний шахслар транспорти учун ёқилғи солиғи, 5.2-бўлимда кўриб чиқилгандек, ҳозирги солиқдан фарқли ўлароқ даромад фойдаланишга боғлиқ ҳолда ўзгармайдиган автотранспорт эгаларига солинадиган солиқ ўрнига жорий этилди.

ГТЁ (GTZ)нинг “Халқаро ёқилғи нархлари” нашрининг маълумотида кўра, Ўзбекистон бензин солиғи жуда юқори бўлган мамлакат ҳисобланади, солиқ чакана нарх таркибида бир литрга 135 АҚШ центини ташкил қилади. Аксинча, дизель ёқилғининг нархи халқаро нарх-наво билан таққослаганда паст бўлиб 2008 йил ноябрининг ўрталарида 75 АҚШ центини ташкил қилган эди. Этилланган ёқилғини ишлатмасликка ҳаракат қилинган бир пайтда ундан ҳамон бир оз миқдорда фойдаланиляпти.

Бензин устига қўйиладиган акциз солиқ 2009 йилда 40 фоиз (ёки тоннага 281.000–221.000 сўмдан кам бўлмаган миқдорда) эди, айна пайтда дизель ёқилғи солиғи 34 фоиз (ёки тоннага 38.000 сўм) эди. Бензин тоннасига 2009 йилда 281.000дан 221.000 сўмгача ставкаларда солиқ солинган бўлса, дизель ёқилғи солиғи 130.000 сўм эди. Керосинга 9 фоиз ставкасида солиқ солинади.

Импорт қилинган транспорт воситалар учуе акциз солиғи эски моделлар учун юқорироқ бўлиб, автомобиллар паркини янгилашни рағбатлантиради. Одатда, ишлатилган транспорт воситаларига нисбатан қарши омил двигатель ҳажмининг бир куб сантиметри учун 3 АҚШ долларига тенг. Ҳар ҳолда, ҳам янги, ҳам ишлатилган транспорт воситаларига қўлланиладиган ставкалар ички маҳсулотни муҳофаза қилиш мақсадида юқори белгиланган (баъзи ҳолларда 70 фоизгача). Шунингдек импорт транспорт воситаларидан бож ҳам ундирилади, ишлатилган транспорт воситаларига нисбатан двигатель ҳажмининг бир куб сантиметри учун кўшимча 1,2 АҚШ доллари ундирилади. Йўл жамғармаси бошқа мамлакатлардан кириб келаётган ва транзит ва мамлакат фуқаролари сотиб олган транспорт воситаларидан тўловларни кирим қилади, аммо бу тушум атроф-муҳит мақсадларида ишлатилмайди.

Коммунал хизматлар

Қишлоқ ерларда ва кичик шаҳарчаларда соғлиқ учун хавфсиз сув ва канализациядан фойдаланиш имконияти чекланганича қолмоқда. Оқава сувни қайта ишлаш одатда шаҳарларда амалга оширилади, аммо қишлоқ аҳоли яшайдиган жойларга етиб бормаган. Осиё Тараққиёт Банкнинг маълумотида кўра оқава сувни қайта ишлаш иншоотлар хизматидан 40 фоизидан кам аҳоли фойдаланади. Хусусан, қишлоқ жойлар аҳолисининг бешдан бири соғлиқ учун хавфсиз ичимлик сувидан фойдаланмайди. Умуман, сув билан таъминлаш ва канализация хизмати хароб ёки етишмайдиган инфратузилма туфайли ночор аҳволда. Бу юқори сарф ва катта миқдорда сув ҳисобга олинмасликка олиб келади.

Тошкентдаги бизнес маркази

Аҳоли яшайдиган жойлар чиқиндиларни йиғиш ва чиқариш ҳокимиятлар зиммасига юқланган, ваҳоланки ҳокимиятларга тегишли сув корхоналари оқова сувни қайта ишлаш ҳақини уй жой хўжаликлари ва корхоналар учун ошириб бормоқдалар. Харажатларни қоплаш ва тўлашдан бўйин товлаш муаммолари хусусий секторнинг иштирок этишига халақит бермоқда. Бирок, вилоятлар орасида сезиларли фарқ бўлса ҳам тарифлар кўпроқ сарфни акс эттирадиган бўлган. Маблағ етишмаслиги одатда маҳаллий бюджет ҳисобидан қопланади. Гарчи коммунал таъминотчиларнинг молиявий аҳволи яхшиланган бўлса ҳам, инфратузилмани модернизация қилиш учун етарли ресурс жамлаш муаммолигича қоляпти. Ушбу тармоқ халқаро ёрдамдан фойда кўрди (5.8-бўлим). Давлат сиёсатида ушбу хизматларни кўрсатишда давлат хусусий ҳамкорлик орқали хусусий секторнинг иштироки ошиб бориши назарда тутилган. Бухоро ва Самарқандда сув ресурсларидан фойдаланишда давлат хусусий ҳамкорлик тажрибаси бор, аммо яққол натижалар йўқ. Умуман, сувни тежашга қаратилган рағбатлар тарифлар қиймати ва ўлчов асбоблари билан жиҳозлаш чекланганлиги туфайли етарли даражада таъсирли бўлмади. Асосий маблағларнинг аксарият қисми грант бўлмаган (кредит ёки ҳиссадорлик) асосда таъминланиши сарфни қоплаш сари ҳаракатни давом эттиришни тақозо қилади. Жорий тариф тизимида риоя қилишни таъминлаш механизми кучли эмас ҳамда вақтида тўлайдиганларни тариф режалари орқали рағбатлантириш мавжуд эмас. Юқорида тарифлар бирга истеъмолчиларга кўрсатиладиган хизматларнинг сифати ошириб борилиши керак.

Саноат ва маиший чиқиндиларни тасарруф қилиш Ўзбекистон юзланиб турган асосий экологик муаммолардан биридир. 2007 йилда Сенатнинг Аграр ва сув хўжалиги масалалари ва атроф-муҳит қўмитаси 2008–2017 йилларга мўлжалланган Чиқиндиларни чиқариш миллий стратегия ва ҳаракат режаси лойиҳасини тасдиқлади (1-боб). Чиқиндини йиғиштириш ҳақи паст бўлиб йиғиш транспорт воситаларининг эскириб қолган паркини янгилашга етарли маблағни таъминламайди. Ифлослаш бадали тўловлари тизими саноат чиқиндиларини чиқариш эвазига корхоналардан даромат кўриш имконини берган бир пайтда маиший чиқиндига келганда вазият ўзгачадир. Риоя қилишни таъминлаш механизмлари қатъий эмас, бу эса риоя қилишга кучли рағбат яратмайди ва чиқиндиларни чиқариш борасида иқтисодий воситаларнинг қўллаш миқёсини чеклайди. Чиқиндиларга тегишли статистика маълумоти етарли эмас, бу эса самарали стратегияларни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Махсулот учун тўлов тизими ҳам мавжуд эмас, бундай тизим қайта ишлашни рағбатлантирган ёки чиқиндини қайта ишлаш корхоналарига маблағ жамлаш имконини берган бўлар эди.

5.4 Экологик жамғармалар

Мақсадли маблағ ажратиш молиялашни атроф-муҳит эҳтиёжларига йўналтириш ва атроф-муҳит сиёсатини ресурслар учун рақобатлашувчи талаблардан ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун давлат ва маҳаллий даражадаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш жамғармаларни ташкил қилишга замир яратади.

Атроф-муҳит жамғармалари тизими Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси ва 14 маҳаллий жамғармалардан иборат. 2008 йилда 40 фоизга яқин тушум Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан йиғилди. Турли даражалардаги жамғармаларни ТМДҚ, вазирликларнинг тегишли ҳудудий ташкилотлари ва илмий муассасалар вакилларида иборат кенгашлар бошқаради.

Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари мақоми тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил қарори жамғармаларни ташкил қилиш асосий қоидалари, даромад манбалари ва рухсат этилган сарфлар турларини белгилаб беради. Биринчи АХШдан кейинги давр мобайнида 2003 ва 2004 йилларда атроф-муҳит жамғармаларининг тизимга кирим қилинадиган турли даромадларнинг нисбатига тегишли кўшимча ва ўзгартиришлар киритилди (5.1-бўлим). Охириги ислохотга (2004 йил Вазирлар Маҳкамасининг Вазирликлар ва идораларнинг бюджетдан ташқари жамғармаларига ажратмаларни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори) ва 2004 йил Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисидаги қарорига кўра, ифлослаш бадал тўловлари, атроф-муҳитга зарар етказганлик учун товон ва атроф-муҳит соҳасидаги (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва ов қилишга тегишли ҳужжатлар истисноси билан) қонун ҳужжатларини бузганлик учун жарима ва атроф-муҳит инспекторлари фаолиятидан келиб чиққан жарима тўловларининг 50 фоизи маҳаллий жамғармаларда қолади. Бунга кўшимча равишда, маҳаллий жамғармаларнинг даромадлари атроф-муҳит борасида чора-тадбирлар ўтказадиган корхоналарда ҳиссадорлик даромади ва кўнгилли бадаллар ҳам киритилган. Даромаднинг асосий қисми ифлослаш бадали тўловидан тушади (2008 йилда 80 фоизга яқин эди), жарималар иккинчи ўринда.

Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси ҳисобига тушадиган даромад маҳаллий жамғармалар даромадларининг 25 фоизи, корхоналарда иштирок этишдан тушган даромад, кўнгилли ҳиссалар ва ноширлик фаолияти даромадидан иборат. Бунинг устига, 2004 йил ислохотига кўра, у марказий атроф-муҳит инспекторларининг ҳаракати натижасида солинган ва ундирилган атроф-муҳитга зарар етказганлик учун жарима ва даъво маблағларидан 50 фоизни олади. Амалда маҳаллий жамғармалардан ўтказмалар Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармасининг жами маблағини ташкил қилади (Жадвал 5.4).

Жадвал 5.4: Атроф-муҳит жамғармалари, даромад ва харажатлар, миллион сўмда, 2001–2007

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Жами даромад	256.9	407.6	782.0	2,019.3	1,208.7	1,448.1	1,978.7
Маҳаллий (ўтказмалардан ташқари)	192.8	304.1	593.6	1,582.3	906.7	1,090.8	1,549.4
Миллий	64.0	103.6	188.4	437.0	302.0	357.3	429.3
Жами сарф	239.8	387.2	644.6	1,693.1	1,395.3	1,622.8	1,955.0
Маҳаллий (ўтказмалардан ташқари)	176.2	294.5	514.0	1,424.2	884.0	1,234.5	1,577.5
Миллий	63.6	92.7	130.6	268.9	511.3	388.3	377.4

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Жамғармалар томонидан атроф-муҳит соҳасида қилинган сарф жумладан инфратузилма жиҳозлари, атроф-муҳитга етказилган зарарни бартараф этиш ва муҳофазаланган табиий ҳудудларни ривожлантириш сарфларидан иборат. Бунга кўшимча равишда илмий изланиш ишлар ва атроф-муҳит органларининг фаолиятини моддий-техникавий қўллаб-қувватлаш ҳам киради. Жамғармалар ресурсларидан ходимлар ва бошқа ҳамкорларга мукофот (даромаднинг 15 фоизи доирасида) тўланади ва атроф-муҳит инспекторлари мажбурий суғурта қилинади. Жамғармалар корхоналар сармоясида ҳиссага

эга бўлишлари ва улар олган кредитларни қайтаришда иштирок этишлари мумкин. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси халқаро ҳамкорликда ҳам иштирок этади (Жадваллар 5.5 ва 5.6).

Жадвал 5.5: Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғарма сарфининг фоизи, 2001–2007

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Сарфлар	100	100	100	100	100	100	100
Экология чоралари	38.3	38.2	59.4	75.2	67.2	64.5	55.6
Ўқитиш	3.2	1.1	2.7	1.0	0.6	1.6	1.4
Нашрлар	4.7	10.0	4.9	4.5	0.4	0.2	3.7
Мукофот	10.4	11.0	14.3	11.2	5.8	12.7	15.9
Бошқа	43.4	39.7	18.7	8.2	26.0	21.0	23.5

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Жадвал 5.6: Маҳаллий атроф-муҳит жамғармалари сарфларининг фоизи, 2004–2008

	2004	2005	2006	2007	2008
Харажатлар (трансферлардан ташқари)	100	100	100	100	100
Қурилиш, техник ускуналар, атроф муҳит инфратузилмасини қайта қуриш ва таъмирлаш	12.2	6.8	9.3	4.8	3.2
Тадқиқотлар ва техник иқтисодий изланишлар	1.6	1.6	3.7	1.5	7.5
Худудий ишлар	1.2	2.9	3.3	3.6	0.0
Кўшимча молиялаштириш	20.0	24.2	23.9	24.9	29.7
Ривожлантиш учун материаллар ва техник асос	29.7	30.2	29.0	25.4	22.0
Малака ошириш	0.5	1.2	0.5	0.8	0.6
Мукофотлар	17.6	18.3	17.1	17.5	19.8
Бошқа	17.3	14.9	13.3	21.5	17.2

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Харажат республика миқёсида Вазирлар Маҳкамаси, қуйроқ худудий даражаларда тегишли ижроия органлари тасдиқлаган йиллик дастурга асосан амалга оширилади. Сарфланмаган маблағ кейинги йил бюджетнинг харажат қисмига ўтказилади. Жамғармалар вақтинча молиявий фойдани банк депозити шаклида инвестиция қилади, аммо кредит олмайди. 5.2-бўлимда айтилгандек, ойлик бўнак тўловларнинг жорий этилиши молиявий режалаштиришни осонлаштирди.

Ҳар йили Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси молиялаш таклифларини оммавий ахборот воситаларида жойлаштирилади ва ҳукумат органлари орасида тарқатади. Биринчи танловни ТМДҚнинг Илмий-техника кенгаши ва ТМДҚнинг коллегияси ўтказиши, улар лозим бўлганда ташқи консалтингга мурожаат қилиши мумкин. Танлаб олинган лойиҳалар сўнг Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармасининг кенгаши томонидан кўриб чиқилади, у даромад истиқболи асосида қайси лойиҳаларни молиялаш имкони бўлиши мумкинлигини белгилайди. Ушбу чамалар асосида, хусусан маҳаллий жамғармалар билан ҳамкорлик орқали молиялашнинг қўшимча манбалари изланади. Барча амалга ошириб бўладиган лойиҳалар киритилган якуний дастур Вазирлар Маҳкамаси томонидан кўриб чиқиш учун тайёрланади, бунда таклифлар атроф-муҳит соҳасидаги чора-тадбирларга мувофиқ эканлиги таъминланади.

Лойиҳаларнинг бажарилиши ҳафталик ҳисоботлар орқали кузатиб турилади, уларни чоракли ҳисоботларга бирлаштириб Молия вазирлиги ва Вазирлар Маҳкамасига кўриб чиқиш учун тақдим этилади. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси раҳбарлигида фаолият кўрсатадиган маҳаллий жамғармалар фаолияти ҳам ушбу ҳисоботларга киритилади. Маҳаллий жамғармалар устидан назорат борасида атроф-муҳитга тегишли амалий чоралар харажатлари жами харажатнинг 40 фоизидан кам эмаслиги таъминланади.

Атроф-муҳит жамғармаларга кирим қилинадиган ресурслар ифлослаш учун бадаллар динамикаси билан узвий боғлиқдир. 5.2-бўлимда ёритилган турли ислохотлар натижасида ушбу даромад ошгани туфайли жамғармаларда харажатларни ошириш учун етарли маблағ тўпланди. Атроф-муҳит жамғармалари

атроф-муҳит борасида режалаштирилган чора-тадбирларни молиялашда муҳим аҳамият касб этиб келди. 1999 йилдан 2005 йилгача Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси Табиатни муҳофаза қилиш миллий фонди зарур ресурсларнинг 4дан 6 фоизигача қисмини етказиб бериши куталган эди. Амалда, бошқа манбалардан маблағ етарли бўлмагани туфайли ҳақиқий улуш 12-14 фоизни ташкил қилди. 2008 йилдан 2012 йилгача ҳисса 14-16 фоиз миқдорда бўлиши назарда тутилган. Кўпроқ маблағ ажратилиши Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғарманинг молиявий аҳволи яхшиларганини кўрсатади.

Атроф-муҳит жамғармаларининг молиявий аҳволи яхшиланиши атроф-муҳит борасида харажатларни молиялашда ортиб бораётган роль ўйнашга имкон яратди. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси маҳаллий жамғармалар фаолиятини яқиндан назорат қилиш имконига эга. Бироқ, жамғармалар фаолият кўрсатаётган институциявий тузилма ва дастурий шароитни Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ)нинг Бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги экологик жамғармалар учун Санкт-Петербург йўриқномасига мувофиқ ўзгартириб бўлмайди. Жамғармаларни бошқарувчи кенгашларнинг, айниқса молияланиши мўлжалланган лойиҳаларни танлаб олиш билан боғлиқ қарорларини қабул қилишга тегишли аниқ таърифланган ва кенг жамоатчиликка етказилган мезонлар мавжуд эмас. Манфаатдор тарафлар қарор қабул қилиш жараёнига таъсир қилиш имкониятлари яққол жорий этилмаган. Потенциал даъвогарлар лойиҳалар қабул қилиниши мезонлари билан танишиш имкониятига эга эмаслар ҳамда атроф-муҳит соҳасидаги устун вазифалар билан боғланиш доим ҳам аниқ белгиланмаган.

5.5 Атроф-муҳитга боғлиқ харажатларнинг асосий тенденциялари

Атроф-муҳит соҳасидаги сарфлар давлат органлари сарфлари, ички хўжалик юритувчи субъектлар, хорижий компаниялар ва донор ташкилотлар сарфларидан иборат. Гарчи маълумот тарқатилиши чекланган бўлса-да, Статистика давлат кўмитаси режали равишда сарфлар тўғрисида маълумот тўплайди. Мавжуд ҳисобот тизимида ахборот ҳам талаб қондаси асосида: сарф қилган субъект тўғрисида маълумот, ҳам молиялаш қондаси асосида: сарфни қоплаган субъект тўғрисида маълумот тўпланади. Бироқ, ИХРТ фикрига кўра, ушбу тартиб Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фаолияти ва харажати таснифига тўла мос эмас. 2006 йилдан бошлаб кичик (100 кам ходим) корхоналарга тегишли ахборот тўплана бошланган. Хонадонларнинг атроф-муҳит сарфлари тўғрисида ахборот йўқ.

Жами атроф-муҳит соҳасидаги сарф ҳам абсолют рақамларда, ҳам солиштирма маънода паст. Бироқ, охириги йилларда кескин ўсиш кузатилмоқда (5.7-жадвал). 2007 йилда жами атроф-муҳит сарфлари 189 миллион АҚШ долларини ташкил қилди, бу 2001 йилдаги миқдордан қарийб 3 баробар кўп. 2003 йилда кузатилган кескин ўсиш маиший ва саноат оқова сувни тозалаш маҳаллий иншоотларни таъмирлаш мақсадида фавкулудда аралашув туфайли юз берди. Ушбу бир маротабалик ходисадан сўнг атроф-муҳит соҳасидаги сарфлар 2004-2007 йиллар мобайнида ЯИМнинг ўртача 0,85 фоизини ташкил қилди. Охириги йилларда ҳавони муҳофаза қилиш учун сарф энг катта сарф тоифаси бўлиб қолди, унинг ҳиссаси 2005–2007 йилларда жами сарфнинг қарийб ярмини ташкил қилди. Бундай устунликнинг сабаби ушбу муҳитнинг жами атроф-муҳитга инвестициялар аҳамияти ортишидадир, 2006–2008 йиллар жамининг 80 фоизидан ортиғи ҳавога тўғри келди. Бу сувни муҳофаза қилишга берилган эътиборнинг кескин пасайиб кетишидан яққол ажралиб туради, 2006–2008 йилларда у жами сарфнинг 5,8 фоизини ташкил қилди, ваҳоланки 2001–2005 йилларда унинг ҳиссаси 27,4 фоизни ташкил қилган эди.

Атроф-муҳитга инвестицияларда аниқ тенденция кузатилмайди, ҳолбуки у 2007 йилда жами сарфнинг 22 фоизини ташкил қилди. Бу 2001–2007 йиллар мобайнидаги ўртачага мос, аммо йилдан-йилга рақамлар орасида фарқ катта, чунки инвестицияларнинг нотекислиги туфайли қатор инвестициялар ҳажмида бир мунча беқарорлик кузатилади. 2008 йилда атроф-муҳитга инвестициялар мамлакат иқтисодиётига киритилган жами инвестицияларнинг 1,1 фоизини ташкил қилди. Бу рақам Европанинг кўпроқ ривожланган мамлакатларида кузатиладигандан камроқ, аммо Қозоғистонда 2002–2005 йилларда 0,3 фоиз қайд қилинган минтақа контекстида нисбатан юқори кўрсаткич.

5.6 Давлат харажатлари

ИХРТга кўра, 2000–2005 йиллар мобайнида давлат манбалардан атроф-муҳит учун сарф ушбу даврдаги жамининг 30 фоизини ташкил қилди. Бу чамалаш корхоналар атроф-муҳит муҳофазасига сезиларли хисса қўшганидан далолат беради, бу ТМДҚ тақдим этган 1994–2007 йиллар даврида корхоналар атроф-муҳит сарфлари жами харажатларнинг 69-84 фоизини ташкил қилди, деган ахборот билан мос.

ТМДҚдан ташқари, бир қатор давлат органлари атроф-муҳит борасида сарфларни кўратади. Молия вазирлиги веб-сайтида эълон қилингандек, бюджетга кўра атроф-муҳит мақсадларидаги сарф алоҳида харажат моддаси ҳисобланмайди, чунки сарфларнинг ҳукумат вазифалари бўйича тўлиқ таснифи ишлаб чиқилмаган. ТМДҚнинг 2004 ва 2005 йилда тегишли равишда 891,5 миллион ва 1.159 миллион сўм миқдордаги жорий харажатлари (асосан, иш ҳақи) бўйича тафсилотлари бор. Иккинчи рақам 2005 йилдаги жами бюджет харажатининг 0,03 фоизига тенг (бюджетдан ташқари сарфлар бундан мустасно). Капитал харажатлар ушбу бюджет моддаси ҳисобидан амалга оширилмайди. ТМДҚ атроф-муҳит жамғармалари тизимини назорат қилади, бу 5.4-бўлимда муҳокама қилинган эди. 2002 йилдан 2007 йилгача ушбу жамғармалар молиялаган атроф-муҳит чора-тадбирлар атроф-муҳит капитал сарфининг ўртача 2,7 фоизига тенг эди.

Жадвал 5.7: Атроф-муҳит соҳасидаги сарф, 2001–2008

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Жами, миллион сўм	28,147.3	33,491.5	155,294.3	101,435.9	112,594.8	200,613.3	239,373.8	..
Жами, миллион АҚШ доллари	66.5	43.4	159.9	99.5	101.1	164.5	189.4	..
Жорий, миллион сўм	16,612.4	24,117.0	146,536.5	86,560.0	100,375.2	131,967.8	186,767.5	..
Капитал, миллион сўм	11,534.9	9,374.5	8,757.8	14,875.9	12,219.6	68,645.5	52,606.3	96,710.3
ЯИМ фонзи								
Жами	0.57	0.45	1.61	0.83	0.74	0.97	0.85	..
Жорий	0.34	0.32	1.52	0.71	0.66	0.64	0.66	..
Капитал	0.23	0.13	0.09	0.12	0.08	0.33	0.19	0.26
Таркиби								
Жами	100	100	100	100	100	100	100	..
Сув	39.47	47.07	84.62	59.84	40.03	30.63	37.23	..
Ҳаво	24.75	27.30	7.00	25.60	44.47	55.56	47.35	..
Ер	35.20	24.02	7.10	10.80	12.53	12.43	12.89	..
Биохилма-хиллик	0.56	0.87	1.21	3.73	2.07	1.07	1.61	..
Жорий	100	100	100	100	100	100	100	..
Сув	50.13	52.79	88.08	64.27	42.48	43.70	46.07	..
Ҳаво	37.37	32.89	6.39	22.60	44.94	38.20	39.08	..
Ер	12.24	14.06	4.46	11.19	10.28	16.46	13.06	..
Биохилма-хиллик	0.26	0.26	1.07	1.94	2.30	1.63	1.79	..
Капитал								
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100
Сув	24.11	32.34	26.75	34.08	19.94	5.51	5.87	5.91
Ҳаво	6.57	12.92	17.12	43.05	40.64	88.92	76.71	76.42
Ер	58.03	15.04	13.32	8.52	10.98	2.12	1.10	0.96
Минерал ресурслар	10.24	34.62	37.92	0.00	20.03	2.56	12.89	16.17
Бошқа	1.05	5.07	4.90	14.35	8.41	0.89	3.43	0.54

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Ҳазначилик тизимининг жорий этилиши билан умуман бюджет жараёнининг транспарентлиги ошди ва ҳисобот яхшиланди. Бироқ, атроф-муҳит жамғармалари ушбу тизимдан ташқарида қолди. Ўрта муддатли бюджет мўлжаллари 2005 кейин ишлаб чиқилди, унда молиявий режалаштиришнинг умумий рамакалари белгиланган. Бироқ, ушбу режалаштиришда атроф-муҳит борасидаги устун вазифаларни кўриш қийин. Фаровонликни ошириш стратегиясида натижага асосланган бюджетлаш ва сарф самарадорлигини аниқлаш учун бажариш сифатига асосланган кўрсаткичларни устун вазифа сифатига

белгиланади. Ушбу ҳаракатда шу пайтгача эътибор саломатлик ва таълим каби энг йирик сарфлар тоифасига қаратилган эди. Кўзланган мақсадлар ва мўлжаллар орасида мавжуд бир бирини қоплаш маъносида сарфларнинг самарадорлиги баҳолаш учун сарф ҳақида такомиллашган ҳисоботдан атроф-муҳит сиёсатини йўналтириш, аниқроғи, уларни иқтисодий ва секторлар бўйича сиёсатларга интеграллаш фойда кўрган бўлур эди.

ТМДҚ 2008–2012 йилларга мўлжалланган Табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурида назарда тутилган чора-тадбирлари таърифлаш, ташкил этиш ва бажариш учун мутасадди ҳисобланади. Дастурда таклиф этилган турли чоралар учун молиялаш манбалари белгиланади. Бироқ, бошқа вазирлик ва идоралар билан мувофиқлашув кенг миқёсда олиб борилмайди. Бу умумий қабул қилинган атроф-муҳит муаммоларини таърифлаш ва уларни ечиш учун керакли маблағли ажратишга ҳалақит беради. Дастур асосан дастур харажатининг қарийб 90 фоизини қоплайдиган йирик корхоналар амалга оширадиган қатор чора-тадбирлар негизида қурилади. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси молиялашнинг ишончли манбаи ҳисобланади (5.4-бўлим).

Дастур кўп йиллик бўлган бир пайтда, бюджет маблағлари йиллик асосда ажратилади. Бу Давлат инвестициялар дастури доирасида ажратиладиган маблағларига ҳам тегишли, бунини Иқтисодиёт вазирлиги ҳар йили тайёрлайди. 2008–2012 йиллар даврига мўлжалланган Табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурига Давлат инвестициялари дастури орқали молиялаш керак бўлган радиациядан тозалаш чора-тадбирлари киритилган, булар тўлалигича баҳоланмаган.

Фаровонликни ошириш стратегиясида атроф-муҳит соҳасидаги сарфнинг миқдори ва сифатига ижобий таъсир қилиши мумкин бўлган қатор ислохотлар назарда тутилган. Давлат сарфларини бошқариш муносабатидаги узоқ муддатли мақсадлар орасида сув билан таъминлаш, канализация ва атроф-муҳит соҳасидаги стратегик ривожланиш дастурлари ва лойиҳаларини мувофиқ равишда маблағ билан таъминлаш алоҳида таъкидланган. Ушбу устун вазифалар атроф-муҳит барқарорлиги, жумладан тоза ичимлик сувидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш ва хавфсиз канализацияни, таъминлаш билан боғлиқ Мингйиллик ривожланиш мақсадлари билан ҳамоҳанг.

5.7 Мамлакат корхоналарининг харажатлари

Юқорида айтилгандек, корхоналар мамлакат атроф-муҳит сарфларининг асосий қисмини кўтаради. Улар атроф-муҳит учун мақбул технологиялар киритганда солиқ имтиёзларидан фойдаланиши мумкин. Атроф-муҳит органлари сотиб олинаётган жаҳозлар лозим талабларга жавоб беришини таъминлаш мақсадида сертификация вазифаларини бажаради.

ТМДҚ бўлажак ҳаракат режалари атроф-муҳит соҳасидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлиши учун уларни йирик корхоналар билан муҳокама қилади. Кўриладиган чора-тадбирлар борасида эришилган келишувлар 2008–2012 йилларга мўлжалланган Табиатни муҳофаза қилиш дастурига киритилган. Атроф-муҳит жамғармалари фаолиятини тартибга соладиган қоидаларга биноан, корхоналарнинг атроф-муҳит учун қилган харажатлари ифлослаш учун бадал тўловларидан чегирилиши мумкин.

Атроф-муҳит борасидаги хизматлар бозори яхши ривожланмаган, чунки атроф-муҳит сарфларининг умумий ҳажми ва меъерий база бизнес учун кўп имконият яратмайди.

5.8 Чет эл бевосита инвестициялари ва донорлар харажатлари

Жами бевосита чет эл инвестициялар (БЧЭИ) Ўзбекистонда анча кам. Европа ривожланиш ва тикланиш банкининг маълумотига кўра 1989–2007 йиллар мобайнидаги жон бошига йиғма БЧЭИ атиги 77 АҚШ долларини ташкил қилди, бу эса ўтиш давридаги мамлакатлар орасида энг паст рақам. Бироқ, БЧЭИ охириги йилларда сезиларли даражада жадаллашди. 2007–2008 йиллардаги инвестициялар, чамаларга кўра, 1995–2006 йилларда киритилган жамидан 30 фоиз юқори. Чет эл инвестициялари жалб қилинган баъзи тармоқлар, масалан энергетика, атроф-муҳитга сезиларли таъсир кўрсатади.

Чет эл донорлари атроф-муҳитга бевосита ёки билвосита таъсири бўлган бир қатор лойиҳаларда иштирок этдилар. ИХРТнинг ҳисоб китобига кўра, 2001–2005 йилларда донор ва халқаро молия

институтларнинг атроф-муҳит соҳасидаги ёрдамнинг 7 фоизи Ўзбекистонга тўғри келди, ёки бу Ўзбекистоннинг ўша даврдаги ЯИМнинг қарийб 0,4 фоизи демакдир. ИХРТнинг статистика кўчирмаларига қараганда, донорларнинг умумий атроф-муҳит муҳофазасини икки томонлама ва кўп томонлама молиялаши миқдори 2000–2007 йилларда мажбуриятлар асосида 44,7 миллион АҚШ доллари етди (5.8-жадвал). Ушбу жами миқдорнинг катта қисми 2002 йилда Швейцария томонидан Бухоро ва Самарқандда сув таъминоти учун ҳомийлик ёрдами (10,1 миллион АҚШ доллари) ва Америка Қўшма Штатларининг 18 миллион АҚШ доллари қийматидаги Атроф-муҳитни Бошқариш дастури ҳисобига тўғри келади. Тўлаш асосида, ўша даврнинг ўзида, маблағ қиймати жами 37,5 миллион АҚШ доллари эди. Ушбу давр мобайнида тўланган сув таъминоти ва канализация грантлари 27,1 миллион АҚШ доллари миқдorigа етди.

Жадвал 5.8: Чет эл ёрдами, умумий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, миллион АҚШ долларида, 2000–2007

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Ажратилган								
Жами	0.13	1.00	33.59	5.24	0.60	3.15	0.41	0.57
РЁҚ* мамлакатлари	0.13	1.00	33.59	5.24	0.03	2.93	0.23	0.19
Кўп томонлама	0.57	0.22	0.18	0.38
Бажарилган								
Жами	2.62	10.52	16.18	2.30	4.56	1.35
РЁҚ* мамлакатлари	2.62	10.52	15.61	2.06	4.29	0.97
Кўп томонлама	0.57	0.25	0.27	0.38

Манба: ИХТТ. Стастика маълумотлари қисқартмалар, веб-сайтдан 2009 йилда олинган.
Изоҳ: *Ривожланишга Ёрдам Кўмитаси.

Халқаро ташкилотлар атроф-муҳитга таъсири бор лойиҳаларни маблағ ва техник ёрдам билан таъминладилар. 2008 йилнинг охирида Осиё Тараққиёт Банки мамлакатдаги шу пайтгача энг йирик лойиҳасини тасдиқлади, лойиҳа сув ресурсларини бошқаришга тегишли бўлиб унинг доирасида 100 миллион АҚШ доллари миқдорида кредит ва 1,2 миллион АҚШ долларли техник ёрдам грант назарда тутилган. Сувдан фойдаланиш ва сув билан таъминлаш, жумладан дренаж, суғориш ва сув-ботқок ерларни ривожлантириш лойиҳалар, ва Самарқанд ва Бухорода шаҳар сув хизматлари Жаҳон Банкнинг мамлакатдаги фаолияти диққат марказида бўлиб келди. Глобал экологик жамғарма доирасида жами миқдори 11,2 миллион АҚШ доллари тенг 11 миллий лойиҳа шу пайтгача тасдиқланиб, ушбу миқдорнинг учдан бирдан ортиғи босқичма-босқич озонни емирадиган моддаларни фойдаланишдан чиқаришга қаратилган.

Биринчи миллий кенг қамровли кам таъминланганликни қисқартириш стратегияси (Фаровонликни ошириш стратегияси)ни ишлаб чиқилиши ҳаракатларни донорлар билан миллий устун вазифаларга мос равишда мувофиқлаштиришга яхшироқ замин яратиб берди.

5.9 Хулоса ва тавсиялар

Биринчи АҚШ амалга оширилган пайтдан бери бир қатор соҳаларда муайян ижобий ўзгаришлар юз берди. Ифлослаш бадаллари режими қатъийлаштирилди ва атроф-муҳит жамғармалари тасарруфидаги ресурслар ортди. “Яшил солиқлар” томон силжиш рўй берди, даромад (фойда) солиқлари ставкалари пасайтирилиб табиий ресурслар солиқлари ставкалари ошириб борилди. Тарифлар кўпроқ сарф-харажатни акс эттирадиган бўлган ва тўламаслик вазияти яшиланди. Фаровонликни ошириш стратегиясида атроф-муҳитни бошқариш, хусусан сув билан таъминлаш ва канализацияга сарфлаш устун вазифалар қаторида тан олинди. Мамлакатдаги бюджет ислохотидаги умумий ижобий ўзгаришлар фониди атроф-муҳит учун сарф-харажат шароити яшиланди.

Эмиссия бадаллари тўлови тизими давлатнинг атроф-муҳит учун қилган сарфини молиялашда муҳим аҳамият касб этади ва эмиссия ва чиқинди чиқаришни қисқартишни рағбатлантиради. Ушбу икки киррали роль (даромад келтириш ва хатти-ҳаракатни ўзгартириш) тўловларга қатъий риоя қилиш ва

нарх-наво ошиши билан ставкаларни қайта кўриб чиқишга боғлиқ. Ҳозирги асослар бундай шароитни таъминламайди. Индекслаш фақат хусусий бир ҳоллар учун амалга оширилади. Атроф-муҳит инспекторлари зиммасига тўловларни йиғиб олиш юкланиши уларни асосий вазифаларидан чалғитади, маъмурий ҳаражатларни юзага келтиради ва риоя этишни таъминлашни заифлаштиради. Солиқларни ундириш жорий вазифалари қаторида тўловлар вақтида амалга оширилишини таъминлашда солиқ органларининг имкониятлари юқорирак.

Тавсия 5.1:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлиги:

- (a) *Атроф-муҳитни ифлослаш бадаллари ставкаларини қайта кўриб чиқиш механизмини белгилашлари;*
- (b) *Сони камроқ ифлословчи моддаларга диққатни қаратиб, хатти-ҳаракатни ўзгартиришга қучлироқ рағбатлар яратиши ва ифлослаш бадаллари тўлови тизимини соддалаштириши лозим.*

Бюжет ташкилотлари ва коммунал хизмат корхоналари учун жорий этилган истиснолар ифлослаш бадаллари тизимининг даромад келтириши ва хатти-ҳаракатни ўзгартиришга рағбатлар яратиш муносабатидаги самарадорлиги путур этказди. Атроф-муҳит нуқтаи назаридан тартибга солувчи қоидалар “ифлословчи тўлайди” тамойилига қатъий риоя қилиб ва заиф рағбатлар туфайли бузилмай бир хил татбиқ қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Агар молиявий юк баъзи ташкилотлар учун ҳаддан ташқари оғир бўлса, бюджетдан бевосита молиялаш таъминланиши мумкин.

Тавсия 5.2:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлиги билан биргаликда қарор қабул қилишни осонлаштириши мақсадида бюджет ташкилотлари ва корхоналар учун жорий этилган истисноларни миқдорий ифода этишлари ва самарадорлигини баҳолаши лозим.

Атроф-муҳит жамғармалари тизими атроф-муҳит мақсадларида молиялашнинг ишончли манбаси эканлиги исботланди. Бироқ, транспарентлик, методология ишларига кўпроқ эътибор бериш ва сиёсат таҳлилини яхшилаш орқали самарадорликни ошатиш мумкин бўлур эди. Бу эса ҳам донорлар жамоасидан, ҳам умумий бюджет молиялашдан қўшимча ресурсларни жалб қилишга ижобий таъсир кўрсатган бўлур эди.

Тавсия 5.3:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Вазирлар Маҳкамаси:

- (a) *Бошқарув кенгашларда қарор қабул қилиш учун қарор қабул қилиш қоидаларини такомиллаштириш;*
- (b) *Молиялаш учун лойиҳаларни танлаб олиш ва уларнинг самарадорлигини баҳолаш методологиясини такомиллаштириш ва бу ахборотдан жамоатчилик фойдаланиши имкониятини яратиш;*
- (c) *Жамғармалар фаолияти тўғрисида молиявий фаолияти ва сиёсат мақсадларига эришишга кўрсатилган таъсир тафсилотлари берилган йиллик ҳисоботларни эълон қилиш йўли билан атроф-муҳит жамғармалари бошқарув кенгашлари фаолиятининг транспарентлиги ва самарадорлигини ошириши лозим.*

Гарчи маҳсулот тўловларини қўллаш осон бўлса-да, улар кенг татбиқ этилмайди. Улар мавжуд бир қатор иқтисодий воситаларга фойдали қўшимча бўлар эди ва яққол равишда мураккаблигича қолаётган ва сезиларли мониторинг ҳаражати бор ифлослаш бадаллари тизimini соддалаштиришга ҳисса қўлган бўлар эди.

Тавсия 5.4:

Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда:

- (a) *Ифлослаш бадалларининг баъзиларини маҳсулот тўлови билан алмаштириши имкониятини кўриб чиқиши;*
- (b) *Атроф-муҳит учун зарарли маҳсулот нархини солиқ орқали оширадиган меъерий ҳужжатлар лойиҳасини ишлаб чиқиши ва шу йўл билан олинган даромадни атроф-муҳит мақсадларига ажратиши лозим.*

***III-ҚИСМ: ЭКОЛОГИК ТАШВИШЛИ
МАСАЛАЛАРНИ ИҚТИСОДИЁТ
ТАРМОҚЛАРИГА ЖОРИЙ ЭТИШ ВА БАРҚАРОР
РИВОЖЛАНИШНИ ТАРҒИБ ҚИЛИШ***

6-боб**СУВ РЕСУРСЛАРИНИ БАРҚАРОР БОШҚАРИШ ВА МУҲОФАЗА ҚИЛИШ****6.1 Кириш**

Ўзбекистон ва унга қўшни мамлакатларнинг аксарияти Орол денгизининг ички дренаж бассейнида жойлашган бўлиб, трансчегаравий сув ресурсларини баҳам кўришади. Чучук сувнинг тақчиллиги ҳозирда энг катта экологик муаммо ҳисобланади ва келажақда муаммо бўлиб қолади, чунки сув ҳосилдорлиги паст шўрланган ерларни қишлоқ хўжалиги маҳсулотини олиш мақсадида суғориш учун ҳал қилувчи ресурс ҳисобланади. Дренаж коллекторлар сувини дарёларга оқизиш ва сув тозалаш тизимларининг самарасизлиги сув ресурслари сифати пасайишига ва сув шўрлиги ортиб боришига олиб келмоқда.

Сув ресурсларидан фойдаланиш жиҳатидан Ўзбекистоннинг табиий шароити анча ноқулай. Марказий Осиё гидрография тармоғида сув ҳавзалари ва ресурслар жуда нотекис жойлашган. Сув ресурсларининг фақат тахминан 10 фоизи мамлакатда ҳосил бўлиши туфайли Ўзбекистон қўшни мамлакатлардан оқиб кирадиган сувга юқори даражада боғлиқ. Экологик имкониятларни ҳисобга олмай сув ресурсларидан фойдаланиш ҳам сув сифати ёмонлашгани ва ичимлик суви билан таъминлашда танг вазиятга олиб келди.

Ўзбекистоннинг иккинчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АҲШ) пайтида бўлиб ўтган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2009 Бутунжаҳон сув куни мавзуи “Баҳам кўрилган сув – баҳам кўрилган имкониятлар” бўлиб унда қисман Орол денгизи бассейнида охириги ўн йилликларда сувдан фойдаланиш туфайли юз берган, нафақат Марказий Осиёда, балки дунёда энг ташвишли сув инкирозларидан бири, Орол денгизи фалокатига диққат жалб қилинди.

Орол денгизи фалокатининг сабаблари ва оқибатлари яхши маълум. Орол денгизининг қуриб бориши билан бирга бассейнда аҳоли орасида пайдо бўлган ёки ортиб бораётган даражада оммавийлашаётган турли касалликларга, қимматли қишлоқ хўжалик ерлари, транспорт йўллари ва турар жойларнинг деградациясига, ишсизлик, кам таъминланганлик ва миграцияга олиб келган кўп экологик, иқтисодий ва ижтимоий муаммолар вужудга келди.

6.2 Сув ресурслари

Орол денгизи ички дренаж бассейнида сув ресурслар ниҳоятда нотекис жойлашган ва турли ер усти оқим шаклланиши шароитлари билан белгиланади. Улар тоғли ҳудудларда қулай бўлиб чўл ва ярим чўл эгаллаган кенг текисликларда ноқулайдир.

Ер усти сув ресурсларининг энг кўп миқдори (90 фоизга яқин) қўшни мамлакатларнинг тоғли ҳудудларида ҳосил бўлади. Ички сув ресурслари қўл, ер ости сув ресурслари, дарёлар ва музликлар сув ресурсларидан иборат. Йирик ва кичик дарёлар, шунингдек ер ости суви Ўзбекистондаги қимматли сув ресурсларининг асосий тарқибий қисмлари ҳисобланади (6.1-жадвал).

Вахш ва Панж дарёлари қўшилиб ҳосил бўладиган Амударё ҳамда Норин ва Қорадарё ва Тошкент яқинида Чирчиқ дарёси қўшилиб, ҳосил бўладиган Сирдарё бош дарёлар ҳисобланади. Амударё бассейни Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшонларни камраб олади, аммо фақат Қашқадарё ва Шеробод дарёлари бутунлигича Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Бош дарёларга қўшимча Ўзбекистонда 17,7 мингдан ортиқ табиий сув оқимлари мавжуд. Сатҳи 700.000 га бўлган Амударё дельтаси табиий сув-ботқоқлик тизимини ташкил қилиб Орол денгизи инкирози туфайли сезиларли даражада ўзгарди.

Жадвал 6.1: Ҳозир мавжуд сув ресурсларининг тақсимоти, миллион м³

Дарё бассейни	Дарё			Ер ости суви	Захкаш коллектор фойдаланиш учун тавсия этилган	Мавжуд сув ресурслари
	Ўзак оқим	Кичик	Жами			
Сирдарё	10,490	9,425	19,915	1,590	2,600	24,105
Амударё	22,080	10,413	32,493	301	2,310	35,104
Ўзбекистон учун жами	32,570	19,838	52,408	1,891	4,910	59,209

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2008.

Ер усти суви

Орол денгизи ва унинг қирғоқ зонаси трансчегара сув оқимларининг йиллик миқдори билан таъминланади, бунда 14,5 км³/йил миқдордан кам бўлмаган лимит сув олинади. Бу миқдор Амударё учун 10 км³/йил миқдордан ва Сирдарё учун 4,5 км³/йил дан ташкил топган. Ушбу лимитларга риоя қилиш ҳар бир йилда мавжуд сув миқдори ва фойдаланувчилар томонидар сувдан оқилонга фойдаланишга қаратилган чора-тадбирланни амалга ошириш қобилиятига боғлиқ. Дельта ва қирғоқ экотизимларни зарардан муҳофаза қилиш мақсадида Ўзбекистон қирғоқ ва дельта ичи кўллар ва денгиз кўрфазларини ўрнини босувчи сунъий равишда бошқариладиган хавзалар тизимини яратишни ва ўрмон мелиорация чораларини режалаштирган. Ушбу мақсадда, мамлакатда мавжуд сувнинг ўртача 3,0 км³ йилда Амударёнинг қуйи оқимида Қизилжар тарафига оқизилиши мўлжалланган. Сув мавжудлигига қараб, оқизилган сув миқдори йилига 0,5 ва 4 км³/йил (2005 йил) орасида бўлди.

Ўзбекистонда тахминан 500 кўл бор. Улар асосан сатҳи 1 км² кичик сув хавзаларидир. Фақар 32 кўлнинг сатҳи 10 км²дан ортиқ. Тоқтоғул сув омборидан қишда сув чиқариб ташланиши туфайли Айдар - Арнасой кўл тизимининг сатҳи ортиб боришига олиб келди, энди у Ўзбекистон энг катта кўл ҳисобланади. Унинг сарҳи 3.600 км² ва сиғими 42 км³ бўлиб бу кўлда барча бошқа сув омборлардан кўп сув захираси сақланади. 2008 йилда у Биринчи ўринда сувда сузувчи қушларнинг яшаш муҳити сифатида халқаро аҳамиятга эга булган сув-ботқоқ муҳитлари тўғрисидаги Рамсар конвенцияси рўйхатига киритилди.

Сув омборлари Ўзбекистонда сув фойдаланиш тизимини эксплуатациясида муҳим аҳамият касб этади, улар ўзгарувчанлик (гидрология экстремал ҳолатлар)га мослашиш ва сур ресурсларини бошқашади кўшимча имконият берадилар. Ҳозирги пайтда мамлакатда фойдаланишда асосан суғориш мақсадларида ишлатиладиган 51 сув омбори бор. Ўзбекистоннинг энг йирик сув омборлари кўп мақсадли бўлиб асосан суғориш, электр энергия ишлаб чиқариш ва саноат мақсадларига мўлжалланган. Ушбу сув омборларнинг жами номинал сиғими 18,8 км³ бўлиб актив сиғими 14,8 км³га тенг. Ушбу инсон кўли билан яратилган сув-ботқоқ ер экотизимлардан балиқчилик учун фойдаланилади. Сув-ботқоқ ерлар экотизимлари муаммолари сув кириб келишининг беқарорлиги ва муҳофазаси ночорлигидан келиб чиқади. Натижада ушбу экотизимнинг табиий муҳити ва биохилма-хиллигини сақлаб қолиш учун имконият чекланган.

Ер ости суви

Ўзбекистонда чамаланган регионал сув захираси 18.455 миллион м³/йилга тенг. Жами амалда олинандиган сув миқдори 7.749 миллион м³/йилга тенг бўлиб бу чамаланган захиранинг тахминан 42 фоизини ташкил қилади (Жадвал 6.2).

Ўзбекистондаги жами табиий ер ости суви захиралари 24,35 км³ тенг, деб чамаланади. Ушбу миқдордан 20,79 км³ тўртламчи қатламда, 2,92 км³ юқори плиоцен-тўртламчи қатламда ва 0,46 км³ юқори юқори бўр қатламида жойлашган. Чучук ер ости суви асосан Фарғона водийсида (34,5 фоиз) ва Тошкент (25,7 фоиз), Самарқанд (18 фоиз), Сурхондарё (9 фоиз) ва Қашқадарё (5,5 фоиз) вилоятларида жамланган, қолгани эса шўртанг ёки шўр бўлиб уларни ишлатиш имконияти кам. Қолган ҳудудлардаги чучук сув жами 7 фоизни ташкил қилади.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг ер ости сув ресурслари қарийб кунига 64 миллион м³ таъминлаши мумкин. Ер ости сувини қазиб олиш билан шаклланиш орасидаги мувозанат марказлашган қазиб олиш ҳудудларда мониторинг қудуқлари орқати кузатиб борилади. Ер ости сувини олиш тенденцияси 2001 йилдаги кунига 13,45 миллион м³ дан 2008 йилдаги кунига 18,19 миллион м³ етиб борди, бунда 120 шахар ва туман марказлари қамраб олинди. Қайта ташкил қилиш ва янги автоматик жиҳозлат туфайли кузатув станциялар сони 40 фоизга 2001 йилда (1.850 дан 1.074гача) қисқартирилди.

Жадвал 6.2: Ер ости сув захиралари ва фойдаланиш, миллион м³/йил

Минтақа ер ости суви чамаланган захираси	18,455
Қазиб олиш учун тасдиқланган захира	7,796
Жами амалдаги қазиб олиш	7,749
Ички сув таъминоти	3,369
Саноат	715
Суғориш	2,156
Вертикал захқаш қудуқлари	1,349
Насос синови	120
Бошқа	40

Манба: CAWATERinfo, http://www.cawater-info.net/arak/groundwater_e.htm (2009 йил август ойида кўрилган)

Минтақа чамасида Марказий Осиё мамлакатларининг трансчегара сувли горизонтлари ҳам қамраб олинди. Гарчи тадқиқот тугалланмаган бўлса-да, 19 сувли горизонт икки ёки кўпроқ мамлакат учун чегара ёки баҳам кўрилган трансчегара, деб тан олинди. Улардан ўн иккитаси Ўзбекистон билан унинг кўшилари ўртасида. Трансчегара ер ости суви минтақада сезиларли аҳамиятга эга.

2001 йилдан бери ушбу 12 трансчегара сув горизонтини кузатиш тобора кўпроқ қизиқиш уйғотмоқда. Саноатнинг Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистондаги трансчегара ер ости суви захираларига таъсири 12 кузатув станциялар орқали кузатиб келинмоқда.

6.3 Сув сифати ва мониторинг

Атроф-муҳит шароити ва сув сероблиги орасидаги яқиндан алоқани назарда тутиб сув сифатини баҳолаш учун кўпгина миллий кўрсаткичлар ишлаб чиқилган. Сув захираларининг ҳолати, хўжаликнинг турли тармоқларида сув истеъмоли ҳажми, сув оқими тақчиллиги ва ер усти ва ер ости сув сифати ўзгариши моделларини баҳолаш учун йигирма бешта экологик кўрсаткич ва ўнта кичик кўрсаткич кўлланади.

Ер усти сув сифати

Ер усти сувининг ифлосланиши кенг тарқалган бўлиб ер ости, жумладан қудуқ сувининг сезиларли даражада ифлосланишига олиб келади. Сувнинг ифлосланиши касаллик (буйрак касалликлари, онкология ва ўткир инфекцияли касалликлар) кўрсаткичи ўсиб боришида муҳим роль ўйнапти ва катталар ва болалар ўлими кўрсаткичлари ўсиб боришига олиб келяпти. Антропоген таъсир тупроқ ифлосланиши (шўрланиш, токсик ифлосланиш, пестицидлар, ўғитларнинг қолдиқ миқдори ва оғир металллар билан ифлосланишга) ҳам олиб келмоқда ва инсонлар саломатлигига таъсир қилмоқди.

Мамлакат сув захираларининг ҳозирги сифати ўта қониқарсизлигича колмоқда. Дарёларнинг ўрта ва қуйи оқимларида минераллашув ва ифлосланишнинг энг юқори даражалари кузатилмоқда. Бу эса аҳолининг ҳаёти ва саломатлиги ва табиий муҳитни сақлаб қолиш учун жиддий таҳдид демакдир. Ифлосланган сув қишлоқ хўжалигидан (78 фоиз, саноат (18 фоиз) ва шахар хўжалиги (4 фоиз) секторларидан келади. Қишлоқ хўжалиги ер усти ва ер ости сувининг энг йирик ифлословчисидир.

Гарчи саноат оқавалари ҳажм жиҳатидан бир оз камроқ бўлса-да, улар токсиклик даражаси туфайли кўпроқ зарарли ва ҳавфли ҳисобланади.

Сув ифлосланиши индекси (СИИ) сув сифатини интеграллашган баҳолаш учун қўлланади. СИИда энг рухсат этилган концентрациянинг (РЭК) улушида ифодаланган олти гидрокимёвий индекснинг арифметик ўртачаси ҳисобланади. Ушбу индекслар – эриган кислород таркиби, кислородга биокимёвий талаб (КБТ) ва концентрацияси ўртачадан энг юқори бошқа ҳоҳлаган тўрт ифлословчи. СИИга кўра сув сифатининг етти, I дан бошлаб (жуда тоза, СИИ < 0,3) VII гача (ўта ифлос, СИИ > 10) синфи мавжуд.

Қишлоқ хўжалик кимёвий моддалар (нитрат, фосфат, пестицидлар)ни ҳаддан ташқари ишлатиш қишлоқ хўжалик ерларининг ва суғориладиган далалардан дренаж коллектор сувиға оқиб сув захираларининг интенсификациясига олиб келмоқда. Коллектор сувидаги концентрация уй хўжалиги суви/ичимлик суви учун РЭК қийматларидан 5-10 баробар юқори.

Бор ахборот таҳлили шуни кўрсатадики, барча сув учун СИИ охириги уч йилда бир оз ўзгариб сув сифатининг III (ўрта ифлосланган) синфига мос. Сув ҳавзаларининг бир мунчаси II сув тоифаси (тоза) синфига жавоб беради. Булар Чимён трактида оғир антропоген юкланиш туфайли турли йилларда II (тоза) синф билан III (ўрта ифлосланган) синф орасида бўлиб турган Чотқол, Угам, Оқтошсой, Қизилча ва Чимёнсойлардир.

Ер ости суви сифати

Ўзбекистоннинг шарқида мавжуд сув захирасининг 60 фоизи ер ости сувидир. Бир неча ҳудуддан ташқари бу сув Ўзбекистоннинг 2000 йилги давлат (O'z DST) 950 стандартида ичимлик сувиға қўйилган талабларига жавоб беради.

Мамлакатнинг ғарбий қисмида (Зарафшоннинг қуйи оқими ва Қашқадарё, Сирдарё, Амударё ва Марказий Қизилқум бассейни)да ер ости суви юқори даражада минераллашган ва қаттиқдир. Йирик дарёлар (Амударё ва суғориш каналлари) оқими бўлаб ҳосил бўлган, Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида ичимлик суви етказиб бериш учун ишлатилаётган ер ости чучук сув линзаларининг суви охириги 10-15 йил мобайнида минераллашув ва қаттиқлиги ортиб борганлиги (суғориш таъсири) туфайли миллий стандартлар талабига жавоб бермайди.

Қазиб олинган ер ости сувини 50 фоизига яқини Фарғона водийсига тўғри келади. Бошқа вилоятлардаги каби ер ости сув захираларининг емирилиши ва антропоген таъсир туфайли сифати ёмонланиши одатий ҳол бўлиб қолган. Жорий ва бўлажак ичимлик сув манбаларини яхшироқ муҳофаза қилиш мақсадида ер ости чучук суви формациялари мавжуд ўн бир зонага “миллий экологик аҳамиятга эга ҳудуд” мақоми берилди. Мамлакатнинг Қорақалпоғистон Республикаси каби минтақаларида антропоген омиллар туфайли ер ости суви сифати ёмонлашишда давом этмоқда.

1995 йилдан бери деярли ҳамма вилоятларда жойлашган бир юз қирқ гидрогеология станциясида ер ости суви ҳолати кузатиб борилмоқда. Мониторинг тизими 99 миллий ер ости суви депозити, сув омбори ва дум тизимини, 1.671 қудуқ ва 43 булоқни қамраб олади ва автоматика билан жиҳозланган 1.074 кузатув станциясида иборатдир. Шунингдек, 7.000 йирик сувдан фойдаланувчилар учун турли (ичимлик суви, саноат ва суғориш) мақсадларда ер ости суви қазиб олиниши кузатиб борилмоқда, бунда тармоқ 45.000 қудуқдан иборат бўлиб улардан 28.800 эксплуатацияда ва йилига 17,7 миллион м³ сувни насос билан чиқариб бермоқда. 2001 йилдан бери ер ости суви мониторинги ва разведкасиға киритилган инвестициялар миқдори йилига 15–20 фоиз ўсиб борди, буларнинг барчаси тўлалигича давлат томонидан молияланган узоқ муддатли дастур доирасидадир (3-боб).

Ичимлик суви Ўзбекистон 2000 ичимлик суви давлат стандарти (O'z DST) бўйича атом абсорбция спектроскопия, юқори сифатли суюқлик хроматография ва фермент таҳлил (полимераза занжирли реакция) каби замонавий жиҳозлар ёрдамида таҳлил қилинади, бунда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ва РЭК рўйхатлари қўлланади. 2001 йилдан бери симоб ва хром учун қўшимча РЭКлар киритилди.

СамАвто корхонаси, Самарқанд

Балнеологик аҳамиятга эга 133 минерал сув кудуғидан 2005 йилда 119си физиологик актив бирикмалар¹², тузлар концентрацияси юқори, газ бирикмали ва юқори ҳароратли қўдуклардир, жумладан захираси тасдиқланган 81 ва захираси тахмин қилинган 38 жой. Булар қаторида курортлар, санаторийлар, профилакторийлар, дам олиш уйлари, сув қадоклаш корхоналари. Уларнинг ҳаммаси ҳам ҳозир эксплуатацияда эмас, чунки бир қатор сув объектлари таъмирталаб ва техник жиҳозлашга муҳтож.

6.4 Сувдан фойдаланиш ва сув инфратузилмасининг ҳолати

Ўзбекистон умумий сувдан фойдаланиш трансчегара ва Орол денгизи ички бассейнининг сув захираларини йил қурғокчилигига қараб 45 билан 62 км³/йил орасида ўзгарадиган тасдиқлаб белгиланган лимитга мувофиқ баҳам кўришга асосланган. Ушбу миқдорнинг 90 фоизидан ортиғи суғориладиган қишлоқ хўжалиги учун ишлатилади (6.3-жадвал).

Истеъмолчи сувдан фойдаланиши тенг сув таъминоти тамойилига асосланган. Иқтисодиётнинг турли секторлари орасида сув етказиб бериш жиҳатидан устунликлар қўйидагича:

- Ичимлик суви ва коммунал сув таъминоти;
- Саноат;
- Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ ерларда сув таъминоти;
- Ҳукуматнинг махсус қарори билан тасдиқланган сувдан фойдаланувчилар;
- Суғориш тизимлари ва кичик дарёларга соғломлаштирувчи сув чиқариш.

Суғориш

Сувнинг бутун ҳажмидан 90 фоизига яқини суғоришга сарфланади, бунда йилига мавжуд сув захираларига қараб 38,6–59,5 км³ (2002–2008 йиллар) сарфланади. Қишлоқ хўжалигининг мамлакат иқтисодиёти учун аҳамияти ва қишлоқ жойларда яшовчи 16,579 миллион киши ҳаёт воситалари, даромад ва фаровонлик жиҳатидан сувга бевосита боғлиқ эканликлари ҳисобга олинса, ушбу тармоққа сувни мувофиқ равишда етказиб бериш ўта муҳимдир.

¹² Бром, бор, иод-кремний, радон, водород сульфид ва темир.

Жадвал 6.3: Сув ресурслардан ўртача фойдаланиш, 2002–2006

Сув ресурсларидан фойдаланиш	км ³	%
Жами, жумладан:	55.1	100
Суғориладиган зироатчилик	49.7	90.2
Суғоришдан бошқа фойдаланувчилан, жумладан:	5.4	9.8
Уйларнинг ва ичимлик суви таъминоти	3.4	6.1
Саноат	1.2	2.2
Балиқчилик тармоғи	0.8	1.5

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2008.

Ҳозирги пайтда 4,3 миллион га ернинг суғориш тизими қуввати 1дан 300 м³/с гача тенг 1.600 насос станция ва 140.000 км коллектордан иборат бўлиб, ўртача йилига 57 км³ сув талаб қилади. Сувдан нооқилон ва самарасиз фойдаланиш суғорма қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни чеклаётган асосий омил ҳисобланади. Бетонланмаган магистрал каналларда, хўжаликлардаги суғориш тармоғи ва бевосита далаларда суғориш орқали ерга филтрланиш туфайли сувни сезиларли миқдорда йўқотиш тизим самарадорлиги пастлигининг асосий сабаби ҳисобланади. Манбадан олинган сувнинг фақат кичик қисми фойда билан ишлатилади.

Охирги йилларда Вазирлар Маҳкамаси магистрал каналлар самарадорлигини ошириш ва шу йўл билан сув таъминотини яхшилашга қаратилган қатор чоралар қабул қилди. Халқаро ташкилотлар ва донор мамлакатлар турли даражада ва турли вилоятларда суғориш ва сувдан фойдаланишга оптимал ёндашувларни намоиш этиб келмоқдалар.

Суғорма қишлоқ хўжалиги тармоғида техник, сувдан фойдаланиш ва экологик чоралар комбинацияси назарда тутилган. Бунга каналлар ва суғориладиган ерларда сувни йўқотишни камайтириш, сувни сақлаш ва сув билан кам таъминланган жойларда сувни кўпайтириш мақсадида суғориш ва дренаж тармоғини таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш киритилган. Магистрал каналлар ва насос станцияларини тиклаш ва қайта таъмирлаш мақсадларига давлат бюджетидан қарийб 60 миллиард сўм (тахминан 41 миллион АҚШ доллари) ажратилди.

“Оптимал” сценарий бўйича (Жадвал 6.4) суғориш тизимларининг¹³ самарадорлиги 2010 йилга бориб , 0,70 ва 2025 йилга бориб 0,75 етиши керак. Сувдан фойдаланиш усулларнинг самарадорлиги¹⁴ яқин келажакда ўртача 0,69га ва 2025 йилга бориб 0,74 га етиши режалаштирилган.

Ичимлик суви

Ер ости суви 6.1-расмда кўрсатилгандек асосан уйларга сув бериш ва ичимлик суви (173,5 м³/с), суғориш ва сув захирасини ривожлантириш (70,5 м³/с) ва саноат ва техник сув таъминоти учун (29,6 м³/с), фойдаланилади.

Ер ости суви захиралари аҳолига етказиладиган ичимлик сувининг 80 фоизини таъминлаб беради. Умуман, мавжуд ер ости чучук сув захиралари аҳолининг ичимлик сувига бўлган талабини кондиради. Бироқ, шуни айтиш лозимки, охирги бир неча йил давомида ер ости сувининг сифати ёмонлашиб бормоқда, оқибатда ичимлик суви манбаи сифатида фойдаланиб бўладиган ер ости суви захираси камайиб бормоқда. Мамлакатнинг ғарбий ҳудудларидаги ер ости суви захираларида шўрланиш ва қаттиқлик ошгани ҳақида маълумот бор.

¹³ Суғориш тизими самарадорлигида турли компонентлардан иборат бўлиб сақлаш давомида, транспортировка ва суғориладиган ерларга татбиқ этиш чоғида йўқотиш инobatга олинади.

¹⁴ Ўзбекистонда қўйдаги сув бериш усуллари қўлланади: юза суғориш; маҳаллийлашган суғориш; томчилаб суғориш; ёмғирлатиш; фонтанлатиб суғориш; ферма орқали суғориш (ёнлама ҳаракат, қатор гилдираклар); суб-суғориш ва қўлда суғориш.

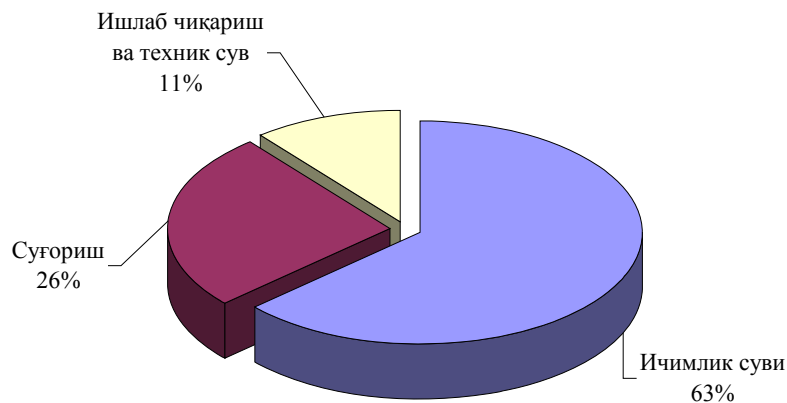
Жадвал 6.4: Суғоришни ривожлантириш ва суғорилувчи қишлоқ хўжалигида сувга талаб

Дарё бассейни	Майдон ва сувга талаб ривожланиши сценарийлари											
	2010						2025					
	Минимум млн.га км ³		Оптимум млн.га км ³		Максимум млн.га км ³		Минимум млн.га км ³		Оптимум млн.га км ³		Максимум млн.га км ³	
Амударё	2.3	37.0	2.6	34.0	2.9	33.0	2.3	27.0	2.9	35.0	3.9	39.0
Сирдарё	1.8	22.0	1.9	21.0	2.0	20.0	1.9	22.0	2.0	20.0	2.3	20.0
Жами	4.1	59.0	4.5	55.0	4.9	53.0	4.2	49.0	4.9	55.0	6.2	59.0

Манба: Глобал экологик жамғарма: Орол денгизи ҳавзасида сув ва атроф муҳитни бошқариш лойиҳаси, А1 компоненти. Миллий ишчи гуруҳнинг якуний ҳисоботи, 2002.

Изоҳ: Сценарийларда овқатланиш одатларининг ўзгариши инобатга олинмаган.

Шаҳар аҳолиси ичимлик суви билан яхшироқ таъминланган. Шаҳар аҳолисининг тўқсон олти фоизи ичимлик суви таъминоти тармоғига уланган; қишлоқ ерларда бу кўрсаткич 2006 йилда 85,4 фоизга пасайиб етди (Жадвал 6.5). Ичимлик суви етказиш муаммолари Бухоро ва Навоий вилоятларида ва Қорақалпоғистон Республикасида айниқса жиддийдир.

Расм 6.1: 2008 йилда ер ости сувидан фойдаланиш, минг м³/кун

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Сув таъминоти тизимининг ўртача самарадорлиги атиги 63 фоиз, ва бир қатор вилоятларда бу рақам эскирган жаҳозлар, сув оқими ўлчагичлари йўқлиги ва ишончли маълумот ва таҳлил етарли эмаслиги каби турли техник ва ташкилий муаммолар туфайли 42дан 62 орасидадир.

Жадвал 6.5: Сув таъминоти билан қамраб олиш фоизи, 2000–2006

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Шаҳар	79.8	81.2	84.3	87.3	93.1	95.0	96.0
Қишлоқ	72.3	74.9	74.9	75.0	79.1	82.3	85.4

Манба: <http://www.statistics.uz>, 2009.

Кўп одамлар кўдуқ ва суғориш каналлар сувидан фойдаланади. Аксарият ҳолларда (айниқса ёз кунларида) сув санитария талабларига жавоб бермайди. Ҳозирги пайтда мамлакат аҳолисининг қарийб учдан бири миллий талабларга жавоб бермайдиган ичимлик сувини истеъмол қилмоқда. Мониторинг маълумоти водопровод суви ўзининг кимёвий ва бактериологик таркиби жиҳатдан қабул қилинган стандартларга жавоб бермаётганлигини кўрсатади (Жадвал 6.6).

Жадвал 6.6: Стандарт талабларига жавоб бермайдиган ичимлик суви намуналарининг фоизи, 2002–2006

	2002	2003	2004	2005	2006
Кимёвий таркиб	16.3	15.9	16.3	18.9	11.7
Бактериологик таркиб	5.1	5.2	5.5	6.0	7.5

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2008.

Изоҳ: Намуналар коммунал сув қувурларидан олинди.

Сув ўлчагичларини ўрнатиш ва сув нархи сабабли ичимлик суви истеъмоли (жон бошига л/кун) қишлоқ жойларда 1996 йилдаги 180,5 л/кундан 2004 йилдаги 114,8 л/кунгача ва шаҳар ҳудудларда 549 л/кундан 325,7 л/кунгача камайди.

Муниципал ва ичимлик суви таъминотининг катта қисмини ер ости суви беради. Ер ости чуқук суви захиралари нотекис жойлашгани туфайли Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро вилоятлари, Самарқанд, Қашқадарё, Жиззах ва Сурхондарё вилоятларининг ғарбий ҳудудларида ичимлик суви тақчил. Давлатнинг мақсади марказлашган сув таъминоти тизими орқали бутун аҳолига сифати яхши ичимлик суви етказиб бериш ва шаҳар ва посёлкаларда сувга бўлган коммунал талабни кондиришдан иборат.

2002–2008 йиллар даврида йиллик истеъмол ҳажми 2,15 км³ билан 2,34 км³ орасида бўлди. Майдони 330 км², аҳолиси 2,3 миллион бўлган ва 99 фоиз камраб олинган Тошкентда ичимлик суви таъминоти уч асосий манбадан иборат, улардан иккитаси ер ости суви захираси ва бир ер усти манба бўлиб 3.500 км тармоқ орқали кунига 2,3 миллион м³ сув етказиб берилади. Гарчи хом сув тиниқ келадиган даврлар бўлса-да, миллий ва халқаро стандартларга жавоб бериш учун сувни филтрлаш ва хлорлаш орқали тозалаш зарур. Ичимлик сувини саноатда ишлатишга йўл қўйилмайди, кичик корхоналар учун баъзи истиснолар бор.

2009 йилда деярли ҳамма хонадонларга сув ўлчагичлари ўрнатилди, унганча улар кўп квартирали уйларнинг қарийб ҳаммасида ва хонадонларнинг тахминан 50 фоизида ўрнатилган эди. Статистика сув ўлчагичлар ўрнатилган хонадонларда кундалик истеъмол киши бошига 140 л/кунни ташкил қилса, сув ўлчагичлар ўрнатилмаган хўжаликларда ўртача кундалик истеъмол киши бошига 580 л/кунни ташкил қилишини яққол кўрсатади.

Гидроэлектроэнергия ишлаб чиқариши

Йигирма саккизта гидроэлектростанция электр энергиянинг 12,5 фоизини ишлаб чиқаради. Ўзбекистонда келажакда гидроэнергетикани ривожлантириш энг муҳим қайта тикланувчи энергия манбаларидан бирининг имкониятлари ва самарадорлигини максималлашга қаратилган бўлади. Яқин келажак режаси мавжуд гидроэлектр станцияларни тиклаш ва ривожлантиришдан иборат. Гидроэнергетика тармоғида жами сув ресурсларидан фойдаланиш 2002 йилдаги 3,95 км³/йилдан 2008 йилдаги 5,0 км³/йилгача ўзгариб турди ва 2025 йил учун 4,04–4,15 км³/йил миқдоридан чамаланди (8-боб).

Балиқчилик

Орол денгизи фалокатининг жиддий оқибатларидан бири бир пайтда йилига 20.000 тонна балиқ етказиб бериб турган тез ривожланиб бораётган балиқчилик тармоғининг йўқолганидир. Балиқчилик саноатининг Орол денгизи қирғоқ зонаси кўллари тизимида кўчириш минтақада балиқ овлаб олишнинг муттасил камайиб боришининг олдини ололмади.

Бундай кўчириш натижасида балиқчилик тармоғи ҳавзаларда балиқ етиштиришга қайта қаратилди ва барча ярқли сув ҳавзаларидан, хусусан Айдар-Арнасой кўллари тизимидан ҳозирда ушбу мақсадда фойдаланиляпти.

Сув минераллашуви ортиб бориши ва қайта суғориш суви ва саноат оқавасининг сув ҳавзаларга оқизилиши туфайли токсик моддалар билан ифлослаш балиқчилик тармоғига сезиларли таъсир кўрсатди. Ушбу тармоқ сув истеъмолчиси эмас, сувдан фойдаланувчи, деб ҳисобланишига қарамай, унда йиллик олинган $0,368 \text{ км}^3$ сувнинг қарийб 60 фоизини истемол қилинади.

Салоҳиятнинг бундай ўсиши натижасида балиқчилик тармоғида жами сувга талаб кескин ортади. Сувга талаб 2002 йилдаги $0,43 \text{ км}^3/\text{йил}$ ва 2008 йилдаги $0,72 \text{ км}^3/\text{йилдан}$ 2010 йилга бориб $2,1 \text{ км}^3/\text{йилга}$ ва 2025 йилга бориб $2.4 \text{ км}^3/\text{йилга}$ етади.

6.5 Оқава сув

Суғоришдан чиқадиган дренаж коллектор суви

Дарё ва қабул резервуарларга оқизилган дренаж коллектор сувининг йиллик ҳажми 20–25 км^3 га етади. Дренаж коллектор суви таркибидаги нутриентлар (азот ва фосфор) миқдори ер усти сувидан анча юқоридир.

Ушбу сувлардан энг кўп минераллашгани (9 г/лгача) майда дарёлар ва Амударёнинг қуйи оқимида кузатилади. Амударё ифлосланишининг олдини олиш учун Жаҳон Банки молиялаган Дренаж, суғориш ва сув-боткоқ ерларни яхшилан лойиҳаси доирасида дарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб дренаж оқавасини бошқариш борасида чоралар пакети ишлаб чиқилди. Ушбу чоралар Ўзбекистон ва бутун минтақада сувни тежашга сезиларли ҳисса қўшиши мумкин эди.

Қишлоқ ва шаҳар ҳудудларда канализация

Гарчи охириги йилларда коммунал хизматларнинг оқава сувини дарёларга оқизиш камайиб келаётган бўлса-да, тозалаш даражаси етарлича юқори эмас. Оқава сувга қайта ишлов бериш иншоотларнинг паст самарадорлиги (номинал қувватнинг 50-60 фоизи) ер усти сув оқимлари ва пастликлардаги сув омборларида ифлословчилар концентрацияси ортиб боришига олиб келмоқда. Ишлов берилган сувда маълумотга кўра аммиак ва нитритлар концентрацияси ортиб бормоқда. Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм ва Бухоро вилоятлар каби сув тақчил минтақа ва саноат юқори даражада зич жойлашган ҳудудлар (Тошкент, Фарғона, Самарқанд ва Навоий саноат зоналари)да вазият энг мураккаб.

Шунинг учун аксарият вилоят дарёларининг ўрта ва қуйи оқимида сув шўрлиги ошган, шунингдек мунтазам РЭЖ қийматига яқинлашадиган ёки ошиб кетаётган сульфат, хлорид, фторид, симоб, фенол ва кремний концентрациялари ортиб бориши хосдир.

Асосий сув оқимларидан энди ичимлик суви билан таъминлаш учун фойдалана бўлмаслик инобатга олинса, аҳолини мувофиқ равишда сифати яхши чучук ичимлик суви билан таъминлаш мамлакатнинг энг жиддий муаммоларидан бири бўлиб чиқади.

Тошкент шаҳрининг канализация тармоғи шаҳарнинг 90 фоиздан кўпроқни қоплаб 2.800 км оқава тармоғи ва реконструкцияга муҳтож уч оқава сувга қайта ишлов бериш иншоотига эга. Шу мақсадда 2009 йилда Ислом тараққиёт банкидан 29 миллион АҚШ доллари миқдорида кредит шартномаси имзоланади. Саноат оқава сувига келганда, маҳаллий оқава сув компанияси (сувоқава) саноат оқава сувига дастлабки ишлов берилишини таъминлашни корхоналардан талаб қилади. Бошқача айтганда, корхона оқава сувни сувоқава каналларига чиқаришдан аввал ифлословчилар концентрацияси ва миқдорини пасайтириш учун унга ўз саноат объектида ишлов бериши шарт.

Саноат оқава суви

Ўзбекистоннинг саноати учун йилда $1,2 \text{ км}^3$ сув олинади, бундан атиги $0,58 \text{ км}^3$ истеъмол қилинади. Олинган сувнинг қарийб ярми саноат оқаваси сифатида қайтарилди, бу эса атроф-муҳит учун экологик таҳдид туғдиради. Беш юз икки саноат корхонаси таркибида оғир металллар тузлари, фторидлар, фенол, нефть-кимё маҳсулотлари, азот гуруҳининг ҳаммаси, ва биологик ва ҳар бир саноат тармоғига хос бошқа ифлословчилар бор $0,14\text{--}0,17 \text{ км}^3/\text{йил}$ яхши тозаланмаган оқавани ер усти сув ҳавзаларига

оқизади (Рамка 6.1). 100дан ортиқ корхонадан чиқадиган тахминан 1–5 фоиз саноат суви дарёларга қайта ишлов берилмай оқизилади.

Сувнинг оғир металллар, фенол ва нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши асосан саноат ишлаб чиқаришдан. Дарёларга оқизиладиган саноат, хонадон/минипал ва дренаж коллектор сувида концентрацияси РЭК қийматидан 2 дан 10 баробаргача ортиқ 8дан 10 гача ифлословчи модда бор.

Мамлакат иқтисодиёти реструктуризациясининг бир қисми сифатида саноатда сувни истеъмол қилиш сувдан фойдаланишнинг ёпиқ циклларига ўтишга йўналтирилади, бу сув истеъмол қилишни 24-25 фоизгача қисқартириш имконини беради. Саноат эҳтиёжлари учун жами сув олиш ҳозирги $1,2 \text{ км}^3/\text{йилдан}$ ошмайдиган даражасидан 2010 йилга бориб $1,4 \text{ км}^3/\text{йилга}$ ва 2025 йилга бориб $1,6 \text{ км}^3/\text{йилга}$ етади. Охириги йилларда сувни қайта ишлаб фойдаланиш улуши ошиб борди, Тошкент, Навоий ва Фарғона вилоятларининг саноат корхоналарида саноат сувидан қайта фойдаланиш кўрсаткичи энг юқори бўлди.

Рамка 6.1: СамАвто: Саноатда сувдан барқарор фойдаланиш

СамАвто Самарқандда жойлашган автобус ва юк машиналари ишлаб чиқувчи корхонадир. Саноат ишлаб чиқариш жараёнларининг атроф-муҳитга таъсири бўлганлиги туфайли экологик масалалар заводнинг лойиҳалаш палласида муҳокама этилди (ISO 9001 1991дан 2007гача, ва 2008 йил январь ойидан ISO 14000).

Компанияда артезиан қудуқ ер ости суви ишлатилади, резерв сифатида шаҳар ичимлик сув тармоғига уланган. Бу мақсадда корхонага гидрогеология тадқиқоти асосидаги махсус лицензия керак. Ишлаб чиқариш цикли давомида бир транспорт воситасига тахминан 3 м^3 сув керак. Механик ва кимёвий жараёнлар, қайта олиб ишлатиладиган материаллар учун якуний ион алмашув босқичдан иборат кўп босқичли ишлов бериш жиҳозини қўллаб ишлов берилган оқова сувнинг кўп қисми бўйш боксиди қайта ишлатилади. Тозаланган оқова сувнинг қолган қисми шаҳар канализация тармоғига оқизилади, бунинг учун компания сув ўлчагичи кўрсатмаси ва ифлословчиларнинг қолдиқ концентрацияси анализига кўра ҳақ тўлайди. Икки-уч йилда бир режали инспекциялар ўтказилади, ваҳоланки, авария ҳолатларида инспекция даври бир йилгача қисқартирилади (Қаранг: 2-боб: Мувофиқлик ва риоя этишни таъминлаш механизмлари).

Кейинги қадам - таркибиди органик эритувчилар бор бўёқлар ўрнига сув асосидаги бўёқларни қўллаш бўлади; бу бир йиллик давр мобайнида текширилади.

6.6 Сув ресурсларига оид сиёсат ва стратегиялар

Сиёсат мақсадлари

Сувдан оқилона фойдаланишни жорий этиш ва сув ресурсларини муҳофаза қилиш давлатнинг сув секторидаги сиёсатининг асосий мақсадидир. Шунингдек у кафолатли сув етказиб беришни таъминлаш ва мавжуд инфратузилмани қайта тиклаш, эксплуатация қилиш ва техник хизмат кўрсатиш мақсадида жамият ва экотизимларга муҳим хизматларни кўрсатиш йўли билан мамлакат сув секторининг бошқаруви самарадорлиги ва ишончилигини яхшилашга интилади.

Сув секторидаги ислохот суғориш бошқарувида маъмурий ҳудудий ёндашувдан икки босқичли бассейн тизимига ўтиш тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг қароридан бошланди. Бунда 2003 йил Вазирлар Маҳкамасининг Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш ва 2003 йил сув хўжалиги ташкилотларини такомиллаштириш тўғрисидаги қарорлари орқали сувдан фойдаланишнинг барча далажаларида бозор муносабатлар киритилиши назарда тутилган.

Қатъий марказлашган ёндашув хос бўлган ҳудудий бошқарув тамойилидан бассейн тамойилига асосланган кўпроқ қайишувчан тизимлар ёндашувига ўтиш ушбу қарорлар учун фундаментал аҳамиятга эга. Халқаро миқёсда бассейнга асосланган интеграллашган сув ресурслар бошқаруви (ИСВБ) сув ресурсларни бошқаришда устун парадигмадир. Суғориш тизимларининг бассейн бошқарувини (СТББ) ва сувдан фойдаланувчилар уюшмаларини барпо қилиш йўли билан мамлакат сув ресурсларининг икки босқичли бошқариш тизимини яратиш давом этаётган ислохотнинг энг муҳим компоненти бўлиб қолди.

Қонун ҳужжатлари

1993 йил Сув ва сувдан фойдаланиш қонуни 2007 йил декабрь ойида киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар билан энг муҳим ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Қонунда сув тармоғида аҳоли ва иқтисодиёт эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланишни тартибга солишга, сувни ифлосланишдан ва камайиб кетишидан ҳимоя қилиш ва сувга бошқа салбий таъсирларнинг олдини олиш ва уларни бартараф қилиш, сув ҳавзалари аҳволини яхшилаш, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, хусусий фермерлар ва деҳқон хўжаликларнинг сувга нисбатан ҳуқуқларини муҳофаза қилишга қаратилган муҳим қондалар берилган. Ҳозирда сув истеъмолчилари, сувдан фойдаланувчилар ва сув ҳавзаларининг турли тоифаларини киритиш таклифи билан қонун қайта кўриб чиқилмоқда.

1999 йил Гидротехника иншоотлари хавфсизлиги тўғрисидаги қонун сув иншоотларнинг лойиҳалаш, кўриш, фойдаланишга топшириш, тиклаш, сақлаш ва бузиш ишларида хавфсизликни таъминларга қаратилган. Сув ресурсларини давлат бошқариши, улардан фойдаланиш ва ҳимоя қилишнинг кўп муҳим жиҳатлари қонун ости ҳужжатлар ва Вазирлар Маҳкамаси қарорлари билан тартибга солинади, 2002 йил Чучук ер ости сувлари ҳосил бўладиган зоналарга алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисидаги қонуни бунга мисол бўла олади.

Ҳукумат белгилаган устун вазифалар билан ҳамоҳанг равишда Олий Мажлис комиссияси, ҳукумат идоралари ва манфаатдор тарафлар билан биргаликда СФУ, шунингдек Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг янги таҳририни тайёрламоқда.

2001 йилдан бери Вазирлар Маҳкамасининг дарёларга тегишли саккизта ва ер ости сувига тегишли учта қарори қабул қилинди. Улар, жумладан, сув ресурслари ва суғоришни бошқаришининг ташкил этилишини, сувдан фойдаланишни тартибга солишни такомиллаш ва атроф-муҳит учун хавф туғдирадиган корхона ва иншоотларни саккиз асосий дарёнинг сув муҳофаза зонасидан олиб чиқиш орқали ҳимояланган табиий зоналарни сақлаб қолишни таъминлайди. Ҳозирги пайтда 155 шундай корхона ва иншоот олиб чиқилди. Ер ости сув манбалари рўйхати тузилмоқда ва ер ости чучук сувини казиб олиш учун белгиланган ерлар бўйлаб сув муҳофазаси зоналарни кўриқлаш чоралари амалга оширилмоқда.

Стратегия ва дастурларни бажариш

2002 йил Интеграллашган равишда сув билан таъминлаш концепциясида 2008–2011 йилларга мўлжалланган сув бошқаруви ва мелиорация чораларининг асосий мақсадлари белгиланган. Ушбу кўрсатмаларда дренажни яхшилаш орқали ердан фойдаланишни такомиллаш, суғоришни модернизация қилиш ва ИСРБ жорий этиш орқали қишлоқ хўжалигига сув етказиб бериш самарадорлигини ошириш назарда тутилган.

2001 йил Суғориш ва дренаж тизимини ривожлантириш стратегияси ва 2000-2005 йилларга мўлжалланган суғоришни ривожлантириш миллий дастури мазкур концепция билан яқиндан боғлиқ. ушбу икки ҳужжат биргаликда қишлоқ хўжалиги ва атроф-муҳит учун биринчи даражали аҳамиятга эга сув ресурсларини бошқариш сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситалари ҳисобланади.

Ўзбекистон сиёсатни қўллаб-қувватлаши 2015 йилга бориб хавфсиз ичимлик сувдан ва канализациядан фойдаланиш имкони йўқ кишилар сонини қисқартириш ёки 2015 йилга бориб ИСРБ ва сувдан фойдаланишни самарали режалаш каби сув билан боғлиқ муҳим вазифаларни бажаришга Европа Иттифоқининг аҳди билан мустаҳкамланган Европа Иттифоқининг Сув ташаббусида қатнашади. Ўзбекистоннинг миллий ИСРБ стратегиясини ишлаб чиқиш мавжуд тўсиқлардан ўтиш ва қутилаётган демографик ўсиш, миграция ва аҳолининг ўсиб бораётган эҳтиёжлари билан боғлиқ сувдан ва ердан фойдаланишдаги ўзгаришларга мослашувга ёрдам беради.

Тегишли дастур ва лойиҳалар доирасида мамлакатда қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилди:

- (1) ИСРБ Фарғона лойиҳаси (2001–2005 йиллар), бунда суғориш сувининг далаларда қўллаш самарадорлиги 42–51 фоиздан 69–81 фоизга ошди.
- (2) Техник аралашув пакети билан ўнг қирғоқ коллектори учун ИСРБга йўналтирилган лойиҳа, шунингдек коллектор дренаж сувини бошқаришнинг имкониятли вариант ва сценарийлари.

- (3) Амударё дельтасидаги Судочье қўлининг сув-боткоқ ери тикланди.
- (4) Нурота-Қизилқум биосфера қўриқхонасини барпо этилди.
- (5) ZEF (Ривожланиш ва тадқиқот маркази)/Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Таълим, Фан ва Маданият Ташкилотининг халқаро ҳамжамиятнинг молиявий ёрдами билан амалга оширилган ва Ўзбекистонда ИСРБни муваффақиятли жорий этишга ҳисса қўшадиган Хоразмда Ер ва Сув ресурсларини барқарор бошқариш лойиҳаси каби ИСПБ тўғрисида билим ва хабардорликни оширишга қаратилган лойиҳалар.

2000-2010 йилларга мўлжалланган қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш давлат дастурида сув таъминоти тармоғини аҳолининг 85 фоизини қоплайдиган қилиб кенгайтириш ва шаҳарларда, масалан, ўлчагичлар ўрнатиб ва ставкаларни ўзгартириб киши бошига сув истеъмолини қисқартириш назарда тутилган. Одатдаги йўл билан сув етказиб бўлмайдиган ерларга сув таъминотининг муқобил манбаларини топиш ҳам дастурда назарда тутилган.

1998 йил 1999–2005 йилларга мўлжалланган миллий экологик ҳаракат режасида ер усти ва ер ости сувнинг сифатини яхшилашга қаратилган давлат сиёсати белгилаб берилган. 2008–2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурига сувга қайта ишлов бериш корхоналари, оқава корхоналарни қайта куриш ва сув қувурларини ётқизиш ва техник хизмат кўрсатиш ишлари киритилган.

6.7 Сув ресурсларни бошқариш ва муҳофаза қилиш учун институциявий шароит

Мамлакат даражасида сур ресурсларни бошқаришни Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДҚ), Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ва маҳаллий давлат органлари орқали Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Мамлакатда сувдан фойдаланиш ва сувни муҳофаза қилиш масъулияти вилоят ва туман даражасидаги тегишли маҳаллий органларига ҳам юкланган.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги сув ресурсларини бошқариш учун мутасадди давлат органидир. У сувни бошқариш ва ундан фойдаланиш борасидаги давлат сиёсатини амалга оширишда марказий роль ўйнайди ва Ўзбекистондаги сувни бошқариш идоралар ишини мувофиқлаштиради. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг сувни бошқаришга тегишли асосий вазифалари қўйидагича: қишлоқ хўжалиги ва сув секторида сиёсатни ишлаб чиқиш; қишлоқ хўжалиги ва сув ресурслар соҳасида янги технологияларни киритиш ва ишлаб чиқиш; тижорат хизмат корхоналари ва ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштириш; сув ресурсларни бошқаришни такомиллаштириш мақсадида суғориш ва дренаж тизимларига инвестициялар киритиш; бассейн ташкилотлари учун тартиб ва тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиш; СФУни ривожлантиришда ёрдам кўрсатиш; дарё бассейнлари даражасида ИСРБни жорий этиш; кучли тадқиқот институтларни барпо этиш ва хўжаликларда суғоришни яхшилаш учун ўқув курсларни ташкил қилиш.

Суғориш тизимларининг бассейн маъмурияти (СТБМ) Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қошидаги минтақавий органлардир. Мавжуд тузилмалар асосида барпо этилган СТБМларнинг асосий вазифалари сув ресурсларни мақсадли ва оқилона фойдаланишни бошқаришдир; интеграллашган сувни бошқариш техник сиёсатни амалга ошириш; сувдан фойдаланувчиларга сувни узлуксиз ва вақтида етказиб бериш; бассейн доирасида сув ресурсларни оқилона бошқаришни таъминлаш ва сувдан фойдаланишни ишончли ўлчашни таъминлаш.

Суғориш ва дренаж давлат қўмитаси суғориш ва дренаж фаолиятини мувофиқлаштиради. Йирик сувни бошқариш ташкилотларининг бошлиқлари ва вилоят ҳокимларининг сувни бошқариш масалалари учун мутасадди ўринбосарлари ушбу қўмитанинг аъзолари ҳисобланади.

Ўзкоммунахизмат коммунал хизматлар учун мутасадди давлат органидир. У 2000 йилда Коммунал хизмат вазирлиги ўрнига жорий этилган. Ушбу идоранинг асосий вазифалари вилоятлараро сув қувурларининг барқарор ва ишончли ишини таъминлаш, вилоятлараро сув қувурларидан фойдаланиш ва лойиҳалаш ва кўриш борасида интеграллашган техник сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ва

меъерий-ҳуқуқий шароит ва коммунал хизматларга таъсир кўрсатувчи техник ва иқтисодий шароитни кузатишга қаратилган таклиф/ташаббусларни ишлаб чиқишдан иборат.

Ҳокимият ва агентлик раҳбарлиги остида маҳаллий даражада коммунал хизматлар учун вилоят коммунал ва эксплуатация уюшмалари масъул ҳисобланадилар.

ТМДҚ атроф-муҳит ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш борасида бош ижроия идора ҳисобланади. У ер усти сувини назорат қилиш ва яхшилаш ва табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонун ҳужжатларига риоя қилиш учун мутасадди ҳисобланади. Шунинг учун унинг таркибида инспекциялар, жумладан Таҳлилий назорат бўйича ихтисослашган давлат инспекцияси мавжуд. У атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чора-тадбирларни ишлаб чиқади ва ижро этади. Қўмита бевосита Олий Мажлисга бўйсунди.

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ер ости сувининг мониторинги ва уни бошқариш учун мутасадди.

Ўзгидромет дарёлар, кўллар ва сув омборларининг гидрология режимини кузатиб боради ҳамда дарёлар, кўллар ва сув омборларидаги сувнинг сифатининг мониторинги учун мутасаддидир.

Санитария ва эпидемиология станциялари аҳолининг эпидемиологик хавфсизлигини таъминлайди. Давлат даражасида станциялар Соғлиқни сақлаш вазирлигининг бўлимлари ҳисобланади. Вилоят ва туман даражаларида улар тегишли ҳокимият қошида фаолият кўрсатади. Станциялар хавфли моддалар билан ифлосланишнинг олдини олиш мақсадида ичимлик, коммунал ва суғориш сувининг сифатини мониторинг қилиш учун масъул ҳисобланади.

СФУ яқинда барпо этилган хусусий фермер ва бошқа хўжалик субъектларининг уюшмалари бўлиб сув таъминоти ва хўжаликларнинг суғориш ва дренаж тизимларини эксплуатация қилиш ва уларга техник хизмати кўрсатишда хизмат қиладилар. Биринчи СФУлар 1999-2000 йилларда барпо этилган эди, унда фойда келтирмайдиган колхозларни ислоҳ қилиш хусусий фермер хўжаликларни ташкил қилишга олиб келган эди, улар ўз навбатида фермер хўжаликлари уюшмаларига қайта ташкил этилди. Ушбу уюшмалар биринчи 13 СФУлари униб чиққан замин бўлиб хизмат қилди. Ҳозир Ўзбекистонда 1.693 СФУлари мавжуд. Гарчи СФУ ер ва сувдан фойдаланиш соҳасида янги тур нодавлат ташкилоти бўлса-да, улар 2005 йилда қарийб 2,8 миллионга ерда хизмат кўрсатдилар ва тахминан 70.000 км суғориш каналлари ва 50.000 км дренаж тармоғига масъулдирлар.

Мавжуд ҳуқуқий тизимнинг чекланганлигини бартараф этиш мақсадида 2004 йил ноябрь ойида СФУ ривожлантиришга тегишли қарорлар қабул қилиш учун махсус ҳуқуқат комиссияси тузилди. Қуйидаги қарорлар қабул қилинди: СФУ тўғрисида қонун ишлаб чиқиш, суғориладиган ерларда сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни режалаштириш ва бошқаришда СФУнинг ролини кучайтириш ва барқарор ИСРБ ривожлантириш, гектарга бериладиган сув ҳажмини қисқартирадиган суғориш сувини бериш илғор технологияларни татбиқ этиш орқали сув ресурсларидан яхшироқ фойдаланишга СФУни рағбатлантириш, замонавий суғориш сувини бериш технологияларини татбиқ қилиш учун махсус дастур ишлаб чиқиш ва фермер хўжаликларни молиялаш билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқиш ва фермерлар ишлатган сув ҳажмини аниқ ўлчаш ва ҳисоблаш учун СФУга сув ўлчагичларни татбиқ этишда ёрдам кўрсатиш.

6.8 Хулоса ва тавсиялар

Аллювиал текисликларда жойлашган ерларнинг 50 фоизидан ортиғи шўрланиш ва ортиқча сувланишга учраган. Ер шўрланиши арид зоналарнинг тоғ ёнбағри, аллювиал ва пролювиал жойларига хос табиий жараёндр. Бироқ, 22 фоизни ташкил қиладиган дренажсиз суғориш, инфильтрация туфайли йўқотиш, бетонланмаган каналлар қуриш, ортиқча суғориш, назоратсиз сув таъминоти ва суғориш мақсадида шўр сувдан фойдаланиш тупроқ шўрланишининг асосий сабаблари ҳисобланади.

Гарчи Ўзбекистон суғориш самарадорлигини оширишни режалаштираётган, сув таъминоти ва канализация соҳасида ижобий натижаларга эришган ва ИСРБни татбиқ этишда биринчи тажрибани

кўлга киритган бўлса-да, яна кўп иш қилиниши керак. Сув ресурсларидан барқарор фойдаланиш ва келажакда сувни бошқариш учун замин яратилиши, шунингдек миллий стандартларга жавоб берадиган ичимлик суви билан таъминлашни халқаро тавсияларга мувофиқ ва халқ саломатлигини ва тоза атроф-муҳитни кафолатлаш учун янада яхшилаш лозим.

Шунинг учун тупроқ ва ер ости сувнинг шўрланишига, ботқоқланишга ва таркибида ер усти сувининг энг асосий ифлословчиси ҳисобланадиган ўғит ёки пестицидлар каби кимёвий моддалар мавжуд коллектор дренаж оқимида олиб келадиган, самарасиз суғориш усуллари, копламасиз суғориш канал ва ариқлар орқали инфильтрация, туфайли юзага келадиган, улкан йўқотишларнинг, шунингдек буғланиш йўқотишларининг олдини олиш лозим.

Тиклаш жараёнлари нафақат суғориш тармоғининг асосий канал ва насос станцияларини, балки ер ости ва кечаси суғориш каби замонавий чораларни татбиқ этишга хос ўқиш ва жиҳозларини янгилаш учун молиявий ёрдамга муҳтож СФУ ва фермерлар даражасидаги тажрибаларни қамраб олишини таъминлаш шарт. Суғориш ишларида кўп йиллик тажрибага эга нафақадаги фермерлар кишлок хўжалигида сувдан барқарор фойдаланишни татбиқ этишни қўллаб-қувватлаш учун катта мутахассислар сифатида жалб қилинишлари мумкин.

Сувни ўлчаш, тегишли сув ҳақини, сувни тежашни рағбатлантириш ва кишлок хўжаликларида сувни исроф қилиш учун жарималарни жорий қилиш орқали корхоналарга фақат уларга кераклича сув берилар эди.

Тавсия 6.1:

Кишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги суғориш тизимларининг бассейн маъмурияти ва сувдан фойдаланувчилар уюмлари билан биргаликда сувни тежаш чора-тадбирлар амалга ошириши, жумладан:

- (a) *Қопламасиз канал ва ариқлар орқали инфильтрация энг кам миқдорга келтириши;*
- (b) *Замонавий сув сарфи жиҳатидан самарадор суғориш усуллари татбиқ қилиши зарур.*

ИСРБ сув самарадорлигини айниқса арид жойларда оширишга ёрдам беради. Бу чора нафақат ичимлик сувни етказиб беришни, балки кишлок хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларининг оқилонга талабини қондиришни, шунингдек атроф-муҳит талабларини қондиришни таъминлаши шарт. Шунинг учун барча ушбу гуруҳларни қамраб оладиган қатнашув ёндашуви ва ташкиллашган шаклдаги ўқишни ривожлантиришнинг ўрнини ҳеч нарса боса олмайди. Минтақада ортирилган тажриба ва олинган сабоқлар, халқаро ҳамжамият ёрдами билан Ўзбекистонда қонун ҳужжатларини ислоҳ қилиш, вилоят ва туманлар даражасида мувофиқ муассасаларни ривожлантириш ва кучли бошқарув воситаларини талаб қиладиган ИСРБ тамойиллари ва ёндашувга муваффақиятли ўтиш имкониятларини кенгайтиришга ёрдам беради.

Канализация ва оқава сувга ишлов беришга инвестицияларнинг устун йўналишларини аниқлаш, бунда янги қурилмаларни кўриш, эскиларини тиклаш ва маблағ билан таъминлашда уларнинг тартибини тузиш ҳал қилувчи чора ҳисобланади. Бу ишлар қурилмаларни ишлатиш, жараёнларни назорат қилиш, приборларни ишлатиш ва жиҳозларга техник хизмат кўрсатишни оқава сувга ишлов бериш иншоотлар ходимларига ўргатиш билан бирга бажарилиши керак.

Бундан ташқари оқава сув инфратузилмасига инвестициялар, ундан фойдаланиш ва унга техник хизмат кўрсатиш тўла харажатини қоплайдиган нарх-навонинг узоқ муддатли стратегиясини шакллантириш лозим. Мувофиқ ечимлар топилса, ижтимоий ёки номақбул тангликнинг олди олинади.

Саноат чиқинди сувига тўлиқ қайта ишлов берилишини таъминлаш яна бир мақсаддир. Ушбу чиқинди сув таркибида кўп ҳолларда оғир металллар, феноллар ва нефть маҳсулотлари каби хавфли моддалар бор, Улар дарёларга оқизилганда ер усти сувини ифлослайди ёки сувоқава канализациясига оқизилганда коммунал оқава корхоналарнинг самарадорлигини пасайтиради.

Тавсия 6.2:Вазирлар Маҳкамаси:

- (a) Сув ресурсларини интеграллашган бошқариши тамойилларига тегишли ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиб киритиши;
- (b) Сувни интеграллашган равишда бошқаришни режалаштиришига йўналтирилган ва сув секторда ҳаракатларни мувофиқлаштирувчи етарли даражада юқори мақомга эга мувофиқ тизимни барпо этиши ва халқаро тажрибани инобатга олиб керакли институциявий ривожланишни рағбатлантириши;
- (c) Ҳукумат, нодавлат ташкилотлар, илм-фан вакиллари ва хусусий сектордаги манфаатдор тарафлар билан биргаликда механизм яратиб Европа Иттифоқи Сув Ташаббуси доирасида, шунингдек БМТЕИК Сув конвенцияси ва унинг Сув ва саломатлик протоколи доирасида БМТЕИКни стратегик шерик сифатида кўриб сув хўжалигини интеграллашган бошқаруви тўғрисида миллий сиёсат диалогини олиб бориши лозим.

Тавсия 6.2га мувофиқ равишда ичимлик суви инфратузилмасининг тўлиқ харажатларини қоплайдиган узоқ муддатли сув нарх-навоси стратегияси бўлиши, шунингдек барча сувдан фойдаланувчилар учун сувни ўлчаш жорий этилиши шарт.

Кўплаб кишилар, айниқса Орол денгизи минтақаси атрофида санитария талабларига жавоб бермайдиган кудуқ ва суғориш каналлари сувдан фойдаланишга мажбур. Ушбу аҳолининг санитария яшаш шароитини яхшилаш ва хавфли ички касалликларнинг олдини олиш чикинди санитарияси ва канализация қайта ишлов бериш тизимига ҳам боғлиқ. Бу одамлар, шунингдек яккаланган қишлоқ жойлардаги аҳоли яшайдиган пунктлар учун маҳаллий ечимлар ёки узоқдан сув етказиб бериш талаб қилинади.

Тавсия 6.3:

- (a) Ўзкоммунхизмат агентлиги ва маҳаллий давлат органлари оқава сувга ишлов бериш самарадорлигини оширишлари лозим.
- (b) Вазирлар Маҳкамаси сув билан таъминлаш ва оқава сувга ишлов бериш борасида мақсадларни, устун вазифаларни ва молиявий ресурсларни аниқлаш учун миллий стратегия ва узоқ муддатли дастурни ишлаб чиқиши ва Ўзкоммунхизмат агентлиги маҳаллий давлат органлари билан ушбу стратегияни бажариши лозим.

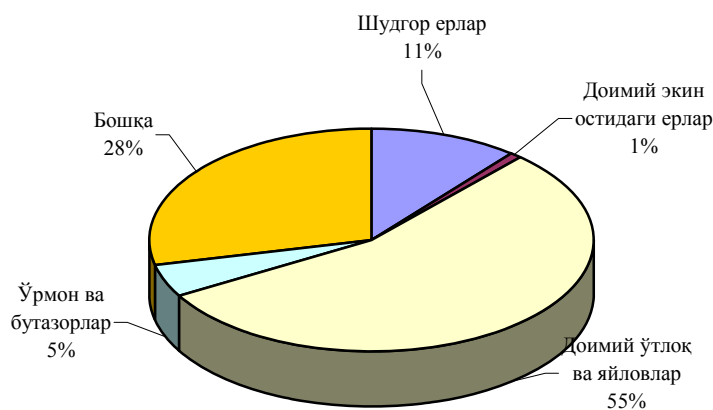
ЕР БОШҚАРУВИ ВА МУҲОФАЗАСИ

7.1 Кириш

Ўзбекистон худудини кўп қисми Марказий Осиени энг йирик икки дарёси - Амударё ва Сирдарё - оралиғида жойлашган. Мамлакат иқлими кескин континентал бўлиб унда тўрт фасл мавжуд ва шу билан бирга ҳароратнинг кунлик ва кенг мавсумий узгарувчанлиги кузатилади.

Чўл худудида йиллик ёғин миқдори 100-250 мм иборат бўлиб унда қишлоқ хўжалиги ва қорақўлчилиги ривожланган. Адирларда ёғин миқдори жуда паст. Ўрта тоғ тизими серёмғир худуд бўлиб, у ерда йилига ўрта миқдорда 400 мм зиёдроқ ёғингарчилик кузатилади. Мавсумий ғаллачилик билан биргаликда бу худудда мева етиштириш имконияти ҳам бор. Юқори тоғ тизими ўтлоқ дашт ўсимликлари билан характерланади. Доимий ўтлоқлар ва яйловлар ер худудини кўп қисмини ташкил этади (7.1 расм).

Расм 7.1: 2002 йилда ердан фойдаланиш

Манба: Жаҳон Банки <http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/Data/20859184/Uzbekistan.pdf>
(2009 йил август).

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, гарчи ер ва сувга боғлиқ бўлсада, бу муҳим ресурсларнинг ҳолатига кескин таъсир этган ва таъсирини ўтказиб келмоқда. Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон иқтисодининг энг муҳим секторларидан саналади, ва 2007 йилда ялпи ички маҳсулотнинг (ЯИМ) 30,7% ташкил қилди. Озиқ-овқат хавфсизлиги нуқтаи назаридан Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги жами озиқ-овқат истеъмолини 80% қоплайди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги энг муҳим сектор ҳисобланади. Ўзбекистон аҳолиси 1960 йилда 8,4 млн., 2007 йилда 26,7 млн. гача тез суръатларда ўсди (ҳозирда аҳоли ўсиш сурати 1,732% ташкил этади). 2007 йилда жами аҳолининг 64,1% қишлоқ шароитда истиқомат қилар эди. Қишлоқ аҳолисининг 63% қишлоқ хўжалигида ишлаб, кун кечиради. 88% аҳоли саҳроланиш хавфи остида яшади ва бу кўрсаткичлар иқлим ўзгариши натижасида янада ўсиш эҳтимоли юқори. 32,4% аҳоли 14 ёшдан кичик эканлигини инобатга олган ҳолда қишлоқ шароитида кескин ойлик маошларини камайиши натижасида шаҳарларга кўчиш суръатлари ўсиши мумкин. Шу билан биргаликда, ижтимоий низо ва қишлоқлардан кўчиб келишни олдини олиш мақсадида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги секторини барқарор ривожланишига урғу бериш даркор.

Ўзбекистоннинг ялпи суғориш тизими 1960 йиллар ва ундан кейин барпо қилинди. Пахта энг муҳим товар маҳсулоти ҳисобланиб Ўзбекистон ҳозирга қадар пахта экспорти бўйича дунёда АҚШдан сўнг иккинчи ўринда туради. Айтиб ўтиш жоизки суғориладиган ерларда бугдой ва бошқа озиқ-овқат экинларига бўлган ички талабни қондириш мақсадида пахта етиштирилувчи ерларни тенг иккига бўлиш натижасида муҳим ислохотлар амалга оширилди. Кўшни давлатлар билан сув бўлишиш ва иқлим ўзгарувчанлиги бошқарувига кучайиб бораётган эҳтиёж суғориладиган ерларни умумий бошқаруви янги таҳдидларга юз қаратиб турибди. Мавсумий қишлоқ хўжалик ерларни бошқарув кўрсаткичлари, яйловлар ва чорвачилик ҳолати нохуш тенденцияларни кўрсатади. Яйловларнинг меъёридан ортик ишлатилиши сабабли чорвачилик тарқалган кўп ерларда муаммога айланган ва бунинг натижасида хизмат қилиш имконияти ахолиси кўп жойлар яқинида ва узоқдаги маълум даражада ишлатиладиган ерларда чегарадан чиқиб кетган. Яйловлар самарадорлиги 20-25% камайиши Ўзбекистоннинг кўп вилоятларида қайд қилинган ва тахминан 10 млн. га яйловлар кескин яхшиланишини талаб этади.

Ер ислохотлари изчил олиб борилаётган бир пайтда ер бошқарувини яхшилашда ва барқарорлигини таъминлашда таҳдид ва имкониятлар яратади.

7.2 Ҳуқуқий, меъерий ва институциявий шароит: 2001 йилдан сўнгги ўзгаришлар ва ҳозирги шароит

Ҳуқуқий ва тартибга солувчи доира

1993 йилда қабул қилинган “Сув ва сувдан фойдаланиш ҳақида Қонунига 2003 ва 2007 йилларда тузатишлар киритилган. Сув ва сувдан фойдаланиш ҳақида қонуннинг янги лойиҳаси ишлаб чиқилмоқда ва бошқа масалалар билан биргаликда суғориш учун ишлатиладиган сувни бошқаруви кўриб чиқилган. Бу қонунда ер бошқаруви ва муҳофазасига оид модда ҳам бор, чунки истеъмол қилинадиган сувнинг 90%, йилнинг ва сувнинг келишига қараб, суғориш учун ишлатилади. Қонун лойиҳасида атроф-муҳитга оид параграфлар муҳофаза чораларини ҳар-хил томонларини батафсил очиқ беради, мисол учун, сув ишлатувчининг мажбуриятларини белгилаш йўли билан.

1998 йилги Ер кодексига 2003, 2004 ва 2007 йилларда тузатишлар киритилди. Янги ер кодекс лойиҳаси ишлаб чиқилди ва ҳозирда мутасадди раҳбарлар томонидан кўриб чиқилмоқда. Асосий масъулият Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасига юклатилган. Янги ер кодекс 1998 йилдаги кодексга солиштирганда, атроф-муҳит масалалари, айниқса ер муҳофазасига оид, нисбатан кўп моддаларга эга.

2000 йилги Давлат Кадастри бўйича Қонун мамлакатда 20 кадастрлар яратилганлигига ишора қилади. Давлат ер кадастри зиммасида ҳисобга олиш, назорат ва ерга эгалик қилиш ҳуқуқини рўйхатга олиш қиради. 1998 йилги Давлат ер кадастри Қонунида айтилишича ер сифати, тупрокни баҳолаш, ер нархи, тизимлаштириш ва ер кадастри бўйича маълумотга эгалик қилишни ва уни янгилашни ер кадастри ўз ичига олади. Ер бўлақларига эгалик ва бошқа ҳуқуқларни, қулайликларни, чекланишларни ва ҳақларини узатиш ва тўхтатишни регистрация қилиш лозим.

2006 йилда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик ерлари унумдорлигини ошириш Қонуни кучга кирди. Қишлоқ хўжалик ерларини яхшилаш масаласида 2007 йил октябр ойида суғориладиган қишлоқ хўжалик ерларини яхшилашга оид Президент Фармойиши кучга кирди. *Ирригация инфратузилмасини тайёрлашга ва янгилашга қаратилган Мелиорация ва суғориладиган ерларни 2008-2012 йиллар яхшилаш Давлат дастури* ушбу йилига 60 млрд. сум маблағ ажратилган Фармойишни қўллаб-қувватлайди.

1993 йилги Махсус муҳофазадаги табиий ерлар Қонуни 2004 йилги муҳофазадаги табиий ҳудудлар Қонуни билан алмаштирилди (1-боб).

2008-2012 йилларда Табиатни муҳофаза қилиш Ҳаракат дастури сув ва ер ресурсларини бошқарувини муфассал ёритиб беради.

Институциявий доира

Ердан фойдаланадиган ҳар-хил субъектларни бирлаштириш йўли билан ҳукумат муҳим маъмурий ислоҳотларни амалга оширди. 2004 йилги Ер ресурслари Давлат қўмитаси ва Геодезия ва картография Маъмурияти (қишлоқ хўжалик ерлари), Техникавий инвентар бюроси (тураржой бинолари) ва Давлат кадастри (шаҳар ва одам яшамайдиган бинолар) бирлаштириш йўли билан Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси яратилди. Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасига қуйидагилар масъулиятига юкланган:

- Ер ресурсларини оқилона ишлатиш, ер муносабатларини тартибга солиш, ер бошқарувини таъминлаш, ерни консервациясини мониторинги, ҳамда тупроқ унумдорлигини яхшилаш ва тикламоқлик бўйича давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлаш;
- Тупроқ унумдорлигини яхшилаш ва ер муҳофазаси, оқилона фойдаланиш давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- Ер муҳофазаси ва бошқаруви бўйича давлат назоратини қўллаш;
- Геодезик ва картографик фаолиятни юргизиш;
- Жамоат ҳатти-ҳаракати сўраш йўлидаги давлат агентликлари ва жамоат аъзоларини фаолиятларини мувофиқлаштириш;
- Давлат ер кадастрлари, давлат карталари ва геодезик реестрлар, жамоат бинолари ва жиҳозлари, ҳамда давлат реестрлари бирлашган тизимини сақлаб келиш.

Қишлоқ хўжалиги бўйича асосий тартибга солувчи ташкилот бу Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигидир. Унга қуйидагилар масъулиятига юклатилган:

- Профессional билим, эффектив ва оқилона ер, сув ва ўрмон ресурсларидан фойдаланиш натижасида қишлоқ хўжалиги бўйича ягона сиёсат ишлаб чиқиш;
- Қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни чуқурлаштириш ва ислоҳотлар тартиб-қондаси мониторинги йўлида фаолиятларни ўзаро мувофиқлаштириш ҳамда янги ширкатларга (катта қишлоқ хўжалиги кооперативлари) ва фермерларга олди-сотди ташкилотлар билан мулоқотларида амалий ёрдам бериш;
- Эффектив сармоя сиёсатини ишлаб чиқиш;
- Замонавий агро-технологияларни таклиф қилмоқлик ва экспорт тушумини кўпайтириш мақсадида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари мониторинг тизимини яратиш;
- Халқаро ва ички бозор талаблари асосида қишлоқ хўжалик дончилик тузилмаси ва хажминини муҳокама қилиш;
- Наслдор чорвачиликни ривожлантириш, ҳамда ветеринар ва бошқа хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш;
- Сув ресурсларини асраб-авайлаш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлаш, давлат сув кадастрини бошқаруви ва суғориладиган ерларни яхшилаш мақсадида чоралар кўриш.

Ер ресурсларнинг мониторинги

Ер ресурсларини мониторинг қилиш масъулияти бир нечта маъмурий ташкилотлар орасида бўлинган. Атроф-муҳит ифлосланиши манбаларини, ҳамда тупроқ ва заҳарлайдиган кимёвий ахлатхоналар яқинидаги ҳудудлар ва чиқиндилар мониторингига Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДҚ) масъул. Ўзгидромет Қишлоқ хўжалик ерларини ифлосланишининг мониторингига масъулиятли ташкилотдир. Агро-технологиялар бўйича Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ўз тавсияларини беради. Ер ифлосланиши ва тупроқ сифатини мониторинги билан Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси шуғулланади. Булар қаторида Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги уларга юклатилган масъулиятли фаолият соҳасида мониторинг қилишда иштирок этишади.

Суғориладиган қишлоқ хўжалик ерларини сифати бўйича Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси олдиндан асосланган комплекс бонитет сифат индикаторини (0-100 шкаласи) ишлатиб муфассал ҳисобот тайерляпти. Бу иш 2013 йилда яқун топади. Ер ресурслари атласи ва Вегетация атласи 2009 йилда чоп этилади. Ер ресурсларини ҳолати бўйича ҳисобот бошқа параметрлар билан бирга тупроқни миқдорий ва сифатий ҳолати изоҳи ҳар йили чоп этилади.

Бухоро вилояти. Жайрон экологик маркази. Тузли кўл

Халқаро ҳамкорлик

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти конвенциялари доирасида, яъни БМТнинг Кескин қурғоқчиликка ва/ёки саҳроланишга учраган мамлакатларда, айниқса Африкада (UNCCD) саҳроланишга қарши кураш конвенцияси, Биологик хилма-хилликни асраш бўйича конвенцияси ва БМТнинг Иқлим ўзгариши бўйича доиравий конвенцияси ичида ер бошқаруви ва муҳофазаси бўйича мўл ва янги маълумот ишлаб чиқилган ва йиғилган.

Глобал атроф-муҳитни бошқаруви йўлида Ўзбекистон миллий салоҳиятини баҳолаш иши 2006 йилда яқунланди ва барча учта Конвенциялар қамраб олди. Баҳолаш глобал атроф-муҳит бошқаруви тарафдорларига тегишли устувор ички ривожланиш эҳтиёжларига аниқлик киритди. Ўзбекистоннинг Саҳроланишга қарши миллий Дастури 1999 йилда қабул қилинди ва 2002 йилда миллий ҳисобот тайёрланди. Шундан сўнг кўплаб халқаро ҳамкорлик проектлари бошланиб кетди, шу жумладан Марказий Осиёда Ер ресурсларини бошқаруви лойиҳаси (CASILM) доирасида Саҳроланишга қарши кураш тўғрисида БМТ Конвенцияси бўйича лойиҳа амалга оширади. CASILM шериклиги бешта Марказий Осиё давлатларини ва умумий донор жамоатни ўз ичига қамраб олган. Осиё Тараққиёт Банки мувофиқлаштирувчи вазифасини бажаради. Ўзбекистонда Ўзгидромет БМТ саҳроланишга қарши конвенциясини бажаришда масъул ташкилот ва Конвенция учун яратилган Миллий ишчи гуруҳни бошқарувчиси бўлиб, CASILM билан ҳамкорликни ҳам мувофиқлаштиради.

7.3 Суғориладиган ерлар муҳофазаси ва сифати ўзгаришидаги тенденциялар

Қишлоқ хўжалик ерларининг жами суғориладиган қисми 4,3 млн. га ташкил этади, ўшандан 3,3 млн. га йиллик ҳосил оладиган экинлар, кўпроқ пахта ва буғдойга ажратилган. 2001 йилдан кейин суғориладиган ерларда бирор-бир ахамиятли ўзгариш бўлгани йўқ. Иқлим ўзгариши сценарийларига қараганда сув танқислиги кучайиб бораверади, ва шунда қўлланилаётган жами суғориш усуллар қишлоқ хўжалик ерларини кенгайтира бориш салоҳиятини чеклаб турадиган асосий омиллардан саналади. Суғориладиган ерлардаги деҳқончилик ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини 95% беради.

Ер бошқарувига тегишли асосий муаммолар 2001 йилда муҳокама қилинган Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АҲШ) бир хил, яъни тупроқ шўрланиши, тупроқ эрозияси ҳамда зарарли чикиндилар билан тупроқ

заҳарланиши. 7.1 жадвал Ўзбекистоннинг турли вилоятларида йиллик культивация остидаги суғориладиган ер ҳудудлари ва пропорциялари ҳар-хил сифат классларига (бонитет сифат индикатори асосида, 0-100 шкаласи) тегишли бўлганини кўрсатади. Тупроқ сифати бўйича энг катта муаммолар Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Бухоро, Навои ва Хоразм вилоятларида кузатиш мумкин.

Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси кўра олиб борилаётган тупроқ сифатини карталаштириш 2002 йилгача кузатилган салгина сусайиш тенденцияси барқарор ҳолатга қайтди ва шунда сўнг кўпгина вилоятлар сифат кўрсаткичлари сал яхшиланди. 7.2-жадвал суғориладиган ер ҳудуди ва фоизларини “яхши”, “қоникарли” ва “қоникарсиз” тоифалар остида кўрсатади. Шу манбага кўра ўхшаш тупроқ сифатида салгина яхшиланиш тенденцияни 2002 йил ва 2008 йил оралиғида кузатиш мумкин. Жадвал ернинг қоникарсиз ҳолатининг схемасини деградацияни асосий сабаб ёки сабабларига кўра кўрсатади (тупроқ сув режими ёки шўрланиши, ёки иккиси).

1990 йиллар салбий тенденциядан сўнг барқарорлаштишга қарамасдан ер бошқаруви ва тупроқ муҳофазаси ҳолати ташвиш уйғотишга сабаб бўлади. Суғориладиган ҳудудларда ер деградация умумий даражаси юқори, шу жумладан 55% деградациядан азият чекувчилар ва серпуштлик даражасини маълум кўринишда бўлиши. 78,000 га суғориладиган ер шўрланиш ва/ёки зах сувларини юқорига чиқиши натижасида батамом ишлов беришдан чиқариб ташланган. Мамлакатнинг 8 фоиз суғориладиган ерлари ирригацион эрозияга мойил (2 фоиз салгина ёки кучли эрозияланган). Суғориладиган ерларни 15 фоизи тупроқ кўчишига мойил. Суғориладиган ерда пасткам жойларни эрозияси ҳам муаммо. Бунинг сабаби суғориш суғориш каналларини ўпирилиши ҳамда сатҳ қиялиги муҳим бўлган даштларда бошқа тартибсиз йўналишли ирригацион сувлар келиши.

Сув бошқарув практикаси кенг тарқалган ва деградация кучайиш хавфига замин яратади. Уйғунлашган ва диверсификациялашган экин ротациясининг ҳозир бўлмаслиги ва шу билан бирга кенг пахта ва буғдой экиш ҳудудлари, паст миқдорда органик ўғитлар ишлатилиши ва дуккакли экинларнинг кам ишлатилиши ернинг устки қатламларида органик миқдорнинг камлиги ва унумдорлик даражасини пасайишига олиб келди. Шу билан бирга минерал ўғитларни ишлатиш камайди. Керагидан ортик, ва баъзан нодаркор, ерга ишлов бериш тупроқ тизимига таъсир этмоқда ва зичланишга олиб келмоқда.

Қишлоқ хўжалигида сув ишлатилиши муҳим омил ҳисобланади. Тахминан 90% ер юзидаги сувлар суғориш учун ишлатилади. Керагидан ортик суғориш ва сув йўқотиш кенг тарқалган ва ернинг паст-баландлик даражасини аниқлаш йўқлиги муаммони чигаллаштирмоқда. Шу билан бирга тадқиқот натижалари тарқатилиб бўлиниши ва фермерлар минимал ёрдам билан таъминланиши билан ернинг паст-баландлик даражасини аниқлаш озгина қўшимча саъй-ҳаракатлар натижасида бекиёс сув тежаш имкониятини беради. Самарали дренажсиз керагидан ортик суғориш сув босиш ва ботқоқлашишга олиб келади. Баъзи бир мисолларда, 50 дан 60 фоизгача суғориладиган сувларнинг асосий канал тизими ва даштлар оралиғида йўқотилиши ҳақида айтилади. Аммо ўрта ҳисобда бу кўрсаткич 35 фоизни ташкил этади.

Юқорида зикр қилинган муаммоларнинг кўпчилиги ҳар-хил даражадаги Ўзбекистон ҳукумати аъзолари томонидан кўриб чиқилмоқда, мисол учун Мелиорация ва суғориладиган ерларни 2008-2012 йиллар яхшилаш Давлат дастури доирасида. Асосий суғориш каналларни янгилашга қаратилган махсус фонд яратилди (кейинги муҳокамалар 7.8 қисмда). Озиқ-овқат экинлари ишлаб чиқаришини кучайтириш ва культивация остидаги ҳудудларни оптимизация қилиш чоралари бўйича Президент Фармойиши 2008 йил октябр ойида кучга кирди. 2009 йилдан бошлаб пахта культивацияси учун ажратилган ҳудуд 75,8 минг га қисқаради. Мева ва сабзавотларнинг кўпайтириш билан бирга бу Фармойиш фермерлик усулларини ва экин ротациясини яхшилашга имконият беради. Шу жумладан муҳим ижтимоий-иқтисодий натижаларга олиб келади.

Экинларнинг танланиши, сув тежами ва деҳқончилик усулига суғориладиган ерларда тупроқ шўрланиши ва эрозияси чамбарчас боғлиқ. Пахта учун кўп миқдорда суғориладиган сув талаб қилинади, буғдой билан солиштирганда эса анча кўп. Янги проектларда қишлоқ хўжалигини сақлаб қолиш, сувни тежаш ва тупроқни эрозиядан асраб-авайлаш ўз ифодасини топиш керак ва рағбатлантириш даркор.

Ҳозирги илмий тадқиқот далилларга асосан 20 фоизгача ва ундан зиёдроқ ишқорини ювмоқ ва суғориладиган сувларни қисқартирмоқ, қолган манфаатлар билан бирга, Ўзбекистонда (3) ишлаб чиқилган ва қўлланган лазер нишонли ернинг паст-баландлигини аниқлаш (2) йўли билан эришиш мумкин. Тажриба ўтказиш усулларида тўғридан-тўғри экиш ва сомон чириндиларни ишлатиш (мульчирование) фаолроқ қўлланилиши даркор. ЮНЕСКО Ривожланиш ва тадқиқот марказининг (ZEF) Хоразмда Ер ва Сув ресурсларни барқарор бошқаруви проектининг баъзи тадқиқот натижаларига кўра пахта ва дон бошоқларини бирга икки қатор қилиб экиш пахта ҳосилдорлигининг албатта пасайишига олиб келмайди, балки бошқа аҳамиятли экин ўстиришга ва тупроқ сифатини яхшилашга имкон яратади (7.1 қути). Юқори даражадаги сув тежаш технологиялари шу жумладан томчили ва сачратиб юборувчи ирригацион қўлланмалар катта бошланғич сармояни талаб этади, ҳолбуки қисқа эгат, чиринди ишлатилиши, лазер нишонли ерни паст-баландлигини ўлчаш ҳамда гидрогелни қўллаш камроқ маблағ талаб қилади.

Дехқонларни ўқитиш, моддий ёрдам кўрсатиш ва бошқа йўللар билан фермерлик даражасида сув бошқарувини яхшилашга эришиш мумкин. Шу билан бирга сувдан оқилона фойдаланиш учун сувни нархлаш усул сифатида ва тупроқ шўрланиши камайитириш қўлланиши даркор.

Ишлаб чиқариш тизимларида сув таннархини уйғунлаштириш йўлида биринчи қадам сувни беҳуда исроф қилишни олдини олиш учун кўзланган дифференциал тариф тизимини ва тўловларни жорий қилиш ҳозирги ҳолатни яхшилаши мумкин. Аммо сув тежаш тартиб-қоидаларини хато қўлланилиши тупроқни янада шўрланишига олиб келиши мумкин ва бундан сақланиш керак. Демак сув ва ер бошқарувини яхшилаш қўлма-қўл олиб борилиши даркор.

7.4 Тупроқ шўрланиши

Суғориладиган ерларда тупроқ шўрланиши кўпроқ Амударё ва Сирдарё ўрта- ва пастги оқим хавзаларида кузатилади. Шўрланишни кучайиши, иқтисодий ва ижтимоий оқибатлар билан биргаликда, қишлоқ хўжалик экинларини кескин камайиб кетишига олиб келади. Ер шўрланиши рақамлари манбага қараб фарқланади. БМТнинг Ривожланиш дастурига биноан 50 фоиздан ошиқроқ суғориладиган ҳудуд шўрланган, ўшандан 5 фоизи кескин шўрланган. ТМДҚнинг маълумотида кўра шўрланган ерлар 2,179 минг га (ёки суғориладиган ерни қарийб 52 фоизни) ташкил этади, 665 минг га ўрта миқдорда шўрланган ерлар (16 фоиз) ва 168,9 минг га кескин шўрланган ерлар (3,93 фоиз). Ўзбекистоннинг Сахроланишга қарши кураш бўйича БМТ Конвенцияси Миллий ишчи гуруҳини маълумот қилишича шўрланишдан деярли 53 фоиз (2,279 минг га) суғориладиган ерларга зарар этади, шу жумладан бу ҳудудни 47 фоизи ўрта ёки юқори миқдорда шўрланган. 1996-2006 йиллар оралиғида шўрланган ҳудуд ҳажми 91 минг га қисқарди.

Ерости сувларини кўтарилиши ва илдиз зонасида тузларни тўпланиши иккинчи даражали шўрланишга сабаб бўлади. Керагидан ортиқ миқдор суғориладиган сув билан тузни ювиб чиқариш ертаги сувларини кўтарилиши ва ботқоклашиш хавфини кучайтиради. Ўзбекистонда шўрланган тупроқ бошқаруви ҳамда кескин шўрланган ва ботқоклашган ерлар, шу жумладан биодренаж ва биотозалашга оид муҳим илмий тадқиқот ва экспериментлар мавжуд. Шўрланган ерларни кенг миқёсда реабилитацияси қишлоқ хўжалиги томонидан қўллаб-қувватланади, аммо, қилинмаяпти. 7.1-харита вилоятга қараб суғориладиган ерларни шўрланиш даражасини кўрсатади.

Орол денгизи ҳавзасини қуриганини ва тўпланган тузлар, чиқиндилар ва тупроқ заррачаларини тарқалишини дарахт ўтказиш йўли билан тўхтатишга ҳаракат қилинди. 1.3 млн. гектардан зиёд туби очилиб қолган ҳавза Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Орол денгизи қуриган ҳавзасида ҳимоя қилиш вазифасини бажарувчи дарахтларни экиш суръатлари ўтган 15 йил давомида 15-20 минг гектарни ташкил этади.

Жадвал 7.1: Ҳар йили суғорилиб, экин экиладиган ерларда тупроқ сифати, га

Республика ва вилоятлар	Ёмон		Ўртадан паст		Ўрта		Яхши		Жудаям яхши		Жами	Бонитет индекси
	Класс I	Класс II	Класс III	Класс IV	Класс V	Класс VI	Класс VII	Класс VIII	Класс IX	Класс X		
	Бонитет индексига кўра баҳолаш											
	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100		
Қорақалпоғистон	..	1,919	29,810	237,202	69,846	46,458	24,497	6,801	416,533	41
Андижон (а)	..	311	9,593	34,322	39,801	45,187	50,547	38,267	6,015	35	224,078	57
Бухоро (б)	..	1,038	16,521	57,391	42,070	55,294	40,843	19,456	83	..	232,696	50
Жиззах	..	105	3,607	40,717	143,261	48,533	30,379	7,413	2,809	..	276,824	50
Қашқадарё	3,455	71,977	198,976	87,416	50,375	25,003	8,177	..	445,379	51
Наманган	..	235	13,499	45,776	47,117	36,667	32,553	33,383	18,181	1,301	228,712	59
Навои	..	3,358	9,618	15,253	17,668	18,200	20,423	12,853	2,099	..	99,472	52
Самарқанд	..	41	2,044	29,478	72,263	89,756	57,187	38,321	16,770	547	306,407	57
Сурхондарё (с)	..	704	11,047	43,203	59,838	79,317	50,049	20,985	6,915	..	272,058	56
Сирдарё (д)	1,739	36,344	93,772	60,918	51,580	7,694	8	..	252,055	52
Тошкент	2,631	37,586	86,361	67,968	74,385	45,380	14,600	29	328,940	59
Фарғона	..	1,426	8,043	59,139	56,142	58,386	67,580	33,001	5,570	452	289,739	56
Хоразм (е)	..	625	8,839	46,296	34,932	82,052	49,291	11,848	102	..	233,985	53
Жами	..	9,762	120,446	754,684	962,047	776,152	599,689	300,405	81,329	2,364	3,606,878	55

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

Қайдлар:

а Андижон вилоятидан олинган маълумотлар 2002 йилда тупроқ баҳолашига асосланган

б Сурхондарё вилоятидан олинган маълумотлар 2003 йилда тупроқ баҳолашига асосланган

с Бухоро вилоятидан олинган маълумотлар 2004 йилда тупроқ баҳолашига асосланган

д Хоразм вилоятидан олинган маълумотлар 2005 йилда тупроқ баҳолашига асосланган

е Сирдарё вилоятидан олинган маълумотлар 2006-2007 йилда тупроқ баҳолашига асосланган

Бошқа вилоятлардан олинган маълумотлар 2001 йилда гача тупроқ баҳолашига асосланган

7.5 Тупроқ ифлосланиши

Охирги 10-15 йил давомида Ўзбекистонда пестицидлар ва минерал ўғитларни ишлатилиши кескин камайди. Ўзбек ҳукумати ва тадқиқот институтлари мақтовга арзигулик ҳаракатлари туфайли интеграциялашган ўсимлик муҳофазаси практикаси киргизилди ва заҳари камроқ кимёвий ва биологик ўсимлик муҳофазасига ўтилди. Ҳозирда ҳайдаладиган ерларда пестицидлардан фойдаланиш даражаси 0.4 кг/га ташкил этади, Совет эраси пайтларида бу кўрсаткич 15-19 кг/га бўлган.

Шунга қарамасдан, ўғит ва пестицид қолдиқларидан тупроқ ифлосланиши кўпгина вилоятларда муаммо бўлиб қолмоқда. Мисол учун DDT⁴ қолдиқлари билан заҳарланиш Андижон ва Фарғона вилоятларида максимал мумкин бўлган миқдордан 2.4 дан 6.1 мартагача ошади. Ишлатилмаётган, маълум йўсинда зарарсизлантирилладиган ёки йўқ қилинмоқ даркор бўлган эски пестицидлар ҳажми 1,500 тоннани ташкил қилади. Туз ва токсик заррачаларни Орол денгизи очилиб қолган ҳавзасидан чанг тўзонлари билан тарқалиши ер ва сув сифатини сақлаш бўйича ташвиш уйғотади, ҳамда инсон соғлиғига тўғридан-тўғри хавф туғдиради.

Жадвал 7.2: Суғориладиган ерлар ҳудуд ва фоиз ҳисобида тоифаларга бўлиниши, 2002-2008 йиллар

Йил	Жами	Яхши		Қониқарли		Қониқарсиз		Қониқарсиз сифат сабаблари		
	1,000 га	1,000 га	%	1,000 га	%	1,000 га	%	Ертаги сувлар кўтарилиш жадвали	Шўрланиш	Иккитаси
2002	4,253.80	1,719.80	40.4	2,185.30	51.4	348.7	8.2	156.2	115.2	77.2
2003	4,261.80	1,719.50	40.3	2,170.00	50.9	372.2	8.7	197.1	80.0	95.1
2004	4,266.20	1,682.80	39.4	2,214.70	51.9	368.8	8.6	192.6	80.4	95.7
2005	4,273.60	1,720.50	40.3	2,207.00	51.6	346.1	8.1	185.9	65.4	94.9
2006	4,281.80	1,750.00	40.9	2,193.30	51.2	338.0	7.9	175.0	60.1	102.7
2007	4,290.00	1,779.00	41.5	2,172.00	50.6	338.7	7.9	170.1	87.8	80.5
2008	4,289.80	1,821.70	42.5	2,159.10	50.3	317.8	7.4	148.8	72.3	96.6

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009.

7.6 Яйлов деградиацияси

Қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун сатҳ жиҳатидан яйловлар энг кўп тарқалган ер тури бўлиб 21-22 млн. га ташкил этади. Манба ва қўлланадиган классификацияга қараб бу ҳажмдан 15-18 млн. га чўл яйловлари қамраб олган, 3-5 млн. тоғ этаги яйловлари ва 1 млн. зиёдроқ га ер тоғ ва юқори тоғ яйловларини ташкил этади. Қорамол боқиш ем-хашак ишлаб чиқаришга чамбарчас боғлиқ ҳамда аҳолиси бор ва суғориладиган ер ёки артезиан сув кудуқлари жойлашган ҳудудларда тарқалган. Дуккакли ем-хашак экинлари, айниқса беда, пахта ва бугдой экин ротацияси учун ниҳоятда қулай аммо культивация қилинадиган ерларда улар билан рақобатлашади. 2001-2005 йиллар оралиғида қорамол ва кўй сони бирмунча барқарор бўлган (7.3 жадвал), аммо бундан ем-хашак ишлаб чиқаришда ва яйловлар ҳосилдорлиги ҳажми ўзгармас бўлиб қолади деган маъно келиб чиқмайди.

Қишлоқлар, аҳоли кўп жойлар ва сув ҳавзалари ёнида жойлашган яйловлар ҳолати анча ёмонлашган, чунки ҳаддан ортиқ фойдаланилган. Ёқилғи ва ўтин учун ўсимликларни пайҳон қилиш, яйловлар ҳолатини ёмонлашиши билан бирга, эрозия жараёнини, шу жумладан нотекис ерларда сув эрозиясини, бошланишига сабаб бўлади.

Яйловларнинг ем-хашак бериш салоҳияти ва ёки уларни умуман ишдан чиқиши, пахта ва бугдой учун суғориладиган ҳайдаладиган ерларга бўлган талаб қўй-эчки боқишдан кўпроқ қорамолга таъсир этади. Қўшимча ем-хашак (қиш учун) ҳамма шароитда керак, бундан ташқари, ишлаб чиқариш тизими қуруқ келган йилларда умумий ҳолатларга кўникиш ва уларни бошқара олиши керак.

Турли халқаро ташкилотлар томонидан яйлов маҳсулдорлигини ошириш ёки ушлаб туриш техник ечимини тавсия этишди. Улар ичида умумий эрозия қарши чоралари, шу жумладан энг заиф ҳудудларга мол киритилишига чекланишлар ва ҳаддан ташқари ўтлатишга чегирмалар, ҳолати ёмонлашган

яйловларда қайта уруғ экиш, янги ем-хашак экинларини ва янги нав хилларини жорий қилиш киради. Барқарор яйлов бошқаруви мақсадида ҳамкорлик ва сармоялар учун қулай ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароит яратиш қишлоқ хўжалик экинларини парвариш қилишдан ҳам қийинроқ.

Яйловларнинг деградация даражаси умумий индикатори эрозия ва саҳроланиш муаммосини чуқурлигини кўрсатади. Яйловларни ҳаддан ташқари ишлатиш натижасида ва иқлим ўзгарувчанлигини ҳисобга олган ҳолда 16.4 млн. га ошиқ (73 фоиз) яйлов ерлари деградация арафасида турибди. Энг зарар кўрган вилоятлардан Қорақалпоғистон Республикаси, ҳамда Навоий ва Бухоро вилоятлари саналади. Самарқанддаги Қорақўлчилик ва чўл экологияси тадқиқот институти кўрсаткичларига асосан чўл яйловларини 40 фоизи деградациядан азият чекади, айниқса Қизилқум чўлида (44 фоиз). Институтнинг тавсиясига биноан чўл яйловларини бошқаруви яйлов муҳофазаси ва реабилитацияси учун ҳаётий муқобилдир. Ер сатҳини биоремедиация (фитомелиорация) усули билан катталаштириш ва самарали навларни, шу жумладан экзотик ўсимликларни, кўпайтириш йўли билан муҳофаза қилиш ҳамда унумдорликни ошириш мумкин. Ташкилий мазмунда, яйлов муҳофазаси ва реабилитацияси ўтлатишга вақтинча чегирмалар киргизиш ва сув хавзалари атрофида ҳаддан ортиқ сиқикликни ечишни талаб этади.

Жадвал 7.3: 1990, 1995, 2000-2005 йиллар давомида қорамол боқиш динамикаси

Жонзот турлари	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Жами қорамол (1,000)	4,580	5,848	5,268	5,344	5,478	5,879	6,243	5,400
шундан сигирлар (1,000)	1,856	2,337	2,305	2,364	2,293	2,557	2,704	2,800
қўй ва такалар (1,000)	9,230	10,049	8,886	8,930	9,234	9,929	10,580	10,500
отлар (1,000)	120	145	155	150	145	145	145	145
тўнғизлар (1,000)	716	350	80	89	75	90	87	90
паррандачилик (1,000)	26,473	18,500	14,787	14,800	15,725	18,053	19,184	18,350

Манба: FAOSTAT, 2006

Қорақўлчилик қорамол боқишда муҳим жой эгаллайди чунки улар кескин қуруқ шароитларда яшаб кетиш хусусиятига эга. 50 ортиқ мамлакат уларни етиштириш учун боқиш усулини генетик маркази бўлган Бухородан ўзлаштириб олдилар. Ўзбекистонда қўйлар сони 4,5 млн. ташкил этади, ва шуларни ярмидан кўпи катта кооперативлар ичида парваришланади. Йил давомида подалар баъзан ўсимлик салоҳияти 0.2 т/га ошмайдиган қумли чўлларда боқилади. Юқорида зикр этилган яйловларни ҳаддан зиёд ишлатилиши ва деградацияси қорақўйчиликка таъсир этмоқда ва бунга 2 млн. одам кун кечириши боғлиқ. Кучайиб бораётган иқлим ўзгарувчанлик шароитлари янада вазиятни чигаллаштирамоқда.

7.7 Деградацияга йўлиққан қишлоқ хўжалик ерлари

ZEF/ ЮНЕСКО Ривожланиш ва тадқиқот марказининг Хоразмда Ер ва Сув ресурсларни барқарор бошқаруви лойиҳаси шўрланиш ва/ёки ботқоқлик натижасида ташлаб кетилган экин ерларида дарахт навлари бўйича илмий далиллар ҳамда ёқилғи учун ёғоч ишлаб чиқариш, барглardan ем-хашак тайёрлаш ва мева етиштириш усулларини тақдим этди. Шуни назарда тутган ҳолда ва дунёни бошқа жойларида ўхшаш вазият бўлгани сабабли, тадқиқот, экспериментлар ва пилот лойиҳаларни олиб бориш янада рағбатлантириш керак. Ишлаб чиқаришга қўшимча сифатида қирғоқ бўйи ва тоғ қиялиги эрозия назорати талаблари дарахт навларини ишлатилишини оқлайди.

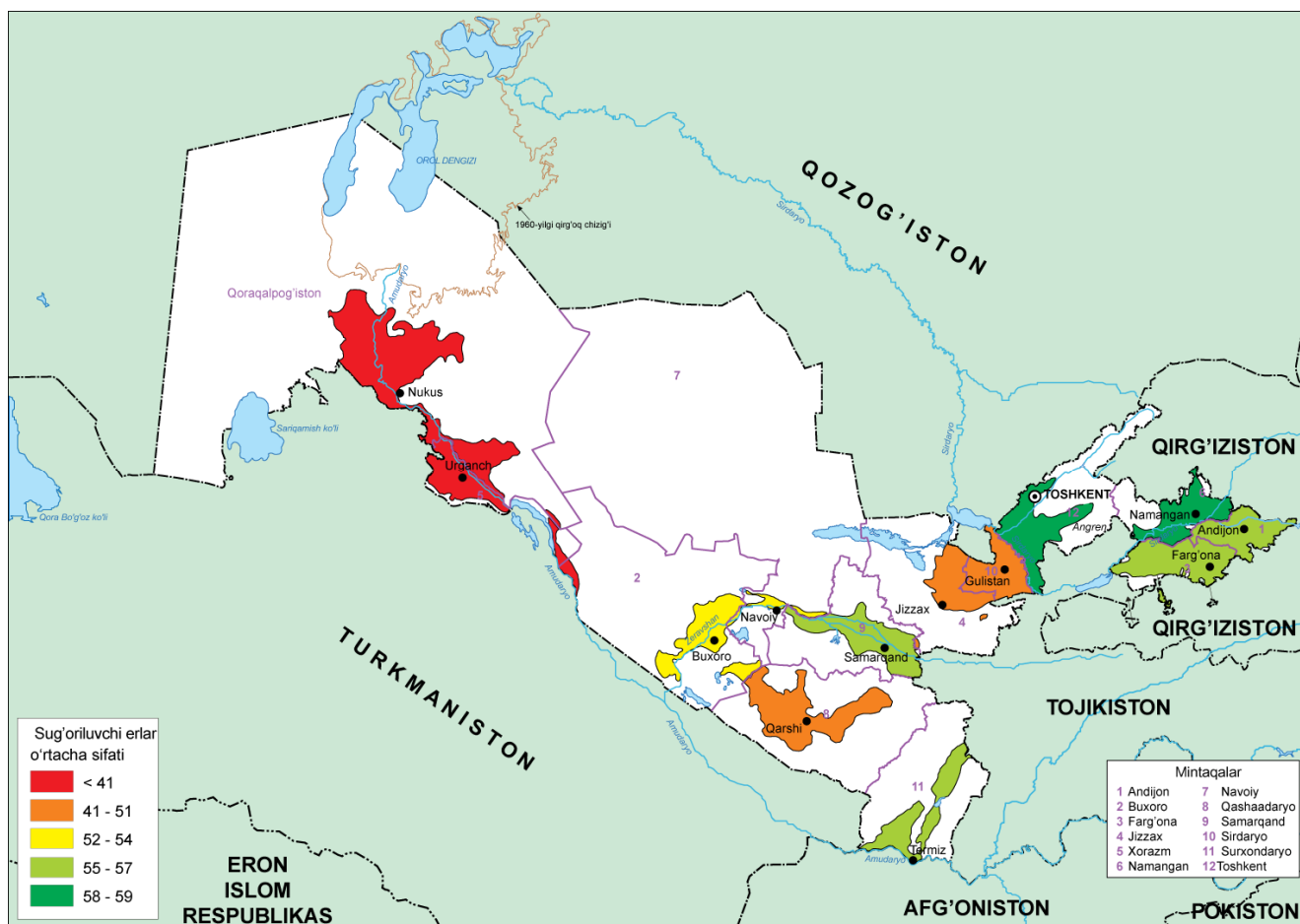
Фермер хўжаликларда ресурслар етишмаслигини ҳамда қисқа муддат ичида фойда олиш эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда бунақанги узоқ муддатда ҳаражатини қоплайдиган ишлар жамоат фондлари ва/ёки осон кредитлар эвазига бажарилиши даркор. Реабилитация кўламини кенгайтириш ҳамда чиқариб ташланган ерларни қайтадан ишлатиш мақсадида ўқитиш, технологиялар ва ўсимлик ашёларини қўллаб-қувватлаш инфратузилмаси бўлиши керак. Баравар аҳамиятлиси ишлаб чиқариш ва/ёки муҳофаза қилиш йўлида узоқ муддатли сармоялар учун ижтимоий-иқтисодий шароит ва ҳукумат сиёсати келажакда олинмайдиган фойда учун имкон яратиб бериши керак, шу жумладан ерга эгалик қилиш ёки ерни ишлатиш ҳуқуқи.

Илова: Ушбу харитада кўрсатилган чегаралар ва номланишлар расмий ўтказилиш маъносини ёки БМТ томонидан қабул қилинишини аниқлатмайди.

7.8 Иқлим ўзгариши барқарор қишлоқ хўжалиги учун муаммо сифатида

Қишлоқ хўжалиги муҳим омил саналмиш шу жумладан ялпи ички маҳсулот ҳамда иш ва ижтимоий барқарорлик масалалари доирасида Ўзбекистон иқлим ўзгариши олдида жуда ожиз. Ўзбекистонни суғориладиган ерларда қишлоқ хўжалик фаолияти чегаралараро дарёларга 90 фоизга боғлиқ бўлганини ҳисобга олган ҳолда иқлим ўзгариши таъсири бутун Марказий Осиё кўламида кўрилиши керак. Прогнозларга қараганда ёз фасли иссиқроқ бўлади. Марказий Осиёда ўрта ҳарорат миқдори 2080-2090 йиллар гача 3 градусдан 4 градус Цельсийгача ошиши кутилмоқда. Бундай ҳарорат ўзгариши гидрологик циклни бузилишига олиб келади, айниқса мавсумий сув оқиши ва минтақада сув мавжудлигига (9 боб).

Харита 7.1: Суғориладиган ерларнинг шўрланиш даражаси

Манба: Ўзбекистон экологик профили 2008 индикаторларга асосланган ҳолда, БМТ Тараққиёт Дастури, 2008.

Қишқи буғдой ҳосилини июнь ўрталарида йиғиштириш пайтида ҳарорат борган сари 40 градус Цельсийдан ошиб кетмоқда, бунинг натижасида ҳосилдорликда кўп йўқотиш ва тегирмон ишлатишда ноқулайликлар кузатилмоқда. Униб-ўсиб бораётган пайтда кучайиб бораётган буғланиш баҳор буғдой унумдорлигини 27 фоиз ва ундан ҳам кўпроқга камайтириши мумкин. 40 градус Цельсийдан юқори бўлган кўпайган жами кунлар миқдори тарвуз ва қовун экинлари учун ҳам ноқулай ва шу билан бирга пахта унумдорлигини 10-40 фоизга камайтиради.

Момақалдирикли жалалар сони ошиб бориши туфайли тупроқ кўпроқ ювиб кетилади ва тупроқ эрозияси ортиб боради. Бу ҳодиса йиллик ёғимгарчилик 500 мм дан 750 ммгача бўлган жойларда айниқса катта ташвиш уйғотади.

Иқлим ўзгариши чўл ўсимликларига эга тоғли бўлмаган арид зоналарда, ёзда чорва боқиладиган ярим арид минтақаларда ва суб-нам ерларда яйловлар маҳсулдорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Чорва боқиш учун фойдаланиладиган яйловдаги ўсимликлар тарқиб сузиларли равишда ўзгариши кутилади,

бу ем ишлаб чиқишга, чорва боқиш ва қоракўл қўйларни етиштиришга таъсир қилади. Ёғимгарчиликнинг мавсумийлиги чорванинг тирик вазнига ва йил охиригача яшаб қолишига таъсир қилиб бошқача бошқариш стратегиясини талаб қилади. Ўзбекистоннинг БМТИЎАКга мувофиқ Иккинчи миллий баёнотига кўра 2030 йил сентябрь ойига бориб термал юкланиш 5–11 фоиз ортиши туфайли қоракўл қўйларнинг репродуктив қобилятига таъсир кўрсатиши кутилади.

Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалик амалиётини иқлим ўзгаришининг ушбу салбий таъсирига мослашга ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотига чуқурроқ ишлов бериш йўналтирилган стратегиялар томон ҳаракат қилиш ЯИМ, озиқ-овқат хавфсизлиги, бандлик ва атроф-муҳит масалалари учун юқори даражада мақбул бўлур эди. Баёнотда чора кўрмасликнинг баҳоси сезиларли даражада юқорироқ бўлади. 2050 йилга бориб иқлим ўзгариши сабабли буғланиш ортиши ва оқим суви камайиши оқибатида суғориш суви етишмовчилиги туфайли пахта ҳосилидан йўқотиш Сирдарё бассейнида 11–13 фоизга ва Амударё бассейнида 13–23 фоизга етиши мумкин. Яна бир қатор салбий омиллар 2050 бориб қишлоқ хўжалиги маҳсулоти жорий даврдагига нисбатан 10–15 фоизга қисқариши мумкин.

Бу ҳам қишлоқ хўжалиги секторида ўзгаришга, ҳам агар қишлоқ хўжалиги ЯИМ ва ижтимоий барқарорликнинг асосий компонентлари ва дан бирилигича қолиши керак бўлса ҳукумат чоралар кўриш лозимлигидан хабардор бўлиши зарурати борлигидан далолат беради.

Қишлоқ хўжалигига келганда иқлим ўзгаришига мослашиш учун Ўзбекистоннинг икки муҳим тур бойлиги бор. Биринчидан, мамлакат доим қишлоқ хўжалиги набототининг биохилма-хиллиги маркази бўлган ва ўнлаб йиллар мобайнида муваффақият билан турлар кўплигини сақлаб келган. Мамлакатда жами 124 қишлоқ хўжалиги зироат тури ва 952 хил/гибрид, масалан, 39 тур ва 389 хил сабзавот ва қовун; 22 тур ва 204 хил мева ва резавор; 5 тур ва 52 хил саноат зироати ва 14 тур ва 129 хил дон зироати мавжуд. Иккинчидан, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик соҳасида юқори стандартдаги тадқиқотнинг узоқ муддатли анъанаси бор. Айниқса, ушбу ўн йилликда иқлим ўзгаришига мослашув борасида кўп истиқболли илмий натижалар эълон қилинди (Рамка 7.1). Ўзбекистонда қатор тадқиқот муассасалар, масалан, Ўзбекистон пахтачилик илмий-тадқиқот институти, Ўзбекистон тупроқшунослик институти, Марказий Осиё ирригация илмий-тадқиқот институти, Ўзбекистон қоракўлчилик ва чўл экологияси тадқиқот институти, Тошкент ирригация ва мелиорация институти, Андижон университети ва Урганч давлат университети қошидаги ZEF/UNESCO Хоразм лойиҳаси.

Рамка 7.1: Иқлим ўзгариши оқибатида фермер ёки чорвадорлар кўрадиган зарарни камайтиши борасида қишлоқ хўжалиги тадқиқотларнинг истиқболли натижалари

Хоразм ва Жиззахда ўтказилган дала тадқиқотида кўра лазер ёрдамида ер текислаш натижасида тупроқ шўрини ювиш ва суғориш учун 15–20 фоиз камроқ сув керак бўлар экан. Сувдан фойдаланувчилан уюшмалари жиҳозларни етказиб бериш ва уни ижарага беришни кўшимча фаолият сифатида кўрсатишлари мумкин бўлур эди.

Жиззах ва Пахтакорда ўтказилган тадқиқот буғдой ва шолини кўтарилган чекларда экишдаги ҳосилдорликни (6,0 дан 6,5 т/га гача ва 14,2 фоизга тегишли равишда) ҳамда сув самарадорлиги (1,23 т/1.000 м³ 1,32 т/1.000 м³) гача ошганини кўрсатди. Айни пайтда ўртача уруғ сарфи 100 кг уруғ/га га қисқарди.

Экинларни биргалаштириб экиш кўп ҳолларда кўпроқ даромад келтиради ва айни пайтда тупроқ бонитетини оширади. Макка ва мошни бирга экиш, масалан, Пахтакорда фермерларнинг соф фойдасини 550 АҚШ доллари/га га оширди, ваҳоланки пахта билар мошни бирга экиш соф фойдани 650–850 АҚШ доллари/га га оширди.

Кўкон жўҳори, просо, арпа, тритикале ёки қизилмия каби сув сарфи жиҳатидан самарадор, кўрғокчиликка чидамли ва шўрликка чидамли экинлар ем экинлари сифатида салоҳиятга эга ва масалан Қизилқум минтақасида иқлим ўзгариши пайтида ҳам айни пайтда тупроқ бонитетини яхшилаб фермерларги даромад олиш имкониятини яратади.

Конимех тумани (Навойи вилояти)да олиб борилган тадқиқот натижасида *Haloxylon aphyllum*, *Kochia scoparia*, *Eurotia evermanniana* ва шўра, пашмак, эркак ўт ва олабўталарнинг турли комбинацияларини иқлим ўзгариш давомида қоракўл қўйлари учун ем тақчиллигининг олдини олиш мақсадида яйловларни реабилитация қилиш учун энг муҳим тур сифатида аниқланди.

Иқлим ўзгаришининг таъсири жадаллашган пайтда мослашув чоралари қишлоқ хўжалиги усулларини такомиллаштириш, жумладан пахтани барқарор етиштириш усулларини ва етиштириладиган экинлар

хилма-хиллигини оширишга қаратилиши керак. Пахта қиймати занжирининг турли қисмларида сувнинг ҳиссасига қаралса ва яқин келажакда сув тақчиллиги прогнози инобатга олинса, Ўзбекистон ҳукуматининг пахта экин майдонини 10 фоизга қисқартириш тўғрисидаги қарорини сўзсиз олға кўйилган қадам дейиш мумкин. Айтиш пайтда мўлжал қилиб олинган пахтани чуқурроқ қайта ишлаш стратегияни пахта майдони бир гектаридан олинган фойдани ошириш учун жадаллаштириш имконияти мавжуд.

ZEF/ЮНЕСКО Хоразм лойиҳаси доирасида, қиймат занжири таҳлили шуни кўрсатдики, агар маҳаллий тўқимачилик корхоналари пахта толасидан уағн ишлаб чиқиб вилоятда ўша-ўша экспорт даромадини олиш мумкин, ваҳоланки пахта экин майдонини 30.000 га (ҳозирги майдоннинг тахминан 27 фоизи)га қисқартириш мумкин бўлур эди (7.4-жадвал). 110.000 га ер майдонида йилига 228 миллион м³ суғориш сувидан шунингдек 6 миллион АҚШ долларига тенг субсидияларни тежаб қолиш мумкин бўлур эди.

Пахта экинига ажратилган ер майдонининг катталиги, асосан пахта билан буғдойни алмашлаб экин қўлланиши ва ҳосил учун катта ҳажмда суғориш суви кераклиги туфайли кўпроқ ички даромадни олиш ва айтиш пайтда атроф-муҳитга ва табиий ресурслардан фойдаланишга босимни қисқартириш мақсадида пахтани қайта ишлаш ва тазалаш жараёнидаги иқтисодий фаолият олиб боровчи субъектларни жалб қилиб тадқиқотни кенгрок минтақага ёйиш зарурати мавжуд.

7.9 Ер ислоҳоти ва аграр сиёсат

Ер ислоҳоти 1998 йилда бошланиб унинг бажаришида Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги етакчи роль ўйнади (Ўзбекистоннинг биринчи АХШни кўринг). Ер ислоҳотидан асосий мақсад ер ҳосилдорлигини оширишдир. Фермер хўжаликлар тузилмаларини қайта кўриб чиқишдан ташқари ер ислоҳотида диққат кўпроқ корхона, бино ва иншоотлар ва кўчар мулкка қаратилган.

Қишлоқ хўжалиги ерлари

2001 йилдан бери фермер хўжаликлари тузилмаси ва ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш хўжалик юритувчи субъектларни ташкил этилиши сезиларли ўзгаришларга юз тутди. Ўша пайтда йирик қишлоқ хўжалиги кооперативлари (туғатилган колхоз ва совхозлар ўрнига шакллантирилган ширкатлар) асосан туғатилиб фермер хўжаликларга бўлинди. Фақат қорақўлчилик йирик хўжаликлар шаклида фаолият юритишда давом этди ва кўриб чиқилаётган вилоятларда ширкатлар – улардан 100 ортиғи – ҳамон мавжуд. Учунчи тоифа, деҳқон (оилавий) фермер хўжаликлари сақланиб қолди ва, гарчи улар жуда кичик ер участкаларида жойлашган бўлса-да, ҳозир ҳам қишлоқ хўжалик ишлаб чиқишнинг самарали ва кафолатли шаклини ташкил қилади. Кейингирок сиёсат фермер хўжаликларни йирикрок ишлаб чиқариш субъектларга бирлаштиришдан иборат (Фермер хўжаликларни оптимизациялаш дастури). Дастур бажарилиши натижасида фермер хўжаликлар сони 2008 йил бошидаги 216.000 дан 2008 йил охиридаги 105.000 га қисқарди.

Гарчи қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришда давлат четда турмаса ва тўғридан-тўғри аралашса-да, равшанки, фермер хўжаликлар тузилмасидаги ўзгаришлар қарор қабул қилишга ва ресурслардан, хусусан ер ва сувдан фойдаланишга таъсир кўрсатди. Шунга мувофиқ, сув ва ердан фойдаланишнинг барқарорлигини мустаҳкамлашга қаратилган барча саъй-ҳаракатни қишлоқ хўжалиги тизимининг ислоҳоти эмас, балки аста-секин ўзгартирилиши фермер хўжаликлари даражасида қарор қабул қилиш имкониятлари кенгайганига олиб келган ўзгарган ва ўзгариб келаётган шароитга мосланиши керак.

Янги, аҳамиятли манфаатдор тарафлар сувдан фойдаланувчилар уюшмалари (СФУ) ҳам саҳнага келди. Гарчи уларнинг вазифалари маҳсус қонунда ҳозирча белгиланмаган бўлса-да, СФУ маҳаллий даражада қарорлар қабул қилишда марказий роль ўйнайдилар (6-боб). СФУ муҳим жиҳати шундан иборитки, улар фақат сув ресурсларининг тақсимотига таъсир қилибгина қолмай, фермерлар билан биргаликда хўжалик суғориш инфратузилмасига техник хизмат кўрсатиш ва уни такомиллаштиришда самара бермоқдалар.

Давом этаётган Суғоришни ривожлантириш миллий дастури магистрал каналлар ва насос станцияларига қаратилган. Режалаштирувчи ва лойиҳаловчилар ушбу улкан инвестицияларни жамоа ва фермер хўжаликлар даражасида сув тақсимотига қор берадиган равишда мослашлари лозим. Давлат

томонидан тўлиқ молияланган дастур фермер хўжаликларга ва уларнинг таркилотларига ташкилий, молиявий ва техник ёрдам кўрсатиш билан бирга амалга оширилиши лозим. Шунингдек, етарли даражада имкониятларни ошириш, жумладан сув тежаш ва атроф-муҳитни бошқаришни такомиллаштириш зарур бўлади. Юқори даражада деградация бўлган ерларни тиклашга келганда, фермерлар узок муддатда ерни бошқаришни яхшилашга инвестиция киритишлари учун ерга эгалик ва/ёки ердан фойдаланиш ҳуқуқлари жиҳатидан кафолатлар мустаҳкамроқ бўлиши талаб қилинади. Қалтис вазиятларда қисқа муддатли эҳтиёжлар, хусусан сув ва энергияга тегишлилари, қарор қабул қилишда биринчи ўринда бўлиб узок муддатли истиқболда ресурслар базасини сақлашдан устун туради.

Жадвал 7.4: Пахтага қиймат қўшилишида пастроқ нархда кўпроқ даромад ҳосил қилиш йўли

	Хом ашё пахта талаби, минг тонна	Пахта экиш майдонига талаб, минг га	Пахта майдонининг қисқариши, %	Даладаги суғориш суви, млн. м ³	Қишлоқ хўжалигига бевосита субсидиялар, миллион АҚШ доллари
Асос (2005 йил)	287	110	0	824	20
100% тола экспорти	239	92	17	688	17
Тозалаш самарадорлигини ошириш	219	84	23	631	16
Калава экспорти	207	79	28	596	14
Матолар экспорти	173	67	39	499	12
Футболкалар экспорти	89	34	69	257	6

Манба: Science Brief (ZUR) No. 2, ZEF/UNESCO Rivojlanishlari, May 2008.

Суғориладиган ерларда пахта ва буғдой етиштириш қатъий тартибга солинади, бозор муносабатларига асосланган қарор қабул қилиш ишлаб чиқарувчилар учун катта аҳамиятга эга эмас; бироқ, давлат нарх-навоми ва ишлаб чиқариш мўлжалларини жаҳон бозорига қараб белгилайди.

Бироқ, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни тартибга солиш борасида қабул қилинган қарорлар туфайли бозор мўлжаллари муайян даражада ортди. Давлат тартибга солиши билан бир қаторда ривожланиш учун каттароқ имкониятлар ҳам бор – бутунлай бошқа қондаларга мувофиқ товар маҳсулотни ишлаб чиқариш. "...экин экилган ерларни оптималлаш..." ва пахта экилган жами ер майдони тўғрисидаги қарор билан бозор мўлжалларига кенгроқ имконият очилиши мумкин эди. Бундай ривожланиш фермер хўжаликлари ва фермерлар жамоалари фаолиятининг атроф-муҳитга тегишли жиҳатлари учун ҳам муҳим аҳамият касб этар эди.

Дехқон хўжаликлари озиқ-овқатнинг асосий турларини етиштириб ишлаб чиқариш ва умумий хавфсизликни оширишда устун турадилар. Улар ҳал қилувчи сув ва ер ресурслари учун фермерликнинг бошқа икки тури билан рақобатлашади ва қишлоқ хўжаликдаги қўшимча хизматларни ва бошқа ёрдамчи чораларни ривожлантиришда инобатга олинишлари лозим.

Шаҳар ерлари

Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ фақат чет эл элчихоналари ёки уларнинг вакиллари ер хусусий мулкдорлари бўлиши мумкин. Юзлаб завод ва цехлар кўчмас мулк сифатида тагидаги ерга ўтказиб бўладиган эгалик ҳуқуқи билан кимошди савдосига қўйилган эди, аммо жараён давом эттирилмади. Бунинг устига, ердан фойдаланиш ҳуқуқи совет даврида муайян ер участкаларидан фойдаланиш шаклини ўзгартириб бўлмагандек қатъиян тартибга солинади.

Дехқон фермер хўжаликларга келганда, шаҳар еридан фойдаланиш ҳуқуқи умр бўйи бўлиб мерос қолдирилиши мумкин. Эгаликнинг яна қўшимча икки шакли – бу доимий фойдаланиш ҳуқуқи ва ижарага олиш ҳуқуқи. Доимий фойдаланиш Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда ердан фойдаланишнинг одатдаги шаклидир. Ижарадан фарқли ўлароқ, доимий фойдаланиш ҳуқуқининг муддати белгиланмаган ва ер участкасидан фойдаланишга бевосита боғлиқ. Фойдаланишнинг

белгиланган шакли тугаши билан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам тугайди. Ижара, албатта, чекланган ва белгиланган муддат давомида бўлади. Бино ва иншоотларни ва ерни ажратиш шаҳар ҳудудларига ҳам татбиқ этилади, натижасида бинога мулкдорлик ҳуқуқи бўлса, ерга эгалик ҳуқуқи ижарага берилади. Ердан фойдаланиш ҳуқуқи йўқотилиши учун компенсация йўқ, бундан компенсация фақат ердаги бино ва иншоотлар учун мавжуд. Шахсий квартиралар, бинолар каби, мулк бўлиши мумкин, ammo ер давлат мулки бўлиб қолаверади.

Шаҳар ва шаҳар типигаги посёлкалар Ўзбекистон бутун ер майдонининг атиги 0,5 фоизини ташкил қилса ҳам, ушбу ернинг аҳамияти ошириб юбориш қийин. Шаҳар ерларидан фойдаланиш Ер ва Шаҳарсозлик кодекслари, шунингдек давлат ер кадастри ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қонунлари билан тартибга солинади. Бироқ, ушбу меъерий ҳужжатларда шаҳар ерларини бошқаришда Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг роли амалда тилга олинмайди. Мамлакатда шаҳар ер ресурсларини бошқарувчи алоҳида хизмат мавжуд эмас; бунинг ўрнига ушбу вазифани турли вазирлик ва идоралар бажаради. Систематик кадастрли ер тўғрисидаги ахборот тизими йўқлини шаҳар ерини бошқаришда асосий камчилик ҳисобланади. Шаҳар ерини съёмка қилишнинг методологияси жорий этилмаганлиги мавжуд кадастр билан боғлиқ муаммолар жумласидандир. Бу қўчмас мулк бозорининг ривожланишига халақит бермоқда, шунингдек ер учун тўловлар ставкаларини (масалан, ер солиғи ва ижара ставкаларини) ҳисоблашни қийинлаштирмоқда. Шаҳар ҳудудларида ердан фойдаланишнинг самарадорлиги аниқлаш тизими йўқлиги яна бир муаммодир.

Мулкдорлик бозори йўлидаги тўсиқлар

Давлат сийёсатига кўра ерга мулкдорлик ҳуқуқи давлатда қолиши инobatга олинса, уй-жой бозорини вужудга келтириш йўлидаги тўсиқлар ижара ҳуқуқига нисбатан бозор тартибига рухсат бериш билан бартараф қилиниши мумкин эди. Умуман, кўчмас мулк, масалан ер мулки учун ҳозирча ҳуқуқий шароит йўқ, системали равишда ҳисобот билан боғлиқ оқибатлар, иқтисодий оқибатлар, ипотека ва хоказолар ҳозирги пайтда қоникарли равишда ишлаб чиқилмаган.

Қишлоқ хўжаликдаги ердан фойдаланиш ҳуқуқи кредит олишга йўл қўймайди ва бутун қишлоқ хўжалик сектори давлат томонидан яқиндан назорат қилинади ва бошқарилади. Хусусийлаштиришнинг имкони йўқ, деб ҳисобланади. Янги ғоялар ва маҳсулотни бемалол ўрганиб бўлмайдиган ва амалда узок муддатли инвестициялар киритилмаган шароитда қишлоқ хўжалик ердан самарали фойдаланиб бўлмайди.

Фермерлар олган ерини яхшироқ ҳолатда қайтаришлари кераклиги шартини белгилаб ер ислохотини чуқурлаштириш жиддий равишда муҳокама қилинмоқда ва бу чора бажарилиши мумкин. Беш йилда бир амалга оширилиши лозим бўлган ердан фойдаланиш ва унинг сифатини мониторинги агар ер ёмонлашиб бораётган бўлса ижара ҳуқуқини тугатиш учун восита бўлиши мумкин.

7.10 Ҳимояланган табиий ҳудудлар тизими

1998 йил Биохилма-хиллик стратегияси ва ҳаракат режасида беш био-географик зона белгиланган:

- Водий ва текисликлар чўл экотизимлари;
- Тоғ этакларидаги ярим чўл ва даштлар;
- Бош дарёларнинг экотизимлари ва қирғоқбўйи экотизимлар;
- Сув-ботқоқ ер ва дельталар экотизимлари;
- Тоғ экотизимлари.

Биохилма-хиллик стратегияси ва ҳаракат режасининг муҳофазаланган табиий ҳудудлар тармоғи уч стратегик соҳаларидан бири бўлиб институциявий ва ҳуқуқий шароитни яратиш, муҳофазаланган табиий ҳудудлар тармоғини кенгайтириш, муҳофазаланган табиий ҳудудлар тармоғини бошқариш, табиий биохилма-хиллик ахборот тизимини яратиш, тутқинда етиштириш ва ташқи воситалар ёрдамида сақлашни қамраб олади. Ўзбекистон муҳофазаланган табиий ҳудудларнинг экологик барқарор тармоғини барпо этишни мўлжаллапти, ушбу тармоқ жами ер майдонининг энг камида 10 фоизини

ташқил қилади. Муҳофазаланган табиий ҳудудларнинг катталиги, бўлинмаслиги ва репрезентативлиги биохилма-хилликни сақлаш мақсадларига этишишнинг ҳал қилувчи омилларидир. Бошқариш режаларини бажариш ва иқлим беқарорлиги ва муҳофазаланган табиий ҳудудларга узоқ муддатли таъсирларга мослашиш қобилияти бошқа муҳим омиллар жумласидандир.

Ўзбекистоннинг ҳозирги табиий муҳофазаланган ҳудудлари беш тоифа ташқил қилади: табиат кўриқхоналари/миллий кўриқхоналар; миллий парклар; бир экологик марказ; ёввойи ҳаёт ҳудуди (казначиклар) ва миллий табиий обидалар. Айдар-Арнасой кўллар тизимини Биринчи ўринда сувда сузувчи қушларнинг яшаш муҳити сифатида халқаро аҳамиятга эга булган сув-ботқоқ муҳитлари тўғрисидаги Рамсар конвенциясига мувофиқ халқаро аҳамиятга эга сув-ботқоқ ер, деб белгилаш тармоқнинг охири сезиларли кенгайтирилиши бўлди. Айдар-Арнасой (527.100 га) орнитологик муҳофазаланган зона ва Ўзбекистондаги энг катта сув ҳавзаси бўлиб Сирдарёнинг ўрта оқимидаги суви минераллашуви ҳозирги 8дан 10 г/л дан ортиб бораётган кўллардан иборат. Ушбу кенгайтириш билан муҳофазаланган табиий ҳудудлар жами майдони мамлакат ҳудудининг 5,8 фоизига етди. Бунинг устига, ер ости чучук сув ҳосил бўлиши зоналарни муҳофаза қилиш учун жорий этилган 16 муҳофазаланган табиий зона (350.919 га) ва дарёлар муҳофазаланган зоналари (ер майдони 27.900 га) бошқа экологик вазифаларни ҳам бажаради ва биохилма-хилликни муайян даражада сақлашга ёрдам беради.

Ўзбекистонда муҳофазаланган табиий ерлар тармоғини кенгайтиришда этишилган ижобий натижаларга қарамай, Биохилма-хиллик стратегияси ва ҳаракат режасида айтилгандек, тармоқнинг репрезентативлиги ва янги муҳофазаланган жойлари киритиш устида ишлаш керак. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг хилма-хиллиги ўнлаб йиллар давомида катта ўзгаришларга учраган табиий яшаш муҳитининг аҳволига бевосита боғлиқдир. Бу турлар сони камайиб кетишига олиб келди, ва баъзи ҳолларда, йўқ бўлиб кетиш хавфи тобора кўпроқ турларга таҳдид солмоқда.

7.11 Ўрмонли ерлар

Ўзбекистоннинг 8,8 миллион гектар ўрмон фонди ерларидан тахминан 3,4 миллион га ўрмон билан қопланиб, бу давлат ҳудудининг 7,5 фоизини ташқил қилади ва 0,9 миллион га бошқа дарахтли ерлардир. Ўрмонларнинг ҳаммаси давлат мулкидир. Ўрмонларни муҳофаза қилишни, сақлашни ва экишни Вазирлар Маҳкамаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ўрмон хўжалиги бўлими, шунингдек маҳаллий давлат органлари ва идоралари назорат қилади. Ўрмон хўжалиги бўлими етти минтақавий ўрмончилик маркази орқали ўрмон бошқаруви учун мутасадди ҳисобланади.

Арид континентал иқлим шароитида ўсадиган Ўзбекистон ўрмонлари асосан химоя бўлиб хизмат қилади, масалан дарё бассейнларининг химояси, шамол ва чангдан химоя зоналари, биохилма-хиллик ва ёввойи дунё муҳофазаси. Ёғочни маҳаллий аҳоли ўтин ва қурилиш учун йиғади, ҳолбуки саноат миқёсида ишлатиш ниҳоятда чекланган. Ўрмоннинг ёғочдан ташқари маҳсулоти қишлоқ ерларда аҳоли турмуш воситаларига катта ҳисса қўшади, бу масалан, ёнғоқ, мева, резаворлар, кўзикоқорин ва доривор ўсимликлар териш, ов, чорва боқиш ва асаларичилик. Ўрмон деградацияси, саҳроланиш ва тупроқ эрозияси тоғлик ҳудудларда катта ташвиш уйғотади, улар кўп ҳолларда ижтимоий иктисодий муаммолар ва кам таъминланганлик туфайли юзага келади ёки оғирлашади. Бундай зиёнга олиб келадиган дарахтларни ноқонуний кесиш, ортиқча чорва боқиш ва ўсимликлар захирасига зарар етказиш каби антропоген фаолиятга қарши курашишга юксак аҳамият берилган. Тасодифий зарар, ёнғин, зарарқунандалар ва касалликларни камайитириш яна бир муаммодир. Ўрмон хўжалиги бўлими йилига тахминан 42.000 ер майдонда ўрмонлар екади. Биохилма-хиллик ва ёввойи ҳаётни муҳофаза қилиш мақсадида табиат кўриқхоналари барпо этилди.

Миллий ўрмон дастури 2006 йилда маҳаллий жамоаларга фойда келтирадиган узоқ муддатли барқарор ўрмон хўжалигини қўллаб-қувватлар мақсадида бошлаб юборилган эди. У ўрмон ресурсларни инвентаризация қилиш, баҳолаш ва мониторинг қилиш учун институциявий имкониятларни ривожлантириш, дарахтлардан барқарор фойдаланишни илгари суриш, ўрмонлар билан боғлиқ муаммолар тўғрисида жамият хабардорлиги ошириш, ўрмонларни бошқаришда жамоатчилик иштирокини кенгайтириш ва ўрмончилик соҳосида таълим ва малака оширишни кўчатиришга қаратилган.

7.12 Хулоса ва тавсиялар

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон қишлоқ жойларининг ривожланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Фермер хўжалиқларининг энг сўнгги ислоҳоти кетидан атроф-муҳит, жумладан табиий ресурслардан барқарор ва самарали фойдаланиш сиёсати илгари сурилиши ўз навбатида барқарор қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун фойдали бўлар эди. Агар биргаликда ҳаракат қилинса, ҳозирги истикбол замирида барқарор қишлоқ хўжалигига эришиб бўлади ва бу қишлоқ хўжалигида ишловчиларни иқлим ўзгариши таъсири ва ер ва сув ресурслари учун рақобат кучайиб бориши кутилиши туфайли бевосита яқин келажакда юзага келадиган муаммоларни ечими учун тайёрланишга ҳисса қўшади.

Сувдан барқарор фойдаланиш бобидаги Тавсия 6.1да суғоришда сувни тежаш режаларни амалга ошириш долзарблигига қаратилган. Бу фақат сувни тежаш жиҳатидан тўғри бўлиб қолмай, балки ер ва сув ресурсларини бошқаришдек кенгроқ контекстда ҳам ўзини оқлайди. Суғориш тизимлари ва жамоа ва фермер хўжалиқлари даражасидаги суғориш инфратузилмасига давлат томонидан рағбатлантирилган инвестициялар масаласини кўриб чиқиш зарурати тўғрисидаги фикр тенг равишда бутун ишлаб чиқариш тизими учун тўғридир. Яқин фермерлар ва СФУ ўқиш ва техник ёрдамга, жумладан сувни тежаш ва тупроқни сақлаш усуллари тўғрисида ахборот ва буларга учун рағбатга жуда муҳтож.

Хусусан, фермерларга фан ютуқларини татбиқ қилишга қўмаклашиш ва ёрдамчи хизматлар бутун дунёда фермерлар жамоаларига билим беришда, айниқса табиий ресурслардан барқарор фойдаланиш соҳасида билим беришда ниҳоятда катта аҳамиятга эга эканлигини исботлади. Бундай ташқари, фермерлар жамоаси хасусий ва давлат савдо секторида кўпроқ иштирок этиш орқали эриши мумкин бўлган ички ва халқаро бозорлар ва савдо билан алоқалари кенгайишидан фойда кўриши мумкин. Қўшимча хизматларни руҳсатномалар тизими ва ерни текислаш, тўғридан тўғри уруғ қадаш, далаларда ҳосил қолдиқларини сақлаш ва далаларга ёйиш борасида тренинг ва намоёйиш лойиҳаларни фаол тарғиб этиш билан қўллаб-қувватлаши мумкин бўлур эди; шунингдек алмашлаб экиш ва орада экишни тупроқни муҳофаза қилиш ва ҳосилдорликни сақлаш учун қўшимча чоралар сифатида рағбатлантириш лозим.

Тавсия 7.1:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қишлоқ хўжалиқда сувни тежаш ва суғориладиган экиш ерларда тупроқни муҳофаза қилиш мақсадида сақлаш воситаларини тарғиб қилишни кўриб чиқишни лозим, юқоридаги чоралар, трейнинг ва намоёйиш лойиҳалар билан қувватланиши мумкин бўлур эди.

2001 йил АХШ тавсияларининг кўпи бозор иқтисодий механизмларни ерни бошқаришни яхшилаш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш воситасида қўллашга қаратилган эди. Ушбу АХШдаги ер ва сувдан фойдаланишга тегишли кузатмалар қишлоқ хўжалигида атроф-муҳитга тегишли жиҳатларни яхшилаш учун бозор муносабатларга таянган ёки бошқа иқтисодий воситалардан кенг фойдаланилмайди, деган фикрни қўвватлайди. Пахта ва буғдой етиштиришга давлатнинг бевосита аралашув даражаси юқорилигича қолмоқда ва асосий ресурслар, хусусан сувдан фойдаланишда нарх-наво орқали рағбатлар яратилмаяпти.

Шунинг билан бирга, баъзи кузатувчилар фермер хўжалиқлари даражасида иқтисодга таянган қарор қабул қилиш ва, энг мақбул ҳолда, ресурсларни бошқариш ва барқарорликни узоқроқ муддатли режалашга олиб боровчи иқтисодни яхшилаш имконияти ҳақида сўз юритмоқдалар. Бундан ташқари, фақат бевосита субсидия ёки даромад олиш орқали амалга ошириш мумкин бўлган назардан четда қолган ерларни тиклашга мўлжалланган янги пул маблағлари ҳаракатини яратиш борасида баъзи тавсиялар қилинди. Шунингдек, қуруқ экотизимларда аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий шароитини яхшилаш, ҳаёт воситаларининг муқобил турларига эътибор қаратиш ва экотизимларнинг кўп вазифали ролини кучайтиши узоқ муддатли барқарорликни оширган бўлур эди. Масалан экотизимлар хизмати учун тўлов шаклидаги давлат маблағидан фойдаланиш ҳам иқтисодий рағбатлар умумий пакетининг бир қисми бўлиши мумкин.

Тавсия 7.2:

Иқтисодиёт вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва маҳаллий давлат органлари қишлоқ ерлардаги аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий шароити юксалтирувчи ва шунинг билан бирга ер ва сув

ресурсларни самаралироқ бошқаришни таъминловчи бозор механизмлари ва иқтисодий рағбатларни ишлаб чиқиб, жорий этишлари лозим.

Ўзбекистонда турли давлат органлари муҳофазаланган ҳудудларни бошқаришга мутасадди ҳисобланади. Муҳофазаланган ҳудудларнинг репрезентативлиги ҳамда уларни бошқариш масалаларини кўриб чиқишда давом этиш талаб қилинади. Етарли даражада катта ва яхлит, барча табиий экотизимларни қамраб олган муҳофазаланган ҳудудларни яратиш ноёб ва йўқолиб кетаётган турларни сақлаб қолиш ва муҳофаза қилишнинг дастлабки шартидир.

Тавсия 7.3:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси биологик хилма-хиллик мониторингни кучайтирган ҳолда муҳофазаланган ҳудудларнинг интеграллашган тармоғини яратиши ҳамда мавжуд тармоқни кенгайтириши ва яқунлаш учун шарт бўлган ҳуқуқий ва институциявий қарорларни тайёрлаши лозим.

Қишлоқ хўжалиги ва иқлим ўзгариши билан боғлиқ муҳим ўзгаришларни назарда тутган ҳолда, мавҳум шароитларга мослашиш ва уларни бошқариш, жумладан трансчегара сувни бошқариш, навларни генетик такомиллаштириб, сув маҳсулдорлигини ошириш мақсадида сувга тегишли технологияларни жорий этиш ва ҳосил етиштириш ва чорва боқишнинг интеграллашган бошқарувининг воситалари кўриб чиқиши шарт. Бунга қўшимча равишда, ердан фойдаланишни режалаштириш, масалан, яйлов ва қияликларда ўрмон экиш йўли билан углеродни камайитиши ва тупроқдан яхшироқ фойдаланиш учун тупроққа органик моддалар қўшиш (сақловчи қишлоқ хўжалиги) оқибатларни юмшатиш учун аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Тавсия 7.4:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси ва Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет) билан ҳамкорликда иқлим ўзгаришига мослашув сиёсати ҳужжатларида лалмикор ва сугориладиган ерлар масалаларини кўриб чиқиши лозим.

Ўзбекистон жами ҳудудининг атиги 0,5 фоизи шаҳар ҳудудларидир. Бу ерларнинг аҳамиятини чамалаш қийин бўлса-да, мамлакатда шаҳар ер ресурсларни бошқарадиган алоҳида хизмат мавжуд эмас; унинг ўрнига бу вазифани турли органлар бажаради. Ер тўғрисида системали ахборот тизимининг мавжуд эмаслиги шаҳар ерини бошқаришда асосий камчилик ҳисобладани. Шаҳар ерини сьёмка қилиш методологияси жорий этилмаганлигини мавжуд кадастрнинг муаммолари қаторида кўрсатиш мумкин.

Тавсия 7.5:

Вазирлар Маҳкамаси шаҳар ердан фойдаланишни режалаш ва бошқариш мумкин бўлган тарзда кадастр ер ахборот тизимини жорий этиши лозим.

ЭНЕРГИЯ ВА АТРОФ-МУҲИТ

8.1 2001 йилдаги биринчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳидан сўнгги воқеалар

Атроф-муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти 1997 йилда қабул қилинган “*Энергиядан оқилона фойдаланиш ҳақидаги*” қонунда расман эътироф этилган. Қонунга 2003 йилда, энергетика соҳасида миллий ишлаб чиқаришни сертификатлаштириш тизими жорий этилганда ўзгартириш киритилган. Мазкур эътироф муҳим ўрин тутди, чунки анъанавий равишда Ўзбекистоннинг энергетика тизимини ривожлантириш стратегиясида атроф-муҳит муҳофазасига етарли эътибор берилмаган. Унинг ўрнига, узок муддат давомида стратегия учта асосий мақсадлар: энергетика соҳасида мамлакат мустақиллигига эришиш, қишлоқ аҳолиси учун табиий газдан фойдаланиш имкониятини кўпайтириш ҳамда ички бозорни арзон энергия билан таъминлаб, саноат, қишлоқ хўжалиги ва ижтимоий муҳофаза соҳасида қиёсий устунликларни кучайтиришга қаратилган эди. Ўзбекистоннинг тараққиёт сиёсати анъанавий тарзда импортни алмаштиришга қаратилган бўлиб, энергетика сиёсати мазкур сиёсатнинг ҳаётий муҳим омили бўлиб қолади. Арзон энергия нафақат нефтекимёвий саноат, балки металлургия ва қайта ишлаш саноатининг ривожланиши учун имкон яратади. Бу яна кенг миқёсдаги суғориловчи қишлоқ хўжалиги (пахтачилик) узок масофаларга сув етказиб берилишига қарамлиги туфайлидир (8.1- жадвал).

Қонун асосан декларация хусусиятига эга бўлиб, унда бевосита татбиқ воситалари кўзда тутилмаган ва Ўзбекистонни дунёнинг энергия бозорига интеграция жараёнига бевосита алоқадор эмас. Мустақилликка эришгандан сўнг Ўзбекистон, денгизга чиқиш икки мамлакат кесиб ўтиши лозимлиги ва Россия Федерациясининг транзит тармоқларидан тўлиқ қарамлиги сабабли Энергия Хартияси ва сўнг 1995 йилда Энергия Хартияси битими ҳамда *Энергия тежамкорлиги* ва тегишли атроф-муҳитга оид жиҳатлар ҳақида протоколга қўшилиш орқали ўз манфаатларини ривожлантиришга интилмоқда. Битимнинг моддаларини янада ривожлантирган ҳолда мазкур Протокол иштирокчи мамлакатлардан энергия тежамкорлигини юксалтиришга ҳамда энергетика циклининг атроф муҳитга салбий таъсирини камайтиришга қаратилган аниқ стратегик мақсадларни шакллантиришни талаб қилади.

2000 йилда Ўзбекистонда энергия сарфи (яппи ички маҳсулотнинг (ЯИМ) ҳар бир бирлиги учун бирламчи энергия сарфи) Хитойдаги энергия сарфидан тахминан 4 баравар банд ва Ҳукумат энергия тежаш бўйича чораларни кучайтиришга интилмоқда.

“Энергиядан оқилона фойдаланиш ҳақида” Қонунга мувофиқ, 2002 йилда Вазирлар Маҳкамаси 2010 йилгача Энергия тежамкорлиги Дастурини қабул қилди. Дастурнинг асосий мақсадлари куйидагича: (i) энергия сақлаш масалаларини устувор йўналиш сифатида белгилаш ва уларни ҳал қилиш бўйича тегишли чораларни ишлаб чиқиш; (ii) энергия ресурсларидан фойдаланишда тежамкорликни юксалтириш ва энергия сақлашни тарғиботи; (iii) саноат секторида энергия сарфини камайтириш; ва (iv) бозорга йўналтирилган энергетика сектор ривожланиши кўллаб- қувватлаш. Дастурда белгиланган чоралар қаторида энергия ресурсларидан фойдаланишни такомиллаштиришга қаратилган ташкилий ва таълимий хусусиятга эга чоралар чиқимларни оширмай, истикболда тежамкорлик миқдори ЯИМнинг 5 фоизига тенг бўлиши кўзда тутилган.

2002 йилда қабул қилинган “Энергия тежамкорлиги дастури” атроф-муҳит муаммолари ва энергия тежамкорлиги масалаларини тўлиқ бирлаштиради. Ҳали атроф-муҳит муҳофазасига бағишланган тўлақонли ва изчил дастур ҳақида гапиришга эрта бўлса ҳам, Дастурда ҳар бир тармоқ бўйича бирламчи ҳисоб-китоблар келтирилган: Ўзбекнефтегаз 1,148 шартли ёқилғи тоннаси (ш.ё.т.), Ўзбекэнерго 324 (ш.ё.т.), саноат 1882 (ш.ё.т.), қишлоқ хўжалиги 403(ш.ё.т.), халқ истеъмоли товарлари ва савдо - 93(ш.ё.т.), коммунал хизматлар, қурилиш ва транспорт- 125 (ш.ё.т.), маҳаллий давлат органлари (хокимиятлар) -(ш.ё.т.).

Агар 2002 йилда қабул қилинган Дастурнинг мониторинги ўтказилган бўлса ҳам, унинг натижалари ҳали эълон қилинмаган. Расмий ҳужжатлар ёки президент фармонларида унга ҳавола қилинмаган. “Электр энергияси ҳақида” қонун лойиҳаси 2007 йилда тайёрланган бўлиб, у жумладан энергия тежамкорлигига ҳам оид ва ЎзР Президентининг 2001 йилги “Энергетика соҳасида иқтисодий ислохотларни кучайтириш ҳақида” фармонида ҳавола қилинади.

Жадвал 8.1: 2006 йилда энергия баланси

Таъминот ва истеъмол	минг тонналаб шартли ёки калорияда ҳисоблаганда							
	Кўмир ва peat	Хом нефть	Нефть маҳсулотл	Газ	Гидро	Электр энергияси	Иссиқлик к	Жами ^a
Ишлаб чиқариш	1,094	5,578	..	50,950	545	58,167
Импорт	10	4	..	893	..	984	..	1,892
Экспорт	-11	..	-304	-10,273	..	-991	..	-11,579
Флот мазути ^b
Захираларда ўзгаришлар	-26	-26
TPES	1,068	5,582	-304	41,571	545	-7	..	48,454
Ўтказишлар	0	-23	25	2
Статистик фарқлар
Электростанциялар	-468	..	-483	-5,003	-545	2,529	0	-3,969
Иссиқлик электр станциялари	-403	..	-614	-5,115	..	1,711	1,313	-3,109
Иситиш марказлари	-1	..	-217	-1,428	1,261	-385
Газни қайта ишлаш қурилмалари
Нефть қайта ишлаш заводлари	..	-5,403	5,288	-115
Кўмирни қайта ишлаш
Суюқ ёки қатқил заводлари
Бошқа турдаги ишлаб чиқариш
Ўз эҳтиёжлари учун фойдаланиш	-1	-8	-218	-1,816	..	-362	..	-2,406
Тақсимлашда йўқотишлар	-10	-62	..	-1,589	..	-373	..	-2,035
TFC	184	85	3,477	26,620	..	3,497	2,574	36,437
Саноат сектори	51	..	232	6,310	..	1,340	..	7,933
Транспорт сектори	0	..	1,843	1,387	..	115	..	3,345
Бошқа тармоқлар	132	..	926	17,292	..	2,042	2,574	22,967
Хонадонлар	14	..	19	14,283	..	635	..	14,951
Тижорат ва давлат сектори	2,857	..	271	..	3,128
Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	3	..	712	153	..	1,137	..	2,005
Балиқчилик
Аниқлаштирилмаган	115	..	195	2,574	2,884
Бошқа мақсадлар	..	85	476	1,631	2,192
жумладан материаллар

Манба: Халқаро энергетика агентлиги, 2009.

Изоҳ:

а Йириклаштирилгани сабабли умумий сонлар тўғри чиқмаслиги мумкин.

б Флот мазути дунёдаги жами бирламчи энергия таъминотидан ажратилмаган.

Бундан ташқари 2002 йилги Дастурда татбиқ учун масъул бўлган ташкилот ёки муассаса айтиб ўтилмаган. 2002 йилдаги Дастурда белгиланганидек, ҳисоб-китобларга кўра 2002 ва 2003 йилларда 2,6 триллион сўмдан кўпроқ инвестициялар талаб қилиниб, бу улкан суммадир. Ва унда нафақат тегишли

муассасалар ресурслари, балки давлат, хусусий инвесторлар ва халқаро ҳамжамият ресурсларини жалб қилиш талаб этилади.

Иқтисодиётнинг баъзи тармоқларида ҳисоблагичларнинг ўрнатилиши Дастур татбиқи сари биринчи муайян ва ижобий қадамлар бўлди. Давлат ташкилотлари режаларига кўра аҳолининг 85 фоизи учун сув ва иситиш ўлчагичлари ўрнатилади. Энергия тежамкорлиги дастурининг татбиқи даражасини баҳолаш анча қийин.

2003 йилда белгиланган мақсадларнинг баъзилари 2009 йил 13 февраль куни ўтказилган Вазирлар Маҳкамасининг “2008 йилда Республика ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва 2008-2009 йилларда иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишлари” номли мажлисининг протоколларида белгиланган:

- 2009-2013 йилларда давомида электроэнергетика тармоғи модернизацияси дастурининг тасдиқланиши;
- Энергия сарфини камайтириш ва энергияни тежовчи тизимларни жорий этишга оид дастурнинг тасдиқланиши;
- Электр энергияси истеъмолчилари учун автоматлаштирилган ҳисоб тизимини жорий этиш (2009 йирик истеъмолчилар, 2010-2012 йилларда шаҳарлик истеъмолчилари, 2012-2015 йилларда қишлоқдаги фойдаланувчилар учун)

2003 йилги инвестиция режасида санаб ўтилган баъзи инвестициялар 2008 йилда чиққан ЎЗР Президентининг “Иқтисодий фаолиятни барқарорлаштириш ва экспорт салоҳиятини янада ошириш мақсадида иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш дастури” ҳақида Фармонида белгилаб ўтилган бўлиб, ҳамда Президентнинг 2009 йилги “2009-2014 йилларда техник замонавийлаштириш ва корхоналарни қайта жиҳозлаш ҳақида” қарорида белгилаб ўтилган.

Узоқ муддат давомидаги салбий тенденция сабабли Ўзбекистон иқтисодиётининг энергия сарфи 1997 ва 2003 йиллар орасида 2,8 дан 4,3 тpes/ЯИМ¹⁵ ошди. Халқаро Энергетика агентлиги таъминлаган маълумотларга кўра Ўзбекистон жамияти собиқ Совет мамлакатлари орасида энг кўп энергия сарфловчидир 2006 йилда 0.94 тpes/gdp (PPP)¹⁶ ўртача 0.45 тpes/gdp (PPP) солиштирилганда.

Ўзбекистон ҳукуматининг беш йил давомида мамлакат энергетика секторини босқичма-босқич равишда вазифалар нуқтаи-назаридан бўлиш ва қисман хусусийлаштириш бўйича Дастурига биноан (Вазирлар Маҳкамасининг 21.06.2004 да қабул қилинган 290-қарори), икки орган ғ Ўзбекэнерго ва Ўздавэнерго назорат тузилган.

“Ўзбекэнерго” (давлат акционерлик корхонаси) собиқ Энергетика вазирлигининг ўрнига тузилди. У давлат мулки ва активларни бошқариш ҳамда вазирликнинг мажбуриятларини бажариш бўйича Вазирлик вазифаларини ўз зиммасига олди. 2005 йилда Ўзбекэнерго барча иссиқлик электр станциялари ҳамда иссиқлик ва энергия ишлаб чиқарувчи станциялар ва минтақавий тақсимловчи корхоналарни акционерлик корхоналарига айлантирди. Гидроэлектростанциялар, “Ўзэлектротармок” (асосий электро тармоқлари корхонаси) ва “Ўзэнергосотиш” (электр ва иссиқлик энергияси ишлаб чиқарувчилари ва тақсимловчи корхоналари орасидаги алоқа учун масъул корхона) акционерлик корхоналарига айлантирилмади ва давлат тасарруфида қолди. Ўн учта унитар электр ишлаб чиқарувчи, учта иссиқлик ишлаб чиқарувчи, бир электр энергиясини узатиш корхонаси ва ўн бешта минтақавий тақсимлаш корхоналари тузилди.

“Ўздавэнерго назорат” Вазирлар Маҳкамаси қошидаги электроэнергетика сектори назорати учун масъул давлат агентлиги бўлиб, аввало электр ва иссиқлик энергетика тармоғи, кўмир қазиб чиқариш тармоғини тартибга солиш учун тузилган давлат ташкилоти бўлиб, сўнг “Ўздавэнерго назорат” давлат инспекциясига айлантирилган ва электростанцияларга электр энергияси ишлаб чиқариш учун лицензиялар беради ҳамда электроэнергетика, кўмир ва иссиқлик энергиясини Вазирлар Маҳкамаси номидан назорат қилади.

¹⁵ тpes/ЯИМ = ш.ё.т./минг 2000 US\$.

¹⁶ тpes/ЯИМ (PPP) = ш.ё.т./минг 2000 US\$ PPP.

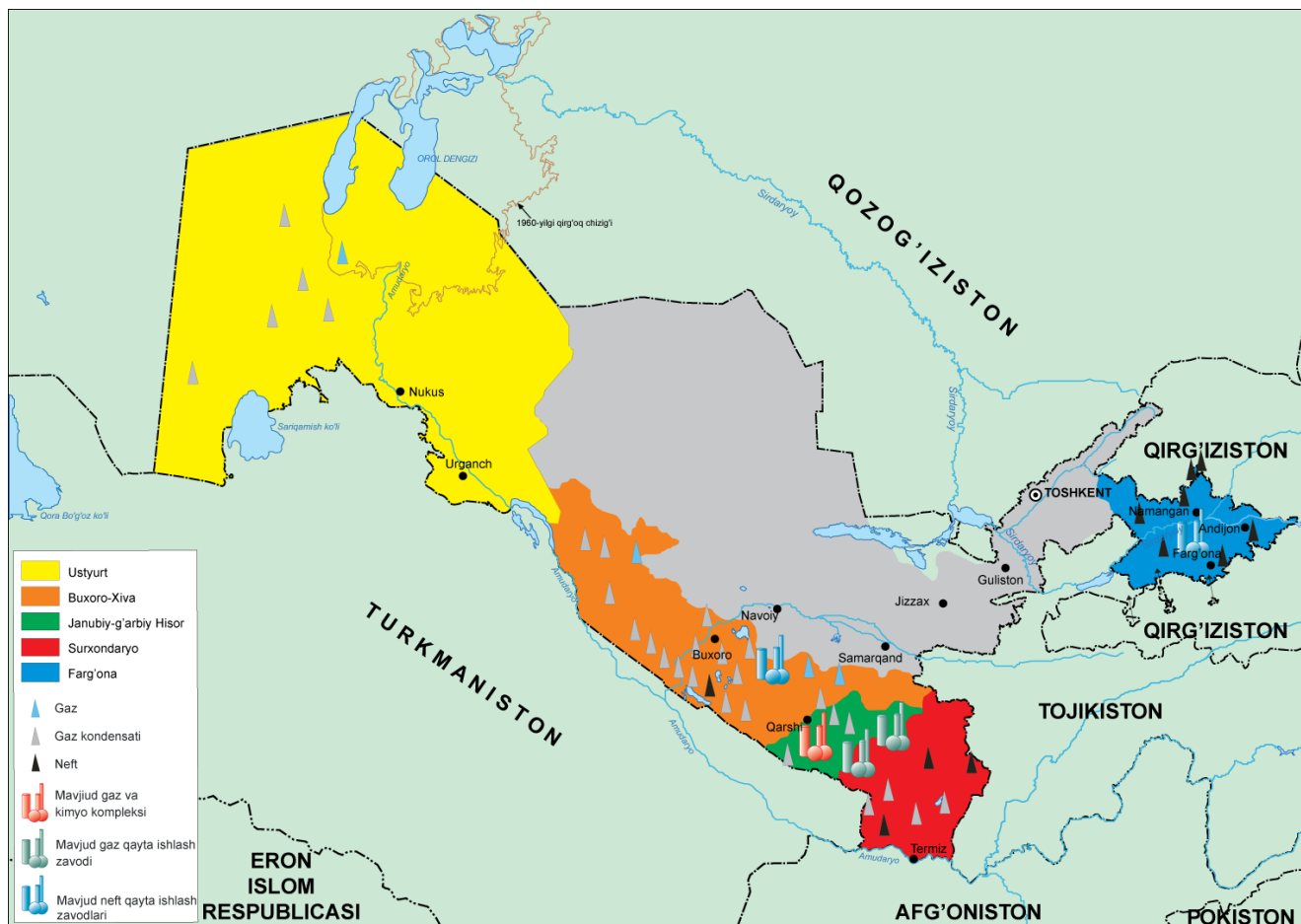
8.2 Ишлаб чиқариш

Ўзбекистоннинг мазкур муҳим энергия захиралари ўзлаштиришнинг қайта тикланиши нисбатан яқин даврда рўй бериб, унинг сабаби янги инвестициялар, айниқса хорижий сармоялар учун қулай шароит яратилганидир.

“Ўзбекнефтегаз” миллий холдинг компанияси томонидан ишлаб чиқилган “2005-2010 йилларда нефть ва газ захираларининг геологик қидирув ишлари” ғоясига кўра, ушбу муддат давомида иботланган углеводород захиралари 364,77 млн. шартли ёқилғи тоннасига ортади. Қутилишича, мазкур захираларнинг ўсишининг ярмини (54%) Устюрт минтақасидаги табиий газ захиралари таъминлаб беради (8.1 расм)

2005-2010 йилларда 144 истиқболли участкаларда чуқур бурғулаш ишлари кўзда тутилган. Улардан 74таси Бухоро-Хива минтақаси ва 34таси Устюрт минтақасида жойлашган. Қолган конлар Фарғона, Сурхондарё ва Ҳисор водийларида жойлашган (8.1.-расм).

Харита 8.1: Нефть ва газ қазиб чиқариш ва қайта ишлаш

Манба: Ўзбекнефтегаз, 2009 йил.

Илова: Мазкур харитада кўрсатилган чегаралар ва номлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан тасдиқланган ёки тан олинган деган маънони англатмайди.

Кўмир

“Ўзбеккўмир” мамлакатда кўмир қазиб соҳасида монополист бўлиб, бешта кўмир қазувчи корхоналардан иборатдир. Ангрэн кўмир конида (Тошкент вилояти) учта кўмир қазиб чиқариш технологиялари қўлланилади: Ангрэн карьеридида очиқ услубда қазиб чиқарилади; 9-сонли конда ерости қазиб чиқариш услуби қўлланилади ва “Еростигаз” корхонасида кўмир ер остида газга айлантирилади.

Сурхондарё минтақасида жойлашган бошқа икки кўмир қазиб чиқариш корхонаси ерости қазиб олиш услубидан фойдаланишади. Мустақилликка эришилгандан буён Ўзбекистонда кўмир қазиб чиқариш ва истеъмол қилиш анча камайди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда кўмир захиралари 1,9 млрд. тонна миқдорида баҳоланмоқда ва унинг тахминан 80 фоизи қўнғир кўмирдир (лигнит). Кўмир уч конда қазиб чиқарилади: Ангрен (унда мамлакатнинг 80% кўмири қазиб олинади), Шарғун ва Бойсун. Барча қазиб чиқарилган кўмир мамлакатнинг ўзида истеъмол қилинади. Ўзбекэнерго электр станциялари Ўзбекистоннинг энг йирик кўмир истеъмолчилари бўлиб, мамлакатнинг қазиб олинган кўмир миқдорининг 80 фоизи ва кўмирдан ер остида ишлаб чиқарилган газнинг 100 фоизини истеъмол қилишади.

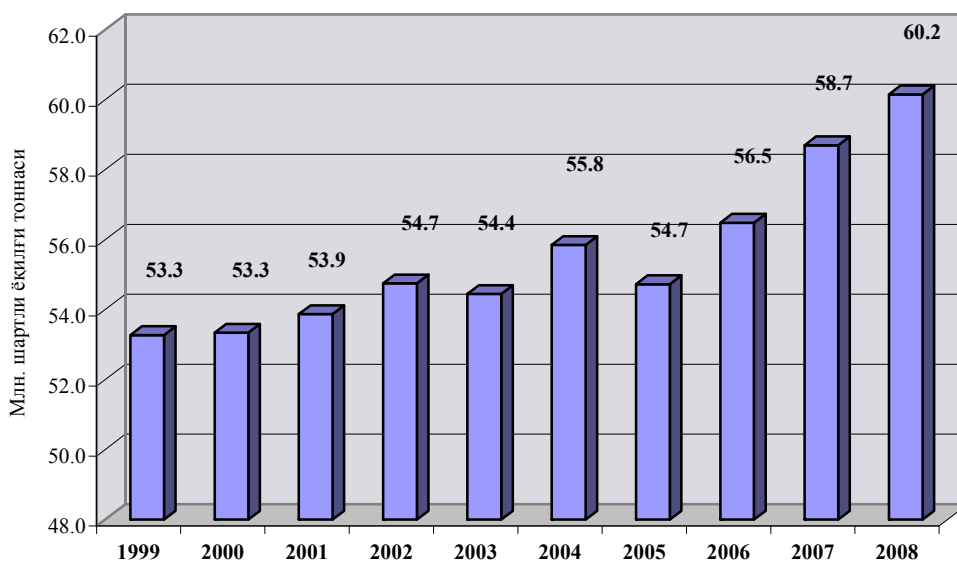
Нефть

Ўзбекистон нефтни импорт қилиб, ҳисоб-китобларга кўра унинг тахминан 600 млн. баррель захиралари секин тугаб боради. Аксарият нефть конлари деярли қуриб бормоқда ва шу сабабларга кўра 1990 йиллар охириларида буён қазиб чиқариш камайиб бормоқда. Фақат Совет Иттифоқи парчаланганидан сўнг қазиб чиқариш кўпайтирилгани мамлакатни вақтинчалик тўлиқ таъминлади. Нефть қазиб чиқариш ҳажми кунига тахминан 120 минг баррелни ташкил этиб, уни ярми хом нефть, ярми конденсатдан иборат.

Газ

Газ захиралари бўйича Ўзбекистон дунёда ўн еттинчи мамлакат бўлиб ҳисобланади. Аксарият газ захиралари Бухоро ва Қашқадарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистоннинг ғарбий қисмидаги Устюрт платосида жойлашган. Устюрт платоси изланишлар учун энг истиқболли ҳудуд деб ҳисобланиб, ҳали тўлиқ ўрганиб чиқилмаган ҳамда истиқболдаги захиралари ҳисоб-китобларга кўра 1,685 трлн. куб метр бўлиб, бу мамлакатнинг барча исботланган захираларига тенгдир (9 боб) (Расм 8.2.).

Расм 8.1: 1999-2008 йилларда умумий углеводородлар ишлаб чиқарилиши, млн. ш.ё.т.

Манба: Ўзбекнефтегаз, 2009.

Ёқилғи саноатида фойдаланилувчи табиий газ таркибида олтингугурт кўплиги қувурларнинг хизмат қилиш муддатига салбий таъсир қилиб, ташиш ва тақсимлаш пайтида йўқотиш кўрсаткичи нисбатан баланд (ҳисоб-китобларга кўра 25 фоиз) ва бу одатда йўқотиш кўрсаткичи 2 фоиз бўлган тежамкор тизимларнинг кўрсаткичидан анча баланд. Маҳаллий экспертлар баҳосига кўра мазкур йўқотишлар техник ва ёш жиҳатидан эскирган қувурлар ҳамда энергетика тармоғи корхоналари орасида мувофиқлаштириш йўқлиги сабаблидир. Лекин 2005-2010 йилларда тармоқда энергия тежамкорлигига

оид чоралар 650 млн. долл. миқдориди инвестицияларни талаб қилади. Бу табиий газни қазиб чиқариш, қайта ишлаш ва ташиш учун зарур сарфни йилига 4,7 млрд. куб метргача қисқартириши зарур.

Уран

Геология ва табиий ресурслар Давлат қўмитаси маълумотларига кўра Марказий Қизилқумдаги 27 уран конларининг захиралари ҳисоб-китобларга кўра 55 минг тоннани ташкил қилиб, мамлакатнинг уран қазиб чиқариш тармоғининг асосини ташкил қилади. Ўзбекистон уран захиралари бўйича дунёда еттинчи ўринда туради. Яқинда Навоий кон металлургия комбинати (НКМК) Марказий Қизилқумда жойлашган янги Шимолий Конимех уран конини ишга туширди. Бу ерда тижорат миқёсида қазиб чиқариш ҳамда Ёркудук ва Алэнди конларида пилот русумида қазиб олиш 2009 йилгача Навоийда уран қазиб чиқариш ҳажмини 30 фоизга ошишини таъминлаши зарур.

Шимолий Конимех Ўзбекистонда охириги йилларда ишга туширилган энг йирик конлардан биридир. Коннинг ишга туширишнинг биринчи босқичининг чиқимлари тахминан 34 млн. бўлиб, уни НКМК ўз маблағларидан молиялаштирди. Бурғулаш ва қудуқлар қуриш 2007 йил ўртасида бошланди. Биринчи босқич тўлиқ қувват билан ишга тушиши 2012 йилга кутилмоқда.

НКМК 2007 йилда 2350 тонна уран ишлаб чиқариб, бу 2006 йилдаги 2301 тоннадан сал кўпроқ бўлди. Корхона 2007-2012 йиллар давомида ишлаб чиқаришга 165 млн. долл. сармоя киритиб, уран ишлаб чиқариш ва экспортни 2006 йилга нисбатан 50 фоизга оширишни режалаштирмоқда. НКМК 1980 йиллар ўрталарида ҳар йили 3000-3500 тонна паст бойитилган уран ишлаб чиқарган. 1996 йилда дунё уран бозоридаги аҳвол ёмонлашганда ишлаб чиқариш 1700 тоннагача камайиб кетди. НКМК ҳалигача техник жиҳатдан йилига 3000 тоннадан ортиқ ишлаб чиқариш имкониятига эга.

НКМК Ўзбекистондаги асосий уран корхонаси бўлиб, унинг учта кон бошқармасида руда ишқорлаш услуги билан олиниб, Навоий шаҳридаги 1-гидрометаллургия заводида қайта ишланади.

Расм 8.2: 1998-2008 йилларда табиий газ ишлаб чиқарилиши ва истеъмол қилиниши, м³

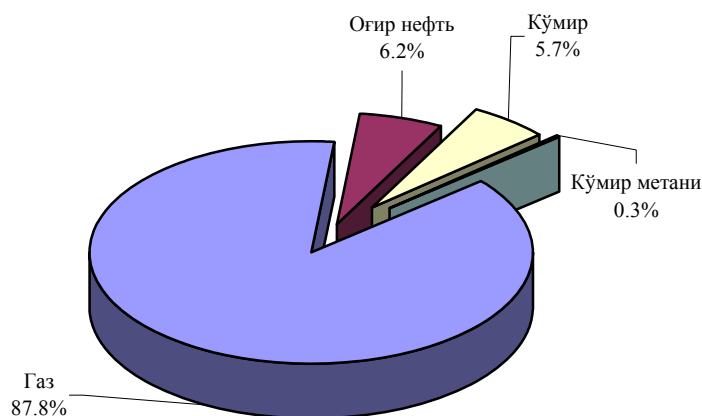
Манба: Жаҳон энергетика тармоғининг 2009 йил статистика маълумотлари, Бритиш Петролеум.

Мамлакатда 11 йирик иссиқлик электростанциялари (ўрнатилган қуввати - 9870 МВ) ва 31 гидроэлектростанциялар (ўрнатилган қуввати - 1700 МВ) мавжуд бўлиб, уларнинг жами ўрнатилган қуввати 11570 МВга тенг. Энергиянинг асосий қисми (97%) Ўзбекэнергога тегишли станцияларда

ишлаб чиқарилиб, унинг станцияларининг умумий ўрнатилган қуввати 10 минг МВ тенг. Умумий қувватнинг 70 фоизи энг йирик станцияларда ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон ҳар йили тахминан 48 минг гигаватт/соат электр энергияси ишлаб чиқаради. Электр энергияси асосан анъанавий иссиқлик электр станцияларида ишлаб чиқарилиб, станцияларнинг 77 фоизи табиий газ, 7 фоизи мазут ва 3,5 фоизи кўмир ёқилғиси билан ишлайди. Қолган 12,5% электр энергияси гидроэнергиядир (8.3 расм).

Расм 8.3: Иссиқлик электр станцияларида ёқилғи истеъмоли, 2008

Манба: Ўзбекэнерго, 2009.

Электр энергияси

Энергияни тежаш технологиялари прогрессив тарзда жорий этилмоқда. Толимаржон конденсация туридаги иссиқлик электростанциясининг қурилиши 2005 йилда бошланди. “2009-2015 йилларда Электроэнергетика тармоғини ривожлантириш ва замонавийлаштириш инвестиция дастури” Киото Протоколнинг ривожланиш тизими сифатида ўзгартирилди. Дастурда буғ ва газ турбинали генераторларни, айниқса Тошкент, Навоий ва Толимаржонда жойлашган иссиқлик электр станцияларида жорий этиш кўзда тутилган. Дастурда яна гидроэлектростанциялар қурилиши ёки реконструкцияси кўзда тутилиб, ушбу лойиҳалардан ўн бештаси ЎЗР Президентининг 2009 йилги “2009-2014 йилларда техник замонавийлаштириш ва корхоналарни қайта жиҳозлаш ҳақида” фармонида тавсифланган устувор дастурда кўзда тутилган.

Қайта тикланувчи энергия

Бугунги кунда фақат гидроэнергетика ривожланмоқда ва Ривожланиш дастурида марказий ўрин тутди. Гидроэнергия ишлаб чиқариш 1998 йилда 6,028 гигаваттдан 2000 йилда 4,246 гигаваттгача камайди, 2003 йилда 1998 йил даражасига қўтарилиб, 2007 йилда яна 3925 гигаваттга тушиб кетди. Гидроэнергетика ўрнатилган электроэнергетика салоҳиятининг 10 фоизини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2009-2014 йилларда техник замонавийлаштириш ва корхоналарни қайта жиҳозлаш ҳақида” Фармонида гидроэнергетика соҳасига умумий миқдори 512,9 млн. долл. бўлган 15 инвестиция лойиҳасини кўзда тутилган. Мавжуд гидроэлектростанцияларни замонавийлаштириш ва янгиларини қуриш Ўзбекэнергога 500 млн. куб. метр газ ёки 2,3 млн. тонна кўмир тежаб қолишга имкон беради.

Айниқса қуёш энергияси соҳасида мавжуд бўлган ва Тошкент шаҳридаги пилот лойиҳада намойиш этилган улкан салоҳиятга қарамай ҳозирги пайтда Ўзбекэнерго қайта тикланувчи энергиянинг бошқа шакллари ривожлантиришни режалаштираётгани йўқ. Институциявий ва сиёсий даражада қайта

тикланувчи энергия манбаларидан оқилона фойдаланишга оид умумий мақсадлар белгиланмаган; Ўзбекэнерго томонидан уларнинг кафолатланган нархда харид қилиши ва бошқа имтиёзлар кўзда тутилмаган.

Қашқадарё вилояти. Ҳисор қўриқхонасидаги маҳаллий фотоэлектростанция

Давлат табиат муҳофазаси қўмитаси, “Эко-энергия” фан ва ишлаб чиқариш маркази ва технологиялар алмашуви агентлиги қайта тикланувчи энергия ресурсларидан фойдаланишга оид бошланғич ғояни тақдим этишди. 2009 йил 13 февралдаги Вазирлар Маҳкамасининг мажлиси баённомасига биноан мазкур даражада биринчи бор бундай дастурни расман ишлаб чиқиш зарурлиги қайд этилди. Ўзбекэнерго ҳам ушбу қарорга алоқадор. Айтиб ўтилган Президент фармонидаги устувор лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш дастурида бўйича 0,5 мегаватт шамол энергияси пилот лойиҳаси назарда тутилган.

Электр узатиши

Ўзбекэнерго электр узатиш линияларини қуриш ёки қайта тиклаш орқали Ўзбекистон тармоқларини минтақавий тармоқлар билан бирлаштириш ва йўқотишларни камайтириш иборат икки мақсадни олдига қўйган. Асосий режалаштирилган ишлар Бухоро, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида амалга оширилади. Ислоний Тараққиёт Банки томонидан молиялаштирилган 218 км узунликдаги 500кВ линия Сирдарё иссиқлик электростанцияси ва Сўғдиёна нимстанцияси орасида қурилмоқда. Мазкур лойиҳа амалга оширилгандан сўнг Сурхондарё минтақасида йўқотишлар 100 млн. кВт/соатга камайтирилади. Қўшимча равишда Сўғдиёна нимстанциясидан Толимаржон иссиқлик электростанциясига 216 км узунликдаги 500кВ ҳамда Ғузур подстанциясидан Сурхон подстанциясига 197 км узунликдаги 500кВ электр линияси қурилишига Ислон Тараққиёт Банки билан биргаликда тайёргарлик қўрилмоқда.

Нефть ва конденсатларни қайта ишлаш

Нефтни қайта ишлаш

Нефть асосан Фарғона ва Бухорода жойлашган икки йирик заводларда қайта ишланади. Мазкур икки корхонанинг қайта ишлаш салоҳияти ҳар йилига 11,2 млн. тонна конденсат деб ҳисобланади.

Олтиариқдаги ёқилғи ҳамда мотор ва трансмиссия учун мой ишлаб чиқарувчи завод филиалини ҳам қўшиб ҳисоблаганда Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи йилига 8,7 млн. тонна нефтни қайта ишлаш салоҳиятига эгадир. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи ёқилғи, автомобиль учун газ ёқилғи ва авиация учун керосин ишлаб чиқаради.

2005 йилда Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон шаҳрида учинчи нефтни қайта ишлаш заводи қурила бошланди. Лойиҳанинг қиймати 7 млн. долл. деб ҳисобланмоқда. Ўзининг тўлиқ салоҳияти билан ишлаганда завод йилига 130 минг тонна нефтни қайта ишлаб, 50 минг тонна дизель ёқилғиси, шунча миқдорда битум ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқаради.

Газни тозалаш

Газни тозалаш муҳим газ конларига яқин, бири Муборак ва иккитаси Шўртанда жойлашган учта заводда амалга оширилади. Муборак фракцинация заводи 1972 йилда қуриб битирилган бўлиб, суюқ газ, конденсат ва олтингургуртни паст ҳароратда ажратади. Унда йилига қайта ишланувчи газ ҳажми 24 млрд. куб. метр.

1980 йилда қурилиб, ишга туширилган биринчи Шўртан газни қайта ишлаш заводининг йиллик қуввати 24 млрд. куб. метрдир. Иккинчи корхона, Шўртан газ-кимё комплекси 2001 йилда қурилиб, ишга туширилган. Мазкур саноат комплексининг қайта ишлаш қуввати 4,5 млрд. куб. метр табиий газ бўлиб, у 125 минг тонна полиэтилен, 137 минг тонна суюлтирилган газ, 130 минг тонна конденсат ҳамда 4,2 млрд. куб метр газ ва 4 минг тонна олтингургурт ишлаб чиқаради. Газни қайта ишлаш технологиялари 150 хил полиэтилен маҳсулотларини ишлаб чиқаришга имкон бериб, унинг аксар қисми экспорт учун мўлжалланган.

8.3 Меъерий ҳужжатлар ва тарифлар

Ўлчов тизимларининг ўрнатилиши мамлакатда газ истеъмолига муҳим таъсир кўрсатади. Лекин мамлакатда 2004 йилдан буён кузатилаётган кучли иқтисодий ўсиш энергия истеъмоли ўсиши учун муҳим омил бўлди. Агар кутилганидек истиқболда энергия истеъмоли ҳажми ортадиган бўлса, мамлакатнинг газни экспорт қилиш имкониятлари камаяди ҳамда иқтисодиётни замонавийлаштириш дастурини яқунлаш учун зарур даромадлар ҳам камаяди. Умуман 2001 йилдан буён энергия сарфи ошиб келиб, 2001-2005 йилларда 3 фоизга камайиб, сўнг 2005-2007 йилларда 10,7 фоизга ортиб, 40,623 мегаВатт/соатни ташкил этди (8.2.-расм).

Жадвал 8.2: 2001–2007 йилларда амалда электр энергияси сарфи, млн квт.соат

Истеъмолчи тоифаси	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Тақсимланган ҳажм ундан	37,934	38,295	37,524	37,629	36,699	39,417	40,623
Саноат	15,738	16,243	16,164	15,785	15,830	16,074	15,724
Қурилиш	130	177	128	119	130	139	108
Транспорт	1,226	1,211	1,181	1,305	1,353	1,300	1,254
Қишлоқ хўжалиги	11,228	11,802	11,475	11,571	9,927	10,731	9,382
Аҳоли ва коммунал хизматлар	9,613	8,863	8,575	8,850	9,458	11,174	14,156

Манба: Ўзбекэнерго, 2009

Маълумотларга кўра газ ва электр энергияси таъминотида узилишлар асосан қишлоқ жойлар ва баъзан шаҳарларда рўй беради. Бу пайтда қишлоқ аҳолиси кўмир, ўтин ва турли биоёқилғилардан фойдаланиб, бу атмосфера анча ифлосланишига ҳамда ҳимояловчи экинлар камайишига, тупроқ эрозияси ва дренажга олиб келади.

Ўзбекистоннинг ички бозорида тарифлар жуда паст даражада бўлиб, ресурслар тақсимланиши ва инвестициялар давлатнинг иқтисодий сиёсатида биноан амалга оширилади. Ўтган Атроф-муҳит баҳоловидан кейин ички бозорда электроэнергия нархи анча ошди, лекин мустақил тартибга солиш йўқлиги ва энергетика тармоғини амалда бўлиниши халқаро инвесторларни хавотирлантириб келмоқда.

Тарифлар Молия вазирлиги томонидан ўрнатилиб, бунда қатор объектив омиллар, жумладан ёқилғи харажатлари, маошлар, меъерий йўқотишлар, амортизация ва оператор ташкилот даромади эътиборга олинади.

Электрэнергетика соҳасида тарифлар ислоҳоти асосан тарифлар сонини бештадан иккитагача камайтириш ҳамда турли тоифадаги фойдаланувчилар орасидаги субсидияларни йўқотишдан иборат. Амалда тарифлар ҳар уч ойда (Ўзбекэнерго) ёки ҳар йили (иситиш) белгиланади.

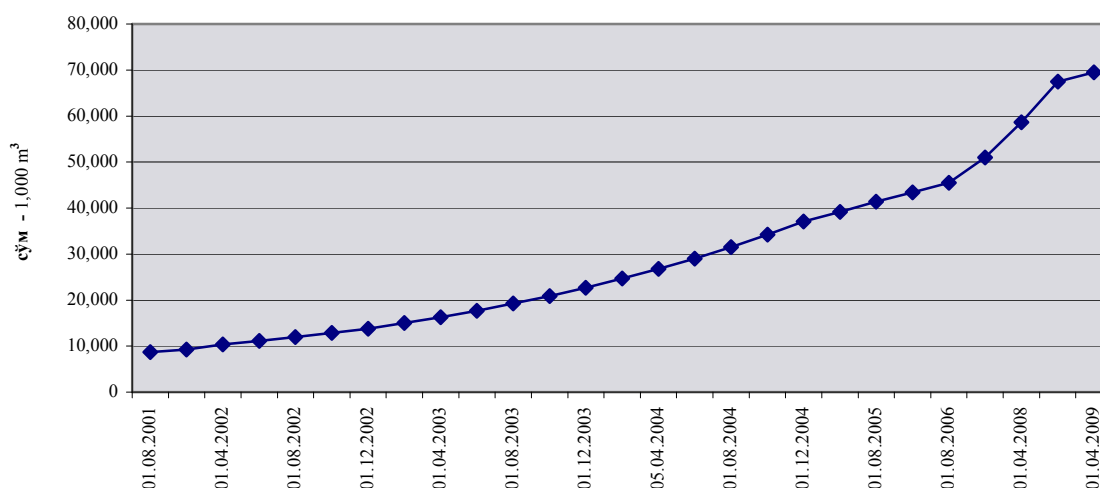
Ҳар уч ойда Ўзбекэнерго Молия вазирлигига тарифлар ҳақида тақдимнома топшириб, унда берилган маълумотга биноан нархларни кўтариш эҳтиёжи баҳоланади. Вазирлар Маҳкамаси Қотибияти мазкур соҳада назорат вазифасини бажариб, Вазирлар Маҳкамасига Молия вазирлигининг тавсияларини қабул қилиш, рад этиш ёки ўзгартиришлар киритиш ҳақида

Ўзбекистонда энергетика сектори деярли тўлиқ равишда давлат тасарруфида. Шу сабабли инвестициялар учун салоҳият нисбатан чекланган бўлиб, давлат назорати жуда кучли. Молия вазирлиги энергетика тармоғи иқтисодий жиҳатдан тартибга солиш учун масъул.

Хонадонлар учун газ нархи 2009 йилда 1 куб. м учун 30 сўм, 25 АҚШ долларидан кам бўлиб, корхоналар учун газ нархи юқорироқ белгиланган. Ўзбекэнерго харид қилаётган газ нархи 2004 йилдан буён тарифлардаги сезиларли ўзгаришларни кўрсатади (8.4 расм).

Сўнги АҚШ давридан буён аҳоли учун электр энергияга бўлган тарифлар кўтарилди. Мазкур вазият ёнилғи материалларга бўлган нарх-навонинг ошиши билан изоҳланди. Нархлар эса 2001 йилда бир киловатт соат учун 10 сўмдан бошланиб, 2005 йилда киловатт соат учун 35 сўм миқдоридан ошиб кетди. 2009 йилда аҳоли учун тарифлар бир киловатт соат учун 62 сўмни ташкил этди. Тарифларнинг беш тури мавжуд. Улар орасида электр узатишнинг юқори вольтли линияга уланган ташкилотлар (750 кВдан юқори) учун тарифлар, ваҳоланки бунинг ичида алоҳида тунги тариф мавжуд эмас. Одатда мазкур тарифлар эксплуатация ва электр тизимларига хизмат кўрсатиш ҳамда энг кам ҳолларда иситиш тизимлари билан боғлиқ харажатларни қоплайди, деб ҳисобланади.

Расм 8.4: Ўзбекэнерго харид қилаётган газнинг нархи

Манба: «Ўзбекэнерго», 2009 йил.

Сув таъминоти ва санитария хизматлари каби коммунал хизматлар соҳасидаги энергия самарадорлигини таъминлаш доирасидаги капитал қуйилмалар масаласига келадиган бўлсак, шаҳар сув таъминотига масъул «Сувтаъминот»нинг («Водоканал») электр энергияга сарф қиладиган харажатлари унинг умумий харажатларининг ярмидан ортиғини ташкил қилади. Вазият мушкуллигача қолмоқда ва мазкур ташкилотларнинг аксарияти тарифлар ёрдамида эксплуатация харажатларини қоплаш билан боғлиқ вазифаларни амаллаб ҳал қилмоқда (6 боб).

Бирок, бир томондан, инфляция туфайли тарифларнинг ошиши билан боғлиқ мазкур вазиятнинг «Ўзбекэнерго» ва шаҳар иситиш хизматлари учун оқибатларини аниқлаш мушкул туюлсада, иккинчи томондан эса, - бу тарифларнинг турлича ҳисобланиши вазиятни янада чигаллаштиради.

Электр энергетикаси соҳасида, счет-фактура ёки харажатларни қолаш, Ўзбекистоннинг марказлашган тизимидаги, жумладан, тақсимлаш соҳасидаги фаолият ва чиқимлар билан боғлиқ молиявий йўқотишларни камайтиришга йўналтирилган чора-тадбирлар қўлланилса ҳам, оқибатларни аниқлаш ҳамон қийинлигича қолган бўларди.

Ваҳоланки, тарифларнинг ошиши электр энергия билан таъминловчи баъзи ташкилотлар учун молиявий тўлов қобилиятини қўлга киритиш ҳамда энергия самарадорлигини таъминлаш мақсадида йирик фойда келтиришини кўзлаб сармояларни амалга ошириш ёки режалаштириш имконини берган бўлсада, шунга қарамадан, жуда кўп коммунал ташкилотлари қарздор ҳолатидадир. «Ўзбекэнерго» компанияси ўзининг тақсимлаш тизимини қайта таъмирлаш бўйича муҳим ишни аллақачон бошлаб юборди ва ҳозирда у Навоий ҳамда Тошкент вилоятларида кўшимча электр станцияларни барпо этиш билан боғлиқ режани кўриб чиқмоқда.

2001-2008 йиллар давомида Давлатнинг мазкур соҳадаги шаҳар инфратузилмасини молиявий қўллаб-қувватловида иштирок этмаслиги, албатта, ташвишланарли ҳолдир. Ўз навбатида, бу ҳолат сармоянинг етишмаслиги, нофаол капиталнинг муддати узайтирилиши ҳамда чет эл сармояларга қаттиқ боғланиб қолишликка олиб боради. (қаранг: 8.3- жадвал).

Тарифларнинг шу каби бошқаришнинг яна бир муҳим оқибати – бу хусусий сармоядорлар томонидан эътиборнинг камайиб боришига олиб боради. Аслида эса, амалиётда капиталнинг кам тушуми хусусий мулк эгалари ва жамоатчилик орасидаги ҳамкорликни фақат сармояларсиз бошқарув соҳаси доирасида бўлишига таъминлайди.

Жадвал 8.3: 2007 йилдаги инфратузилма ва ижтимоий соҳаларни молиялаштириш манбалари, млн. АҚШ долл.

	Давлат бюджети	Ўз маблағлари	Давлатнинг махсус жамғармала	Хорижий кредитлар	Жами
Электр энергияси	..	59.8	..	7.3	67.1
Коммунал хизматлар	5.4	63.1	68.5
Сугориш	15.0	3.1	21.5	36.7	76.3

Манба: Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури: Ўзбекистонда давлат ва хусусий ҳамкорлик: муаммолар, имкониятлар ва татбиқ йўллари, 2007 йил

Ўзбекистон расмий доиралари давлат ва хусусий соҳа ўртасидаги ҳамкорликнинг энергетика инфратузилмасини ривожлантиришдаги потенциал фойдалари ҳақида боҳабардир. Илк давлат ва хусусий соҳа ўртасидаги ҳамкорлик пилот лойиҳаси Тошкент вилоятининг айрим туманларида электр токи учун олинган тўловлар тизимида амалга оширилган эди. Бундан ташқари, саноат сектори ҳам Киото Протоколининг ҳаётга татбиқ этиш соҳасига тегишли молиялаштириш дастурига қўшилишдан мамнун бўлган.

8.4 Савдо-сотик ва хорижий бевосита сармоялар

Импорт/Экспорт

Яқиндаги углеводород ва углеводород маҳсулотлари экспортдан давлат ҳисобига келиб тушган фойданинг ошганлиги Ўзбекистон иқтисодиётининг энергетика соҳасига энергетика самарадорлигини ошириш ва экспорт масаласига устувор аҳамият берилиши натижаси ўлароқ янги мақом ато этди. 2001 йилдан 2007 йилгача бўлган даврда экспортнинг умумий ҳажми 2.8 баробар ошди ва 8,991 млн. АҚШ долларини ташкил этди.¹⁷ Кўрсатиб ўтилган давр мобайнида энергетика секторининг улуши мамлакат

¹⁷ <http://www.ecosecretariat.org>.

ташки савдо балансида 10 фоиздан 20 фоиздан ортиқ миқдорга ошди. Буни эса Ўзбекистон давлат бюджетига анъанавий муҳим ҳисобланган пахта экспортининг 27 фоиздан 12.5 фоизга тушганлиги билан таққослаш жоиздир (*Қаранг:* 8.1- жадвал).

Нефть

Ҳозирда Ўзбекистон деярли хом нефтни экспорт қилмаяпти. Қозоғистондан фақат унча катта бўлмаган миқдордагина хом нефть импорт қилиняпти. Айни пайтнинг ўзида эса Ўзбекистон ва Туркманистон чегарасида жойлашган Кўкдумалоқ нефть конидан йилига тахминан 1 миллион тонна нефть Туркманистонга экспорт қилинмоқда. Бироқ, ички талабнинг ошиб бориши ва қуриб бораётган нефть конларидаги ишлаб чиқаришнинг сусайиши яқин келажақда кўпроқ миқдордаги импорт амалиётини қўллашга олиб келади.

Ўзбекистон ишлов берилган маҳсулотларнинг кичик экспорт қилувчиси ҳисобланади. Ишлов берилган нефть маҳсулотлари асосан Тожикистон ва Қирғизистонга экспорт қилинади. 2004 йилда Тожикистон Ўзбекистондан 17,000 тонна нефть маҳсулотларини импорт қилди. Уларнинг аксарияти солярка маҳсулоти ташкил этди.

Газ

Ўзбекистон – табиий газни соф экспорт қилувчи мамлакатдир. Тахминан ишлаб чиқаришнинг 15-20 фоизини (йилига 7-11 миллиард кубометр) ташкил қилувчи экспорт ҳажмининг аксарият қисми Шарқий Европа, Кавказorti ва Марказий Осиё давлатларига йўналтирилган. Табиий газ Россия Федерацияси, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонга экспорт қилинади. Қирғизистон, Тожикистон ва Қозоғистоннинг жанубий вилоятларига газ етказиб берувчи четдан таъминотчиларнинг мавжуд эмаслиги сабабли Ўзбекистон кўрсатиб ўтилган истеъмолчиларга газ экспортини янада ошириш мақсадида турли чора-тадбирлар устида бош қотирмоқда. Бироқ, 2005 йилда экспорт ҳажми нисбатан паст бўлди, яъни 11,5 миллиард кубометрни ташкил қилди. Бундан 8,15 миллиард кубометрга тенг бўлган газ ҳажми Россия Федерациясига экспорт қилинди.

Асл рақамлар айни пайтда ошқор қилинмаган бўлса-да, 2006 йилги режадаги экспорт ҳажми 12,6 млрд. кубометрни ташкил этди. Россия Федерацияси эса энг кўп миқдорда газ сотиб олувчи мамлакат сифатида ўз ўрнини сақлаб қолди, яъни газнинг экспорт ҳажми бу давлатга 9 млрд. кубометрни ташкил қилди. Бундан ташқари, 2006 йилда Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонга амалга оширилган газ экспортининг ҳажми 2005 йилда кузатилган 3,35 млрд. кубометрга таққослаганда 3,6 млрд. кубометрни ташкил этди. 2007 йилдан бошлаб Ўзбекистон Россия Федерациясининг ўзигагина 10 млрд. кубометр газ экспорт қилишни режалаштирган ҳамда 2014 йилгача экспорт ҳажмини 16 млрд. кубометр ва 2020 йилгача эса 20 млрд. кубометрга оширишни режалаштирган.

2006 йил 1 январда Ўзбекистон Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон учун газ экспорт нархларини ҳар бир минг кубометр учун 42 АҚШ долларидан 55 АҚШ долларига оширди. «Газпром» компанияси Ўзбекистондан ҳар минг кубометр газни 60 АҚШ доллардан сотиб олади ҳамда 100 км масофа ўлчови билан ҳар минг кубометр газнинг транзитига 1,1 АҚШ доллари тўлайди. 2007 йил 1 январдан Ўзбекистон газ экспорт нархларини ҳар минг кубометр учун 100 АҚШ долларига оширди. 2007 йилда Марказий Осиё давлатларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари «Газпром»нинг газ харид нархларини Европа харид нархларига тенглаштиришга ундиришга қаратилди. 2009 йилда Ўзбекистон газини ҳар минг кубометр учун 300 АҚШ доллардан зиёд нархда сотилмоқда.

2002 йилдан бери «Ўзбекнефтегаз» компанияси «Газпром» билан маҳсус стратегик алоқаларни йўлга қўйди. Бунинг натижаси ўлароқ 2004 йил 6 декабр куни «Ўзбекнефтегаз» ва «Газпром» ўртасида 2002 йилда стратегик ҳамкорлик борасида имзоланган келишув бўйича Ўзбекистон ҳамда Россия Федерацияси президентларининг розилиги қўлга киритилди. Мазкур битим қуйидаги соҳаларда ҳамкорликни амалга оширишни кўзда тутди.

- Ўзбекистон газининг Россия Федерациясига экспорт ҳажмини 2003 йилдаги 5 млрд. кубометрдан 2010 йилгача 10 млрд. кубометрга ошириш;

- «Ўзбекнефтегаз» ва «Газпром» ўртасида Устюрт платосида маҳсулотни тақсимлаш ҳақидаги битим доирасида углеводородларни қидириш ва қазиб олишда ҳамкорликни амалга ошириш;
- Ўзбекистон ҳудуди орқали «Газпром» сотиб олган (2028 йилгача 2 трлн. кубометр ҳажмдаги газ) Туркманистон газини олиб ўтиш. Бунда «Газпром» Ўзбекистон ҳудуди орқали олиб ўтиладиган Туркманистон газининг транзит оператори сифатида фаолият олиб боради ҳамда транзит қувватини икки баробарга ошириш мақсадида мазкур соҳага маблағ йўналтиради (йилига 90 млрд. кубометр);
- 44 фоиз «Ўзбектрансгаз» акцияларининг стратегик хорижий сармоядор сифатида «Газпром»га эҳтимолий сотиш.

Бундан ташқари, Украина Ўзбекистондан йилига 3 млрд.кубометр табиий газ импорт қилиш ниятида. Ўзбекистон ҳам Европага ўз табиий газини экспорт ҳажмини оширишдан манфаатдордир. Бу мақсадда бир неча имкониятлар кўриб чиқилмоқда. Ўзбекистон ҳудудидан кесиб ўтувчи мавжуд муҳим табиий газ қувурлари бутун Марказий Осиё Газ Қувурлари тизими операторига айланган «Газпром» ёрдами билан тикланиши кутилмоқда. Муқобил йўл эса – бу Ўзбекистон газини транзит йўналишлари бўйлаб Туркманистон, Озарбайжон, Грузия, Украина, Туркия, Эрон Ислом Республикаси ва Каспий денгизи орқали экспорт қилишдир. Бироқ, бу каби экспорт қилишнинг усули фақатгина газни Туркиядан кейинги истеъмолчиларга етказиб бериш ҳамда газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар (Озарбайжон, Эрон Ислом Республикаси ва Туркманистон) тавсия қилинаётган мазкур қувур йўналиши бўйича Ўзбекистон газини ўтказишга розилик берсагина мазкур масала ҳаётга татбиқ қилиниши мумкин бўлади.

Шарқда эса Ўзбекистон Қозоғистондан Хитойга газни экспорт қилиш бўйича амалга оширилаётган лойиҳада иштирок этмоқда. «Ўзбекнефтегаз» ва Хитой миллий нефт корпорацияси (CNPC) Туркманистон ва Ўзбекистонни Хитой йўналиши бўйича боғловчи газ қувурларини барпо этиш ва эксплуатация қилиш билан шуғулланувчи «Осиётрансгаз» қўшма корхонасини ташкил этди. Асосан Туркманистон ва Ўзбекистонга таъминланувчи мазкур газ қувури (йилига 30 млрд.кубометр) Хитой учун Қозоғистондан ҳам газ сотиб олиш имконини беради.

Бевосита хорижий сармоялар

Илк АХШдан бери ҳажм жиҳатидан анча ошган бевосита хорижий сармояларнинг аксарият қисми энергетика соҳасига тўғри келди. Энергетика ресурсларини ўрганиш ва қидириш фаолиятидаги хорижий компанияларнинг ўсиб бораётган аҳамияти Ўзбекистон иқтисодиётининг ташқи дунёга очилгани туфайли кузатилди. «Ўзбекистон энди хорижий сармоядорларга энергетика соҳасидаги энг жозибador маконга айланиб бормоқда», деб таъкидлади 2005 йилда «Энергетика Хартияси» ташкилоти Котибияти. Қайта тузиш ва хусусийлаштириш жараёнлари ҳамон ўзининг илк босқичидадир, аммо Ўзбекистон ҳукумати энергетика соҳасини хорижий сармоядорларга очиб бериш хоҳшида. Нарх-наво ва тарифларни белгилаш борасида ислохотларни тўлиқ ва самарали олиб бориш ҳамда мустақил мувофиқлаштирувчи институтини жорий қилиш –ечимини кутиб турган муҳим масалалардир. Бундан ташқари, хорижий сармоядорларга қаратилган қонунчилик базасини янада такомиллаштириш ва соддалаштириш лозим. Шу аснода таъкидлаш керакки, нефт ва электр энергияси соҳаларига оид алоҳида қонунлар мавжуд эмас.

Хорижий сармояларнинг ҳажми чет эллик сармоядорларнинг мазкур соҳада фаолият олиб бориши учун фақат яқинда имкониятлар очиб берилганлигидан ҳамда бу имкониятлар ҳамон чекланганлигидан далолат бериб турибди. 2007 йилда мазкур соҳа ЯИМнинг 7,4 фоизини ташкил этди. Қиёслаш учун қуйидаги рақамларни келтириш жоиз: Туркманистонда – 49 фоиз, Қозоғистонда – 42 фоиз ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида - ўртача 26 фоизни ташкил қилди. Хорижий сармояларнинг ошиб бориши 2006 йилдан бери кузатилди ва улар асосан газ секторига йўналтирилди.

Хитой, Малайзия, Россия Федерацияси, Жанубий Корея ва Бирлашган Араб Амирликларидан бўлган чет эл компаниялари Ўзбекистонда нефть конларини ўрганиш ва қидириб топиш, газ инфратузилмасини барпо қилиш ҳамда кўмир, табиий газ ва нефть конларини эксплуатация қилиш билан боғлиқ фаолиятга ўз сармояларини йўналтирмоқда. Бироқ, Ўзбекистон ҳукумати мазкур сармояларда ўзи иштирок этмоқда. 2007 йилда унинг хорижий сармоялардаги иштироки даражаси 20 фоизни ташкил қилди.

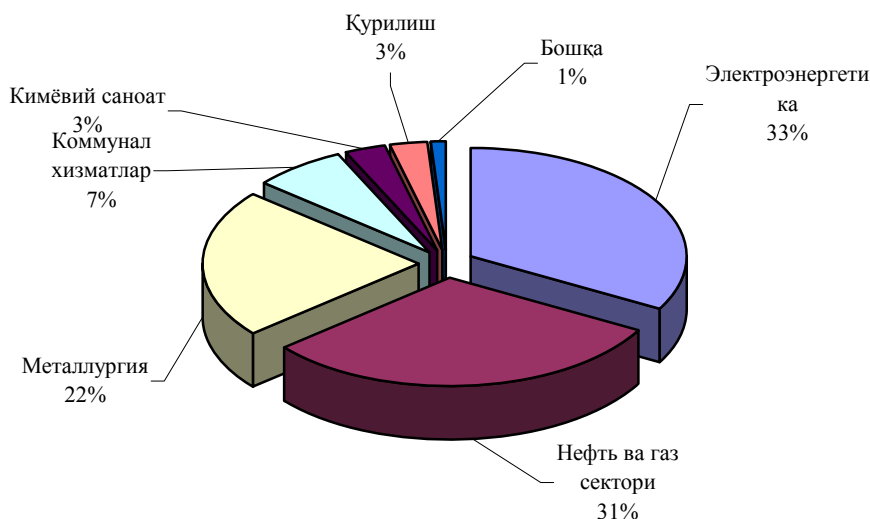
8.5 Энергетика секторининг атроф-муҳитга асосий таъсири

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси энергетика соҳасини назорат қилиш учун масъулдир. Қўмита ўзининг йиллик ҳисоботини тайёрлайди ва Сенатга юборади. Мазкур ҳисоботда коммунал хўжаликлар борасида гап бормайди. Аслида эса, иситиш тизимлари ҳосил қилаётган ифлосланиш миқдори аниқ белгиланмайди ва назорат қилинмайди (*Қаранг:* 8.5-расм).

Асосан Тошкент, Қашқадарё, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида жойлашган иссиқлик электр қуввати станциялар, қозонхоналар ҳамда нефть ва газ саноати иншоотлари олтингугурт гази чиқиндиларининг асосий манбалари ҳисобланади. 2006 йилда энергетика сектори ҳавога 65,554 тонна олтингугурт гази чиқиндисини чиқарди. Бу эса бутун саноат иншоотлари чиқарадиган чиқиндиларнинг 58,8 фоизини ҳамда умумий олтингугурт гази чиқиндисининг 30,7 фоизини ташкил қилди.

Бу кўрсаткичлар газ ва нефть ҳамда кўмир таркибидаги олтингугуртнинг юқори миқдорда мавжудлигига тааллуқли, яъни улар таркибида олтингугурт миқдори – 1,8 фоиз атрофида. Олтингугуртнинг кўмир таркибидаги миқдори масаласига тўхталадиган бўлсак, 1970 йилда АҚШнинг «Тоза ҳаво ҳақида»ги Қонуни қабул қилингандан буён, барча ривожланган мамлакатларда кислотали ёмғирга олиб келиши билан боғлиқ хатарнинг олдини олиш мақсадида янги электр қуввати станцияларининг қурилиши доирасида чиқинди миқдорини камайтиришга йўналтирилган қоидалар амалиётга киритилди. Ваҳоланки мазкур йўл-йўриқлар турли мамлакатлар бўйлаб турлича бўлсада, умумий олганда ишлатилаётган кўмир таркибида олтингугуртнинг миқдори 1 фоиздан кам бўлиши керак. Бу эса, ўз навбатида, фильтрочки ускуналарга сарф қилинадиган ҳаражатлар миқдорини камайтиради. Агар мазкур стандартлар Ўзбекистонда қўлланилса, мамлакатда фаолият олиб бораётган электр қуввати станциялар ишлатилаётган кўмир унинг тутун чиқиндисини миқдорини камайтириш билан боғлиқ сарф-ҳаражатлар туфайли талабга жавоб бермайдиган ҳамда рақобатбардошсиз бўлиб қоларди.

Расм 8.5: Мухим иқтисодий секторлардан ифлослантирувчи чиқиндиларнинг атроф-муҳитга ташланиши

Манба: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, 2009 йил

Стационар манбалар орасида электр қуввати ифлослантирувчи чиқиндиларнинг асосий улушини ташкил қилади. Масалан, 2008 йилда иссиқлик электр қуввати станциялар атроф-муҳитга 130,000 тонна атрофида чиқинди чиқарган. Чиқиндилар орасида энг асосийлари – бу олтингугурт гази, азот ва углерод оксидлари.

Мазкур чиқиндиларнинг структуравий мойиллиги шундаки, уларнинг барчаси амалиётда тобора ошиб бораётган нефть ўрнига газни қўллаш усули билан боғлиқ. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳам электр қуввати ишлаб чиқариш ускуналарининг ўз даврини ўтаб бўлганлиги ҳамда уларнинг

самараси паст даражада эканлигини таъкидламоқда. Иссиқлик электр қуввати станциялар хозирда кўмир учун қўллаётган филтрловчи ускуналар етишмайди, улар эскирган ва олтингургурт чиқиндиларнинг чеклашда унча самара бермайди. Умумий олганда, Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси вакилларининг фикрича, иссиқлик электр қуввати станциялар ишлатилаётган кўмир таркибида олтингургуртнинг миқдори ривожланган мамлакатлар стандартларига жавоб бермайди.

Ускуналарнинг кам самаралигининг сабаби – эски иншоотларнинг мавжудлиги. Бундан ташқари, ёнилғи ёнишининг паст самараси ҳолати юқори миқдордаги ифлосланиш ҳамда ишлаб чиқаришдаги йўқотишларнинг кўпайишига олиб келмоқда. Ангрен ва Янги-Ангрен иншоотларида ҳосил бўлувчи кам ҳажмдаги чиқит гишт ишлаб чиқаришда қайта фойдаланимоқда. Ангрен ва Янги-Ангрен иншоотларида ҳосил бўлувчи кулнинг умумий ҳажми эса 10 миллион тоннагача боради ҳамда кулнинг йиллик миқдори Янги-Ангрен иншоотида 500,000 тоннани, Ангрен иншоотида эса – 120,000 тоннани ташкил қилади.

Бундан ташқари, Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси вакиллари иссиқлик электр қуввати станцияларда ҳосил бўлувчи чиқиндиларни назорат қилишнинг эски усулларида ҳамон қўлланилаётгани ҳамда бу жараёнда автоматлашган назорат тизимларининг мавжуд эмаслиги ҳақида гапирмоқда. Электр қуввати ишлаб чиқаришда кўмирни янада фаол ишлатиш борасидаги овоза қилинган мақсад-муддаоларни эътиборга олсак мазкур вазият таҳликали кўринади. Аслида эса, «Ўзбекэнерго» компанияси мазкур ишлаб чиқариш жараёнида кўмир ишлатилишининг улуши кейинги беш йил давомида 5 фоиздан 10 фоизгача ортиб боришини кутмоқда. Бу эса ифлосланиш жараёнининг янада кескин ортишига олиб келиши мумкин. Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, мазкур вазифа илк АХШ давомида 2010 йил учун белгиланган эди, ваҳоланки у амалга ошмади. 2003 йилда кўмир ишлаб чиқариш ҳажми 1,874.4 тонна, 2005 йилда – 2,920 тонна ва бугунги кунда 3 миллион тоннани ташкил қилди. Бу электр қуввати ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган ёнилғининг тахминан 5 фоизи демакдир.

Суғориш

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги суғориш каналларининг сув билан таъминловчи насос станциялари фаолияти учун йўналтириладиган гидроэлектр қувватининг асосий қисмини ишлаб чиқаради. 1,500 насос станциялар ва 6,000 насосларнинг электр қувватининг истеъмоли йиллик ўлчамда 8 млрд.киловатт соатни ташкил қилади. Ўзбекистон ҳукумати ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги биргаликда насос станцияларни янгилаш билан боғлиқ режани амалга оширмоқда. Унга кўра, бир неча ўн йиллардан сўнг мазкур жараёнда 60 киловатт соатгача бўлган электр қувватини тежаш мумкин бўлади. Бу режа халқаро молиявий институтлар ва хорижий давлатлар (Осиё тараққиёт банки, Абу-Даби, Франция ва Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти) кўмагида амалга оширилмоқда. Жумладан, мазкур лойиҳага кўра, насослар кўмагидаги суғориш усули тўғридан-тўғри ариқлар ёрдамидаги суғориш усули билан алмаштирилиши керак. Аслида эса, экинларни бетартиблигини олдини олиш мақсадида бу каби суғориш насослари ва ускуналарини янгилашни ўз ичига олган кенг қамровли ёндашув лозимдир.

Нефть ва газ

Нефть ва газ ишлаб чиқарилиши нефтдаги юқори миқдордаги олтингургурт (2,7 фоизгача миқдорда) ҳамда токсик ифлослантирувчи модда мавжудлиги ва табиий газдаги олтингургурт водородининг коррозияси билан ажралиб туради. Нефть ва газни қайта ишлаш саноати мамлакатдаги ҳаво ифлосланишининг иккинчи энг муҳим ва доимий манбаси ҳисобланади.

Нефть ва газни қайта ишлаш саноати ҳавога йилига 96,6 минг тоннадан зиёд ифлослантирувчи моддалар чиқаради. Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси маълумотларига кўра, атроф-муҳит ва ҳавони ифлослантирувчи асосий саноат иншоотлари куйидагилардир:

- «Ўзгеобурнефтегаздобыча» иншоотларидаги газнинг ёниши натижасида олтингургурт диоксидининг ҳавога чиқиши. Бундан ташқари, мазкур жараёнда углерод оксиди, азот оксиди, сероводород ва қаттиқ моддалар атроф-муҳитни захарлайди.
- Куйида ҳар йили атмосферага ифлослантирувчи моддалар ташлайдиган ташкилотлар келтирилган (рақамлар минглаб тонналарда келтирилган): Муборак газни қайта ишлаш заводи

(43,9), «Шўртаннефтегаз» (22,8), Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи (14,0), Шимолий Сўх ер ости газ омбори (10,9) ва Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи (6,7).

Газни транспортировка қилиш тизими (13,000 км) ҳамда иккита ер ости газ омборлари ҳам ҳаво ва атроф-муҳитни ифлослантирувчи манбалар сирасига киради. Мазкур тизимнинг маҳсулотни йўқотиш йиллик кўрсаткич даражаси ҳам 12 миллиондан 78 миллион кубометрга ортди. «Ўзбекнефтегаз»нинг Назорат бўлими маълумотларига кўра, 2003 йилдан 2004 йилнинг биринчи чорагигача бўлган давр мобайнида «Ўзтрансгаз» компанияси билдиришича 13 фавқулдда холатлар кузатилган ва улар натижасида 156,2 миллион кубометр маҳсулот йўқотилган.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг жойлардаги филиаллари ҳаво ва атроф-муҳитга чиқиндилар ташланишининг руҳсат берилган максимал даражадан оғишнинг тизимли давомийлигини кузатган, жумладан, гап «Шўртаннефтегаз» ҳақида бормоқда: олтингургурт диоксиди - 1,2-4,4 баробар ва азот оксиди 1,5-1,9 баробар; ҳамда Муборак газни қайта ишлаш заводида: олтингургурт диоксиди чиқиндиси даражаси – 1,2 баробар. Бундан ташқари, йирик нефть ва газ компаниялари ифлослантирувчи чиқиндилар ташланишининг назорат қилувчи ҳеч қандай автоматлашган тизимларни ўрнатмаган.

8.6 Хулоса ва тавсиялар

Энергия самарадорлиги – бу иқтисодиётнинг барча бўғинларини қамраб олувчи предметдир. Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, фаолияти айнан мазкур масала ечимига йўналтирилган идоранинг ташкил қилиниши ушбу соҳадаги миллий сиёсат доирасида ўзининг анча фойдали жиҳатларини намоён этади. Бугунги кунда, дунё бўйлаб барқарор энергия масалалари билан шуғулланувчи 30та идора мавжуд. Мазкур ташкилотлар фаолияти қамрови кенг ва уларнинг баъзилари нафақат энергия самараси масаласи билан, балки атроф-муҳит ҳимояси ёки қайта ишлаб чиқаришга мойил энергия турларининг тадқиқоти вазифалари билан ҳам шуғулланади. Бу идоралар уларга берилган мақом билан ҳам ажралиб туради: баъзилари давлатга қарашли, баъзилари эса – ярим-хусусийдир.

Ўзбекистонда эса, бу каби идора энергия самарадорлиги масаласи бўйича миллий сиёсатни ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш ҳамда энергия захираларини, жумладан, коммунал хўжалик тизимида ва айниқса иситиш мақсадларида қўлланиладиган ўтин ва кўмир билан боғлиқ атроф-муҳитга аниқ таҳликаси бўлган қишлоқ шароитида оқилона ва атроф-муҳитга камзарар ишлатиш вазифаларига ўз улушини қўшган бўларди. Бундан ташқари, мазкур идора энергия самарадорлиги ва қайта ишлаб чиқаришга мойил энергия турларини ишлаб чиқишга йўналтирилган самарали механизмни яратган ва тавсия қилган бўларди. Масалани амалий жиҳатига тўхталадиган бўлсак, бу каби идорани тузишда ҳозирда мавжуд институционал моделларни осонгина кўчирибгина қолмай, балки мамлакатга энг маъқул ташкилотни тузиш жоиздир. Бу жараён эса масалани ўрганиш ва мавжуд бошқа идоралар стандартлари билан солиштиришни талаб қилади.

Тавсия 8.1.

«Ўзбекэнерго» «Ўзкоммунхизмат» агентлиги ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда халқаро тажриба асосида энергия самарадорлиги ва қайта ишлаб чиқаришга мойил энергияси бўйича давлат идорасини ташкил қилиш имконияти ва мумкинлиги масаласини кўриб чиқиши лозим.

Ўзбекистон расмий доиралари мамлакатнинг энергия захираларини оқилона бошқарувини таъминлаш доирасида мамлакат танлаган тараққиёт моделини сақлаб қолиши учун катта саъй-ҳаракат керак бўлишидан ҳабардор, ва бу эса, ўз навбатида, миллий ғазнадан жуда катта сарф-ҳаражатларни талаб қилади.

Ҳар йили янгиланиб туриладиган ва оммага ошқор қилинадиган миқдорий ва сифат жиҳатидан кўрсаткичлар, шубҳасиз, энергетика соҳасида олиб борилаётган сиёсат доирасида атроф-муҳит масалалари ечими ҳамда хусусий сармоя қўйиш учун янада қулай шароит яратиш томон муҳим қадам бўларди. Худди шундай фикрни расмий доираларнинг сармоядорларнинг сўнгги қарорларига таъсир этувчи мамлакат ички бозорида энергия ресурсларига қўйиладиган нарх-навонинг эволюцияси,

талабнинг ўсиб бориши ва энергетика структурасидаги жараёнларга тегишли бўлган мақсад-муддаолари ва мавжуд нормалар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон ички бозорнинг асосий эволюцион параметрларини олдиндан кўра билиш имкониятларидан кам фойдаланади. Бу эса, ўз навбатида, энергия самарадорлиги ва қайта ишлаб чиқаришга мойил энергия соҳаларига қўйилиши мумкин бўлган сармоялар келтирадиган фойда миқдорини сезишни мушкуллаштиради. Ишонarli ва давомий маълумот Ўзбекистон ҳукуматига энергетика соҳасида аниқ вазифа ва режалар белгилаш имкониятини беради.

Тавсия 8.2.

«Ўзбекэнерго» «Ўзкоммунхизмат» агентлиги, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва маҳаллий ҳукумат вакиллари билан ҳамкорликда жойларда энергияга бўлган талабни қондириш, энергия самарадорлигини ошириш ҳамда миллий энергетика балансида энергия манбалари улушини оптималлаштириш доирасида ўрта муддатга мўлжалланган маҳаллий даражадаги ҳаракат дастурларини ишлаб чиқиши лозим.

Қайта ишлаб чиқаришга мойил энергия масаласини олдинга сурилиши ички энергетика бозорида ҳозирда мавжуд паст нархлар туфайли тўхтатилиб турибди. Мамлакатда куёш энергияси билан боғлиқ турли лойиҳаларни амалга ошириш тажрибаси шунини кўрсатадики, Ўзбекистонда ҳам шаҳар ҳам қишлоқ шароитида бу каби технологияларни ривожлантириш учун аниқ салоҳият мавжуд. Бироқ, лойиҳанинг илк экспериментал (пилот) босқичидан унинг тўлиқ фаолият босқичига олиб ўтиш жараёни ҳукумат аралашувини талаб қилади.

Тавсия 8.3.

Ҳукумат қўйидагиларни амалга ошириши лозим:

- (а) *Уч асосий таркибий қисмдан иборат бўлган чора-тадбирлар пакетини ишлаб чиқиши ва қабул қилиши керак. Улар қўйидагича: қайта ишлаб чиқаришга мойил энергия манбаларидан ҳосил бўлувчи энергияни узоқ муддат давомида сотиб олиш учун кафолат, уларнинг харид тарифлари учун субсидиялар ва солиқ кредитлар;*
- (б) *Қайта ишлаб чиқаришга мойил энергияни ишлаб чиқаришида халқаро кўмак излаши керак.*

ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ ВА АТРОФ-МУҲИТ

9.1 Ҳуқуқий ва институциявий шароит

Ҳуқуқий шароит

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши бўйича асосий конвенцияси (БМТИЎАК)га 1993 йилда I-иловага киритилмаган тараф сифатида қўшилди ва 1999 йилда Киото протоколини ратификация қилди.

1992 йил Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги конун иссиқхона газлари (ИГ)га тегишли биринчи ҳуқуқий ҳужжат эди, у асосан озонни емирувчи моддаларга қаратилган, иқлим ўзгаришининг ўзига эмас. 1996 йил Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги конун иқлим ўзгариши оқибатларини юмшатишнинг ҳуқуқий замири ҳисобланади. Бир неча модда ИГга тегишлидир. Масалан, 6-моддага биноан, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (ТМДҚ) барча турдаги объектлар учун атмосфера ҳавоси, озонни сақлаш ва иқлим ўзгариши стандартларини белгилайди. 24-моддада диққат корхоналарга қаратилади ва ИГларининг салбий таъсирини юмшатиш маъносида уларнинг масъулиятлари санаб ўтилади. Қонунга кўра корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ИГлари эмиссиясини камайтиришга, энергия бўйича самарадор технологияларни жорий этишга ва атроф-муҳит учун зарарсиз энергия манбаларини қўллашга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишлари лозим. Мазкур моддада энергетика самарадорлиги, жорий этилган стандартлар ва талабларга риоя қилиш ва атроф-муҳит учун мақбул технологияларни афзал кўришга тегишли қоидалар ҳам бор. 26-модда ИГларининг турлари ва ҳажми ҳақида ҳисобот бериш ва давлат рўйхатидан ўтказишга тааллуқли.

2000 йил Вазирлар Маҳкамасининг 1999–2005 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳит ҳаракат миллий дастурини бажариш тўғрисидаги қарори билан Иссиқхона газларининг эмиссиясини қисқартириш миллий стратегияси (Ўзбекистоннинг юмшатиш стратегияси) тасдиқланди. Қарорда Стратегияни бажариш ва мониторинг қилиш борасида асосий масъулият Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет) ва Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги зиммаларига юклатилди. Муқаддимада мамлакат чора-тадбирлари тўғрисида сўз юритилади иктисодий воситалар белгиланади ва шу билан бирга институциявий жиҳатни кучайтириш ва техник чораларга диққат жалб қилинади.

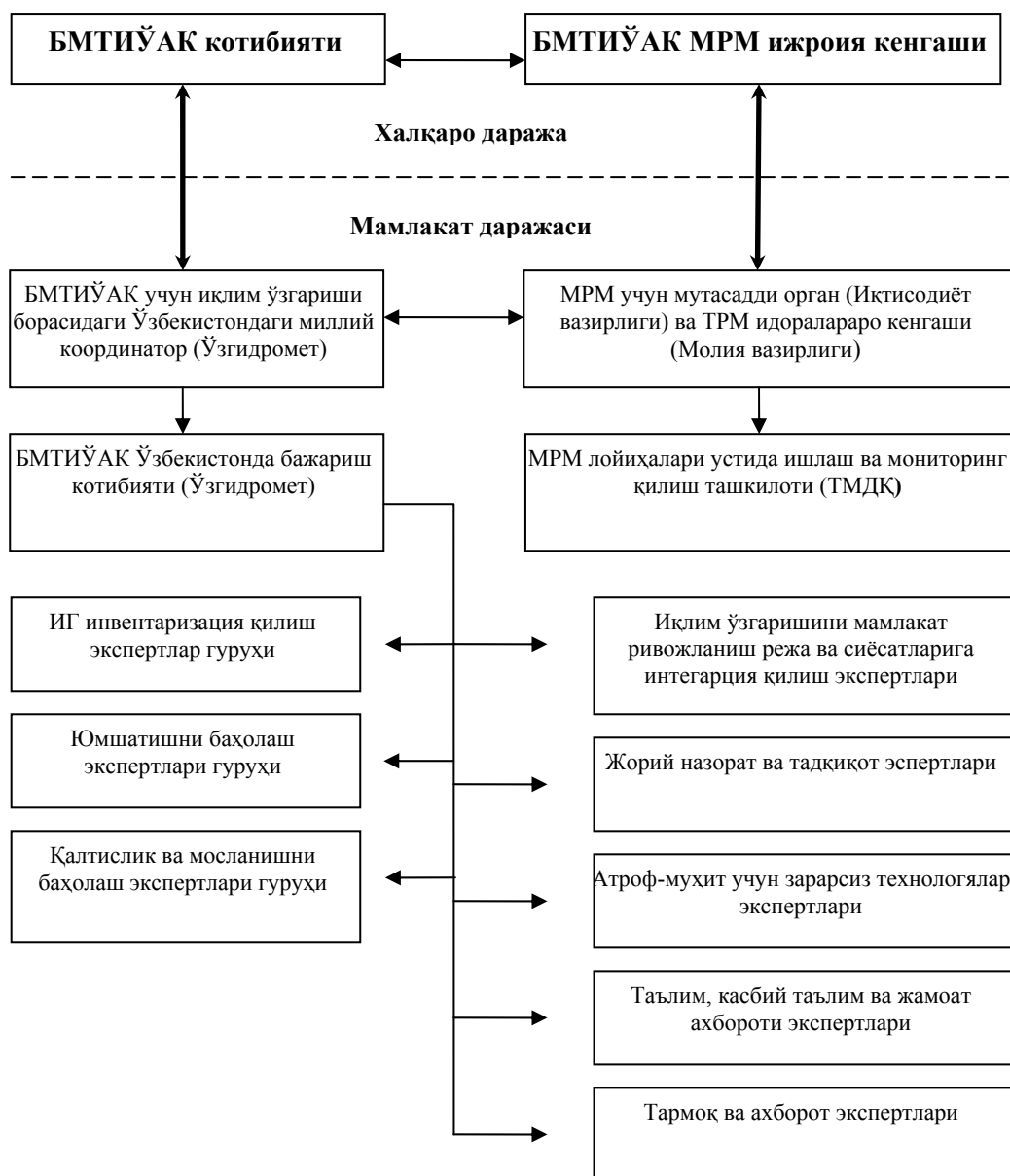
2004 йил Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистонда Гидрометеорология хизматини такомиллаштириш тўғрисидаги қарорида Ўзгидромет БМТИЎАК билан боғлиқ фаолият, жумладан БМТИЎАК ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг жиддий қурғоқчилик ва/ёки саҳроланишга дуч келган мамлакатлар, хусусан Африкада саҳроланишга қарши кураш конвенцияси (UNCCD) доирасидаги мажбуриятлар учун мутасадди муассаса сифатида кўрсатилади. 2006 йил Киото протоколининг мусаффо ривожланиш механизми бўйича Идоралараро кенгаш доирасида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Президент Фармони Ўзбекистонда мусаффо ривожланиш механизми (МРМ)ни амалга ошириш этиш учун институциявий ва ҳуқуқий шароит яратиб беради.

2007 йил Вазирлар Маҳкамасининг Киото протоколининг мусаффо ривожланиш механизми бўйича Идоралараро кенгаш доирасида инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тўғрисидаги қарорида МРМ доирасидаги инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга ошириш тартиби белгиланади. Қарорда идоралараро кенгаш ва унинг бутун механизмни назорат қилиш борасидаги вазифалари белгилаб берилади. Шунингдек унда лойиҳаларни тайёрлашга мутасадди давлат ораганининг вазифалари, тасдиқланган лойиҳаларни идоралараро кенгашга ва кенгаш тасдиғидан сўнг БМТИЎАК ижроия кенгашига тақдим этиш тартиб-қоидалари ва инвестициялар режалари бажарилишини мониторингига тегишли қоидалар тушунтирилади. Ниҳоят, Қарорда чет инвесторларга тегишли инвестиция ва солиққа тортиш режими (фойданинг солиққа тортилмаслиги) тартибга солинган.

Институциявий шароит ва институциявий имкониятлар

БМТИЎАК имзоланганидан кейинги илк институциявий тузилма таркибида 1995 йилда барпо этилган Иқлим ўзгариши борасидаги миллий комиссия бор эди. Миллий комиссияга Бош вазир ўринбосари раҳбарлик қилар эди ва атроф-муҳитни бошқариш ва сиёсатни амалга оширишда қатнашадиган вазирлик ва идоралар вакиллари унга аъзо эдилар.

Расм 9.1: Иқлим ўзгариши борасидаги институциявий тузилма

Миллий комиссия тугатилиб ўрнини янги институциявий тузилма эгаллади. У икки асосий вазифани бажаради: (i) Ўзбекистоннинг БМТИЎАК доирасидаги мажбуриятларини бажариш, улардан энг кўзга кўрингани – бу даврий миллий ахборотдир, жумладан ИГ тўғрисида миллий инвентаризация ҳисоботи; ва (ii) В-иловага киритилмаган мамлакатлар учун ягона мавжуд восита бўлган МРМда мамлакатнинг иштирокини назорат қилиш (ушбу бобда қуйидаги МРМ бўлимини кўринг).

Сурхондарё вилоятида ер деградацияси

Тегишли вазирлик, идора, саноат корхоналари ва компаниялар, илмий тадқиқот институтлар, илмий ишлаб чиқариш бирлашмалар ва нодавлат ташкилотлар экспертлари гуруҳлари олиб бориладиган малмакатнинг ИГ инвентар рўйхати ва БМТИЎАК доирасида миллий ахборотни тайёрлаш энг муҳим вазифа ҳисобланади (9.1-расм). Яна бошқа вазифалар қуйидагича: гидрометеорология шароитдаги ҳақиқий ва кутилаётган ўзгаришлар, атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражаси тўғрисида ахборот етказиб ва экстремал об-ҳаво шароитлари тўғрисида фавқулудда ахборот етказиш. Шунингдек, Ўзгидромет иқлим ўзгаришининг эҳтимол таъсирини чамалаш ва мослашув чора-тадбирлар ва стратегияларни тавсия қилиш учун масъулдир.

Кундалик, жумладан миллий ахборот билан боғлиқ фаолиятни Ўзгидромет қошидаги БМТИЎАК бажариш котибияти мувофиқлаштиради. БМТИЎАК учун иқлим ўзгариши бўйича Ўзбекистондаги координатор иқлим ўзгариши борасида миллий ва халқаро даражалардаги институциявий тузилмалар орасидаги боғловчидир, миллий даражада боғлаш иши БМТИЎАК котибияти билан амалга оширилади. Миллий координатор МРМ идоралараро кенгашининг аъзоси ҳам ҳисобланади. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон миллий координатори вазифаси Ўзгидрометнинг бош директори зиммасига юкланган.

Иқлим ўзгариши билан боғлиқ институциявий тузилманинг глобал ИРМ иштироки унинг иккичи вазифаси ҳисобланади. Ушбу муносабатда энг эътиборли миллий орган МРМ учун мутасадди этиб тайинланган идора ҳисобланади, унинг асосий вазифаси мамлакатди МРМ лойиҳаларини мамлакат даражасида тасдиқлаб ва МРМ бўйича БМТИЎАК ижроия кенгаши ва БМТИЎАК котибиятида рўйхатдан ўтказишга тақдим этиб уларни бажаришга қўмаклашишдан иборат. 2006 йил Киото протоколининг мусаффо ривожланиш механизми бўйича Идоралараро кенгаш доирасида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Президент Фармонида Иқтисодиёт вазирлиги Ўзбекистоннинг МРМ бўйича мутасадди орган этиб тайинланади.

Қўшимчалик тамойилига¹⁸ риоя қилган ҳолда ИГларни қисқартириш имконияти асосида лойиҳаларни мамлакат даражасида кўриб чиқиш ва тасдиқлаш мутасадди миллий органнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Сўнг тасдиқланган лойиҳаларни иккинчи аҳамиятли миллий орган, МРМ идоралараро

¹⁸ Қўшимчалик тамойилига кўра, агар Тасдиқланган эмиссия қисқариши квотасини сотиш орқали даромад келиши қутилмаганда лойиҳа ва ундан келиб чиқадиган ИГлари қисқариши амалга оширилмаса эди, лойиҳа МРМ орқали квота келтириши лозим бўлиши керак.

кенган кўриб чиқади, кенгаш ҳал қилувчи аҳамиятга эга вазирлик ва идораларнинг юқори лавозимли масабдор шахсларидан иборат бўлиб унга ушбу шарҳ тузилаётган пайтда Молия вазири ўзининг Бош Вазир ўринбосари ваколатида раҳбарлик қилиб турган эди. Идоралараро кенгаш тасдиқланганидан кейин лойиҳа расмий равишда БМТИЎАК котибияти қошидаги МРМ бўйича БМТИЎАК ижроия кенгашига кўриш чиқиш ва тасдиқлаш учун тақдим этилади.

ТМДҚ иш ташкил этилишини кузатади ва 2008 йил 2008–2012 йилларга мўлжалланган Табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурига киритилган МРМни бажаришни (олти лойиҳа) танланган фаолият ва чоралар бўйича лойиҳа ижро этилишини назорат қилади.

9.2 Иқлим ўзгариши борасида мамлакатдаги вазият

Вилоятлар бўйича фасл ўртача ҳароратини ўлчаш йиллик ўртача ҳарорат 1951 йилдан бери 0,29°C кўтарилганини кўрсатди. Бундан ташқари, икки 30 йиллик (1951–1980 йиллар ва 1978–2007 йиллар) даврни таққослашга асосланган маълумот ҳарорати –20°C паст бўлган кунлар сони бутун Ўзбекистон бўйлаб 50 фоизга камайганини кўрсатади. Шу сингари, ҳарорат 15°C паст бўлган кунлар сони мамлакатнинг шимолий ва тоғли ҳудудларида 28–48 фоизга камайган. Бошқа томондан, ҳарорати юқори (40°Cдан юқори) бўлган кунлар сони Орол денгизи атрофида 100 фоиздан кўпроққа ошган ва бошқа ҳудудларда 32–70 фоизга ошган, тоғ этаги зоналари бундан мустасно, у ерларда ўсиш мўътадилроқ (10–12 фоиз) бўлган.

ИГлари эмиссияси: факт ва тенденциялар

Ўзбекистонда ҳосил қилинган йиллик ИГлари эмиссияси 1990 ва 2005 йиллар мобайнида 10 фоизга кўпайди (9.1-жадвал). Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатлари орасида фақат Туркменистон ўша давр мобайнида ўсиш кўрди. Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонда эмиссия камайди. Ердан фойдаланишда ўзгариш ва ўрмонларни (ЕФЎЎ)¹⁹ истисно қилганда, жами ИГлари эмиссияси миллион тонна углерод диоксида (CO₂) эквивалентида 1990 йил билан 2000 йил оралиғида 10 фоизга ва 1990 йил билан 2005 йил оралиғида 9,24 фоизга ошган. ЕФЎЎ ҳам қўшилса, 1990 йил билан 2005 йил оралиғида жами ўсиш 10,48 га тенг. Қизиқарлиси шундаки, 2005 йил ЕФЎЎ жами ИГлари эмиссиясига ҳисса қўшганини кузатиш мумкин бўлган ягона йилдир, аввалги йилларда аҳвол бундай эмас эди. Шунини таъкидлаш керакки, 9.1-жадвалдаги рақамларда авиация, халқаро бункер ва биомассанинг CO₂ эмиссияси (2005 йилда CO₂ эквивалентида тахминан 6,3 миллион тонна).

Жадвал 9.1: ИГлари эмиссияси таркиби, миллион тоннада CO₂ эквивалентида

Газ	1990		1994		2000		2005	
	млн. тонна	%	млн. тонна	%	млн. тонна	%	млн. тонна	%
CO ₂	113.30	61.95	101.40	54.22	108.60	53.98	100.40	50.25
CH ₄	56.70	31.00	73.60	39.36	81.70	40.61	89.30	44.69
N ₂ O	12.90	7.05	12.00	6.42	10.80	5.37	10.00	5.01
HFC	0.00	0.00	0.00	0.00
Жами эмиссия (LUCF истисно)	182.90	100.00	187.00	100.00	201.20	99.95	199.80	99.95
Жами эмиссия (ЕФЎЎ билан)	181.30		185.60		200.20		200.30	

Манба: Ўзбекистоннинг иккинчи миллий ахбороти, 2008 йил; ва муаллифнинг ҳисоблаши.

Таркиб

Метан (CH₄) ва CO₂ ИГларининг икки асосий таркибий қисми бўлиб биргаликда жами ИГлари эмиссиясининг тахминан 93дан (1990 йил) 95 фоизгача (2005 йил) ташкил қилади. Бироқ икки ИГ турли умумий тенденцияга бўйсунди: CO₂ 1990 йилдан бери ҳам миқдор жиҳатидан, ҳам жами эмиссиянинг

¹⁹ Ердан фойдаланишда ўзгариш ва ўрмонлар ерга эгалик ва ўрмонлардаги ўзгариш натижасидаги CO₂ ютилиши ёки эмиссиясини қараб олади.

фоизи ҳисобида сезиларли даражада камайди. Хусусан, CO₂ 1990 йилда жами эмиссиянинг 61,95 фоизини ташкил қилар эди ва унинг улуши муттасил пасайиб 2005 йилда 50,25 фоизга тушди. Ўша даврнинг ўзида CH₄ нинг улуши 1990 йилдаги 31 фоиздан 1994 йилда 39,36 фоизга, 2000 йилда 40,61 фоизга ва 2005 йилда 44,69 фоизга етди. CH₄ эмиссиясидаги ушбу ўсиш асосан мамлакат мустақилликка эришганидан сўнг табиий газ разведкаси ва қазиб олиши сезиларли даражада ортгани туфайли юзага келди.

Азот чала оксиди (N₂O) сезиларли даражада, 1990 йилдаги жами эмиссиянинг 7,05 фоиздан 2005 йилдаги 5 фоизгача камайди. 1990–2005 йиллар мобайнидаги N₂O эмиссиясининг ушбу камайиш биринчи навбатда азот ўғитлардан камроқ фойдаланиш ва кўмир қазиб олишнинг қисқариши ва йирик иссиқлик электр станцияларда газ билан алмаштирилиши уни энергетикада камроқ ишлатилиши туфайли юз берди. Гарчи гидрофторуглерод эмиссияси тўғрисидаги маълумот 2000 йилдан аввалги йиллар учун мавжуд бўлмаса-да, у аҳамиятли эмас, 2000 йилда CO₂ эквивалентида атиги 6.340 тоннани ташкил қилади.

Манбалар

ИГлари эмиссияси жиҳатидан энергетика салмоғи энг катта тармоқдир. Унинг жами улуши 1990 йилдаги 84 фоиз (ёки CO₂ эквивалентида 153 миллион тонна) дан 2005 йилдаги 86,2 фоиз (CO₂ эквивалентида 172,3 миллион тонна)гача ошди (Жадвал 9.2). Тармоқдаги эмиссия 2000 йилда чўққисига етиб 87,2 фоиз (CO₂ эквивалентида 175,5 миллион тонна)га ташкил қилди.

Жадвал 9.2: ИГларининг манбалар бўйича эмиссияси, CO₂ эквивалентида, миллион тонна

Сектор	1990		1994		2000		2005	
	млн. тонна	%	млн. тонна	%	млн. тонна	%	млн. тонна	%
Энергетика	153.7	84.0	159.3	85.2	175.5	87.2	172.3	86.2
жумладан:								
Электр энергетикада ёқилғи ёқиш	107.0	58.5	96.9	51.8	105.0	52.2	95.6	47.9
Назоратсиз эмиссия								
Нефть ва табиий газ	45.7	25.0	61.8	33.1	70.2	34.9	76.2	38.1
Саноат процесслари	8.1	4.4	5.9	3.2	5.0	2.5	6.4	3.2
Қишлоқ хўжалиги	17.1	9.3	17.5	9.4	16.1	8.0	16.4	8.2
Чикинди	4.1	2.2	4.3	2.3	4.5	2.3	4.7	2.4
Эмиссия/Ютиш								
ЕФЎЎ	-1.6	-0.9	-1.4	-0.7	-1.0	-0.5	0.4	0.2
Жами (ЕФЎЎ мустасно)	182.9	100.0	187.0	100.0	201.2	100.0	199.8	100.0
Жами (ЕФЎЎ билан)	181.4		185.6		200.1		200.2	

Манбалар: Ўзбекистоннинг иккинчи миллий ахбороти, 2008 йил; 2000 йил ИГлари рўйхати ва муаллифнинг ҳисоблаши.

Энергетика тармоғи доирасида ИГлар эмиссиясининг икки манбаи бор: ёқилғи ёқиш ва назоратсиз эмиссия, асосан табиий газ. Энергетика тармоғидари ёқилғи ёқишнинг ўзи 2005 йил жами эмиссиянинг 47,9 фоизи (қарийб ярми)ни ташкил қилди. Унинг улуши жами эмиссиянинг 58,5 фоизини ташкил қилган 1990 йилдан бери сезиларли даражада қисқаргани ҳеч нарса эмас. Ёқилғи ёқишдан фарқли ўлароқ, иккинчи аҳамиятли манба, назоратсиз эмиссиянинг улуши 1990 йилдаги жами эмиссиянинг чорагидан 2005 йилдаги 38 фоизгача (CO₂ эквивалентида тегишли равишда 45,7 миллион тонна ва 76,2 миллион тонна) яққол ўсиш берди.

Қолган тармоқлардан, қишлоқ хўжалигидаги эмиссия энг аҳамиятлидир: 2005 йилда биомассадан (2005 йилда CO₂ эквивалентида 4,5 миллион тонна, деб чамаланган) CO₂ эмиссиясини истисно қилган ҳолда

CO₂ эквивалентида 16,4 миллион тонна (ёки жами эмиссиянинг 8,2 фоизи), деб чамаланди. Гарчи абсолют миқдор деярли ўзгармай турган бўлса-да, тармоқнинг улуши 1990 йилдаги 9,3 фоиздан 2005 йилдаги 8,2 фоизгача пасайди. Шу каби, саноат жараёнлари улуши 4,4 фоиздан 3,2 фоизгача пасайди. Қичинди секторидаги эмиссия 1990 йилдаги 2,2 фоиздан 2005 йилдаги 2,4 фоизгача бирмунча ошди.

Эмиссияда бўлажак тенденциялар

Факт ва миллий прогнозлар асосида Ўзбекистонда жами ИГлари эмиссияси 2020 йилгача ошишда давом этиши эҳтимоли бор. Фактлар жиҳатидан, энергетика тармоғида энг сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда, хусусан икки (Янги Ангрен ва Тошкент) йирик иссиқлик электр станциясини ёқилғи билан таъминлаш мақсадида газ ўрнига қўнғир қўмирга ўтиш. Тармоқнинг етакчи аҳамияти туфайли ушбу ўзгаришлар мамлакатда келажакдаги жами ИГлари эмиссиясига таъсир кўрсатиши эҳтимоли бор (шунингдек энергетика сиёсати тўғрисидаги бобни кўринг).

Мамлакат экспертлари Иккинчи миллий ахборотнинг қисми сифатида 2020 йилгача бўлган даврга ИГлари эмиссияси бўйича узоқ муддатли прогноз яратдилар. Тўрт сценарий ўрганилди, сценарийга кўра ИГлари эмиссияси 10дан 15 фоизгача ўсди.

Мамлакатдаги башорат қилиб бўладиган таъсирлар

Глобал исиш ва бошқа климатологик ўзгаришлар

Глобал исиш ва унга ҳамроҳ климатологик ўзгаришларнинг ҳозирги пайтда мамлакат ҳаётининг аҳамиятли ижтимоий, иқтисодий ва экологик жиҳатларига таъсир қилувчи ёки таҳдид солувчи тарафлари мавжуд; яқин келажакда ушбу вазият ёмонлашади (9.1-рамка).

Ўз навбатида, ўртача ҳароратнинг кўтарилиши жиддий климатологик оқибатларга олиб келади. Нонормал арид ва иссиқ даврлар сони ошиб бориши сув ресурслари шаклланиши цикллариини ўзгартирмоқда ва нонормал ва экстремал об-ҳаво ҳодисалари, жумладан узоқроқ давом этадиган қурғоқчилик ва кучли ёғингарчиликка олиб келмоқда.

Бундан ташқари, экотизимларда сув оқимининг табиий регуляторлари бўлган музлик ва қор захиралари ўртача ҳарорат ошишидан салбий таъсир кўрди, бунинг оқибати вайронкор бўлиши мумкин. Гарчи музликларнинг кичрайиши ва қор захираларининг камайиши қисқа муддатда мавжуд сув ресурсларининг қисқаришига олиб келмай – аксинча, улар сув оқимини кўпайтириши мумкин бўлса -да, узоқ муддатда музлик ва қордан озукланадиган сув оқимлари қисқариши ва шунинг билан гидрологик кўрғоқчиликлар тез-тез бўлиши ва миқёси ортишига олиб келади.

Қурғоқчилик табиий сабаблар (иқлим, табиий сув оқимлар ва оқим шаклланиш ҳудудидан узоқлик) ва антропоген омиллар, жумладан сувдан фойдаланиш ва сувни истеъмол қилиш амалиёти оқибати бўлиши мумкин. Бундай вазият айниқса Амударёнинг ўрта ва қуйи оқимларида жойлашган, қурғоқчилик мамлакат бўйича ўртачадан кўпроқ бўладиган Қорақалпоғистон Республикаси, ва Хоразм, Бухоро ва Навоий вилоятлари каби маълум ҳудудларга хос.

Қурғоқчилик билан бирга Ўзбекистон юқори ҳарорат, қаттиқ ёғингарчилик ва атмосфера хиралиги каби бошқа экстремал шароитлардан зарар кўриши эҳтимол. Шайлик даражаси фалокат қалтислигини қисқартиришда ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Шунинг учун Ўзбекистон қурғоқчилик борасида эрта хабардорлик тизимини жорий этмагани, ёки уларнинг олдини олиш ва таъмирини юмшатиш чораларини кўрмагани қайтарланарли ҳолдир, ваҳоланки бундай тизимни йўлга қўйиш учун имкониятлар мавжуд кўринади.

Сув таъминоти ва сувга талаб

Ихтиёрдаги сув ва сувдан суғориш ва маиший мақсадларда фойдаланиш иқлим ўзгаришидан энг кўп таъсир кўриши мумкин бўлган соҳалардир. 2005 йилда Ўзбекистонда жами сув танқислиги 2 км³, деб баҳоланган эди. Иккинчи миллий ахборотда ишлаб чиқилган сценарийларга асосланган башоратларга кўра, 2030 йилга бориб сув танқислиги 7 км³ га етиб бориши ва 2050 йилга бориб 13 км³ га кўтарилиши

мумкин. Шунинг билан бирга, иқлим ўзгариши оқибатида суғоришга сув сарфлаш, тахминларга кўра, 2030 йилга бориб 5 фоизга, 2050 йилга бориб 7–10 фоизга ва 2080 йилга бориб 12–16 фоизга ошади.

Рамка 9.1: Минтақавий ўлчам

Гарчи кенг маънодаги Марказий Осиёда ИГлари эмиссияси манзарасида ўхшашликлар намоён бўлса-да, углерод тавсифларида сезиларли фарқлар ҳам бор. 1990-йилларда Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонда ҳосил бўлган ИГлари эмиссияси кескин пасайди, бу асосан саноат ишлаб чиқариш қисқариши ва хўжаликнинг хизматларга мўлжаллаб қайта тузилиши туфайли юз берди. Ўзбекистон, шунингдек Туркменистон ва Қозоғистондаги ИГларининг жон бошига эмиссияси ҳозирда глобал ўртачалардан анча юқоридир. Ўзбекистон билан Туркменистонда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг бир долларига тўғри келадиган эмиссия дунёда энг юқорилари қаторида. Аҳолиси нисбатан кам сонли бўлишига қарамай, Қозоғистон дунёда ИГларини энг кўп эмиссия қилувчи ўттиз нафар давлатларнинг бири бўлиб қолди. Бу асосан унда кўмир, нефть ва газ тармоқлари тез сурутлар билан ўсиши ва иссиқлик электр станциялари кўмирда ишлаши туфайли юз берди, бу йўлга ҳозир Ўзбекистон ҳам ўтмоқди.

Бунинг акси бўлиб Тожикистон ва Қирғизистон жон бошига CO_2 эмиссиясини жаҳон ўртача қийматдан кичик маълумот бериб келмоқдалар, қисман бу ЯИМ ва саноат маҳсулот ишлаб чиқариш 1990 йиллардан аввалги даражага етмагани ва қисман гидроэлектр энергияси уларнинг энергия таъминотида катта роль ўйнаши туфайли рўй бермоқда. Сувнинг тақсимлангани катта аҳамиятга эга: анча ночор бўлиб қолган Тожикистон ва Қирғизистон Марказий Осиё сув ресурсларининг 80 фоизига эга ва дарёлардан гидроэлектр энергиясини ишлаб чиқариш учун фойдаланадилар, ваҳоланки Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистон суғориш эҳтиёжларини қондириш учун қуйи оқим сувига боғланганлар. Бунинг устига, ушбу мамлакатлар учун эмиссия тўғрисида пасайтирилган маълумотлар берилиши бўлиши мумкин, ва, бошқа тарафдан, 2005 йилда Ўзбекистон эмиссияси ошириб кўрсатилди. Бу 1990-йилларда жорий этилган тартиб туфайли юз беради: Ўзбекистон Қирғизистон ва Тожикистонга қиш пайтида электр энергия юқори оқим мамлакатларида энг керак бўлган фаслда юқори оқим мамлакатлари йирик сув захираларидан сув электр ишлаб чиқиш учун оқизилмасликни таъминлаш мақсадида электр энергиясини етказиб беради. Бунинг эвазига, сув, электр энергия эҳтиёжи юқори оқим мамлакатларида унча юқори бўлмаган, аммо қуйи оқим мамлакатларда суғориш учун сувга талаб чўққисига чиққан ёз фаслида оқизиларди. Гарчи Ўзбекистон иссиқлик электр станцияларида ишлаб чиқилган электр энергия Қирғизистонда ишлатилсада, ИГлари эмиссияси Ўзбекистонда рўйхатга олинади.

Ихтиёрдаги сув учун энг катта бевосита таҳдид, жумладан, ўрта ва узоқ муддатда ихтиёрдаги сув ресурслар қисқаришида иборат, шунинг билан бирга бошқа сабаблар билан бирга бугланиш ортиши ва сув сифатининг пасайиши сабабли сувни истеъмол қилиш, айниқса суғорма зироатчиликда ортади. Оқим ҳажмининг вақт ва маконда кўпроқ ўзгариб туриши, айниқса оқимнинг вегетация даврида қамайиб кетиши яна бир эҳтимол муаммодир. Суғорма ерларни қайтариб бўлмайдиган равишда қўлдан чиқиши узоқ муддатли муаммолар жумласидан бўлиши мумкин.

Дарё суви ресурсларининг эҳтимол қисқариши қишлоқ хўжалигида ва маиший сув истеъмоли маъносида ва охир-оқибатда халқ соғлигида жиддий, ёки ҳатто ҳал қилувчи аҳамиятга эга муаммаларга олиб боради. Ўзбекистондаги ер усти суви 90 фоизининг манбалари мамлакатдан ташқарида Қирғизистон ва Тожикистонда жойлашгани инobatга олинса, минтақавий динамика ва минтақадаги сув оқимининг трансчегара табиати юқоридаги жиҳатдан жуда муҳимдир. Бевосита Ўзбекистон ҳудудида шаклланидиган сув ресурслари Амударё ва Сирдарё бассейнларидан келади. Бироқ, бутун оқимнинг фақат 8 фоизи мамлакат ҳудудида шаклланади. Шундай қилиб, юқори оқим қўшни мамлакатлардаги атроф-муҳит ва сиёсий ўзгаришлар сув билан таъминланишнинг талабга мувофиқлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Мавжуд битимлар (4-боб) билан трансчегара дарёлар минтақанинг юқори ва қуйи оқим мамлакатлари орасида баҳам кўриш тартибга солинади. Ушбу битимларга кўра ва йиллик ихтиёрдаги сув миқдорига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган кўрғоқчилик ва бошқа параметрларга боғлиқ ҳолда Ўзбекистоннинг йиллик сув квотаси 2001 йилдаги (кўрғоқчилик туфайли) 44 км^3 дан 2005 йилдаги 59 км^3 гача бўлди. Амударёнинг узоқ муддатли йиллик ўртача ҳажми $73,5 \text{ км}^3$ ва Сирдарёнинг ҳажми $38,8 \text{ км}^3$ (жами $112,3 \text{ км}^3$) эканлигини инobatга олсак, Ўзбекистоннинг улуши минтақада энг йирик сув истеъмолчиси эканлигини тасдиқлайди. Бироқ, иқлим ўзгариши манфаатлар тўқнашувига олиб келадиган шароитни вужудга келтириши мумкин, шунинг учун трансчегара дарёлар сувидан фойдаланишнинг ўрнатилган балансдаги ўзгаришлар минтақавий ва халқаро битимларга қатъиян мувофиқ бўлиши жуда муҳимдир.

Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқиши ва экинлар ҳосилдорлигига қатор омиллар таъсир кўрсатади. Сув таъминоти ва сувнинг сифати, суғориш тармоқлари ва технологиялари ва ер ҳолати, жумладан тупроқ унумдорлиги энг таъсирли омиллар ҳисобланади. Агар ҳозирги сув бўйича самарасиз қишлоқ хўжалиги амалиёти давом эттирилса ёки эътиборсиз даражада ўзгартирилса, иқлим ўзгариши муқаррар равишда сезиларли сув танқислигига ва натижада озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етишмовчилигига олиб келади. Пахта, мамлакатнинг ҳам экспорт жиҳатдан, ҳам бандлик жиҳатидан энг муҳим экини, бунга яхши мисол бўла олади. Ғўза учун ҳаво ҳарорати ўта баланд (39°C дан юқори) кунлар сони қалтислик туғдиради, бу ҳосилнинг сезиларли даражада камайишига олиб келади. Юқори ҳарорат ва намлик шароитлари туфайли юзага келадиган зарар 9 - 15 фоиз орасида бўлиши чамаланади.

Ҳаво ҳароратининг кутилаётган ошиши суғориш зоналарида буғлашиш оқибатида сув юқотишига олиб келади. Бу ўзгаришлар, агар суғориш технологиялар, амалиётда (масалан, тунги суғориш ёки пластик пленка) ва экинлар турини танлашда (сувга талаби камроқ экин ёки қурғоқчиликка чидамлироқ навларни экиш) кескин ўзгаришлар содир бўлмаса қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажмини сақлаб қолиш учун суғориш сувига талаб ортишига олиб боради.

Юқоридагиларга карамай, суғориш оқибатида юз берган тупроқ шўрлиги таъсири туфайли ер ҳосилдорлиги пасайишдан тўхташи кутилмайди. 1995 йил билан 2005 йил мобайнида мўътадил ва юқори шўрланган ер майдони 14 фоизга ошди ва натижада 2005 йилда бутун суғорилувчи ерларнинг ярмидан кўпи (51 фоиз) шўрланган эди; Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотига кўра, ушбу ерларнинг 4 фоизи юқори даражада, 17 фоизи ўрта мўтадил ва 30 фоизи бир оз шўрлангандир.

Сувга ортиб бораётган талабни кондириш учун сув йўқотишни ер ости сув захираларини қазиб олиш билан тўлдириш каби қисқа муддатли эҳтимол ечим узоқ муддатда ушбу захираларнинг оғир аҳволда битишига ва саҳроланиш жараёнининг жадаллашувига олиб боради. Пахта экиладиган суғорма ерларнинг 10 фоизга қисқартирилиши, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фикрига кўра, тўғри йўналишда қўйилган қадамдир (7-боб).

Мамлакатда етиштириш орқали озиқ овқат хавфсизлигига эришиш Ўзбекистонда устун вазифалардан бири ҳисобланади. Натижада, чамаларга кўра, аҳолига зарур озиқ-овқатнинг 80 фоизи мамлакатда ишлаб чиқарилади.

Беқарор иқлим шароити, ихтиёрдаги сувнинг етишмаслиги ва аҳолининг ўсиши биргаликда ривожланишнинг ушбу модели ва мамлакат ўзини ўзи озиқ овқат билан таъминлашининг ҳозирги даражасини ўз ресурслари асосида сақлаб қолиши қобилиятига салбий таъсир кўрсатиш таҳдидини солади. Муаммо тезлашиб бораётган шўрланиш ва суғорма ерларнинг ҳосилдорлиги тобора пасайиб бориши билан чамбарчас боғлиқдир. Қишлоқ хўжалиги ҳосилининг 90 фоизидан ортиғи суғорма ерлардан олинар экан, вазиятга мувофиқ мослаш чоралар қўрилмаса, яқин келажакда озиқ-овқат хавфсизлиги хатар остида қолади. Масалан, чамаларга кўра, 2000–2001 йиллардаги қурғоқчилик оқибатида дон маҳсулотлардан йўқотиш 14–17 фоизга борди (Рамка 9.2)

9.3 Стратегиялар ва секторлар сиёсати

Вазиятни юмшатиш ва мослашув стратегиялари

Иқлим ўзгаришини юмшатишнинг стратегик йўналишлари 2000 йил Иссиқхона газлари эмиссиясини қисқартиш миллий стратегиясининг асосий қоидалари билан белгиланган. Бу Ўзбекистоннинг юмшатиш миллий стратегиясидир.

Мослашув жабҳасида, Ўзбекистон ҳарорат ошиб бориши ва мамлакатда иқлим ўзгариши муносабати билан мослашув чораларининг муҳимлиги тўғрисида юқори даражадаги хабардорлигини намойиш этди. Бироқ, юмшатишдан фарқли ўлароқ, Ўзбекистонда ягона, бирлаштирувчи мослашув стратегияси мавжуд эмас. Ушбу йўналишда ҳаракат бошланган (масалан, Иккинчи миллий ахборот контекстида бу Иқлим ўзгаришига мослашув сари миллий стратегия номли хужжатдир). Ҳозирча, мослашув миллий

стратегиясининг ўрнига мослашув, гарчи улар иқлим ўзгаришининг таъсирига қарши туришга мувофиқлаштирилган стратегик ёндашув эмас, балки йўналиш бўйича вазирликлар ва бошқа манфаатдор тарафларнинг устун вазифаларини акс эттирса-да, секторлар стратегиялари ва иқлим ўзгаришига мослашув чораларга асосланган (6, 7 ва 8-боблар). Ушбу мамлакатларда тақчил ресурсларни ажратишни оптимумлаш учун стратегия зарур. Айниқса суғориш инфратузилмасида сувни тежайдиган технологияларни жорий этиш орқали ихтиёрдаги сув ва энергия ресурсларидан самарали фойдаланишга алоҳида эътибор берилди (6-боб).

Рамка 9.2: ҚИЎК Марказий Осиёда иқлим ўзгариши ҳақида

Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро кенгаш (ҚИЎК) маълумотиغا кўра йиллик ўрта ҳароратнинг Ўзбекистонда 2080 йилгача 2,9°C билан 4,3°C кўтарилиб жиддий муаммолар, жумладан, биохилма-хиллик йўқолиши, экотизимлар ўзгариши ва саҳроланиш хатарининг ошиб боришига сабаб бўлади. Шунинг билан бирга, ҚИЎК бутун Марказий Осиё учун йиллик ёғимгарчиликнинг бир оз камайиши (3 фоиз) ва юқориқоқ ҳарорат туфайли буғланиш кучайишини кўрсатади. Ушбу омиллар Ўзбекистонда янада шўрланиш ва саҳроланиш хатарини оширади. Глобал ўзгариш бўйича Германия маслаҳат кенгаши (WBGU)Тиён-Шон (Тангригов) тизма тоғларининг Қирғизистон қисмидаги музликларнинг 20 фоизи 2050 йилдан аввал йўқ бўлиб кетишини кутмоқда. WBGU 2050 йилга бориб музликлар ҳажми 32 фоизгача қисқаришини башорат қилмоқда. Қисқа муддатли оқибатлар, жумладан, Ўзбекистонда ҳам яқин келажақда сув тошқини, кўчки ва тоғ жинслари ўпирилиши хавфидан иборат. Ёз пайтида дарё сувининг 75 фоизи эриётган музликлардан келиши инobatга олинса, узоқ муддатли оқибатлар юз йиллик ўрталарида суғориш учун ихтиёрдаги сувга қаттиқ таъсир қилади, тоғ этакларидаги қишлоқ хўжалиги айниқса қаттиқ зарба ёйди. Қирғизистон ва Тожикистондаги гидроэлектр энергия ишлаб чиқариш ҳам ёз фаслида сув оқими камайгани туфайли таъсир кўради.

ҚИЎКнинг чамалашига кўра, иқлим ўзгариши туфайли Марказий Осиёда олинадиган ҳосил 30 фоиз ва ундан кўпроқ камайиши мумкин. Қишлоқ хўжалигининг Ўзбекистон иқтисодиёти ва жамияти учун муҳим аҳамияти ва аҳоли ўсиб боришининг ҳозирги башоратлари инobatга олинса, қишлоқ хўжалиқда ишлаб чиқариш пасайиб бориши мамлакатнинг **озик-овқат** хавфсизлигига таъсир кўрсатувчи ўта муҳим масаладир. Бунинг устига, иқлим ўзгариши туфайли ҳосилнинг пасайиши қишлоқ жойларда даромад пасайишига олиб келади, ва қишлоқ ерларда яшовчи ёшроқ аҳоли, хусусан, шаҳарларга кўчиб боради. Ижтимоий ва сиёсий барқарорлик жиҳатидан, бундай миграция ҳукумат учун “айни вақтида” амалган оширилган қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиёт секторларидаги ислохотлардан ҳам каттароқ муаммо туғдириши мумкин.

Юқоридаги сабабларга кўра, эксперт тадқиқотлар (кўпроқ танилганлари орасида *Economics of Climate Change: Stern Review and the WBGU World in Transition – Climate Change as a Security Risk* (Иқлим ўзгариши иқтисодиёти: “Штерн” ва WBGU ўтмиш давридаги дунё – Иқлим ўзгариши хавфсизлик учун хатар сифатида)) Марказий Осиёда иқлимга алоқадор можароларнинг юқори хавфи мавжудлигини башорат қилади. Агар атроф-муҳит муаммолари ва сув танқислиги этник гуруҳларни атроф-муҳит ва иқтисодий ресурсларни (масалан Орол денгизи атрофи ва Фарғона водийсида) ўз манфаатлари йўлида ишлатишларига олиб келса, WBGU можаро имкониятини ундан ҳам юқори бўлишини кутмоқда. Фарғона бассейни қишлоқ хўжалигининг энг муҳим минтақаси ва Марказий Осиёнинг аҳолиси энг зич жойлашган қисмидир. WBGU фикрига кўра, иқлим ўзгариши қимматли қишлоқ хўжалиги ерларини йўқотиш, кўчкилар хатари ва ишлатиб бўладиган сув ресурсларининг қисқариши эҳтимоли ортиб бориши орқали охириги бир йигирма йил давомида Фарғона водийсида ресурслардан фойдаланиш имконияти устида қалқиб чиққан можароларни, эҳтимол, чуқурлаштиради. Шундай қилиб, ҳаракат қилмаслик жамиятдаги кам таъминланганликни юмшатмай чегара ҳудудларда этник тангликни озиқлантириши мумкин. Ўзбекистоннинг камровли миллий мослашиш стратегияси ушбу муаммоларни ечиш ва танглик ва можаролар эҳтимоллигини камайтиришга томон қўйилган биринчи қадамдир.

Юмшатиш сиёсати ва дастурлари

Юмшатиш сиёсати бозор механизмлари асосидаги восита (тариф)лар ва турли мамлакат, тармоқлар вилоят миқёсидаги дастур ва лойиҳаларни амалга ошириш орқали олиб борилади.

Энергия тарифлари

Энергетикада тарифлар сиёсати энергияни оқилона тарзда истеъмол қилиш тарафига хатти-ҳаракатни ўзгартириш бошлаб беришнинг муҳим воситасидир. Бозор нархлари тамойиллари тадрижан татбиқ этилди ва ҳозирда энг муҳим энергия ресурслари, табиий газ, электр энергия ва иссиқлик энергияси дават томонидан назорат қилинадиган нархларда сотилмоқда. Бензин, дизель ёкилғи, оғир нефть, авиация керосини ва кўмир назоратдаги ва айирбошлаш нархларида сотилади.

Инфляция назорат қилинмай маиший истеъмол табиий газини 1.000 м³ 9.214 сўм бўлган 2005 йил январь ойидан нарх 20.540 чиққан 2007 йил ноябрь ойи мобайнида икки баробардан кўп ошди. Электр энергия

нархи аҳоли учун 2000 йил билан 2007 йил орасида қарийб ўн баробар 4,7 сўм/кВтсоатдан 437 сўм/кВтсоатгача ошди.

Энергетикада ҳам шу каби кескин ўсиш юз берди, бунда оғир нефть ва табиий газ нархлари 2003 йил билан 2007 йил орасида икки баробардан кўп ошди. Ўша даврнинг ўзида кўмир нархи мулойимрок ошди (Жадвал 9.3).

Жадвал 9.3 Энергетикада ёқилғи нархлари, 2003, 2005 ва 2007 йиллар

	2003	2005	2007	Ошиш фоизи (2003–2007)
Табиий газ (сўм/1.000 м ³)	20,900	39,150	51,000	144.0
Оғир нефть (сўм/тонна)	36,076	55,900	96,000	166.1
Кўмир (сўм/тонна)	18,504	19,190	25,576	38.2

Манбалар: Ўзбекистоннинг иккинчи миллий ахбороти, 2008 йил; 2000 йил ИГлари рўйхати ва муаллифнинг ҳисоблаши.

Айрим дастур ва лойиҳалар

Энергия оқимининг бутун давомида, ишлаб чиқаришдан истеъмолгача энергия ва ресурсларни истеъмол қилишни ўлчаш юмшатиш стратегиясининг ҳал қилувчи компонентиدير (8-боб). Стратегиянинг истеъмол/аҳоли томонида ўлчаш асосан кўп квартирالي уйларда харажат самарадорлиги учун татбиқ этилиб, газ (3,9 миллион квартирани қамраб олган кенг дастур), иссиқ сув (627.000 квартира), иситиш (туман иситиш тизимида уланган 26.000 турар жой) ва электр (энергетика корхоналари, кўп квартирالي уйлар ва якка тартибдаги уйларда электр энергияни ўлчаш учун рақамли ҳисоблагичлардан фойдаланиш) қамраб олинди.

Ўрмонсизланишни ва қишлоқ жойлар аҳолиси кўмир ишлатишини камайтиришга мўлжалланган Қишлоқ аҳоли пунктларини табиий газ билан таъминлаш дастури 2005 йилда тугалланиб 10.600 қишлоқ аҳоли яшайдиган жойга ва 1.200 узоқдаги қишлоқ аҳолиси яшайдиган жойларга газ етказиб берилди.

Ҳозир амалга оширилаётган 2007–2012 йилларга мўлжалланган нефть ва газ секторида энергияни тежаш дастури натижасида 2007–2012 йиллар мобайнида ИГлари эмиссияси CO₂ эквивалентида 13,5 миллион тоннагача қисқариши кутилмоқда.

Электр энергия ишлаб чиқариш соҳасида иссиқлик электр станциялари мамлакатда ИГларининг энг йирик эмиссия манбалари ҳисобланади ва энергияни тежаш дастурлари электр энергия ишлаб чиқариш секторига мўлжалланган 2010 йилгача мўлжалланган электр энергиясини ишлаб чиқариш объектларини ривожлантириш ва қайта кўриш дастури улардан учтаси (Тошкент, Сирдарё ва Талимаржон)да амалга оширилмоқда. Ушбу шарт-шароитда умумий қиймати 724,2 миллион АҚШ доллариға тенг йирик (гидроэлектр станцияларни ҳам қамраб оладиган) энергия тежаш лойиҳалари режалаштирилган. Кичик миқёсда гидроэлектр энергия ишлаб чиқаришга қаратилган қоидалар борлигиға қарамай, бундай лойиҳалар ҳозирча амалга оширилган эмас.

Саъй-ҳаракат ва бажарилган дастурларға қарамай, қайта тикланувчи энергияға тегишли стратегия на расман тасдиқланди, на амалга оширилмоқда.

Энергетика сиёсати: газ ёки кўмирми?

Ўзбекистон 2021 йилгача газни тежашға қаратилган бир неча лойиҳаға 600 миллион АҚШ доллари миқдоридаги маблағни йўналтиришни режалаштирмоқда. Энг йирик лойиҳада (247,6 миллион АҚШ доллари) Янги Ангрэн (Тошкент вилояти) иссиқлик электр станцияси газ қозонларини кўмир қозонлари билан алмаштириш назарда тутилган.

Иқтисодиёт вазирлиги маълумотиغا кўра 2010 йилга бориб Ўзбекистон кўмир казиб олишни уч баробар оширади. Сўнг казиб олинган кўнғир кўмир электр станцияларида газ ўрнига ишлатилади. Ангрен ва Янги Ангрен иссиқлик электр станциялари айнан шу кўмир захиралари яқинида жойлашган. Жойлашув муҳимдир, чунки кўнғир кўмирнинг иссиқлик яратувчанлиги пастлиги уни ташишни иқтисодий жиҳатдан диққатга сазовор қилмайди (шунингдек, ушбу хусусият жаҳон бозорида бу кўмир бошқа, юқори сифатли кўмир тўрлари каби кенг миқёсда сотилмаслигини изоҳлайди). У кўпинча кон ёнида қурилган электр станцияларида ёқилади. Кўнғир кўмир ёқиладиган электр станциялари эмиссияси, бошқа хусусиятлар бир хил бўлган ҳолда, тенглаштириладиган тош кўмир станцияларникидан юқоридир.

Иссиқлик электр станциялар Ўзбекистонда электр ва иссиқлик ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланиб 10,6 миллион кВт қувватга эга, уларда мамлакат электр энергиясининг 85 фоизи ишлаб чиқилади – қолган электр энергия (жами миқдорнинг тахминан 12 фоизи) асосан 28 гидроэлектр станцияларида ишлаб чиқарилади. Иссиқлик электр станцияларнинг етакчи роли туфайли мамлакатдаги ИГлар эмиссиясининг асосий манбалари электр энергетикада, хусусан ёқилғи ёқиш жараёнида ҳосил бўлади.

Электр энергия ишлаб чиқаришда ҳозирги пайтда табиий газдаги иссиқлик электр станциялари етакчи ўрин эгаллайди, ҳолбуки камроқ электр энергия мазут ва кўмир ёқиладиган иссиқлик электр станцияларда ишлаб чиқарилади. Хусусан, табиий газ ҳисобига мамлакатда ишлаб чиқилаётган электр энергиянинг тахминан 90,8 фоизи тўғри келади, мазутга 5,3 фоиз ва кўмирга 3,9 фоиз тўғри келади. Сирдарё (3.000 МВт), Тошкент (1.860 МВт) ва Навоий (1.250 МВт) станциялари табиий газ билан ишлайдиган йирик корхоналар жумласидандир. Энг йирик кўнғир кўмир билан ишлайдиган корхоналар, жумладан Янги Ангрен станцияси (2.100 МВт), Ангрен кўмир қони атрофида, Тошкент шахри яқинида жойлашган.

Бироқ, ҳиссалар нисбати 2015 йилгача бўлган даврда жиддий равишда ўзгаради, бунинг атроф-муҳитга таъсири ва энергетика секторида ИГлари эмиссияси миқдори учун аҳамияти ноаниқ. Ушбу ўзгаришлар 2002 йил 2002–2010 йилларга мўлжалланган 2010 йилда кўмир казиб олиш 9,4 миллион тоннага, хусусан, тахминан 3,1 миллион тоннани ташкил қилган ҳозирги казиб олиш миқдорининг уч баробарига етиши назарда тутилган. Кўмир саноатини ривожлантириш дастури қабул қилиниши ва бажарилишининг оқибатидир. Шунинг билан бирга, иссиқлик станцияларда газни истеъмол қилиш қисқариши ва Янги Ангрен иссиқлик электр станциясида иккинчи кўмир таъминоти линияси ишга туширилиб, Ангрен иссиқлик электр станциясидаги таъминот линияси модернизация қилиниб ва мавжуд электр станцияларининг самарадорлигини ошириш ва модернизация қилиш йўли билан кўмир асосидаги электр ишлаб чиқаришни ошириш режалаштирилган. Ушбу ўзгаришлар электр энергия ишлаб чиқаришда кўмирнинг улушини 3,9 фоиздан 2015 йилгача 15 фоизга олиб чиқишга мўлжалланган. Тегишли равишда, газнинг улуши тахминан 70 фоизгача пасайиши назарда тутилган.

Табиий газ казиб олиш ва ундан фойдаланишнинг ўсишидан кейин 1992 ва 2000 йиллар мобайнида кўмир казиб олиш тахминан 50 фоиз камайгани эътиборга олинса, бу сиёсатнинг эътиборли даражада орқага бурилишидир. Ёқилғи ишлатиш таркибида кўмир улушининг ортиши кўмирни ёқиш ва казиб олиш чоғида ИГлари эмиссияси ортишини чеклаши кутилаётган замонавий технологиялар (СО₂ ушлаб қолиш ва секвестрлаш)га қарамай қарийб муқаррар равишда казиб олиш ва ишлатиш паллаларида ИГлари (СО₂ ва N₂O) эмиссиясининг ўсишига олиб келади.

Юқорида айтилган кўнғир кўмир ёқишнинг ортиши ИГлари эмиссияси нуқтаи назаридан айниқса муҳимдир, чунки кўнғир кўмир, масалан, тош кўмир, нефть ва газга нисбатан, жуда кам калория беради. Аслида, кўмир ёқишда олинган энергия бирлигига ҳисобланганда табиий газ ёқилишига қараганда икки баробар кўпроқ углерод диоксиди чиқарилади, нефть ёқиш буларнинг ўртасида туради.

Ҳатто агар жуда қиммат ва мукамалликдан йироқ бўлиб СО₂ ушлаб қолиш ва секвестрлаш жараёнлари (ҳозирда назарда тутилгандек) ишлатилса ҳам, кўнғир кўмир казиб олиш ва ёқишнинг ИГлари жами эмиссияси ортишига олиб бориш эҳтимоли юқоридир. N₂O (жуда кучли ИГ) ошиши казиб олиш ва ишлов бериш жараёнларида қарийб муқаррар равишда юз бериши мумкин (ИГ 2000 йил инвентарь рўйхати). Гарчи башоратларда кўмир кўпроқ ёқилишини инobatга олинганлиги аниқ бўлмаса-да, амалда, Иккинчи миллий ахборотда ИГлари эмиссияси 10–15 ўсиши башорат қилинади.

Бунинг устига, кўмир ёқиш газ ёқишга қараганда ифлосроқ жараён бўлиб атроф-муҳит учун жиддий, пайдо бўлувчи кулни сақлаш жойлари зарурлиги каби иқлим ўзгаришидан анча йироқ бўлган оқибатларга олиб бориши мумкин (8-боб).

Юқорида тилга олинган газдан кўмирга ўтиш дастурига тегишли равишда ИГлари эмиссияси расман чамаланмагани муҳим аҳамият касб этади. Шуларга қарамай, проектлар бўйича атроф-муҳитга таъсирни чамалаш (АМТЧ)ни ТМДҚ ўтказди. Бу ҳолат амалдаги қонун ҳужжатларида АМТЧ га тегишли қоидалар жуда мужмал бўлиб, ИГларини яққол тасвирлайди ва ИГларни равшан тасвирламайди ва ИРни қамраб олмайди. Албатта, ИГ билан боғлиқ таъсирнинг бундай таҳлили ёқиш босқичи билан чекланмайди, балки ИГлари эмиссиясининг ортиши ва қисқариши, масалан кўмирни қазиб олиш босқичида, ва шунингдек газ транспорттида ва қазиб олишда газ йўқотишлар камайишини ҳар томонлама кўриб чиқиш зарур.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Европа Иқтисодий Комиссияси (БМТЕИК)нинг Халқаро контекстда атроф-муҳитга таъсирни баҳлаш конвенцияси (Эспоо конвенцияси)га аъзо эмас ва унинг Атроф-муҳитни стратегик баҳолаш бўйича протоколини (АМСБ) ратификация қилган эмас. Шунинг учун АМСБ (АМСБ) ўтказиш мамлакатнинг мажбуриятларига кирмайди, ваҳоланки мамлакат энергетика секторидаги иқлим ўзгаришига таъсири бўлиши мумкин дастур ва сиёсатларини бундай баҳолашдан фақат ютиб қолишига шубҳа йўқ. АМСБлар иқлим ўзгариш мулоҳазаларни ривожланишни режалаштиришга киритиш учун хазмат қилиши мумкин. Бу 2007 йилдаги “Келажак қўлимизда” номли юқсак даражадаги тадбир хулосалари, шунингдек Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро кенгашнинг ҚИЎХ иқлим ўзгаришини юмшатиш ва унга мослашиш қамраб оладиган барқарор ривожланиш стратегиясига интеграция қилиниши керак, деган тавсияси билан мос. Шунингдек, ҚИЎХ АМСБ асосида бўлиши мумкин иқлим ўзгаришини ривожланишни режалаштиришда, ҳисобга олиш, масалан, мослашиши чораларини ердан фойдаланиш режалари ва инфратузилма лойиҳаларига киритиб ёки мавжуд фалокат хатарини камайитириш режалари орқали шикаст имкониятини пасайитириш орқали мослашув қобилятини ошириш учун муҳим, деган хулосага келди. Ҳозир АМСБ қобилятини кучайтиришга қаратилган қатор минтақавий ташаббуслар амалга оширилмоқда. БМТЕИК томонидан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури (БМТТД) ва Марказий ва Шарқий Европа учун атроф-муҳит бўйича минтақавий марказ билан биргаликда амалга оширилган иш бунга бир мисол бўла олади.²⁰ АМСБ ва АМСБ протоколини бажариш қобилятини ривожлантириш мақсадида минтақавий ташаббусларга қўшилишни ушбу масалаларнинг айна пайти келгани ва муҳимлиги туфайли Ўзбекистон ҳукумати кўриб чиқса, арзир эди.

9.4 Мониторинг ва ҳисобот (жумладан инвентарь рўйхати) механизмлари

БМТИЎАК доирасида I-иловага киритилмаган мамлакат сифатида Ўзбекистоннинг мажбуриятлари ИГлари эмиссиясини ўлчаш ва зарарга мойилик ва юмшатишни ўрганиш билан чекланади.

БМТИЎАК доирасида I-иловага ва Киото Протоколини В-иловасига киритилмаган мамлакат сифатида, Ўзбекистон вақти-вақти билан миллий ахборотни, хусусан, иқлим ўзгаришини юмшатиш, унга мослашиш ва мамлакатнинг зарарга мойиллиги аҳволи тўғрисида миллий ҳисоботни тайёрлаб БМТИЎАКга тақдим этади. Ҳозиргача Ўзбекистон икки миллий ахборотни тақдим қилди. Биринчи Миллий аэборот икки қисмда, 1999 ва 2002 йилларда тақдим этилди. Иккинчи қисмда асосан биринчи қисмда қамраб олинмаган зарарга мойилликни баҳолаш қамраб олинди.

Иқлим билан боғлиқ тадқиқот ва баҳолаш атроф-муҳит учун мақбул технологиялар ва амалиётларни тарғиб қилиш ва киритиш орқали турли секторларда юмшатиш салоҳиятини баҳолашни қамраб олган 2008 йил Иккинчи миллий ахборотда кенгайтирилди. Шунингдек унда мамлакатда иқлим ўзгаришининг салбий ижтимоий, иқтисодий ва экологик оқибатларини камайитириш мақсадида устун мослашиш стратегия ва чоралар белгиланди. Ниҳоят, унда энг муҳим секторларни қамраб олган зарарга

²⁰ АМСБ Протоколи: Собик Совет Иттифоқининг айрим мамлакатларида бошланғич имкониятларни ривожлантириш (SEA Protocol: Initial Capacity Development in Selected Countries of the Former Soviet Union) билан http://www.unecce.org/env/sea/eccsa_capacity.htm. танишиш мумкин

мойилликни баҳолаш ва қалтисликларни бошқариш стратегиясининг бир қисми сифатида эрта огоҳлантириш тизимини ривожлантириш зарурати тақдим этилди.

БМТИЎАК доирасидаги мажбуриятларининг бар қисми сифатида Ўзбекистон вақти-вақти билан ИГлари эмиссияси ва Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреал протоколи доирасига кирмайдиган газлар абсорбциясини рўйхатга олади ва маълумотни тақдим этади. ИГлар инвентар рўйхатини Ўзгидромет олиб боради. Статистика давлат кўмитаси маълумотнинг асосий манбаидир. Эмиссия омиллари тўғрисидаги маълумотни Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекэнерго (давлат акциядорлик компанияси ва собиқ Энергетика вазирлиги), Ўзбекнефтгаз (миллий холдинг компанияси), Ўзқўрилишматериаллари (миллий акциядорлик компания), Ўзкимёсаноат (давлат акциядорлик компанияси) ва Ўзкоммунхизмат (коммунал хизматлар учун мутасадди орган) тўплайди.

Глобал экологик жамғарма ва БМТТД томонидан маблағ билан тахминланган биринчи ИГлари рўйхатини Ўзбекистон 1999 йилда БМТИЎАК доирасида ўзининг Биринчи миллий ахбороти қисми сифатида тайёрлаган эди ва ИГларининг 1990 ва 1994 йиллардаги эмиссиясини баҳолади. Иккинчи миллий ахборотни тайёрлаш чоғида маълумот базаси янада яхшиланди.

Ўзбекистоннинг мониторинг ва ҳисобот тизимида сезиларли ютуқларга эришилганлигига қарамай, ҳали ҳам қатор жиддий масалалар бор. Миллий ахборотлар ва рўйхатлар даврий бўлиб мамлакатдаги йиллик ўзгаришни қамраб олмайди – ҳозирда тўрт йиллик нуқта (1990, 1994, 2000 ва 2005 йиллар) мавжуд. Гарчи йиллик ҳисобот I-иловага киритилмаган мамлакат сифатида Ўзбекистоннинг мажбурияти ҳисобланмаса-да, мунтазамроқ мониторинг ҳудуддаги, масалан, электр энергияни ишлаб чиқаришда газни кўмир билан алмаштиришга қаратилган йирик дастурларнинг ҳали тўлалигича тушиниб етилмаган ёки баҳоланмаган таъсири тегишли ўзгаришларнинг аниқроқ манзарасини кўрсатган бўлур эди.

Бироқ, ўлчов вақти-вақти билан ва кам олиб борилиши каттароқ масала, хусусан бутун тизим ташқаридан маблағ билан таъминланишининг белгисидир. Биринчи ва Иккинчи миллий ахборот ҳолларида шундай бўлди ва учинчи ахборотда ҳам шундай бўлади. Вазият миллий ахборотнинг қисми сифатида маблағ билан таъминланадиган ИГлари рўйхатига ҳам таъсир қилади. Натижада, БМТИЎАК га қўшилишдан 16 йил ва Киото протоколини ратификация қилгандан 10 йил кейин мамлакатда ИГлари эмиссиясининг барқарор мониторинги тизими ишлаб чиқмаган. Бундан ташқари, рўйхатда акс эттирилган ўлчовлар кўп ҳолларда ифлословчи компанияларнинг бевосита ҳисоботи эмас, чамалаш ва воситачи омилларга асослангандир. Бу ҳолат ифлословчилар ҳақида ҳисобот бериш ва ифлословчи моддалар рўйхатидан фарқли ўлароқ, қисман ИГларини эмиссия қилувчи компаниялар учун бевосита ҳисобот бериш тўғрисида йўриқномалар мавжуд эмаслиги туфайли юзага келган.

Бу вазият мамлакатда ифлословчи моддалар борасида мониторинг, ҳисобот ва ўзи ҳақида ҳисобот беришга тегишли тажриба ва қобилият ҳозирлигига қарамай мавжуд. Мавжуд ифлословчи моддалар миллий рўйхати ушбу фарқнинг яхши далилидир. Атроф-муҳит мониторинги борасида мавжуд қобилият ва ноу-хау самаралироқ ишлатилишини таъминлаш мамлакатда иқлим ўзгаришини юмшатиш ва унга мослашишни тарғиб қилиш ишида катта ёрдам бўлур эди. Ҳозирги пайтда ТМДҚ ифлословчи моддалар тўғрисида статистик ҳисоботларни назорат қилса, Ўзгидромет ИГларига тегишли статистик ҳисоботларни назорат қилади.

9.5 Глобал Тоза ривожланиш механизмида ишгирик

Ўзбекистон МРМда БМТИЎАК га I – иловага ва Киото Протоколига B-иловага киритилмаган мамлакат сифатида қатнашади. Ушбу механизм орқали зиммасида ИГлари эмиссиясини камайтириш мажбурияти бор B-иловадаги мамлакатларга Ўзбекистон каби ривожланаётган, умуман олганда эмиссияни қисқартириш B-илова мамлакатларига қараганда арзонроқ тушадиган мамлакатларга инвестиция орқали ушбу вазифани бажариш имконияти берилган.

Шарҳ пайтида Ўзбекистон Марказий Осиёда БМТИЎАКнинг МРМ Ижроия кенгаши рўйхатга олган лойиҳалар амалга ошириляётган ягона мамлакат эди. Хусусан, барчаси N₂Oни қисқартиришга

қаратилган олти лойиха рўйхатга олинган эди. Лойихани рўйхатдан ўтказиш муҳимдир, чунки ушбу жараён орқали бажарувчи агентлик (давлат ёки хусусий муассаса)га Тасдиқланган эмиссия қисқартиришлар (ТЭҚлар) берилади. ТЭҚ қийматининг қисми талаб қилинган инвестиция билан боғлиқ сарф-харажатни қисман қоплаш учун ишлатилиши мумкин. Умуман, шарҳ ёзилаётган пайтда 63 лойиха Идоралараро кенгаш томонидан МРМга эҳтимол киритиш учун тасдиқланган эди.

Эришилган ижобий натижаларга қарамай, БМТИЎАК ижроия кенгаши рўйхатга олган ва шунинг учун ТЭҚ балларини олган барча лойихалар N_2O га тегишлидир. Бироқ, N_2O мамлакатдаги жами эмиссиянинг атиги 5 фоизга яқинини ташкил қилади, ваҳоланки, аксарият эмиссия CO_2 ва CH_4 дан келиб чиқади. Дарҳақиқат, Идоралараро кенгаш танлаб олган бошқа, CO_2 ва CH_4 қисқартишга қаратишган лойихаларнинг ИГларини қисқартиш салоҳияти анча юқоридир. Масаланинг бир жиҳати ТРМ секторлар эмас, лойихалар замирида ишлаши билан боғлиқ. Натижада, лойиха амалга оширилишининг эҳтимоллиги нафақат ИГларини қисқартиш салоҳияти, балки талаб қилинадиган инвестициялар қийматига ҳам боғлиқдир. N_2O лойихалари учун сезиларли равишда камроқ инвестиция талаб қилинади ва улар шунинг учун мақбулроқ ҳисобланади, чунки ТЭҚнинг инвестицияга нисбати жуда юқоридир.

9.6 Хулоса ва тавсиялар

Музликлар ва қор захиралари эриб бораётгани, иқлим моделларининг тобора беқарорлашуви, Орол денгизининг қуриб бориши ва буғланиш орқали кўпроқ сув йўқотилишининг белгилари, эскирган суғориш амалиёти ва инфратузилмаси Ўзбекистонда иқлим ўзгариши, сув хавфсизлиги ва ривожланиш ўртасидаги боғланишнинг замиридир. Сув ва энергиядан тежамсиз фойдаланишни қисқартишга қаратилган чоралар қабул қилиниши ва бажарилишини жадаллаштириш ва мамлакатнинг барқарор ривожланиши ва барқарорликни таъминлаш учун қишлоқ хўжалиги ривожланишининг барқарорроқ шакллари рағбатлантириш ҳаёт тақозосидир. Мослашув компонентларга эга талайгина тармоқ дастурларининг мавжудлиги гарчи сиёсатни шакллантирувчилар орасида хабардорлик юқори даражада эканлигидан далолат берса-да, сиёсат ишлаб чиқиш нуқтаи назаридан мамлакат миқёсида мувофиқлаштиришган ҳаракатга кўмаклашмайди ва шунинг учун ушбу мақсадларга эришишга олиб бормади.

Тавсия 9.1:

Ўзгидромет Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва бошқа тегишли миллий органлар билан ҳамкорликда мумкин қадар қисқа муддатда мослашув миллий стратегиясини ишлаб чиқиши лозим.

Ҳукумат мослашув миллий стратегиясини қадар қисқа муддатда қабул қилиб тармоқ дастурлари, сиёсатни ва лойихаларни ушбу стратегиядан чиқариши лозим.

Энг устун вазифалар учун маблағ борлигини ҳукумат таъминлаб бериши лозим. Агар бунинг иложи бўлмаса, ҳукумат Тоза ривожланиш механизми каби жорий халқаро бозор механизмлари ёки халқаро ҳамжамият қўмаги орқали маблағ излаши лозим.

Иқлим ўзгариши қарор топтирган янги воқеликка энергетика сиёсатини, жумладан тарифларга асосланган ва асосланмаган чоралар орқали мослаш мақсадида сезиларли қадамлар қўйилди. Шунинг билан бирга, мамлакат энергетика сиёсатида энергия ишлаб чиқаришнинг ортиб бораётган қисми учун асос сифатида қўнғир кўмирга қайтиш билан боғлиқ йирик ўзгартиришларни амалга ошироқда. Хусусан, кўмир қазиб олишни уч баробар (тахминан 10 миллион тоннагача) ва кўмир ёқиш билан ишлаб чиқариладиган электр энергиянинг улушини тўрт баробардан кўпроқ (3,9 фоиздан 15 фоизгача) ошириш бажарилмоқда. Ҳозирча юқорида тилга олинган газдан кўмирга ўтиш дастурига тегишли ИГлари эмиссияси маъносида ҳеч қандай расмий чамалаш амалга оширилмади. Шунга қарамай, ТМДҚ лойихаларнинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолайди.

Тавсия 9.2:

Ҳукумат Атроф-муҳитни стратегик баҳолаш бўйича протоколига (Эспу конвенцияси) аъзо бўлиш жараёнини бошлаб юбориши лозим.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси амалдаги қонун ҳужжатларидаги атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш чегараларини таърифлайдиган қоидаларни яққол равишда ИГларини қамрайдиган қилиб ўзгартириш жараёнини ташаббус қилиши лозим.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси жорий ҳуқуқий шароитига атроф-муҳитни стратегик баҳолашни тармоқ дастурлари ва стратегияларига ИГларини яққол равишда қамрайдиган қилиб ўзгартириш жараёнини ташаббус қилиши лозим.

Ўзбекистоннинг мониторинг ва ҳисобот тизимида эришилган сезиларли ютуқларга қарамай, ҳали ҳам қатор муҳим масалалар мавжуд. Миллий ахборотлар ва рўйхатлар вақти-вақти билан бажарилиб мамлакатдаги йиллик ўзгаришларни қамраб олмайди. Гарчи Ўзбекистон I–илова мамлакати бўлмаса ва шунинг учун йиллик ҳисобот тақдим этиш унинг халқаро мажбуриятларига кирмаса ҳам, ҳудудаги ўзгаришлар, жумладан энергетика тармоғидаги ўзгаришларнинг аниқроқ манзарасига эга бўлиш учун кўпроқ мунтазам мониторинг зарур. Бу вазият мамлакатда ифлословчи моддалар соҳасида мониторинг, ҳисобот ва ўзи тўғрисида ҳисобот беришда тегишли тажриба ва қолибият борлигига қарамай мавжуддир. Атроф-муҳит мониторинги борасида мавжуд қобилият ва ноу-ҳау самаралироқ ишлатилишини таъминлаш мамлакатда иқлим ўзгаришини юмшатиш ва унга мослашишни тарғиб қилиш ишида катта ёрдам бўлур эди.

Тавсия 9.3:

ИГларининг ишончлироқ рўйхатини ҳосил қилиш мақсадида ҳукумат:

- (a) ИГларини мониторинг ва рўйхатга олиш барқарор тизими ишлаб чиқишлигини, жумладан зарур бюджет ресурсларини ушбу мақсадда таъминлаш орқали кафолатлаши;*
- (b) Мамлакатнинг ИГлари рўйхатига тегишли статистик ҳисобот беришдаги энг муҳим иштирокчилар орасида ҳамкорликни таъминлаши лозим.*

Эришилган ижобий натижаларга қарамай, БМТИЎАК ижроия кенгаши рўйхатга олган ва шунинг учун ТЭҚ балларини олган барча лойиҳалар N₂Oга тегишлидир. Бироқ, Идоралараро кенгаш танлаб олган бошқа, CO₂ ва CH₄ қисқартишга қаратишган лойиҳаларнинг ИГларини қисқартиш салоҳияти анча юқоридир. Бунинг устига, мамлакатнинг электр энергиясини ишлаб чиқаришда газдан кўмирга ўтиш мақбул қўрилган энергетика сиёсати натижаси ўлароқ ИГлари эмиссиясининг ортиш эҳтимоли бор.

Тавсия 9.4:

Ҳукумат:

- (a) Айниқса CO₂ ва CH₄ эмиссияси маъносида юмшатиш салоҳияти юқори бўлган лойиҳаларга муносиб аҳамият бериши;*
- (b) Мамлакатнинг янги энергетика сиёсатининг қими бўлган қўнғир кўмир ёқиш ва қазиб олиш оишиши натижасида CO₂ ва N₂O эмиссияси ўсмаслигини таъминлаши лозим.*

ИЛОВАЛАР

I-илова: Биринчи шарҳ тавсияларини бажариш

***II-илова: Атроф-муҳит соҳасидаги айрим минтақавий
ва глобал битимлар***

***III-илова: Танланган иқтисодий ва экологик
индикаторлар***

***IV-илова: Ўзбекистондаги атроф-муҳитга доир
асосий қонун ҳужжатлари***

БИРИНЧИ ОБЗОР ТАВСИЯЛАРИНИ БАЖАРИШ*

I-ҚИСМ: АТРОФ-МУҲИТ СИЁСАТИ ВА БОШҚАРУВИ УЧУН ШАРОИТ

1-боб: АТРОФ-МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВОСИТАЛАРИ ВА ИНСТИТУЦИОНАЛ ТАШКИЛЛАШТИРИШ

Тавсия 1.1:

Олий Мажлис: • қонунчилик жараёнини такомиллаштириши ва қонунчилик ва ижроия ҳокимиятларнинг қонун тайёрлаш фаолиятини уйғунлаштириши; • ижро этиш низом ва тартиблари мувофиқ равишда ва ўз вақтида ишлаб чиқишини таъминлайдиган маъмурий тартиб-қоидаларни қабул қилишни кўриб чиқиши лозим. Экологик қонунларда табиатдан фойдаланувчилар қонунни қандай бажариш лозимлигини изоҳлайдиган қоидалар бўлиши керак. Қонун қоидаларида ҳукумат қабул қилган низом ва тартибларга ҳавола бўлиши керак.

2001 йилдан бери қонун яратиш жараёни ва қонунчилик ва ижроия ҳокимиятнинг қонун яратиш фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида қарот қонун ва қонун ости ҳужжатлар қабул қилинди. Масалан, 2003 йилги Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг Регламентида қонунчилик палатасида қонун ва низом лойиҳалари кўриб чиқилиши жараёнлари баён этилади. 2003 йилги Олий Мажлис Сенатининг Регламентида Сенатда қонун ва низомлар кўриб чиқилиши жараёнлари баён этилади. Биргаликда ушбу икки қонун Олий Мажлис икки палатасининг фаолиятини мувофиқлаштиради.

2004 йилги “Баъзи қонунчилик ҳужжатларига ўзгартиришлар ва тўлдиришлар киритилиши ва бекор қилиниши ҳақида” қонун меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тегишли давлат органларига тақдим этиш тартиб-қоидасига бағишланган. “Қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва Олий Мажлиснинг Қонунчилик Палатасига тақдим қилиш тартиби” тўғрисида қонун 2006 йил 11 октябрда қабул қилинган эди. 2006 йилги “Қонунчилик иши бўйича Ҳукумат режаларини тузиш ва қабул қилиш ҳамда ижроси мониторинги тартиби ҳақида” Қарор билан ҳукумат зиммасига қонунчилик фаолиятининг йиллик режаларини тузиш вазифаси юкланади.

Биргаликда ушбу қонун ва қонун ости ҳужжатлар қонунларни режалаштириш, ишлаб чиқиш, келиштириш ва қабул қилиш ижроия ва қонунчилик жараёнларини, ва шунингдек ишросининг мониторинги жараёнларини тўлиқ белгилайди.

Тавсия 1.2:

Стратегик ҳужжатлар, жумладан Атроф-муҳит муҳофазаси учун миллий чора-тадбирлар режаси ва Атроф-муҳит ҳаракати миллий режаси ижро дастурлари, шу қатори қонунчилик ва институциявий чоралар ва белгиланган молиялаштириш билан қўллаб-қувватланиши зарур.

Тегишли давр мобайнида икки кетма-кет ижро режаси ишлаб чиқилди. Биринчиси Иқтисодиёт вазирлиги ишлаб чиққан ва мувофиқлаштирган 1999–2005 йилларга мўлжалланган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш дастури эди. Иккинчиси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси (ТМДК) ишлаб чиққан ва мувофиқлаштирган 2008 йил 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастуридир.

Атроф-муҳит ҳаракати миллий дастурини бажаришга қаратилган бошқа муҳим стратегиялар, жумладан, 2002 йил Сув билан барқарор таъминлаш интеграллашган концепцияси, 2001 йил Суғориш ва дренаж

* Ўзбекистоннинг биринчи шарҳи 2001 йилда бажарилган эди. Иккинчи шарҳ давомида АХШ гуруҳи биринчи шарҳ тавсияларининг бажарилишини мамлакат тақдим этган ахборот асосида баҳолади.

тизимини ривожлантириш стратегияси, 2000-2005 йилларга мўлжалланган суғоришни ривожлантириш миллий дастури ва 2002 йил Энергетика самарадорлиги дастуридан иборат.

Бундан ташқари, 2001 йилдан бери Атроф-муҳит ҳаракати миллий дастурининг қисмларини бажаришга ҳуқуқий замири яратган қатор муҳим қонунлар қабул қилинди. Бажариш ва мониторинг талайгина қонун ости ҳужжатлар ва низомлар билан янада кучайтирилди (Тафсилотларни иккинчи Атроф-муҳит ҳолати шарҳи (АХШ), 1-бобда кўринг).

Тавсия 1.3:

Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамаси атроф-муҳитга оид ахборотни жамоатчилик олиши имконияти тўғрисида ҳужжат қабул қилишлари лозим. Бунда ахборот ҳажми, тури ва шакли ҳамда тарқатиши ва фойдаланиши тартиби кўрсатилиши керак. Вазирлар Маҳкамаси ижроия органлари атроф-муҳитга тегишли ахборотни бера олишларини таъминлаш мақсадида уларнинг тузилмаси, ваколатлари ва мажбуриятларини қайта кўриб чиқиши лозим. Тегишли ижроия органларига ахборотни тўплаш, таҳлил қилиш ва эълон қилиш учун етарлича ходимлар керак бўлади.

Ўзбекистон жамоатчилик ахборот, жумладан атроф-муҳит тўғрисидаги ахборотни олиш имкони тамойилларини тарғиб қилувчи баъзи нарматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилди. Бу 2002 йилги “Ахборот эркинлиги тамойиллари ва қафолатлари тўғрисида” қонун, 2002 йилги “Фуқароларнинг муружаатлари тўғрисида” қонун янги таҳрири ва 2007 йил Вазирлар Маҳкамаси Давлат ва хўжалик бошқаруви, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро ҳамкорлигини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаларга тегишли.

Тавсия 1.4:

Вазирлар Маҳкамаси хусусийлаштиришдан аввал атроф-муҳитга етказилган зарарни баҳолаш учун тегишли низомни қабул қилиши ва ўтмишдаги ифлослантириш учун жавобгарликни белгилаши лозим.

Масалан 2002 йил Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунда махсус жавобгарлик назарда тутилган, аммо ушбу қонун хусусийлаштиришдан аввалги зарар ёки илгариги ифлослаш учун татбиқ этилмайди. Атроф-муҳит жиҳатидан баҳолаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва қазиб олиш жараёнида зарар кўрган ерлар ва бошқа табиат объектларини тиклаш қазиб олиш тармоғининг масъулиятларидан бири бўлиб ушбу мажбуриятнинг муддати тугамайди. Бироқ бу хусусийлаштиришдан аввалги зарарга нисбатан татбиқ этилмайди.

Адлия вазирлиги рўйхатга олган ҳозирги синов лойиҳа аҳамиятга эга. Бу лойиҳада атроф-муҳитга етказилган зарарни баҳолаб чора кўриш учун ишлатилиши мумкин бўлган жараёнларнинг методологик замирини яратишга ҳаракат қилинади. Муайян саноат фаолиятининг таъсири иқлим, топография ва ўсимликлар билан қопланиш каби омилларга кўра турли бўлиши мумкинлиги туфайли синов лойиҳаси вилоятма-вилоят асосда бажарилмоқда.

Тавсия 1.5:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси биргалликдаги лойиҳаларни амалга ошириш учун нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорликда ташаббус кўрсатиши лозим. Шунингдек, у илмий тажрибаси бор ННТлар экологик қарорларнинг илмий жиҳатларида Қўмитага маслаҳат беришлари мумкин бўлган жараённи олға суриши лозим. Тарғибот гуруҳлари судлар ва фуқаролар учун атроф-муҳитга тегишли низолар ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини ҳимоя қилишда юзага келадиган жараёнлар тўғрисида йўриқномалар наит қилишлари керак.

ТМДҚ экологик нодавлат ташкилот (ННТ)ларга ўзининг Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси ҳисобидан молиявий ёрдам кўрсатиб келмоқди. Экологик таълим жараёнлари учун грантлар ажратиб келинди. ННТлар билан ҳамкорликни кенгайтириш мақсадида ТМДҚ ННТларининг коалицияси бўлган Европа ЭкоФоруми билан ўзаро тушуниш меморандумини имзолашни режалаштирмоқда. У ҳудудий бўлимлари учун ННТлар билан ҳамкорлик қилиш тартиб-қоидалари ва соҳалари тўғрисида тавсиялар тайёрлади. ТМДҚ яқин келажакда жамоатчилик маслаҳат кенгаши

ташқил қилишни кўриб чиқмоқда. ТМДҚ коллегия мажлисларига ихтисослашган ННТлари вакиллари ташқил этиб жамоатчиликни шундай хужжатлар муҳокамасига жалб этади.

Тавсия 1.6:

Вазирлар Маҳкамаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг мувофиқлаштириш ваколатини кучайтирувчи ва аниқлаштирувчи хужжат қабул қилиши лозим. Мувофиқлаштириш ваколатига экологик қонун хужжатларининг бажарилишини баҳолаш ва қонунларни бажариш учун керакли низом ва тартибларни ишлаб чиқиш режаларни қабул қилиш ҳам кириши лозим. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бошқа вазирлик ва агентликлар билан маслаҳатда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида кўп секторларга тегишли сиёсатни ишлаб чиқиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим.

2003 йил Давлат бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисидаги Президент Фармонида мувофиқ ТМДҚ нинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликка тегишли мувофиқлаштириш ваколатлари кучайтирилди. Шунингдек, ТМДҚ атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида шахрлар тўплаш ва консенсусга эришиш мақсадида бошқа вазирлик ва идораларга тарқатиладиган кўп тармоқларга тегишли атроф-муҳитни муҳофаза қилиш стратегияларни ишлаб чиқиш ҳуқуқига эга.

Бундан ташқари, ТМДҚнинг мониторинг вазифасини тартибга солувчи қатор низомлар Қўмитанинг атроф-муҳит борасидаги қонун хужжатларининг ижросини баҳолаш ваколатини кучайтирди. Қуйидагилар шу жумладан: (i) 2002 йил Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақидаги қарори; (ii) 2006 йил Вазирлар Маҳкамасининг 2006–2010 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги қарори; (iii) 2003 йил Вазирлар Маҳкамасининг 2003–2005 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасида атроф муҳит мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги қарори; (iv) ТМДҚ 2003 йил 2 октябрь куни қабул қилган ифлослантириш манбаларини мониторинги методологияси; and (v) ТМДҚнинг Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида дарё суви сифати ва ифлосланиш манбалари мониторингининг мукамал тизими тўғрисидаги 38-сон буйруғи орқали Вазирлар Маҳкамасининг 2003 401-сон қарорини бажариш. Мониторинг маълумотари мунтазам равишда Вазирлар Маҳкамаси, Иқтисодиёт вазирлиги ва Фавқулодда вазиятлар вазирлигига тақдим этилади.

2-боб: АТРОФ-МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВОСИТАЛАРИ

Тавсия 2.1:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Молия вазирлиги ҳамда Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги билан биргаликда ифлослантириш учун тўловларнинг мавжуд тизimini самаралироқ қилиш ва ифлословчиларга ифлослантиришни камайтириш мақсадида инвестициялар қилишга рағбат яратиш учун уни ислоҳ қилишлари лозим. Буни қуйидагилар орқали амалга ошириш мумкин: тўлов йиғиб олинadиган ифлословчи моддалар сонини камайтириб асосийларига диққатни қаратиш; тўловни ифлослантиришни камайтиришга рағбат яратадиган даражага босқичма-босқич кўтариш; ва атроф-муҳит органларининг қарор қабул қилиш ихтиёрини камайтириш.

Сўнгги АХШ дан кейин ифлослаш бадаллари тизимида ифлослашни камайтиришга инвестиция қилишга кучлироқ рағбат яратувчи қатор ислохотлар амалга оширилди. 2006 йил ислохоти натижасида эмиссия ва чиқаришлар учун тўлов миқдори асосий даражадан 10 баробаргача юқорироқ бўлиши мумкин. Ставкалар нарх-наво ошганлигини ҳисобга олиш учун кўтарилди. Бироқ, ифлослаш бадаллари тизимини ифлословчи моддалар сонини қисқартириб, кўпроқ эътибор беришга қаратилган ислохотга қўл урилмади. Экология назоратчиларнинг тўловларни йиғиб олиш вазифаси роя қилишга ва шу орқали ифлослашни пасайтиришга салбий таъсир кўрсатди.

Тавсия 2.2:

Молия вазирлиги ва Коммунал хизматлар агентлиги сув ва чиқиндини бошқариш хизматини такомиллаштириш ва хизмат кўрсатиш корхоналарга сарфни қоплаш асосида фаолият кўрсатиш имконини бериш мақсадида секторлар бўйича молиялаш стратегиясини ва коммунал хизматлар учун молиялаш механизмларини ишлаб чиқишлари лозим.

Коммунал хизмат корхоналарининг молиявий аҳволини кафолатлаб тадрижан хажатларни қоплаш даражасига етказиш йўлида муайян ижобий ўзгаришлар юз берди. Фуқароларнинг муайян тоифалари (уруш фахрийлари, нафақахўрлар, ўқитувчилар ва бошқалар)нинг имтиёзлари энди бевосита бюджетдан қопланади (2003.27.03даги ПФ-3227 ва 2005.13.04даги ПФ-3596 Президент Фармонлари). Бироқ, ушбу корхоналар тўловларни йиғиб олиш ва инвестиция эҳтиёжларини қоплаш учун ҳаддан ташқари паст тарифлар муаммосига ханузгача дуч келмоқда. Сурункали молиявий муаммолар натижасида 2006.17.08даги ПК-445 Президент Фармони билан уларнинг молиявий аҳволини мустаҳкамлаш учун баъзи қарзслари ўчирилди.

Тавсия 2.3:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Давлат солиқ қўмитаси, Молия вазирлиги ва Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги билан биргаликда атроф-муҳит соҳасидаги сиёсат учун маҳсулот тўловидан кенгроқ фойдаланишни баҳолашлари лозим. Атроф-муҳит учун мақбул маҳсулот ишлаб чиқарилишини рағбатлантириши учун солиқлар дифференциациясини жорий қилишни кўриб чиқиши лозим. Биринчи босқичда мезонлар аниқланиб, маҳсулот танлаб олинishi керак; кейинги босқичда маҳсулот тўловининг самарадорлики ва таъсирчанлиги таҳлил қилинади.

Атроф-муҳит учун хавфли товарлар ишбал чиқариш учун тўлов тизими Ўзбекистон ҳали жорий қилинмаган. 2007 йил Солиқ кодексида атроф-муҳит учун мақбул маҳсулот ишлаб чиқарувчиларини рағбатлантириш қоидалари йўқ. Ушбу тавсия ханузгача бажарилган эмас, ваҳоланки атроф-муҳит учун зарарли баъзи товарларни ишлаб чиқариш учун йиғим жорий этиш муҳокама этилмоқда.

Тавсия 2.4:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси атроф-муҳит соҳасидаги илмий тадқиқот ишларини экологик жамғармалар томонидан молиялаштириши механизмни ҳам мамлакат даражасида, ҳам вилоят даражасида такомиллаштириши лозим. Ушбу механизмлар инвестиция учун устунликни белгилаш ва экологик жамғармаларнинг молиявий ресурсларидан фойдаланиши самарадорлигини оширишига ёрдам беради.

Экологик жамғармалар олувчи даромаднинг ошиб бориши ушбу экологик жамғармалар орқали сарфланадиган атроф-муҳит учун харажатлар миқдорини ошириш имконини яратди. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш 1999–2005 йиллар дастурини бажаришда дастлаб назарда тутилгандан муҳимроқ роль ўйнади. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси атроф-муҳит учун харажатларнинг ишончли манбаи эканлиги исботлангач, у 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури назарда тутилган харажатларнинг кўпрогини, жами миқдорнинг 14–16 фоизига етадиган қисмини молиялаши кутилмоқда. Маҳаллий жамғармалар устидан назорат ўрнатиш жами харажатнинг 40 фоиздан кам бўлмаган қисми экология учун мақсадли сарфлашини кафолатлайди. Бироқ, этишилган натижаларга қарамай, ҳамон қарор қабул қилиш механизми ва лойиҳаларнинг талабларга мослиги мезонлари транспарентлигига тегишли ечилмаган масалалар мавжуд.

Тавсия 2.5:

1998 йилда жорий этилган 1% экологик солиқ тўловни корхоналар учун мақбулроқ қилиш ва атроф-муҳит соҳасидаги чора-тадбирларни молиялаш манбаларини кўпайтириши учун уни атроф-муҳит мақсадларига сарфланиши белгилаб қўйилиши лозим. Ушбу солиқдан тушган даромадни бошқа мақсадларга йўналтириши учун Вазирлар Маҳкамаси қонунга ўзгартириши киритиши шарт. Бундай ўзгартириши Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси таклиф қилиши мумкин. (Тавсия 3.4. ҳам кўринг)

Экология солиғи хўжалик юритувчи субъектларга солиқ юкини енгиллаштириш умумий сиёсатнинг қисми сифатида 2006 йилда бекор қилинди. Номига қарамай, бу солиқ ҳеч қачон атроф-муҳит учун мақсадли йўналтирилмаган эди. Бундан ташқари, у корхонанинг жами харажати асосида фаолиятнинг атроф-муҳитга таъсири ёки фаолият тури ҳисобга олинмай ундирилигани учун экология солиғи иқтисодий восита, деб қаралиши мумкин эмас.

3-боб: ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ВА ЭКОЛОГИК БОШҚАРУВ ВОСИТАЛАРИ

Тавсия 3.1:

Либераллаштириши ислоҳоти жараёни давомида Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси билан ҳамкорликда ҳам қисқа муддатли, ҳам узоқ муддатли яхши белгилаб олинган, иқтисодиёт ва атроф-муҳит учун яниқ афзалликларга эга сони чекланган устун дастур ва лойиҳаларни белгилаб олиши лозим.

Экологик ҳаракатлар шарт-шароитини таърифлашда бир мунча ижобий натижаларга эришилди. ТМДҚ 2008 йил 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури шакллантириш ва бажариш учун масъулдир. Бироқ, ҳукуматнинг бошқа органлари билан ҳаракатни мувофиқлаштириш даражаси чекланган. Дастур консерватив режалаштириш машғулоти дир, унда диққат-эътибор жамоатчилик иштирокида кенгроқ жараён орқали экологик муаммоларни аниқлашга эмас, балки ТМДҚ келиб тушадиган, деб ҳисоблайдиган молия эвазига қилиш мумкин бўлган чораларга қаратилади. Гарчи 2007 йил 2008-2010 йилларга мўлжалланган фаровонликни ошириш стратегияси баъзи экологик масалаларни қамраб олган бўлса ҳам, батафсиллик даражаси чекланган. Умуман, кузатилган ижобий натижаларга қарамай, экологик масалалар ва иқтисодий оқибатлар орасидаги боғланиш ҳамма вақт ҳам аён қилиб кўрсатилмайди.

Тавсия 3.2:

Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси Давлат мулки қўмитаси ва Молия вазирлиги билан йиллик хусусийлаштириши дастурларида атроф-муҳитга тегишли мажбуриятлар тўғрисида ёритилишини таъминлаши лозим. Таклиф қилинадиган қоидаларга корхона ёки жойнинг экологик ҳолатини таърифлаш мақсадидаги хусусийлаштиришдан аввалги ҳаракатлар рўйхати ва атроф-муҳитнинг ифлосланганлигини тозалаш ва экологик вазиятни назорат остига келтириш чоралари таърифли киритилган булиши лозим. Хусусийлаштиришдан тушган даромаднинг бир қисми (5%гача) хусусийлаштириладиган корхоналарнинг экологик муаммоларини ечишга йўналтирилиши лозим. Экологик аудит мажбурий бўлиб хусусийлаштириши тўғрисидаги қонун ҳужжатларига киритилиши лозим. Тавсия 1.4ни ҳам кўринг.

2003–2004 ва 2005–2006 йиллар хусусийлаштириш дарстурлари, 1999 йил Вазирлар Маҳкамасининг 2001–2002 йилларда хусусийлаштириш қарори ва 2006 йил 2006–2008 йилларда хусусийлаштириш жараёнини жадаллаштириш тўғрисидаги Хусусийлаштириш жараёнини жадаллаштириш тўғрисидаги Президент Фармонида бундай экологик мажбуриятлар тўғрисида ҳеч қандай қоида мавжуд эмас. Давлат мулки бўлган объектларни хусусийлаштириш тартиби тўғрисидаги низомда фақатгина атроф-муҳитни муҳофаза қилиш инфратузилмани баҳолаш талаб қилинади. Хусусийлаштирилган корхоналарнинг экологик муаммолари хусусийлаштиришдан тушган даромад ҳисобидан молияланиши мумкин бўлган харажат, деб ҳисобланмайди. Хусусийлаштирилганда экологик аудит мажбурий эмас; 1991 йил Хусусийлаштириш тўғрисидаги қонунда ёки 2006 йил Давлат мулки бўлган объектларни хусусийлаштириш тартиби тўғрисидаги низомда ҳам бунда талаб йўқ.

Тавсия 3.3:

Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ҳамда Ишлаб чиқариш ва қазиб олиш саноатида хавфсизлик қўмитаси билан ҳамкорликда экологик рухсатлар тизимини атроф-муҳит соҳасида тартибга солишнинг тамал тоши сифатида янада ривожлантириши лозим. Рухсатларин тартибга соладиган қоидалар аниқ таърифланган бўлиши ва риоя қилишни баҳолаш учун махсус индикаторлар киритилган бўлиши лозим. Риоя қилишга ёрдам берган ерларда Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси ва йирик корхоналар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида ўз ихтиёрлари билан битимлар тузишлари лозим. Бундай битимлар иқтисодиётнинг турли секторларида мамлакат ва вилоят миқёсларида тузилиши мумкин. Тавсия 9.3ни ҳам кўринг.

Ўзбекистонда экологик рухсатлар тизими ишлаб чиқилмаган ва экологик рухсатномалар учун аниқ ифодаланган қоидалар мавжуд эмас. Аслида, унинг ўрнига Ўзбекистонда давлат эмиссия лимитлари қийматининг экологик экспертизаси воситаси қўлланади. 2005–2006 йилларда ҳаво эмиссияси, сувга оқизиш ва чиқиндаларни олиб чиқариш учун эмиссия лимит қийматларини ҳисоблаш учун янги

алоҳида-алоҳида қоидалар қабул қилинди. Улар ифлословчи моддаларни тартибга солишга интеграллашган ёндашувга асосланган эмас. Бундай ташқари, ушбу қоидаларда тасдиқланган эмиссия лимитларидан бошқа талаб ва мувофиқликни ўлчаш умун хусусий индикаторлар ҳар бир кўриб чиқиладиган корхона учун экологик экспертиза давлат органи томонидан қандай қилиб таърифланганлигининг равшан манзарасини бермайди.

Гарчи янги қоидаларда корхоналар эмиссия лимитлари қийматининг лойиҳаси билан бирга атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чоралари таклиф қилиниши кераклиги тилга олинган бўлса-да, уларга таклифларни ТМДҚ кўриб чиқиши ва маъқуллашига тегишли кўрсатмалар киритилмаган. Давлат органлари ва мамлакатдаги компаниялар орасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида кўнгилли битимлар тузиш амалиёт мавжуд эмас. Шунинг учун ҳозирда фаолият юритувчи хўжалик субъектлари учун тўлақонли рухсатномалар тизими, деб ҳисоблаб бўлмайдиган эмиссия лимитлари қийматини тасдиқлаш жараёни мавжудлигига қарамай ушбу тавсия бажарилган эмас.

Тавсия 3.4:

Инвестиция дастурларига керакли молиявий ёрдам кўрсатиши учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги ҳамда Молия вазирлиги билан ҳамкорликда табиий ресурслардан фойдаланиши учун самарали тўлов тизимини яратишлари ва атроф-муҳитни ифлослантириши учун тўлов тизимини такомиллаштириши лозим. Бунга 1% экология солигини қайта йўналтириши ҳам киради. Тавсия 2.5ни ҳам кўринг.

Кўриб чиқиладиган даврда, гарчи ифлослаш бадаллари тизимида тўловларни йиғиб олиш экология назоратчилари зиммасига юкланиши билан даромад олиш имкониятлари яхшиланишига путур етказилган бўлса-да, имконият яхшиланди (Тавсия 2.1 бажарилишини кўринг). Бундан ташқари, табиий ресурс солиқларининг ставкалари оширилди. Тадрижий ўзгаришлар стратегиясига мувофиқ табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни рағбатлантириш мақсадида уларни янада ислоҳ қилиш режалари мавжуд. Бироқ, фақат ифлослаш бадалларидан тушган даромад экология вазифаларига мақсадли сарфланади.

Тавсия 3.5:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси сектор дастурлари ва лойиҳаларини, жумладан Давлат инвестициялар дастурларини ишлаб чиқиши, бажариши, назорат қилиши ва уларнинг самарадорлиги баҳолашда ўз ролини кучайтириши лозим.

Давлат инвестициялар дастурига таъсир кўрсатишда ТМДҚ роли чекланганича қолмоқда. Бироқ, Табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури 2008–2012 да, гарчи харажатлари тўлалигича баҳоланмаган бўлса-да, инвестиция дастури орқали молияланадиган қатор чоралар мавжуд. Секторлардаги турли дастурларнинг атроф-муҳитга амалда бўлган таъсирини баҳолашга қаратилган кенг тарқалган механизмлар мавжуд эмас.

4-БОБ: ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК

Тавсия 4.1:

Ўзбекистон ҳар иккала - Турғун органик ифлословчи моддалар тўғрисида (Стокгольм) конвенцияси (ТОИ) ва Халқаро савдодаги муайян хавфли кимёвий моддалар ва пестицидлар бўйича дастлабки хабардорлик шартини билан розилик тартиб-қоидаси тўғрисида Роттердам конвенциясига қўшилиши лозим. Ушбу қадамлар жаҳон экологик ҳамжамиятига тўла киришиб кетишини осонлаштирган бўлур эди. Ушбу халқаро битимларни бажариши учун мамлакат масъулияти Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси зиммасига юкланиши лозим.

Турғун органик ифлословчи моддалар тўғрисида (Стокгольм) конвенциясига аъзо бўлиш таклифи Вазирлар Маҳкамасига учинчи марта тақдим этилди. Ўзбекистон 2009 йилнинг охиригача Конвенцияга расмий равишда аъзо бўлиши кутилмоқда. ТМДҚ ушбу Конвенцияга миллий мутасадди идора бўлиб фаолият кўрсатяпти.

Халқаро савдодаги муайян хавфли кимёвий моддалар ва пестицидлар бўйича дастлабки хабардорлик шарти билан розилик тартиб-қоидаси тўғрисида Роттердам конвенциясига аъзо бўлиш яқин йилларда кутилмаёпти. Миллий мутасадди орган деб белгиланган Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлиги Роттердам конвенциясига аъзолик ташқи савдонинг сусайишига олиб келиши мумкинлигини айтиб, салбий хулоса берди.

Тавсия 4.2:

Ўзбекистон БМТЕИК конвенциялари: 1979 йил Узоқ масофали трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси, 1991 йил Атроф-муҳитга таъсири трансчегара шароитда баҳолаш тўғрисидаги конвенцияси, 1992 йил Трансчегаравий оқимлари ва халқаро қўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича конвенцияси ва унинг протоколлари, шунингдек 1992 йил Саноат фалокатларининг трансчегара таъсири тўғрисидаги конвенциясига қўшилишни кўриб чиқиши, ва ушбу конвенцияларга кититишган стандарт ва тартибларни қўшни мамлакатлар билан тузилган икки тарафлама битимлар ва кичик минтақа атроф-муҳитни муҳофаза қилиш битимларга асос сифатида қўллашга барча чораларни кўриши лозим. Ушбу халқаро битимларни бажариш учун мамлакат мажбурияти Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (ҳаво, атроф-муҳитга таъсири баҳолаш ва сув) ва Фавқулодда вазиятлар вазирлиги (саноат фалокатлари) орасида тақсимланиши лозим.

Ўзбекистон 2007 йил 4 сентябрда 1992 йил БМТЕИК Трансчегаравий оқимлари ва халқаро қўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича конвенцияси (Сув конвенцияси) аъзо бўлди. Ўзбекистон ҳозирча Конвенцияга ўзгартириш ва қўшимчалар ёни унинг сув ва саломатлик ва фуқаролик жавобгарлик тўғрисидаги қўшимча протоколларига аъзо бўлмади.

Ўзбекистон 1991 йил БМТЕИК Атроф-муҳитга таъсири трансчегара шароитда баҳолаш тўғрисидаги конвенцияга ҳозирча аъзо бўлмади, аммо жараён олиб борилмоқда ва яқин орада, балки 2009 йил тугамай, қўшилиш кутилмоқда.

1992 йил БМТЕИК Саноат фалокатларининг трансчегаравий таъсири тўғрисидаги конвенциясига келганда, қўшилиш имконияти муҳокама қилинмоқда. Шу орада эса, Ўзбекистон Конвенция фаолитида яқиндан иштирок этмоқда ва Конвенция доирасидаги ёрдам дастурининг бажариш босқичи яқинда бошланиши кутилмоқда. Шунингдек Ўзбекистон ушбу Конвенцияга дахлдор миллий институциявий структурани такомиллаштирди ва равшанроқ қилди.

Ўзбекистон 1979 БМТЕИК Узоқ масофали трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенцияси ҳамон ратифиция қилмади.

1992 йил Сув конвенциясига киритилган стандарт ва тартиб-қоидалар қўшни мамлакатлар билан тузилаётган икки томонлама битимларнинг ва субминтақавий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш битимларга тобора кенг миқёсда асос қилиб олинмапти, деб вақтинча хулосага келиш мумкин. Бошқа битимларга нисбатан бундай деб бўлмайди.

Ушбу БМТЕИК конвенцияларини бажариш масъулияти амалда турли вазирликлар орасида тақсимланган. Саноат фалокатлари тўғрисидаги конвенцияга нисбатан Фавқулодда вазиятлар вазирлигининг вазифалари аниқланди. ТМДҚ ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг роли, вазифалар ва масъулиятлари бунчалик яхши таърифланган эмас.

Тавсия 4.3:

Ўзбекистон Аархус конвенциясига қўшилиш имконини берувчи ички жараёнларни тезлатиб юбориши лозим. Ушбу Конвенцияга қўшилиш атроф-муҳитни бошқаришни ва жамоат демократик жараёнларни такомиллаштирар эди. Ушбу халқаро битимни бажариш учун мамлакат масъулияти Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси зиммасига юкланиши лозим.

Ҳукумат Аархус конвенциясига қўшилиш жараёнида. Атроф-муҳитни бошқаришга доир жамоатчилик демократик жараён сезиларли даражада такомиллашмади.

Тавсия 4.4:

Ўзбекистон ТАСИС лойиҳаларига Европа Иттифоқи органларининг асосий директива, қоидалар ва қарорларини расмий ўзбек (ёки рус) тилига таржима қилиш лойиҳасини киритиш учун чора қўриши лозим. Ташаббусни ва сўнг лойиҳа натижаларини бажаришни Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ЕИ билан тузилган битимлардоирасида кўрсатиши лозим.

Бу тавсия бажарилмади. Ушбу тавсияга киритилган элементларни ҳар йили ТМДҚ уларни янада ривожлантириш ва Мустақил давлатлар ҳамдўстлигига техник ёрдам (ТАСИС) доирасида ҳаракат учун Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Европа Комиссиялари техник ёрдамни мувофиқлаштириш бюросига юбориб туради.

Тавсия 4.5:

Ўзбекистон халқаро мажбуриятларини самарали бажаришига йўл очиш ва чет эл ёрдамидан самарали фойдаланиш учун атроф-муҳит билан боғлиқ хизматларнинг имкониятларини кучайтириш зарур. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Халқаро алоқалар ва дастурлар бошқармасидаги ходимлар сонини оширишга, ахборот алмашуви ва мувофиқлаштириш учун халқаро комиссия (ёки бошқа орган) тайинлашга ва илмий-тадқиқот марказини барпо этишга ёки атроф-муҳитга тегишли конвенция ва бошқа халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, халқаро экологик муассасалар ва Ўзбекистонда халқаро қўмак билан бажарилаётган лойиҳалар юзасидан ахборот маркази вазифасини мавжуд орган заммасига юклашга эътибор қаратиш лозим.

ТМДҚ таркибида ахборот хизмати 2006 йилда жорий этилди. Унинг асосий вазифалари қуйидагича: атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан барқарор фойдаланиш ва экология хавфсизлиги соҳасида ахборот сиёсатини белгилаш ва ижро этишда қатнашиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги тегишли фаолиятни мамлакат ва халқаро оммавий ахборот воситаларида ёритиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан барқарор фойдаланиш соҳасида муҳокама, қарорлар қабул қилиш ва бажариш жараёнларида жамоатчилик иштирокити тарғиб қилиш; ва ТМДҚнинг Интернет ва веб-ресурсларини мувофиқлаштириш.

Ушбу ахборот хизматининг яратилиши билан тавсия қисман бажарилди. Бироқ, у турли икки тарафлама, минтакавий ва халқаро битимлар доирасидаги фаолиятни мувофиқлаштирмайди, ва у асосан ТМДҚнинг ички хизматидир, хилма-хил воситаларда қатнашаётган вазирлик ва муассасалар орасида мувофиқлаштириш ваколатига эга эмас.

Тавсия 4.6:

Ўзбекистонда халқаро маблағ билан таъминланадиган экологик лойиҳалар, айниқса ноинвестиция лойиҳалари бўйича ички (вазирликлараро) мувофиқлаштиришни кучайтириш зарурати мавжуд. Буни амалга ошириш учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Халқаро алоқалар ва дастурлар бошқармаси таркибида бир кичик бўлинма тайинланиши мақсадга мувофиқ бўлур эди. Ушбу орган лойиҳаларни тайёрлашда, Давлат қўмитасига ижрочи агентлик сифатида юкланган лойиҳаларни назорат қилишда, бошқа вазирликлар назорат қилаётган лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда иштирок этар ва жамоатчиликка Ўзбекистонда амалга оширилаётган лойиҳалар тўғрисида ахборот бериб турар эди.

Вазирлар Маҳкамаси, парламент ва ижро этувчи вазирликлар таркибидаги бўлимлар халқаро тарзда маблағ билан таъминланадиган, жумладан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш лойиҳаларини мувофиқлаштиради. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибида тавсия баён этилган турли вазифалар учун масъул бўлим мавжуд. Мазкур бўлим ушбу лойиҳаларда қатнашаётган бошқа бўлимлар билан яқиндан ҳамкорлик қилади.

II-ҚИСМ: ИФЛОСЛАНИШ ВА ТАБИЙ РЕСУРСЛАРНИ БОШҚАРИШ

5-боб: СУВ РЕСУРСЛАРИНИ БОШҚАРИШ

Тавсия 5.1:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва бошқа мутасадди органлар минтақа теварагидаги мамлакатларнинг сув хўжалигини бошқаришга алоқадор вазирлик ва идоралар билан ҳамкорликда: • Давлатлараро сув мувофиқлаштириш комиссияда барча манфаатдор тарафлар вакиллари қанташишини таъминлаши; • Орол денгизи инқирозининг атроф-муҳитга, ижтимоий ва иқтисодий таъсири масаласига қаратилган ва сув ресурслари баҳам қўришишини, минтақада қишлоқ хўжалиги ва энергия ишлаб чиқариши барқарорлигини инобатга олидигна секторлараро битимларни ишлаб чиқиши ва бажариши; ва • битим бажарилиши учун инспекция ёки бошқа назорат органини барпо қилиши лозим.

Марказий Осиёнинг Сув масалаларини мувофиқлаштириш давлатлараро комиссия (СМДК)сининг 2008 йил 18 сентябрь куни қабул қилинган Низомига кўра таъсисчи мамлакат сув хўжалиги вазирликлари ёки бўлимларининг раҳбарлари ёки мамлакат ҳукуматларининг ваколатли вакиллари СМДК аъзолари ҳисобланади. Барча манфаатдор тарафлар СМДКда вакилларга эга бўлиши Низомда назарда тутилмаган.

Гарчи ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш узоқ вақт талаб қилса-да, секторлараро битимлар фикри янги фикр эмас. Масалан, Сирдарё бассейнида сув ва энергия ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида янги битим тайёрланди. Бироқ, ушбу Битимда муайян бир вақт давомида ўзаро бир фикрга келаолмаган мамлакатлар орасида ечим топиши керак бўлган баъзи келишмовчиликлар бор.

Тавсия 5.2:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва коммунал хизматлар агентлиги ва саноат корхоналари теварақдаги бошқа мамлакатлардаги ҳамкорлар билан биргалликда минтақадаги сатҳ сувининг асосий манбалари янада зарарланишининг олдини олиш мақсадида Сирдарё ва Амударё бўйлаб жойлашган корхоналарда саноат оқава сувларига ишлов бериш янги инициативаларни қўришилари ёки мавжуд инициативаларни яхшилаши лозим.

Энг самарали ишлайдиган йирик саноат корхоналари сувни қайта ишлатиш технологияларини қўллади, бу охириги йилларда чиқинди сувни қайта ишлаш ҳажмининг ортиб боришига олиб келди. Ифлосланган саноат оқавасини оқизиш саноат қувватларининг пасайиб бориши ва, асосан, атроф-муҳит органларининг фаолияти туфайли тадрижан камайиб келди.

Бундан ташқари, бош дарёлар бўйлаб 300–500 м коридорда сув хавфсизлиги зоналарининг ва қирғоқ зоналарининг жорий этилиши 129 зарарланган ерларда ҳолат яхшиланиб боришига, ер усти ва тегишли ер ости сув захираларига хавfli моддаларнинг таъсири камайишига олиб келди.

Тавсия 5.3:

Гидрометеорология давлат маъмурияти, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги теварақдаги бошқа мамлакатлар билан ҳамкорликда трансчегара сувларнинг, айниқса Амударё ва Сирдарёнинг мониторинг тизимини уйғунлаштириши лозим. Бунга сувни ифлословчи моддаларни ўлчаш учун бир хил аналитик услублар ва маълумотга ишлов бериш ва уни солиштириш учун бир хил амалий дастурлар қўлланиши киради.

Амударё, Қашқадарё ва Зарафшоннинг муайян участкаларида сув сифатини интеграллашган кузатишни кучайтиришга қаратилган дастурлар тасдиқланди. Ўзбекистон, гарчи трансчегаравий сувдан фойдаланиш ва муҳофаза қилишда қўшнилари билан ҳамкорлик қилса-да, сув сифатини мониторинг қилишда ҳамкорлик қилмайди.

Тавсия 5.4:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги: • сув танқислиги ва сугориш мақсадларида сув олиш камайиши кераклиги тан олинган қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиб бажариши; • ушбу стратегия асосида минтақада тасарруфдаги сув ресурсларининг миқдори ва

сифатини ва ер шўрланиши инобатга олиб суғориладиган ерлардан фойдалани режасини ишлаб чиқиши; • суғориш тизимини яхшилаш ва қишлоқ хўжалигида сувни ўлчашни жорий этиши; • қишлоқ хўжалиги секторини сув ресурсларини бошқариш ва суғориш учун сувни тақсимлашга фаолроқ қатнашишга жалб қилиши; • сувдан фойдаланувчилар уюшмасини барпо этиб сувдан фойдаланишининг иқтисодий ва ҳуқуқий қоидаларини ишлаб чиқиши; • давлат қишлоқ хўжалиги субъектларини хусусийга айлантириш орқали сув хўжалиги бошқарувини такомиллаштириш учун тартиб ва нормаларни ишлаб чиқиши; • Европа Иттифоқи мамлакатлари, айниқса қишлоқ хўжалиги миқёси катта бўлган мамлакатлар тўплаган тажрибани ҳисобга олиб сув хўжалигини дарё бассейни тамойили асосида бошқариш тизимини ишлаб чиқиши лозим.

Охирги йилларда ҳукумат суғориш ва дренаж тармоқларини таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш, канал ва суғориладиган далалардан сув йўқотишин камайтириш, сувни сақлаш ва сув билан кам таъминланган ерларда сувдан фойдаланиш имкориятларини ошириш каби самарадорликни оширишга қаратилган қатор чораларни қабул қилди.

Халқаро ташкилотлар ва донор мамлакатлар Ўзбекистоннинг турли даражаларда ва вилоятларида суғориш ва сувдан фойдаланиш механизмларига оптимал ёндашувни намойиш этдилар. Давлат бюджетидан бош каналлар ва насос станцияларни тиклаш ва қайта таъмирлаш мақсадида тахминан 60 миллиард сўм (тахминан 40 миллион АҚШ доллари) ажратилди.

1999 – 2000 йилларда қарийб 1.700 сувдан фойдаланувчилар уюшмаси (СФУ) ташкил этилди. Ер ва сувдан фойдаланиш соҳасида СФУлари 2,8 миллион га ер, 70.000 км суғориш каналлари ва 50.000 км дренаж тармоғига хизмат кўрсатади.

Тавсия 5.5:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги Коммунал хизматлар агентлиги билан ҳамкорликда: • ичимлик суви стандартларини ЖССТ йўриқномасига мувофиқ равишда қайта кўриб чиқиши; • ичимлик суви иншоотларининг эксплуатация қоидаларини чиқарилаётган сувни хлорлашдан қўра, умумий сифатни таъминлашни мўлжал қилиб қайта кўриб чиқиши; • сув соҳасидаги иқтисофдий воситалар (жумладан истеъмолчилар тўлов миқдорини ҳисоблаш мақсадида сув ўлчагичларидан мунтазам фойдаланиш)ни баҳолаш ва, зарур ҳолларда, дастурларни кенгайтириб уй-жойларда сувдан оқилона фойдаланишни ўргатиши. • сатҳ сувини асраш ва муҳофаза қилиш учун коллектор-дренаж сувини минералсизлантириш ва қайта ишлаши иншоотларини қуриши лозим.

Сув секторида ҳукуматнинг бош мақсади сувдан оқилона фойдаланишни тарғиб қилиш ва сув ресурсларни муҳофаза қилишдан иборат. Шунингдек у сув сектори бошқарувининг самарадорлиги ва ишончилигини яхшилаш, сув етказиб беришни кафолатлаш ва ҳам жамиятга, ҳам экотизимлар мавжуд инфратузилмаларни тиклаш, улардан фойдаланиш ва техник ҳолатини сақлаш учун муҳим хизматлар кўрсатишга ҳам ҳаракат қилади. Атроф-муҳит ҳаракати миллий дастури ер усти ва ер ости сувнинг сифатини яхшилашга қаратилган давлат сиёсатини аввалдан белгилайди.

Бирок, ичимлик суви таъминоти ва оқава тармоқларини тиклаш, шунингдек ичимлик суви янги қувурлари ва канализация инфратузилмасини қуриш учун ўрта ва узоқ муддатли давр муаммоларини ечиш учун халқаро молиялашни талаб қиладиган катта миқдорда маблағ жалб қилиниши шарт.

Саноат чикинди сувига келганда сувоқава корхоналари мунтазам равишда саноат субъектларининг ўзида оқава сувга ишлов беришга даъват қиладилар. Агар чикинди рухсатсиз оқизилса, дарҳол оқибатни баргараф этиш чоралари талаб қилинади.

Ўзстандарт олиб борган илмий тадқиқот асосида тегишли вазирлик ва идораларнинг мутахассислари гуруҳи O'z DST 950:2000 ичимлик суви: сифатга гигиена талаблари миллий стандартини уйғунлаштириш устида илмий тадқиқот олиб бормоқда.

Тавсия 5.6:

(а) Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси симоб, цианидлар ва хром каби юқори даражада токсик моддалар учун рухсат этилган концентрация (РЭК)ларни жорий этиши ва мавжуд рухсат

этилган концентрация (РЭК)ларни ЖССТ ва ЕИ стандартларига мувофиқ кучайтириши лозим. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (ҚСХВ) ушбу стандартларга риоя қилинишни таъминлаши ва саноат корхоналари сувга оқизадиган токсик оқавага ишлов беришида АМХМРнинг талабларини бажариши лозим. (b) ҚСХВ ва Коммунал хизматлар агентлиги Сув билан таъминлаш ривожлантириши режасини бажариши учун, хусусан истеъмол қилинган сувни ўлчаши ва мувофиқ равишида нарх белгилаши билан зарур молиявий ресурсларни яратишлари лозим.

Соғлиқни сақлаш вазирлигининг санитария ва эпидемиология департаменти ҳузурида кимёвий, биология ва радиология лабораториялар мавжуд бўлиб, улар атом абсорбция спектроскопия, юқори сифатли суюқлик хроматография ва фермент анализ (ПЗР) жиҳозлари каби замонавий асбоблар билан таъминланган. Таҳлил қилиниши мумкин бўлган моддалар рўйхати Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкilotи (ЖССТ) ва РЭКрўйхатларига мос.

2001 йилдан бери, симоб ва хром учун қўшимча РЭКлар киритилди. Ичимлик суви ва ичиш мақсадидаги ер ости суви O'z DST 950:2000 ичимлик суви: сифатга гигиена талаблари миллий стандартини асосида таҳлил қилинади.

Ушбу миллий стандартнинг 2.2-бандига кўра, агар манба инсон саломатлиги учун зарарли модда билан ифлосланган бўлса, лекин ҳозирча стандартга киритилмаган бўлса, Санитария ва эпидемиология департаментининг ҳудудий идоралари ушбу моддаларни таърифлаш учун қўшимча сифатни кафолатлашни киритиш ва уларнинг зарарли эмаслиги ўзларининг МАСлари асосида баҳолаш тўғрисида қарор қабул қилишлари мумкин.

Тавсия 5.7:

Чучук ер ости сувидан фойдаланиши ва уни тежаши режасини бажариши мақсадида Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тезкор равишида тоза ер ости сувидан саноат ва сугориши мақсадларида фойдаланишни қисқартириши чораларини кўриши шунинг билан бирга узоқ муддатли мақсадда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш учун ер ости сувидан фойдаланишни чеклашни назарда тутиши лозим.

Кўп вилоятларда ер усти сувини ер ости суви ўрнига ишлатишнинг иложи йўқ. Ер ости сувини саноат мақсадларида ишлатмоқчи бўлган саноат корхоналари ер ости сув ресурсларини тежамли ишлатиши учун гидрогеология тадқиқоти асосида махсус лицензия олишлари талаб қилинади.

Бундан ташқари, охириги йиллар давомида саноат сувининг қайта ишлатиш улуши ортиб борди. Тошкент, Навоий ва Фарғона вилоятлари саноат корхоналарида сувдан қайта фойдаланиш энг юқори фоизи қайд этилган.

6-боб: ҲАВО ИФЛОСЛАНИШИ

Тавсия 6.1:

Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси ва Бошгидромет мониторинг тармогини қайта ташкил қилиши ва кучайтириши лозим; ҳаво сифати мониторинги техник имкониятлари ҳам яхшиланиши лозим, жумладан автоматик усуллар жорий қилиниши, шунингдек ҳаво ифлословчи моддаларни ўлчаши учун диффуз намуна олиши каби янги усуллар ва эмиссия маълумотларига ишлов бериши муқобил усулларини жорий қилиши лозим. Бошгидромет, шунингдек, РМ10 ҳам кузатиши лозим. Ҳаво ифлосланишини баҳолаш ва мониторинг қилиши учун техник имкониятларни яхшилар чоралари кўришиши лозим. Шу муносабат билан ўқитиши фаолиятини ҳам амалга ошириши лозим.

Ҳаво сифати мониторинги икки шаҳарда маблағ етишмовчилиги туфайли 2002 йилдан бери тўхтатилди. Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет) мамлакатнинг 25 жойидаги 66 муқим мониторинг станцияларида ҳаво сифатини кузатиб боради. Кўчма лабораториялар сони 2002 йилдан бери 36 фоизга қисқарди. РМ10 нинг ҳаводаги концентрацияси Ўзбекистонда ўлчанмайди. Намуналар аксарият станцияларида қўлда, дастурнинг қисқа варианты асосида олинади. ТМДҚ, Таҳлилий назорат ихтисослашган давлат инспекцияси орқали, 141 корхонада эмиссияни ҳар ойи кузатади. Инспекция эмиссия ва чиқаришда ифлословчи моддаларни ўлчаши усулларини ишлаб чиқади. Ҳар йили у

Ўзгидромет, Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг лабораториялари билан ўзаро сертификатлашни ўтказди.

Тавсия 6.2:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон автосаноат уюшмаси – дахлдор корхоналар билан ҳамкорликда - транспорт секторининг салбий таъсирини камайтириш учун қўйидаги чораларни кўришилари лозим: • мавжуд эмиссия стандартларини қайта кўриб чиқиши ва янги, ҳақиқатга яқин ва илмий асосланган, жумладан бензинда қўрғошин миқдори учун қатъий ЕИнинг талабларига жавоб берадиган эмиссия стандартларини ишлаб чиқиш; • этилланган бензинни истеъмолдан чиқаришни тезлаштириш.

Президентнинг 2006 йил РР-531 Фармонида қўра, 2007 йил 1 мартдан бошлаб М2, М3 ва N2 тоифа транспорт воситалари эмиссия бўйича Euro 2 ёки ундан юқори, ва 2010 йил 1 январидан бошлаб Euro 3 ёки ундан юқори стандартига мос бўлиши лозим. Бу кўпроқ Самарқандда (СамАвто) автобус ва юк машиналарни маҳаллий ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш чораси сифатида кўрилади. Ушбу талабларни бажариш мақсадида ТМДҚ ва Ўзстандарт 2007 йил 28 февраль куни импорт қилинган юқорида тилга олинган транспорт воситаларини сертификатлаш муваққат йўриқномасини қабул қилдилар. Ушбу мақсадда ТМДҚ Экологик сертификатлаш, стандартлар ва нормалар давлат кенгаши экологик сертификатлаш органи сифатида хизмат қилмоқда. 2006 йилда ТМДҚ мамлакатда ишлаб чиқариладиган Euro 0 стандартига мос ҳисобланадиган “Дэу” “Матиз”, “Нексия” ва “Дамас” русумли енгил автомашина ва микроавтобуслар учун янги техник талабларни тасдиқлади.

Ўзбекистон 2008 йилда этилланган бензинни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаши кутилган эди. Бироқ, мамлакатда этилланган бензин ҳамон ишлаб чиқарилмоқда, ҳозирги пайтда у жами нефт маҳсулотларининг тахминан 10 фоизини ташкил қилади. Этилланган бензин импорти 2005 йилдаги 98,5 фоиздан 2006 йилдаги 65 фоизга тушди. ТМДҚ маълумотида қўра, юқоридаги чоралар туфайли, Ўзбекистонда қўрғошин бирикмаларининг ҳавога эмиссияси йилига 300 тоннадан кўпроқ миқдорда камайиб бормоқда. Ҳозирча Тавсия 6.2 тўлалигича бажарилмаган; шунга қарамай, Ўзбекистон автомобилларга Euro 2 стандартини яқин келажакда қўллайдиган кўринади.

Тавсия 6.3:

Ҳокимиятлар, транспортни эксплуатация қиладиган ташиқлот ва муассаса ва бошқалар: • эски автомашиналар, автобуслар ва юк машиналарни алмаштириш учун; • двигатель ёқилгиси сифатида табиий газдан, айниқса жамоат транспортда фойдаланишни кенгайтиришлари; • автомобил таъмирлаш хизматини яхшилаш ва барча автотранспорт воситаларинг техник кўриқдан ўтишини мажбурий қилиш; • катта шаҳарларда ва бутун мамлакатда йўллар сифати ва йўллар инфратузилмасини яхшилаш учун зудлик билан чоралар кўришилари лозим.

Охириги йилларда автомобиллар парки Ўзбекистон ишлаб чиқарилган ва импорт қилинган янги автомобиллар билан янгиланди. Охириги уч йил мобайнида Ўзбекистон автомобиллар ишлаб чиқариш 3 баробар ошди.

2007 йил 1 январь ҳолатига 102.000 дан ортиқ автомобиллар газ ёқилғи ускуналари билан жиҳозланди. 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурида яна 15.000 транспорт воситасининг газ ёқилғи учун қайта жиҳозлаш назарда тутилган.

Автомобилларни таъмирлаш хизмати яхшиланиб борди. Ўзавтосаноат акциядорлик компанияси Ўзавтотеххизмат акциядорлик уюшмасининг вилоят корхоналари диагностика асбоблари, газни назорат қилиш ускуналари ва чиқишнинг токсиклиги ва тутунлигини текшириш воситалари билан жиҳозланди. Техник кўриқдан ўтиш барча транспорт воситалари учун мажбурийдир: автобус ва таксилар йилда бир марта, барча бошқа транспорт воситалари йилига икки марта кўриқдан ўтадилар. Техник кўриқни ўтказиш учун Ички ишлар вазирлиги мутасадди ҳисобланади.

Йўллар сифати ва инфратузилмаси бутун мамлакатда ва хусусан йирик шаҳарлар (Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Қарши, Нукус)да яхшиланди.

Тавсия 6.4:

Вазирликлар ва саноат корхоналарининг тегишли бўлинмалари газ эмиссияси ва чанг чиқишини камайтириш учун юмшатиш жиҳозларни ўрнатиш ёки модернизация қилиш учун барча имкониятларни ишга солишлари, жумладан молиявий ресурсларни таъминлашлари лозим. Куйидаги чораларни зудлик билан кўриш лозим: • саноат корхоналарида экологик аудит ўтказилиши лозим; • ҳаво ифлосланишини камайтириш учун замонавий юмшатиш технологиялари жалб қилиниши лозим.

ТМДҚ маълумотида кўра, қатор йирик корхоналар, жумладан Олмалик кон-металлургия комбинати, Навоий кон-металлургия комбинати ва Ўзбметкомбинат (Бекободдаги металлургия заводи)да чанг ва тутунни тозалаш тизимлари модернизацияланди. 2007 йил 2007–2011 йилларга мўлжалланган «Қурилиш материалларини ишлаб чиқарувчи корхоналарни техник ва технология жиҳатдан модернизация қилиш» дастурида цемент қурилмалардан чангни камайтириш чораларини давлат ва саноат корхоналари томонидан маблағ билан таъминлаш кўриб чиқилади. Шунингдек, 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурида энергетика секторида ҳавога эмиссияни қисқартириш чораси сифатида Янги Ангрен иссиқлик электр станциясида электростатик филтрларни модернизация қилиш белгиланади ва маблағ манбалари сифатида халқаро ташкилотлар кўрсатилади.

Ҳукумат ва корхоналарнинг юқорида тилга олинган ҳавони ифлослашни қисқартиришга қаратилган чораларига қарамай, Ўзбекистонда ҳаво ифлосланишининг асосий манбалари бўлган энергетика, нефть ва газ секторларига бундай экологик инвестициялар етишмайди. Энергетика секторида кўриб чиқилаётган давр мобайнида юз берган ҳаво ифлосланишининг бирмунча қисқариши асосан энергия ишлаб чиқаришда кўмир ва мазут ўрнига кўпроқ газ ишлатилгани туфайли бўлди. Шундай бўлса ҳам, 2002 йил 2002–2010 йилларга мўлжалланган Кўмир саноатини ривожлантириш дастурига кўра электр ишлаб чиқариш ёқилғи ресурслари структурасида кўмир улуши 2010 йилда 15 фоиз (9,4 миллион тонна)га ошиши режалаштирилган. 2001 йилда бу улуш 4,7 фоиз (2,7 миллион тонна) эди.

Умуман, биринчи АҚШдаги Ўзбекистоннинг вазирлик ва саноат корхоналарига қаратилган Тавсия 6.4, яъни улардан камайтириш технологияларни татбиқ этиш ва модернизациялаш талаби қисман ва анча бўш тарзда бажарилган. Шунингдек, шарҳнинг 2-бобида айтилгандек, атроф-муҳит аудити воситалари Ўзбекистонда жуда кам ишлатилади ва шу жиҳатдан Тавсия 6.4 мамлакатда бажарилмаган.

Тавсия 6.5:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси: ЕИ стандартларига мувофиқ равишда зарарли ҳавони ифлослантирувчи моддалар бўйича чиқариш стандартларини қайта кўриш ва жорий этиш; тозароқ ишлаб чиқариш технологияларини рағбатлантириш учун иқтисодий чоралар кўриш (атроф-муҳит муҳофазаси асбоб-ускуналари учун солиқларни камайтириш, корхоналарда атроф-муҳит муҳофазасини такомиллаштириш учун ҳақни камайтириш); ҳаво сифати стандартларини Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти йўриқномаларига мослигини таъминлаш. 12 бобни ҳам кўринг.

2006 йилда Ўзбекистонда атмосфера ҳавоси учун эмиссия лимитларини белгиловчи янги Ҳавога эмиссия лимитларни белгилаганда корхоналар учун ифлослантириш манбаларини инвентаризация қилиш йўриқномаси қабул қилинди. Бироқ, эмиссия лимитлари қийматини белгилаш тизимида ҳамон РЭЖга асосланган совет ёндашувига амал қилинади. Шунинг учун улар Европа Иттифоқи (ЕИ) эмиссия стандартларидан фарқ қилади, ЕИ мамлакатларидан фарқли ўлароқ Ўзбекистонда ҳаво ифлосланиши саноат манбаларидан эмиссияни қисқартириш ва ҳаво сифатини яхшилаш борасида тадрижан ортиб борадиган талаблар татбиқ қилинмайди.

2004 йилда Ўзбекистон одамлар яшайдиган пунктларда атмосфера ҳавоси учун янги гигиена стандарти – 0179-04-сонли Санитария қоидалари ва стандартларини қабул қилди. Уларда 656 ифлословчи модда ва 4 асосий ҳавони ифлословчиси (чанг, азот оксидлари, олтин гугурт диоксиди ва озон) учун РЭЖлар жорий этилди. Ўзбекистонда қабул қилинган ҳаво сифатининг янги стандартлари ЖССТнинг ҳаво сифати учун кўрсатмалари билан мос кўрилади.

Эмиссия лимитлари қийматини белгилашнинг янги қоидалари қабул қилиниши ва ҳаво сифати стандартлари ЖССТнинг атмосфера ҳавосига доир кўрсатмалари билан мувофиқлаштирилганлигига қарамай, Ўзбекистон Тавсия 6.5ни фақат қисман бажарган. Хавфли ифлословчилар учун эмиссия

стандартлари ЕИ стандартларига мос эмас ҳамда корхоналар атроф-муҳит учун мақбул технологияларни татбиқ этишларини рағбатлантирадиган иқтисодий рағбатлар жорий этилмаган.

Гарчи баъзи солиқ имтиёзлар мавжуд бўлса-да, атроф-муҳит учун мақбул технологияларни жорий этиш учун ижобий иқтисодий рағбатлар заиф. Сотиб олинаётган жиҳозлар зарур талабларга жавоб беришини экологик органлар тасдиқлайди. Ифлослаш бадалларини тўлаш шаклидаги салбий иқтисодий рағбатлар умумийроқ аҳамиятга эга (Тавсия 2.1ни кўринг).

Тавсия 6.6:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Адлия вазирлиги Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунни ишлаб чиқишлари ва уни бажариш учун мавжуд меъерий ҳужжатларни қайта кўриб чиқишлари ва янгиларини ишлаб чиқишлари лозим.

Бу ҳозирча бажарилмаган. Бироқ 2005 йил март ойида ТМДҚ Вазирлар Маҳкамасига янги қонунлар 2005–2010 йил режасини тақдим этди. Режага 1996 йил Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш қонунини қайта кўриб чиқиш киритилган.

Тавсия 6.7:

Ўзбекистон БМТЕИК минтақасида ҳавони бошқариш бўйича ҳамкорликда фаол қатнашиши учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси БМТЕИК Узоқ масофали трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенциясига қўшилишини тезлаштириши лозим. (Тавсия 4.2 ҳам кўринг)

Ўзбекистон БМТЕИК Узоқ масофали трансчегаравий ҳавони ифлослантириш тўғрисидаги конвенциясига ҳозирча қўшилмаган.

7-БОБ: ЧИҚИНДИЛАРНИ БОШҚАРИШ

Тавсия 7.1:

Чиқиндиларни тасарруф қилиш миллий интеграллашган стратегия амалда ва барча манфаатдор тарафлар саъй-ҳаракатларини бирлаштириш чораларини топиш лозим. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қисқа муддатда бошқа манфаатдор тарафлари, жумладан Соғлиқни сақлаш вазирлигини, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигини ва Коммунал хизматлар агентлигини ва нодавлат ташилотларни йиғиб бундай миллий стратегияни ишлаб чиқиш жараёнини болаб юбориши лозим.

ТМДҚ, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзкоммунхизмат агентлиги, Саноатконтехназорат давлат назорати ва бошқа тааллуқли вазирлик, агентлик ва ташкилотлар билан биргаликда, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури, Янги Зеландия Халқаро ёрдам ва ривожланиш агентлиги ва Словакия Халқаро ривожланиш ҳамкорлиги агентлигининг молиявий ва техник қўллаб-қувватлари билан чиқиндиларни бошқариш миллий стратегияси лойиҳасини тайёрлади. 2007 йилда Сенатнинг Қишлоқ хўжалиги масалалари, сувдан фойдаланиш ва атроф-муҳит қўмитаси чиқиндиларни бошқариш миллий стратегияси лойиҳаси ва 2008–2017 йилларга мўлжалланган ҳаракат режасини тасдиқлади.

Тавсия 7.2:

ТМДҚ таркибида ихтисослашуви турли (хавфли чиқинди, тиббий чиқинди, саноатнинг хавфли бўлмаган чиқиндиси ва маиший қаттиқ чиқинди) бўлган камида тўрт чиқиндини тасарруф қилиш мутахассисидан иборат чиқиндини тасарруфи бўлими, керакли ёрдамчи ходимлар билан жорий қилиниши лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг таркибида алоҳида чиқиндиларни бошқариш назоратлари мавжуд. Бироқ, ТМДҚ нинг марказий идорасида чиқиндини бошқариш бўлими ҳамон яратилмаган. Ушбу масалани ечиш анча қийин, чунки ходимлар сонини ошириш қарори Иқтисодиёт вазирлиги ва Молия вазирлиги томонидан қабул қилиниши керак.

Тавсия 7.3:

Самарали, мажбурий ва риоя қилиниши таъминланган ҳисобот ва маълумот тўплаш тизими мумкин қадар тез суръатда ишлаб чиқилиб жорий этилиши лозим. Ушбу тизим маълумотларга ишлов бериш, тақдим этиш ва тарқатишни ўз ичига олган бўлиши лозим. Тизимни чиқиндиларни тасарруф қилиш бўлажак бўлинма ишлатиши лозим. Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги билан ҳамкорлик талаб қилинади.

Барча тоифадаги хавfli чиқиндиларни ҳосил қиладиган ҳамма корхона ва ташкилотлар йиллик “3-экология” (хавfli чиқинди) статистик шаклни тақдим этишлари шарт. Тўлдирилган шаклни ТМДҚ ёки унинг вилоят кўмиталари тасдиқлаши лозим.

Тавсия 7.4:

Хавfli тиббий чиқиндилар учун уни мувофиқ равишда йўқ қилинишини таъминлайдиган ва хавфини пасайтириш механизмларини ўз ичига олган махсус, алоҳида бошқариш схемаси аввалига синов тариқасида йўлга қўйиши керак. Синов лойиҳалари Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан вилоят ҳокимлик, маҳаллий органлари, касалхоналар ва бошқа манфаатдор тарафлар билан кўшма саъй-ҳаракат орқали бажарилиши лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар табиатни муҳофаза қилиш кўмиталари Соғлиқни сақлаш вазирлигининг вилоят органлари билан биргаликда хавfli тиббий чиқиндиларни бошқариш учун жавобгардирлар. Мамлакатда 110 тиббий чиқиндини ёкиш курилмаси бор.

Тавсия 7.5:

Мумкин қадар зудлик билан Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси эскириб қолган пестицидларни йиғиб олиш, ишлов бериш, утилизация ёки йўқ қилиш ташаббуси билан чиқишлари лозим. Қилиниши керак бўлган ишлардан бири марказлашган вақтинчалик сақлаш жойини ташкил қилишдир. Бу ҳолда эскириб қолган пестицидларга ишлов бериш ва йўқ қилиш юбориш ўрта муддатларга қолдирилиши мумкин.

Ўзбекистонда 13 эскириб қолган пестицид ва кимёвий омборхоналар бор. Улардан баъзилари атроф-муҳит ва санитария хавфсизлиги стандартларига жавоб бермайди. ТМДҚ, Ўзкимёсаноат давлат акциядорлик компанияси ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги маҳаллий ҳокимият органлари билан биргаликда амборхона иншоотларининг атроф-муҳит учун хавфсизлигини таъминлаш учун ҳаракат дастурининг лойиҳасини тайёрладилар.

Тавсия 7.6:

Шаҳар кўчаларида чиқинди ёқишга, вақтинчалик йиғиш шахобчаларига ва контейнерлар амалиётига, тегишли тақиқларга риоя қилишти таъминлаш ҳам мувофиқ хизматлар кўрсатиш орқали йўл қўймаслик керак. Маҳаллий даражада Ўзкоммунхизмат каби маҳаллий ташкилотлар ечимни топиб, уни бажаришлари керак.

ТМДҚ шаҳар кўчаларида чиқинди ёқилишининг олдини олиш чораларини кўради. Жамоатчилик хабардорлигини ошириш кампаниялари ҳам ушбу чоралар жумласига киради.

Тавсия 7.7:

Ўзбекистонда мавжуд яроқли инфратузилма, мумкин қадар, чиқиндиларни йўқ қилиш учун ишлатилиши лозим. Қисқа муддатда, цемент печлари чиқинди баллонлар ва юқори калорияли хавfli чиқинди (органик бирикмалар, жумладан пестицидлар)ни ёқиб юбориш учун мосланиши мумкин. Натижада нафақат чиқинди мувофиқ равишда йўқ қилинар эди, балки тегишли цемент заводининг ёқилгига талаби пасаярди. Чиқиндини цемент печларида ёқиб йўқ қилишни Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси билан цемент заводлари маъмурияти ўртасидаги музокаралар орқали ташкил қилиш мумкин бўлар эди. Цемент печларини чиқиндини ёқиб йўқ қилишга мослаш харажати цемент ишлаб чиқаришда амалдаги жараён ва ёқилажак чиқинди тури (суюқлик, қовушоқ, дона-дона ёки қаттиқ)га боғлиқ.

Цемент печлари чиқинди баллон ва иссиқлик яратувчанлиги юқори бўлган хавfli чиқинди (органик бирикмалар, жумладан пестицидлар)ни ёқишга ҳозирча мосланмаган.

8-боб: БИОХИЛМА-ХИЛЛИКНИ БОШҚАРИШ

Тавсия 8.1:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, мумкин қадар қисқа фурсатда, муҳофазаланган ҳудудлар бирлашган тизимини ривожлантириш ва бошқариш учун ягода мутасадди давлат органи сифтида тан олинishi лозим. Ушбу мақсадда лозим ҳуқуқий нормалар, институциявий ва бюджет билан боғлиқ қоидалар тайёрланиши лозим.

Бу ҳозирча қилинмаган ва муҳофазаланган табиий ерлар тизимини бошқаришга тегишли вазият ноаниқлигича қолмоқда. Қайта кўриб чиқилган 2004 йил Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида қонунда шунчаки муҳофазаланган территорияларни Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий бошқарув органлари ва ваколатли давлат органлари бошқаради, дейилган. Гарчи махсус ваколатли давлат органлари номланмаган бўлса-да, жорий амалиётда ваколат Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ўрмон хўжалиги бўлими, Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, ТМДҚ ва Тошкент вилояти ҳокимлиги, шунингдек Вазирлар Маҳкамаси ва маҳаллий давлат органлари ўртасида тақсимланган.

Тавсия 8.2:

Биохилма-хилликни сақлаш миллий стратегияси ва ҳаракат режасига биноан Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, мумкин қадар тез фурсатда, табиий экотизмаларнинг репрезентатив мажмуини қамраб оладиган, мамлакат ҳудудининг камида 10% эгаллайдиган муҳофазаланган ҳудудлар тизимини ривожлантириш бўйича ўрта муддатлидан узоқ муддатлигача режа тузиши лозим. Муҳофазаланган ҳудудларни кенгайтириш жараёнида мамлакат ва халқаро табиатни муҳофаза қилиш ва биохилма-хиллик фойдасини максималлаштириш, ижтимоий ва иқтисодий таъсирни минималлаштириш ва халқаро илгор таътиба билан боғлаш диққат марказида бўлиши лозим. Режа бажарилиши чоғида барча манфаатдор тарафлар, жумладан марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий жамоалар қатнашуви ва ҳамкорлиги таъминланиши зарур.

Бу тавсия ҳозирча бажарилган эмас. 7-бобни кўринг.

Тавсия 8.3:

Муҳофазаланган ҳудудларнинг бошқаруви ишончли ва барқарор бўлишига эришиш ва жамоатчиши иштироки бўйича халқаро талабларга мос бўлиш учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Аархус конвенцияси талабларини инобатга олган ҳолда муҳофазаланган ҳудудларни бошқаришда жамоатчилик иштирокини кенгайтириш учун зарур бўлган ҳуқуқий, институциявий ва бошқарув механизмларини ишлаб чиқиб, синаши лозим.

2004 йил Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида қонунда маҳаллий жамоалар муҳофазаланган табиий ерларни бошқариш режаларини ишлаб чиқишда қатнашиши шарт, деб белгиланади. 2006 йилда ТМДҚ тегишли миллий қонун ҳужжатларни 2004 йил қонуни билан мос келтириш учун уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш таклифларини, шунингдек муҳофазаланган табиий ерларни бошқариш режаларини ишлаб чиқиш жараёнлари, муҳофазаланган табиий ерлар “паспорти” ва жамоатчиликнинг муҳофазаланган ҳудудларга келиб кетишини ташкил этишга тегишли қоидаларининг лойиҳасини тайёрлади. Ушбу ҳуқуқий ва меъерий ташаббусларнинг ҳукумат томонидан қабул қилиниши ўз навбатини кутмоқда.

Тавсия 8.4:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Молия вазирлиги, Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қўмаги билан Биохилма-хилликни сақлаш миллий стратегияси ва ҳаракат дастурини бажарилиши учун мувофиқ молиялашни таъминлайдиган иқтисодий воситалар ва механизмларни ишлаб чиқиши лозим.

2004 йил Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисидаги қарорда табиий ресурслардан фойдаланиш учун тўлов белгиланади. 2008 йил 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурида Биохилма-хиллик миллий дастури ва унинг ҳаракат

режасини амалга оширишга қаратилган баъзи чоралар, жумладан муҳофазаланган ерлар тармоғини яратиш тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамаси қарорининг лойиҳасини тайёрлаш, биологик ресурслардан барқарор фойдаланиш дастурини ишлаб чиқиш ва балиқчилик жойларни муҳофаза қилиш учун инфратузилма яратиш назарда тутилган. Табиатни муҳофаза қилиш миллий жамғармаси, Биохилма-хиллик давлат назорати ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ушбу ҳаракатларни молиялашнинг асосий манбалари ҳисобланади.

Тавсия 8.5:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Фанлар академияси ва бошқа илмий-тадқиқот институтлар етакчилигида зарур ахборотни етказиб бериш ва биохилма-хилликни бошқариш ва қарорлар қабул қилиш мақсадида биохилма-хилликни тежамли мониторинг тизими яратилиши лозим.

2000 йил Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёси объектларнинг давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги низомни ва Ўзбекистон Республикаси ҳайвонот дунёсининг давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақидаги қарорларига мувофиқ ТМДҚ икки мазкур кадастрни тайёрлаш учун мутасадди давлат органи этиб тайинланган эди. 2006 йилда ТМДҚ Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш давлат назорати таркибида Мониторинг ва кадастр бўлими яратди. Унинг фаолияти натижаси, жумладан Жиззах ва Навоий вилоятлари ўсимликлари мажмуаларининг хариталари, Қорақалпоғистон Республикасининг икки ҳудудидаги ёввойи ўсимлик ва ҳайвонлар рўйхати ва Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ҳайвоноти тўғрисидаги ҳисоботлардан иборат бўлди. Ҳозирда бўлим Ўзбекистон лишайниклари тўғрисида кадастр шаклидаги ҳисобот тайёрламоқда.

Тавсия 8.6:

Нихоятда зарарга мойил ва деградацияга учраган сув-ботқоқ ерларини муҳофаза қилиш ва яхшилаш ва кўчманчи қўшларнинг яшаш муҳитини сақлашга тегишли халқаро мажбуриятларини бажариш учун Ўзбекистон сув-ботқоқ ерларни сақлаб қолиш интеграллашган миллий дастурни ишлаб чиқиши лозим.

Биринчи ўринда сувда сузувчи қушларнинг яшаш муҳити сифатида халқаро аҳамиятга эга булган сув-ботқоқ муҳитлари тўғрисидаги конвенцияси (Рамсар конвенцияси) 2002 йилда кучга кириши ва Конвенция доирасида икки сув-ботқоқ ер белгиланиши билан ушбу тавсияни бажаришда олға катта кадам қўйилди. Бирок, муҳофазаланган ерлар маъмурияти ва турлар муҳофазаси орасидаги муносабатларни, шунингдек сув-ботқоқ ерлар миллий сиёсати ва сув-ботқоқ ерларни сақлаш интеграллашган миллий режасини янада ривожлантириш лозим.

Ўзбекистон деярли барча қийирлар дренаж сувлари коллектори сифатида хизмат қиладиган вазият қаршисида турибди; улардаги сув сатҳи ва уларнинг умуман мавжудлиги дренаж коллекторлар тизимидан келадиган сувга бутунлай боғлиқ. Тизимда сув борлиги деярли бутунлай қишлоқ хўжалик фаолиятига боғлиқ. Мавжуд сув танқислиги инobatга олинса, бу адолатсиз кураш, чунки сувдан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш экологик жиҳатдан муҳим, ҳатто Рамсар конвенциясига кўра халқаро аҳамиятга эга, деб белгиланган сув-ботқоқ ерларни сақлашдан устун қўйилади.

Сув-ботқоқ ерлар биохилма-хиллигини сақлаш, жумладан турларни муҳофаза қилиш чоралари турли даражадаги мувоффақият билан ТМДҚ ва маҳаллий муҳофаза органлари (егерь ва ўрмон назоратчилари) томонидан кўрилмоқда.

2004 йилда Ўзбекистон Африка-Евросиё кўчманчи сузувчи қўлларни сақлаш битимида қўшилди. Шунингдек мамлакат Сибир турналари (*Grus leucogeranus*)ни сақлаб қолишга тегишли чоралар бўйича ўзаро тушуниш меморандумини 1998 йилда ва Кичик кроншнеп (*Numenius tenuirostris*)ни сақлаб қолишга тегишли чоралар бўйича ўзаро тушуниш меморандумини 1994 йилда имзолади, ҳар иккаласига Кўчманчи турлар тўғрисидаги конвенция доирасида келишилган эди. Мамлакат 2008 йил Африка ва Евросиёда йирткич кўчманчи қушларни сақлаб қолиш бўйича ўзаро тушуниш меморандумини имзоламади. Ҳар ҳолда, ушбу чоралар мақсадли равишда бажарилишидан далолат йўқ.

Тавсия 8.7:

Ўрмонларнинг биологик ва экологик аҳамияти юқори бўлгани учун Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги таркибада яқинда ташкил этилган ўрмон хўжалиги бошқармаси ташкилий жиҳатдан кучайтирилиши лозим.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг янги тузилмаси Вазирлар Маҳкамасининг Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолияти такомиллаштириш тўғрисидаги 2003 йил қарори билан тасдиқланган. Ўрмон хўжалиги бўлими вазирлик таркибидаги мухтор бўлим бўлиб унинг раҳбари вазир ўринбосари ҳисобланади.

Тавсия 8.8:

Ўрмонлардан фойда кўрадиган барча тармоқлар, хусусан сув хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги, ўрмонларни муҳофаза қилиш ва қайта экишни молиялашга ўз ҳиссаларини қўшишлари лозим. Шу муносабат билан, Ўрмон хўжалиги бошқармаси Вазирлар Маҳкамасига ўрмон хўжалигини молиялаш бўйича таклифлар тайёрлаши лозим.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ўрмон ресурсларини бошқариш учун бош мутасадди орган ҳисобланади. Вазирлик таркибидаги ўрмон хўжалиги бўлими ўрмонларни тиклаш тартиб-қоида ва усулларини белгилайди. 1999 йил Ўрмон тўғрисидаги қонунга кўра ўрмонларни муҳофаза қилиш ва ўрмонлардан оқилона фойдаланиш учур ресурслар давлат бюджети ва бошқа воситалар орқали тўпланади. Бироқ, ўрмонларни муҳофаза қилиш чораларга бошқа секторларнинг ҳисса қўшиши учун аниқ молия механизми мавжуд эмас.

9-БОБ: МИНЕРАЛ РЕСУРСЛАРТавсия 9.1:

Кончилик фаолиятдан келиб чиққан думларнинг ва қазилма бойликлар соҳасининг бошқа озғиқли нуқталарининг ҳозирги экологик мақомини кенг миқёсда баҳолаш атроф-муҳитга таъсирининг олдини олиш ва уни юмшатиш бўйича самарали режа тузиш учун зарур. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ушбу мақсадда ЭҲМР доирасида ўрта муддатли режани ишлаб чиқиши зарур. Уни бажариш учун маблағни халқаро донор ташкилотлари орқали жалб қилиш мумкин. Шунингдек, маблағ давлат бюджети ҳисобидан ажратилиши мумкин.

Мамлакат ва трансчегара контекстда радиоактив чиқиндиларни бошқариш таҳлил қилинди ва чиқиндиларнинг атроф-муҳитга таъсири баҳоланди. Қуйидаги чоралар 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурига киритилган:

- Тошкент вилояти (Янгиобод)даги зарарланган ҳудудни деактивациялаш;
- Навоийдаги 1-металлургия корхонасининг дум уюмларида радиацияга қарши тўсиқ қуриш;
- Наманган вилояти Поп туманидаги собиқ 23-уран кони ҳудудини атроф-муҳит жиҳатидан яхшилаш;
- Навоий (1.000 га), Бухоро (500 га) ва Самарқанд (500 га) вилоятларида қазиб олиш фаолияти туфайли деградацияга учраган ерларни тиклаш.

Тавсия 9.2:

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда (а) қазилма бойликлар қидируви, улардан фойдаланиш, ишлов бериш, конларни ёпиш, ёпишдан кейинги чоралар ва минерал чиқиндилардан қайта фойдаланиш ва тиклашдаги атроф-муҳит масалаларини кўриб чиқиш, (б) ўтган, жорий ва келажак экологик жавобгарликни, айниқса кон ёпилганидан кейинги ерни тиклаш учун жавобгарликни белгилаш механизми жорий этиш, ва (с) қазиб олиш фаолияти давомида эҳтимолий жорий экологик зарарни кўриб чиқиш ёки ерни қайта муомалага киритиш учун ишлатилиши мумкин бўлган маблағ тўплашга қаратилган молиявий кафолат талабини киритиш мақсадида амалдаги кончилик қонун ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш ташаббусини илгари суриши лозим. Тавсия 1.4ни кўринг.

2002 йил Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун да ушбу масалалардан баъзилари кўриб чиқилади. Хусусан, қонунда қазиб олиш давомида кўзғатилган ерлар ва бошқа табиий жойларни экологик муҳофазалаш ва тишлаш учун қазиб олиш саноати жавобгар, деб таъкидланади. Бу жавобгарликнинг

муддати ўтиб кетмайди, аммо қоида аввалги ифлослаш ёки деградацияга нисбатан қўлланмайди. Шунингдек, саноат ер остидан фақат лицензияда кўрсатилган мақсадда, атроф-муҳитга таъсири баҳоланган техник ҳужжатлар ва лойиҳа ҳужжатларга риоя қилиб, муайян, ёнма-ён қазиб олиш ёки жойда қазиб олиш каби усулларни қўлламай ёки чиқиндиларни бошқариш, чиқариб ташлаш ва сақлаш тартиб-қоидаларига риоя қилиб ва эрозияга қарши чоралар кўриб фойдаланиш учун жавобгардир. Умуман, саноат ҳудуддан оқилона фойдаланиш ва унинг қимматли компонентларини сақлаб қолиш учун масъулдир.

2002 йил Чиқинди тўғрисидаги қонун да чиқиндиларни бошқариш, жумладан қайта фойдаланиш ва чиқиндиларни камайтириш тартиб-қоидалари белгиланган. Ушбу фаолиятни амалга ошириш харажатлари корхоналар зиммасида, аммо мувофиқ келса, бошқа манбалардан ҳам молиялаш мумкин. Ушба манбалар ёввойи ҳаётни бошқариш жамғармалари, давлат бюджети, бюджетдан ташқари ресурслар ва ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг қўнғилли тўловларидан иборат.

Тавсия 9.3:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси билан биргаликда минерал ресурсларни бошқаришга қаратилган тартибга солиш тизимини ривожлантиришда давом этиши лозим. (а) қазиб олишда АМТЧга алоҳида эътибор бериб АМТЧрини ишлаб чиқиш ва бажаришга ва экологик аудит йўриқномасига, (б) АМТЧ ва артоф-муҳит аудитларини бажарадиган фирмалар учун аккредитация тизимини жорий этиш, (с) АМТЧ жараёнида жамоатчилик иштирокчини кучайтириш, ва (д) формал экологик бошқарувни қазиб олиш компанияларга лицензия беришнинг шарти сифатида қабул қилишга алоҳида эътибор берилиши лозим. Тавсия 3.3ни кўринг.

2002 Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунда ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги боб бор. Шунингдек, ҳозирги Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунда қазиб олиш саноатида атроф-муҳитга таъсири баҳолаш ва экологик аудитга тегишли қоидалар йўқ. Умуман, кўриб чиқилаётган даврда Ўзбекистон қазиб олиш саноатида атроф-муҳитга таъсири баҳолашга тегишли махсус талаблар ишлаб чиқилмади. Буни аввалги Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунга қараганда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш жиҳатидан орқага ташланган одим, деса бўлади.

Атроф-муҳитга таъсири баҳолаш ва экологик аудит тўғрисидаги умумий қоидалар ҳамон давлат экологик экспертизасига тегишли қонун ҳужжатларининг таркибидадир. 2001 йил Давлат экология экспертизаси тўғрисидаги низомда давлат экологик экспертизаси ўтказилиши шарт бўлган фаолият рўйхати ва давлат экологик экспертиза ва атроф-муҳитга таъсири баҳолаш жараёнлари белгиланади. Бироқ, давлат экологик экспертиза тўғрисидаги қонун ҳужжатларида атроф-муҳитга таъсири баҳолаш ва экологик аудитга тегишли батафсил қоидалар берилмайди (2-боб). Экологик аудит воситасининг амалий татбиғига келганда, у ҳамон Ўзбекистонда кам ишлатилади ва ишлатилганда фақат чет эл корхоналари томонидан ишлатилади. Мисол учун, 2004 йилда Қандим-Ҳавзак-Шоди-Қўнғирот лойиҳасида муайян газ конларида аудит ўтказилди. Умуман, Ўзбекистон Тавсия 9.3ни бажармади, деган хулосага келиш мумкин.

Тавсия 9.4:

Тозароқ саноат маҳсулоти дастури АМХРсининг таркибий қисми сифатида ишлаб чиқилиши ва тозароқ маҳсулот миллий маркази Ўзбекистонда тозароқ ишлаб чиқариш усулларини тарғиб қиладиган асосий ташкилотга айланиши лозим. Қазиб олиш саноатида синов лойиҳалари, хусусан оқва сувга ишлов бериш ва ҳаво ифлосланишини юмшатадиган технологияларига тегишли лойиҳаларни тарғиб қилиш ва бажаришда давом этиш лозим.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Саноат Ривожланиш Ташкилотининг қўллаб-қувватлаши билан Тоza технологиялар маркази барпо этилиб корхона даражасида 10та лойиҳа амалга оширилди. Тоza технологиядар ва уларнинг жорий этиш дастури амалга оширилди. 2007 йилда Сенатнинг қишлоқ хўжалиги, сувдан фойдаланиш ва атроф-муҳит қўмитаси тозароқ ишлаб чиқариш ва технологияларни жорий этишни тавсия қилган 2008–2017 йилларга мўлжалланган чиқиндиларни бошқариш миллий стратегияси ва ҳаракат дастурининг лойиҳасини тасдиқлади. 2008-2012 йилларга мўлжалланган

табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастурида ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилишга тегишли махсус чоралар назарда тутилган.

Тавсия 9.5:

Ҳукумат Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси тузилмасини қайта кўриб чиқиб энг устун масала сифатида геология соҳасида илмий-тадқиқот ва ахборот марказини яратиши лозим.

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси икки марта: бир марта янги бошқарув структурасини ва иккинчи марта, жумладан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ер ости суви ресурсларига каттароқ эътибор берган устун вазифаларни қайта белгилашни акс эттириш мақсадида қайта ташкил этилди.

Ўзининг Минерал хом ашё материаллар илмий-тадқиқот институти орқали Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси геология экологик разведка экспедициясига эга, экспедиция ер ости бойликларини баҳолашда ТМДҚ билан ҳамкорлик қилади. Гуруҳ яқинда миллий ресурсларнинг янги рўйхати ва қайта баҳолашини яқунлади.

Тавсия 9.6:

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси мониторинг тизимини, айниқса маълумот тўплаш, унга ишлов бериш ва тарқатиш маъносида такомиллаштириши лозим. Компьютер жиҳозлари ва кўчма ускуналар билан таъминлаш, шунингдек (а) минерал ресурслар, (б) хавфли геологик жараёнлар, хусусан ер қўчкилари ва (с) ер ости суви бўйича марказлашган маълумотлар базасини яратишини устун вазифа ҳисобланиши лозим.

Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси ер ости суви ва минерал ресурсларга тегишли маълумот базасини барпо этди. У ер ости суви ва минерал ресурслар ҳолати ва улардан фойдаланиш тўғрисида йиллик ахборотнома нашр қилади.

Тавсия 9.7:

Трансчегара ифлослантириш билан боғлиқ хавфли кон думларини реабилитация қилиш масаласида минтақавий ҳамкорлик дарҳол амалга оширилиши лозим. Бу мақсад учун маблағ давлат бюджетидан ажратилиши ва халқаро молиявий институтлардан кўтарилиши лозим.

Ўзбекистон Марказий Осиёдаги уран қолдиқлари масалаларида минтақавий ҳамкорликда фаол қатнашади. Марказий Осиё минтақасида чиқиндини бошқариш борасидаги ҳукуматлараро битимларга қарамай, тавсия этилган чора ва ҳаракатларни ижроси учун зарур бўлган молиявий ва техник ресурсларнинг етишмовчилиги туфайли уларни бажариш қолдирилиб келмоқда.

Халқаро ҳамжамият диққатини жалб қилиш ва уран чиқиндиларининг аҳоли ва атроф-муҳитга таъсирини минималлаштириш мақсадида донорлар ёрдами мобилизация қилиш учун охири пайтда баъзи халқаро учрашувлар ўтказилди, айнан, Бишкекда 2009 йил 21–24 апрелда ўтказилган Уран думлари: жойлардаги муаммолар, минтақа учун оқибатлар, глобал ечимлар минтақавий конференция ва Женева, Швейцарияда 2009 йил 29 июнда ўтказилган Марказий Осиёда уран думлари бўйича юқори даражадаги халқаро форум. Иккинчи учрашув чоғида Қўшма баёноғ қабул қилинди ва Форум қатнашчилари уран ва бошқа токсик дум жойларини бошқариш ва хавфсиз даражада сақлаш учун Марказий Осиё минтақасига қўшимча молиявий ва бошқа ресурслар зарур, деб таъкидладилар.

III-ҚИСМ: ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ ВА СЕКТОРЛАР ИНТЕГРАЦИЯСИ

10-БОБ: ЕР, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВА АТРОФ-МУҲИТ

Тавсия 10.1:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ер ресурслари давлат қўмитаси ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ижро этиш механизмларини ишлаб чиқишга ва шунингдек ердан фойдаланувчиларни эрозияга қариши ва ер ва сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш бошқа чораларни амалга оширишга рағбатлантирадиган ва қишлоқ хўжалиги фаолиятдан фойда олиш учун

шароит яратадиган бозор иқтисодиёти механизмларини ишлаб чиқишга айниқса эътибор бериб ер ва сувга тегишли қонун ҳужжатларини такомиллаштириши лозим. (Тавсия 5.4 кўринг)

Ҳам ер, ҳам сувдан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари жадал ишлиб чиқилиш палласида. Ҳам 1998 йил Ер кодекси, ҳам 1993 йил Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги қонун қайта кўриб чиқилмоқда ва яқин келажакда яқунланади. Бозор иқтисодиёти воситаларига келганда эса, атроф-муҳит ҳолати яхшиланиши билан яқунланган чекланган ижобий ўзгаришгина кузатилади. Тавсия 7.4 ни кўринг.

Тавсия 10.2:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан биргаликда тупроқ унумдорлиги тўғрисида қонунни ишлаб чиқишлари лозим. Ушбу қонун тупроқ унумдорлигини ошириши ва умуман тупроқ ҳолатини яхшилан сағй-ҳаракатида ҳам иқтисодий механизмларни, ҳам агро-экология механизмларини қамраб олиши лозим.

Тавсия бажарилмаган.

Тавсия 10.3:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислоҳотнинг қадрини ва тармоқдаги ривожланишини кўрсата оладиган ва ташиқи инвестицияларни жалб қила оладиган синов лойиҳаларни бажариши учун турли экологик ёки қишлоқ хўжалиги зоналаридаги жойларни аниқлашлари лозим.

Нисбатан сероб синов лойиҳалар ва намоиш ҳаракатлар юз бермоқда. Тадқиқот даражаси қониқарли. Мавжуд билимни қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқарувчиларнинг фойдасига қўллашдаги заиф нукта – бу таълим ва қишлоқ хўжалигида билим тарқатиш хизматларининг тақчиллиги. Мавжуд ёрдамчи инфратузилма нафақат етарли эмас, балки у маҳсулот ва ишлаб чиқариш структурасидаги ўзгаришларга мослана олмайди. Ишлатилмай қўйилган ерларни тиклаш масаласига етарли даражада эътибор берилмаган.

Тавсия 10.4:

Вазирлар Маҳкамаси ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси барча манфаатдор тарафларнинг мулоқотида қўмаклашиб ерга етказилган зарарни тузатиши ва ерга экологик босимни камайтириши мақсадида қишлоқ хўжалик амалиётини такомиллаштириши йўлида уларни ҳамкорликка тортиши лозим.

Фермер хўжаликлари структурасидаги катта ўзгаришлар ва сувдан фойдаланувчилар уюшмаларининг барпо этилиши мулоқотнинг бир тури бўлди. Бироқ унда ҳозиргача зарарни қоплаш ва ерни яхшилаш диққат марказига қўйилмаган эди. Янги ер кодексини тайёрлаш чоғида, 2006 йилдан бери сувдан фойдаланувчилар уюшмалари ва фермерлар ташкилотларининг нуқтаи назарлари, маълумотларга кўра, инобатга олинди.

Тавсия 10.5:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига экологик мақбул усулларни ва озиқ-овқатнинг зарарланишини олдириши олиши мақсадида зараркунандалар ва касалликларга қарши интеграллашган ўсимлик ҳимоясини жорий этиши лозим.

Зараркунандаларга қарши интеграллашган курашиш ва энг хавфли пестицидларнинг қўлланиши қисқариб бориши ҳукуматнинг изчил сиёсати бўлиб келди. Шунингдек, пестицидлардан жами фойдаланиш жиҳатидан натижалар қониқарлидир, ишлатиш даражаси совет режими пайтида бўлган 15 кг/га нинг ўрнига 1,5 кг/гадан паст.

Тавсия 10.6:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги мавжуд сугориши ва дренаж тизимларини модернизация қилиши ва таъмирлашга ҳаракат қилиши, шунингдек сугоришнинг замонавий ва самарали усул ва технологияларини татбиқ этиши лозим.

2008—2012 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастури бошлаб юборилди. Бироқ, суғориш тизимларни такомиллаштиришни давом эттириш, жумладан, давлат дастурининг сувдан фойдаланувчи ва фермер хўжаликлари даражасидаги зарур ўзгартиришлар билан ўзаро мослиги ва уюшма ва фермер хўжаликларни қўллаб-қувватлаш зарурлиги ушбу шарҳда ҳам кўриб чиқилмоқда ва тавсия этилмоқда.

Тавсия 10.7:

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ер ресурслари давлат қўмитаси қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш ва уларни бошқаришнинг ҳам қисқа муддатли, ҳам узоқ муддатли режасидаги тақдирини такомиллаштиришлари лозим.

2001—2009 йиллар мобайнида атроф-муҳит соҳасидаги ташвишли масалалар қонун ҳужжатлари ва қарор қабул қилиш муассасаларига тобора кўпроқ йўналтирилмоқда. Тегишли конвенциялар доирасидаги халқаро ҳамкорлик, шунингдек минтақавий, масалан Ерни бошқариш бўйича Марказий Осиё мамлакатлари ташаббуси доирасидаги ҳамкорлик яхшироқ бошқарувга қимматли ҳисса қўшмоқда. Иқтисодий, ижтимоий иқтисодий ва баъзан сиёсий сабабларга кўра аҳволнинг эришилган яхшиланиши етарли даражада бўлмади. Янги тавсияларни кўпи ушбу соҳада глобал иқлим ўзгаришининг оқибатлари жиддий бўлишига тааллуқлидир.

11-боб: АТРОФ-МУҲИТ ВА ЭНЕРГЕТИКА

Тавсия 11.1:

Парламентнинг нуфузли комиссияси Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонунни қайта кўриб чиқиши ва унга риоя қилишни таъминлашни кучайтириши лозим. Шу муносабатда қонунга ўзгартириш ва қўшимчаларни ва риоя этишни таъминлаш учун йўриқномани таклиф қилиш учун мутахассислар гуруҳини ташкил этиши лозим.

Ушбу тавсияга мувофиқ бўлиш учун 1997 йил Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисида қонунга 2003 йилда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди. Энергетика самарадорлиги, энергиядан оқилона фойдаланиш ва энергия сифати устидан давлат назорати ва уни тартибга солиш масъулияти Ўзбекистон Стандартлаш, метрология ва сертификатлаш агентлиги (Ўзстандарт) зиммасига юкланди. Шунингдек, бир қатор қонун ости ҳужжатлар ҳам, жумладан 2003 йилда Вазирлар Маҳкамаси Электр ва иссиқлик энергиясидан фойдаланиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида қарор қабул қилди.

Тавсия 11.2:

Иқтисоднинг ҳар бир тармоғида энергияни тежаш режаси ишлаб чиқиши ва қабул қилиниши ва уни узоқ муддатли стратегияси ва сиёсатига интеграциялаши лозим. Ушбу тавсиялар Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонун ва келажак энергияни тежаш миллий дастури билан жорий этилиши лозим. Энг энергияталаб тармоқларда қўшимча энергияни тежайдиган техникавий чоралар кўрилиши лозим.

1997 йил Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонунда энергиядан оқилона фойдаланиш борасидаги мамлакат, тармоқлар ва вилоятлар миқёсидаги дастурларга тегишли қоидалар бор (12-модда). Дастурлар Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва вилоят ҳокимият органлари томонидан ташаббус қилиниши мумкин. Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисида қонунга мувофиқ 2002 йилда Вазирлар Маҳкамаси 2010 йилгача мўлжалланган Энергетика самарадорлиги дастурини қабул қилди. Шунингдек Вазирлар Маҳкамаси бир неча қарори ҳам, хусусан, 2005 йил Коммунал хизматларда энергияни тежайдиган технологияларни киритиш бўйича кенг қўламли дастурни бажариш чоралари тўғрисидаги қарори ва 2006 йил 2007—2008 йилларга мўлжалланган Корхона ва ташкилотларда эскириб қолган ва самарадорлиги паст бойларларни алмаштириш дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги қарор қабул қилинди.

Тавсия 11.3:

Ҳукуматнинг энергиядан оқилона фойдаланишни тарғиб қилиш сиёсатида молиявий ёрдам кўрсатиш мақсадида ҳукумат, мумкин қадар тез суръатда, энергияни тежаш ташаббуслар ва лойиҳалар ҳисса қўшадиган энегияни тежаш жамғармасини барпо этиши лозим. Бундай жамғарма энергия жиҳатидан

самарадор ва экологик жиҳатдан оқилона технологияларни, янги ва янгиланадиган ресурсларни ва чиқиндисиз технологияларни жорий этишига қўмаклашар эди. Бундай жамгармани ташиқил этиши Энергиядан оқилона фойдаланиши тўғрисидагт қонунда назарда тутилган эди, аммо жамгарма барпо этилмади.

Ушбу тавсия ҳозирча бажарилмади.

Тавсия 11.4:

Стандартлаштириши давлат маркази (ЎзДавСтандарт) Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси, Ўзбекнефтгаз ва Ўзбекэнерголорнинг фаол иштирокида ёқилги сифати стандартлари, жумладан ГОСТ 10 585-75 стандартини оғир нефтда олтингугурт миқдорини энг кўпи бир фоиз билан чеқлаш, ёқилги истеъмолли махсус нормалари ва эмиссия шифтини ҳар бир электр станцияси ва турли секторлар ва фаолият турлари учун махсус ёқилги истеъмол қилиши меъерини белгилаш учун қайта кўриб чиқиши лозим.

Ушбу тавсия ҳозирча бажарилмади.

Тавсия 11.5:

Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги ёқилги нархини ёқилги сифати асосида белгилаши ёки ишлаб чиқарувчилар ва фойдаланувчиларга нарх устида келишишига имкон бериши лозим.

Ушбу тавсия ҳозирча бажарилмади.

12-боб: ИНСОН САЛОМАТЛИГИ ВА АТРОФ-МУҲИТ

Тавсия 12.1:

• Транспорт ва Соғлиқни сақлаш вазирликлари ва Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси ЖССТнинг Транспорт, атроф-муҳит ва саломатлик низомининг стратегия ва ҳаракат датурларига асосланиб транспорт билан боғлиқ саломатлик ҳодисаларини яхшилашига қаратилган кўламли ёндашувни ишлаб чиқишлари лозим. • Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси тегишли саноат корхоналари билан ҳамкорликда завод ёки электр станциялари каби жойи аниқ манбалардан эмиссияни қисқартириши учун тегишли техник чоралар (масалан, филтрлар) кўришида давом этишлари лозим. Технология яхшиланишини тарғиб қилиши учун рағбатлар ва жазо чораларининг комбинацияси (инспекция ва жарималар) қўлланилиши лозим. • Соғлиқни сақлаш вазирлиги чангининг, айниқса пестицидлар қолдиғи билан зарарланган чангининг нафас тизимига таъсирини қисқа ва узоқ муддатли оқибатларини ўрганиши учун тадқиқотни рағбатлантириши лозим. • Бошгидромет ва Табиатни муҳофаза қилиши давлат қўмитаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тасарруфида мавжуд жиҳозлар ва муассалар биргаликда эҳтимол яхши самара беришига асосланиб ҳаво ифлосланиши мониторинги тармоғини қайта ташиқил этишлари лозим. Агар баъзи мониторинг станциялари аҳолига таъсир жиҳатидан кўпроқ репрезентатив жойларга кўчиришиганда ва ЖМЗлар ўрнига заррачалар инсонга таъсири жиҳатдан ишончлироқ индикатор бўлган РМ10 ўлчанса эди, ҳаво сифати мониторинги саломатлик ҳодисаларини баҳолаш учун кўпроқ фойдали бўлур эди. • Кўламли дастурда ҳаво сифати стандартлари ЖССТнинг атмосфера ҳавоси учун йўриқномаси билан уйғунлаштирилиши лозим. Тавсия 6.1ни кўринг.

Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Санитария ва гигиена илмий-тадқиқот институти заррачалар моддаси (РМ10) учун максимум мумкин концентрациялар стандартини ишлаб чиқди - СанПиН Но. 0179-04: Гигиеник тавсифлар: Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атмосфера ҳавосида ифлослантирувчи моддаларнинг рухсат этилган концентрацияси. Бироқ, заррачалар моддаси (РМ10) нинг мониторинги ҳозирда бажарилмаяпти.

Тавсия 12.2:

• Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва озик овқат саноати долзарб масала сифатида ЖССТнинг овқатланиши ҳаракат режасига амал қилиши ва бажариши лозим. • Жойларда эҳтиёжларни ўрганиши ва тармоқлараро ҳамкорлик (масалан, ветеринария хизмати ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг озик-овқат мониторинги тизими) озик-овқатни муҳофаза қилиши маҳаллий дастурларига киритилиши керак. • Барча озик овқат корхоналари ва маҳаллий давлат муассасаларига санитария-гигиена қоидалари

тарқатилиши зарур. • Хавфни таҳлил қилиш ва критик назорат тизими бажарилиши лозим. • Озиқ-овқат билан ишлайдиганларга озиқ-овқат хавфсизлиги тамойиллари ва озиқ-овқат билан ишлаш гигиена талаблари ўқитилиши лозим. • Ахборот тўлаш ва тарқатиш тизими, жумладан озиқ-овқат билан тарқаладиган касалликларни назорат қилиш кучайтирилиши лозим. • Ботулизмга қарши кураш ахборот кампаниялари яхшилланиши лозим. • Пестицидлар ёки йўлдош маҳсулотлари билан зарарланган озиқ-овқат (яъни сут ва сут маҳсулотлари, сарийёғ, мол ёғи ва мойи)ни истеъмол қилишининг соғлиқ учун оқибатларини аниқлаш тадқиқотлари давом эттирилиши лозим.

Озиқ-овқатнинг гигиеник хавфсизлиги ва хом ашё ва озиқ-овқатнинг озуқалилиги санитария эпидемиология қоида ва нормалар (СанПиН No. 0138-03) орқали яхшиланди. Озиқ-овқат товарлари ва озиқ-овқат маҳсулоти сифатининг назорати Ўзстандарт томонидан Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги таркибидаги ветеринария хизмати билан ҳамкорликда олиб борилади. Шунингдек, сут ва гўшт саноати таркибида Хатар таҳлили ва ҳаётий муҳим назорат нуқталари тизими (НАССР) мавжуд.

Навбатдаги масалалар қуйидагича:

- (1) Янги СанПиН стандартларини ишлаб чиқиш: “Озиқ-овқат маҳсулотларининг сақлаш муддати ва сақлаш шароитига гигиена талаблари”; “Озиқ-овқатни истеъмол қилиш ва истеъмолчилар контингентини ҳисобга олиб озиқ-овқатга қўшимчаларни ишлатишни рационлайдиган озуқали қўшимчаларга гигиена талаблари” ва “Сут ва сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришга гигиеник талаблар”;
- (2) Озиқ-овқат ва биологик актив қўшимчаларни мажбурий сертификатлашни жорий қилиш;
- (3) Биологик актив озиқ-овқат қўшимчаларни мажбурий давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида низомни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;
- (4) Генетик ўзгартирилган организм ва маҳсулотлар устидан давлат назоратини жорий этиш учун ҳуқуқий-меъерий шароитни ишлаб чиқиш.

Тавсия 12.3:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги касалхоналар чиқиндисини, хусусан шприцларни хавфсиз йўқ қилиш чораларни бажариши лозим. Тавсия 7.4 кўринг. Гепатит В ҳоллари гигиена чораларига риоя қилишни таъминлашга, хусусан стерил, бир маротабали ишлатилувчи шприц ва бошқа тиббий ускуналар ва жижизларни қўллашга ундайди.

Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Санитария ва гигиена илмий-тадқиқот институти “тиббий чиқиндиларни йиғиш, сақлаш ва йўқотишга доир санитария қоидалари ва стандартлари” тўғрисида стандарт (СанПиН No. 0149-04) ни ишлаб чиқди. Тиббий чиқиндиларни бошқариш (йиғиб олиш, хилига ажратиш, зарарсизлантириш, транспортировка ва ишлов бериш) фаолияти доирасида мамлакат миқёсида 3.500 касалхоналар чиқиндиларини ёқиб юбориш кўрилмаларидан фойдаланиш орқали яхшиланди.

Тавсия 12.4:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Ишлаб чиқариш ва қазиб олиш саноатида хавфсизлик қўмитаси ишчи-хизматчилар вакиллари билан ҳамкорликда: • индивидуал ҳимоя воситаларини қўллашни қайта жорий қилишлари ва ишчи-хизматчиларга касблари билан боғлиқ саломатликка хатарлар ҳақида ахборот билан таъминлашлари; • Корхоналарни саломатлик ва хавфсизлик стандартларига риоя қилишни, шунингдек барча қасбий касалликлар тўғрисида ахборот беришни рағбатлантириши учун иқтисодий воситаларни жорий қилиши; • Касбий саломатликнинг психологик ва ижтимоий ўлчамларини кўпроқ эътиборга олиши; • касбий касалликлар ва жараҳатларни вилоят даражасида барча тармоқларда рўйхатдан ўтказиш ва батафсил ва аниқ ахборот берилишини яхшилаши лозим.

Мувофиқлаштириш кенгашининг қарори билан саноат корхоналарида ўтказиладиган аудитлар сони қатъиян тартибга солинган. 2002 йилда фуқаролар саломатлигининг назорати 31,1 фоизни қамраб олди, 2008 эса – 22,7 фоизни. 2008 йилда қасбий касалликлар сони 79 га етди, солиштирилса, касалликлаш сони 2002 йилда 206 эди, ўтқир қасбий касалликларнинг жами сони қамайди (2008 йилда уч жабрланувчи бўлган икки касаллик, 2002 йилдаги бир жабрланувчи бўлган бир касаллик).

Тавсия 12.5:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва АММҲР ва АМСМҲР ишлаб чиқишида қатнашган турли агентликлар ушбу режаларни бажаришида ҳам ҳамкорликни давом эттиришлари лозим. Улар ушбу сиёсат ҳужжатларида белгиланган устун вазифалар ососида устун вазифаларни танлашлари лозим. Шунда атроф-муҳит саломатлигини бошқаришига интеграллашган ёндашув ривожлантирилиши ва атроф-муҳит саломатлигига таъсирни баҳолашни амалга оширишининг самарали ва жамоатчилик иштирок этадиган жараёнлар ишлаб чиқилиши лозим.

Тавсияда тилга олинган барча агентликлар маълумотида кўра мувофиқлаштириш шахсий ва идора ососида амалга оширилади. Мисол учун, Атроф-муҳит ҳаракати миллий дастури ва Атроф-муҳит саломатлиги миллий режасида кўрсатилган устун вазифалар комплекс дастур бўлган 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури орқали бажарилади.

Тавсия 12.6:

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва СЭС тасарруфдаги ресурсларни оптималлаш, бир ишни икки тараф бажаришини бартараф этиш ва берилаётган ахборотни изчилроқ қилишни назарда тутиб, систематик мониторинг фаолиятларини баргаликда амалга ошириш имкониятларини ўрганишлари лозим. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва СЭС экологик ва саломатлик нуқтаи назардан баҳолашни бирлаштириши мумкин бўлган ягона экологик экспертиза тизимини ишлаб чиқиш мақсадида тегишли экспертиза жараёнларини йўналтириш имкониятларини ўрганишлари лозим.

Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил Атроф-муҳит мониторинги тўғрисидаги низомни тасдиқлаш қарорига биноан, атроф-муҳит мониторинги, жумладан маълумот базаларини шакллантириш, ТМДҚ, Гидрометеорология хизмати. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва бошқа тегишли вазирлик ва агентликлар томонидан олиб борилади. Ахборот алмашув тизими ҳам яратилган. Соғлиқни сақлаш вазирлиги, шунингдек бошқа вазирлик ва агентликлар, умумий мониторинг тармоғига киритилди. Ер усти сувининг мониторинги учун мамлакатда 1.405 муқим станция мавжуд. Бухоро, Навоий, Самарқанд ва Жиззахда санитария эпидемиология назорати марказлари Зарафшон дарёси ва унинг ирмоқларидаги сув сифатининг мунтазам мониторингини олиб борадилар. ТМДҚ билан ҳамкорликда хўжалик юритувчи субъектлар, айниқса Зарафшон дарёси ва унинг ирмоқларида жойлашганлари яқинида ер усти сувига ифлословчиларнинг ноқонуний оқизилишини аниқлаш мақсадида ҳам ўлчовлар олиб борилади.

Тавсия 12.7:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси саломатликка хатарлар ва токсикологик мезонларни, жумладан таъсирда бўлиш йўллари, ва махсу гуруҳларнинг хатарга мойиллигини ҳисобга олган ҳолда мавжуд стандартларни қайта кўриб чиқиши ва янгиларини ишлаб чиқиши лозим. ЖССТнинг йўриқномаси бундай ёндашувнинг мисоли бўла олади.

Европа комиссиялари маблағ билан таъминлаган Атроф-муҳит саломатлиги лойиҳаси (Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилори/Европа) ни бажариш 2009 йилда бошланди. Лойиҳида кўрсатилган фаолият қаторида атроф-муҳит омилларининг инсон саломатлигига таъсири баҳоланади.

Тавсия 12.8:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги Экология ва соғлиқни сақлаш ахборот тизими бўлимига саломатликка оид ҳодисаларни баҳолаш, тадқиқ этиш ҳамда ахборот берувчи вилоят ва туманларга қайтар ахборот етказиш тизимини ривожлантириш учун ажратиладиган ресурсларни кўпайтириши лозим.

Атроф-муҳит ва саломатлик ҳолати борасидаги ахборот тизими Соғлиқни сақлаш вазирлиги санитария ва эпидемиология назорати марказларининг структурасига киритилган. Вилоятлардан ҳисоботлар турли воситалар, масалан чопарлар ва электрон почта орқали юборилади.

Тавсия 12.9:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги барча имкониятларини ишга солиб экологик саломатлик бўйича илмий тадқиқотларни халқаро ва мамлакатдаги тадқиқот лойиҳаларининг қисмига айлантириб маҳаллий салоҳиятни ошириши лозим. Маблағ билан таъминлаш мавжуд механизмлари ва қизиққан донорларга

тақдим этиши учун тадқиқот тақлифларни ишлаб чиқиш имкониятлари тўғрисида жойлардаги билим оширилиши, жойлардаги тадқиқот натижалари халқаро рецензияланадиган адабиётда кенгроқ эълон қилиниши ва маҳаллий мутахассилар тадқиқот лойиҳаларни белгилашда ва натижаларни танқидий баҳолашга ва муҳокама этишига кўпроқ жалб қилинишлари лозим.

2001 йилда мамлакатда 138 гигиена лабораторияси, жумладан 23 аккредитацияланган лаборатория мавжуд эди. 2009 йилга келиб лабораториялар сони ошиб 175 етди. ISO 17025:2007 халқаро стандартига мувофиқ аккредитацияланган гигиена лабораторияларнинг сони иккига ошди (43). 2009 йилда мамлакатда барча даражадаги 175 санитария–гигиена лабораторияси, жумладан 45 марказлараро санитария лабораторияси мавжуд эди.

Санитария ва гигиена илмий-тадқиқот институти қуйидаги стандартларни тайёрлаб тарқатди: Атир ва косметика маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сифатига гигиеник талаблар (СанПиН No. 0186-05); Тупроқдаги ташқи хавfli моддаларнинг лимит рухсат этилган коцентрациялари ва чамаланган рухсат этилган коцентрациялари (СанПиН No. 0191-05); Болалар ва ўсмирлар кийими учун гигиеник талаблар (СанПиН No. 0235-07); Болалар пойабзаллари учун гигиеник талаблар (СанПиН No. 0237-07); ва Озик овқат билан контактда бўладиган материаллардан ажраб чиқадиган кимёвий моддаларнинг рухсат этилган энг катта коцентрацияси (СанПиН No. 0214-06).

2005 йилдан бери Тожик алюминий компанияси давлат унитар корхонаси яқинидаги, Сурхондарё вилоятидаги мониторинг тизими тупроқда сув фторидлар таркибини аниқлаш мақсадида ишлатилди. Маҳаллий ва вилоят даражасида барча лабораториялар сув (ичимлик суви ва ер усти сув)ни текшириш миқёсини оғир металллар (кўрғошин, кадмий, мис, симоб, маргимуш) тузларини аниқлаш даражасида кенгайтириш имкониятини берган янги технологияларни сотиб олди. Текшириладиган параметрларнинг жами сони 2001 йилдаги 21 дан 2009 йилдаги 26га бориб етди. 2001 йилда 12 индикатор (нитратлар, кўрғошин ва рух, мис ва пестицидлар) ўрганилган эди, ҳолбуки 2009 йилда 24 бўлди (хром 3 ва хром 6, симоб, маргимуш, сувда эрувчан фторидлар, пестицидлар гуруҳи – синтетик пиретроидлар учун таҳлил усуллари ишлаб чиқилди). Фарғона вилоятида хавони ифлословчилар (бензол, ксилол, толуол)ни аниқлаш янги усуллар татбиқ этилди. Навоий вилоятида аммиак, ацетон ва олтингурурт ачитқисини аниқлаш таҳлил усуллари ҳам татбиқ этилди. Текширилган ифлословчилар сони 28 дан (2001 йил) ошиб 32 га (2008 йил) етди.

Миллий гигиена лабораториясида Соғлиқни сақлаш вазирлиги симоб, маргимуш, темир, кўрғошин, рух, ва кадмийни сув ва озик-овқатда аниқлаш имконини берадиган атом абсорбция усулини татбиқ қилди.

“Саломатлик-2” дастурига барча даражадаги соғлиқни сақлаш ва гигиена лабораторияларининг моддий ва техникавий базасини яхшилаш чоралар киритилган. Бироқ унинг бажарилиши ҳозирча бошланган эмас. 2010 йилнинг бошидаги ҳолат бўйича Кувайт Ислом Банки лойиҳаси туфайли мамлакатнинг барча лабораториялари нафақат атроф-муҳит ифлосланишини мониторинги, балки озик-овқат маҳсулатлари сифати, полимерлар ва ҳоказони мониторинг қилиш учун замонавий асбоблар билан жиҳозлана бошлайди.

Ўзбекистонда 210 бактериология лабораторияси, жумладан ISO 17025:2007 халқаро стандарт бўйича аккредитациядан ўтган 43 лаборатория мавжуд. Ер усти ва ер ости манбалардан олинган ичимлик суви, қишлоқ хўжалиги тупроқлари ва озик-овқат маҳсулотларининг биологик назорати хавфсизлиги асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда радиациявий хавфсизликнинг давлат назорати ва бошқаруви 1.740 жойда жойлашган 23 аккредитацияланган лаборатория ионловчи радиация манбаларини ишлатиб амалга оширади.

Барча даражадаги барча лабораторияларнинг моддий-техникавий базасини яхшилаш ва кучайтиришга қаратилган беш йилга мўлжалланган дастурнинг лойиҳаси Иқтисодиёт вазирлигига фикр ва мулоҳаза учун тақдим этилган.

II-илова**АТРОФ-МУҲИТ СОҲАСИДАГИ АЙРИМ
МИНТАҚАВИЙ ВА ГЛОБАЛ БИТИМЛАР**

Умумжаҳон конвенциялар		Ўзбекистон	
		Сана	Ҳолат
1958	Континентал шельф бўйича (Женева) конвенцияси		
1958	Территориал сув ва туташ зона бўйича (Женева) конвенцияси		
1958	Очиқ денгиз бўйича (Женева) конвенцияси		
1961	Ўсимликларнинг янги навларини муҳофаза қилиш бўйича (Париж) халқаро конвенцияси		
1963	Ядровий зарар етказганлик учун фуқаролик жавобгарлиги бўйича (Вена) конвенцияси		
	Ядровий зарар етказганлик учун фуқаролик жавобгарлиги бўйича 1963 йил Вена конвенциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш учун 1997 йил (Вена) протоколи		
1971	Биринчи ўринда сувда сузувчи қушларнинг яшаш муҳити сифатида халқаро аҳамиятга эга булган сув-ботқоқ муҳитлари тўғрисидаги (Рамсар) конвенцияси 1982 йил (Париж) ўзгартириш ва қўшимчалари 1887 йил (Регина) ўзгартириш ва қўшимчалари	2001	Қўш
1971	Бензол зараридан муҳофазаланиш бўйича (Женева) конвенцияси (ILO 136)		
1971	Нефт билан ифлослашнинг зарарини қоплаш учун халқаро фондни ташкил этиш бўйича (Брюссел) конвенцияси		
1971	Ядро қуроли ва бошқа оммавий қирғин қуролларини денгиз туби, океан туби ва уларнинг тагидаги ер қаърида жойлаштиришни тақиқлаш бўйича (Лондон, Москва, Вашингтон) шартномаси		
1972	Бутундунё маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисида (Париж) конвенцияси.	1995	Қўш
1972	Чиқинди ва бошқа моддаларни чўктириш оқибатида денгизлар ифлослантирилишининг олдини олиш бўйича (Лондон) конвенцияси 1978 йил (Торремолинос) ўзгартириш ва қўшимчалари (ёқиб йўқ қилиш) 1980 йил ўзгартириш ва қўшимчалари (моддалар рўйхати)		
1972	Бактериологик (биологик) ва токсинли қуроллар захирасини ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ва туплаш ва уларни йўқ қилиш тўғрисида (Лондон, Москва, Вашингтон) конвенцияси	1995	Қўш
1972	Денгизда тўқнашувларнинг олдини олиш қоидалари бўйича (Лондон) конвенцияси		
1972	Хавфсиз контейнерлар бўйича (Лондон) конвенцияси	1996	Қўш
1973	Йўқолиб кетиш хавфи остида турган ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликлар турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисидаги (Вашингтон) конвенцияси 1979 йил (Бонн) ўзгартириш ва қўшимчалари 1983 йил (Габороне) ўзгартириш ва қўшимчалари	1997	Қўш
		1998	Рат
1973	Кемалардан ифлослашнинг олдини олиш бўйича (Лондон) конвенцияси (MARPOL) 1978 йил (Лондон) протоколи (тоза балласт танклар) 1978 йил Қадоқланган шаклда ташиладиган хавфли моддалар бўйича III (Лондон) иловаси 1978 йил Оқава бўйича VI (Лондон) иловаси 1978 йил Маиший чиқинди бўйича V (Лондон) иловаси		
1977	Ишчи-хизматчиларни ҳаво ифлосланиши, шовқин ва вибрациядан келиб чиқадиган касбий хатарлардан муҳофаза қилиш бўйича (Женева) конвенцияси (ILO 148)		

Қўш – Қўшилган, Амал – амал қилинади, Қаб – қабул қилинган, Де - денонсация, Имзо – имзолаган, Вор – ворислик, Рат - ратификация

	Умумжаҳон конвенциялар	Ўзбекистон	
		Сана	Ҳолат
1979	Ёввойи ҳайвонларнинг кўчманчи турларини сақлаш бўйича (Бонн) конвенцияси 1991 йил Европада кўршапалакларни сақлаб қолиш бўйича (Лондон) битими 1992 йил Болтиқ ва Шимолий денгизларда кичик китсимонларни сақлаб қолиш бўйича (Нью-Йорк) битими (ASCOBANS) 1995 йил Африка-Евросиё кўчманчи сузувчи қўшлари бўйича (Гаага) битими (ATWA)	1998	Қўш
	1996 йил Қора денгиз, Ўртаер денгизи ва Атлантиканинг туташ соҳасида кичик китсимонларни сақлаб қолиш бўйича (Монако) битими (ACCOBAMS)	2003	Имзо
1980	Ядровий материалларнинг жисмоний муҳофазаси бўйича (Нью-Йорк, Вена) конвенцияси	1997	Қўш
1981	Касб билан боғлиқ хавфсизлик ва саломатлик ва меҳнат муҳитига тегишли (Женева) конвенцияси (ILO 155)		
1982	Денгиз ҳуқуқи бўйича (Монтего Бей) конвенцияси 1994 йил БМТ Денгиз ҳуқуқи бўйича конвенциясининг XI-қисмини бажаришга тегишли (Нью-Йорк) битими 1994 йил БМТнинг 1982 йил 10 декабрдаги денгиз ҳуқуқи бўйича конвенциясининг балиқ трансфера захиралари ва узок масофага қўчиб юрадиган балиқ захираларига тегишли қоидаларини бажариш юзасидан (Нью-Йорк) битими		
1985	Касб билан боғлиқ саломатлик хизматлари бўйича (Женева) конвенцияси		
1985	Озон қатламини муҳофаза қилиш ҳақидаги (Вена) конвенцияси	1993	Қўш
	1987 йил Озон қатламини бузувчи моддаларга доир (Монреал) протоколи	1993	Қўш
	1990 йил Протоколга (Лондон) ўзгартириш ва қўшимчалари	1998	Рат
	1992 йил Протоколга (Копенгаген) ўзгартириш ва қўшимчалари	1998	Рат
	1997 йил Протоколга (Монреал) ўзгартириш ва қўшимчалари	2006	Рат
	1999 йил Протоколга (Пекин) ўзгартириш ва қўшимчалари	2006	Рат
1986	Асбестдан фойдаланганда хавфсизликка тегишли (Женева) конвенцияси		
1986	Ядровий фалокат тўғрисида барвақт хабардор қилиш бўйича (Вена) конвенцияси		
1986	Ядровий фалокат ёки радиацион фавқулодда вазият ҳолларида ёрдам кўрсатиш бўйича (Вена) конвенцияси		
1989	Хавфли чиқиндиларнинг трансчегаравий ҳаракати ва уларни йук қилишни назорат қилиш тўғрисида (Базел) конвенцияси 1995 йил тақиқлашга тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар 1999 йил Жавобгарлик ва компенсация тўғрисида (Базел) протоколи	1995	Қўш
1990	Нефт билан ифлосланишга тайёрлик, унга қарши чора-тадбирлар ва ҳамкорлик бўйича (Лондон) конвенцияси		
1992	Биологик хилма-хиллик тўғрисида (Рио-де-Жанейро) конвенцияси 2000 йил Биологик хавфсизлик бўйича (Картахена) протоколи	1995	Қўш
1992	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши бўйича асосий (Нью-Йорк) конвенцияси 1997 йил (Киото) протоколи	1993 1999	Қўш Рат
1993	Кимёвий қуролларни ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш, тўплаб бориш ва қўллашни тақиқлаш ва уларни йўқ қилиш тўғрисида (Париж) конвенцияси	1996	Рат
1994	Ядровий хавфсизлик тўғрисида (Вена) конвенцияси		
1994	БМТнинг саҳроланишга қарши кураш тўғрисида (Париж) конвенцияси	1995	Рат
1997	Ишлатиб бўлинган ёқилғи билан муомалада бўлиш хавфсизлиги тўғрисидаги ва радиоактив чиқиндилар билан муомалада бўлиш хавфсизлиги ҳақида бирлашган (Вена) конвенцияси	2008	Қўш
1997	Ядровий зарар етказиш учун қўшмча компенсация тўғрисида (Вена) конвенцияси		
1998	Халқаро савдодаги муайян хавфли кимёвий моддалар ва пестицидлар бўйича дастлабки хабардорлик шарти билан розилик тартиб-қоида тўғрисида (Роттердам) конвенцияси		
2001	Турғун органик ифлословчи моддалар тўғрисида (Стокгольм) конвенцияси		

Қўш – Қўшилган, Амал – амал қилинади, Қаб – қабул қилинган, Де - денонсация, Имзо – имзолаган, Вор – ворислик, Рат - ратификация

Минтақа ва кичик минтақа битимлари		Ўзбекистон	
		Сана	Ҳолат
1947	Жаҳон метеорология ташкилоти тўғрисида (Вашингтон) конвенцияси		
1950	Қушларни муҳофаза қилиш тўғрисида (Париж) халқаро конвенцияси		
1957	Европа (Женева) битими – Хавфли товарларни йўллар орқали халқаро ташиш Хавфли товарларни йўллар орқали халқаро ташиш тўғрисида Европа битими А-илоvasи: Хавфли моддалар ва нарсаларга тегишли қоидалар В-илоvasи: Транспорт жиҳозлар ва транспорт операцияларга тегиши қоидалар		
1957	(Женева) Битими – Автомобил транспорт жиҳозлари ва қисмларига тегишли ягона тасдиқлаш шартларини қабул қилиш ва тасдиқланганликни ўзаро тан олиш		
1968	Европа (Париж) конвенцияси - Халқаро ташиш пайтида ҳайвонларни муҳофаза қилиш		
	1997 йил (Страсбург) Қўшимча протоколи		
1969	Европа (Лондон) конвенцияси – Археологик меросни муҳофаза қилиш (1992 йилда қайта кўриб чиқилди)		
1976	Чорвачилик учун сақланадиган ҳайвонларни муҳофаза қилиш тўғрисида Европа (Страсбург) конвенцияси		
1979	Европа ёввойи ҳаётини ва яшаш муҳитларни сақлаб қолиш тўғрисида Европа (Берн) конвенцияси		
1979	Узоқ масафали трансчегаравий флослантириш тўғрисидаги (Женева) конвенцияси 1984 йил (Женева) протоколи - Ҳамкорликдаги дастур (ЕМЕР)ни молиялаш тўғрисида 1985 йил (Ҳелсинки) протоколи – Олтингургурт эмиссиясини 30% қисқартириш 1988 йил (София) протоколи – Азот оксидлари эмиссиясини назорат қилиш 1991 йил (Женева) протоколи – Учувчан органик бирикмалар 1994 йил (Осло) пртоколи – Олтингургурт эмиссиясини янада қисқартириш 1998 йил Оғир металллар тўғрисидаги (Аархус) протоколи 1998 йил Турғун органик ифлословчилар тўғрисида (Аархус) протоколи 1999 йил Ачитқиланиш, сув ҳавзаларнинг эвтрофикацияси, ва ер сатҳи олди озонни камайтириш бўйича (Готенбург) протоколи		
1991	Атроф муҳитга таъсирни трансчегара шароитда баҳолаш тўғрисида (Эспоо) конвенцияси 2003 йил Атроф-муҳитни стратегик баҳолаш бўйича (Киев) протоколи		
1992	Трансчегаравий оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича (Хельсинки) конвенцияси 1999 йил Сув ва саломатлик бўйича (Лондон) протоколи	2007	Қўш
	2003 йил Саноат фалокатларининг трансчегара сувларга трансчегара таъсири сабаб бўлган зарар учун фуқаролик жавобгарлиги ва компенсация тўловлар тўғрисида (Киев) протоколи		
1992	Саноат фалокатларининг трансчегара таъсири тўғрисида (Ҳелсинки) конвенцияси		
1993	(Осло ва Лугано) конвенцияси – Атроф-муҳит учун хавфли фаолиятдан келиб чиққан зарар учун фуқаролик жавобгарлиги		
1994	(Лиссабон) Энергия низоми шартномаси 1994 йил Энергия самарадорлиги ва шунга боғлиқ жиҳатлар бўйича (Лиссабон) протоколи 1998 йил Энергия низоми шартномасининг савдога тегишли қоидаларига ўзгартириш ва қўлмичалари	1995 1995	Рат Рат
1997	Кемалар юрмайдиган халқаро сув оқимларидан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги (Нью-Йорк) конвенцияси	2007	Қўш
1998	Атроф-муҳит масалаларида ахборотдан фойдаланиш имкониятлари, жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилишда иштироки ва судга мурожаат қилиш имконияти тўғрисида (Аархус) конвенцияси 2003 йил Ифлословчи моддалар чиқариш ва ўтказиш реестри тўғрисида (Киев) протоколи		
2000	Европа ландшафт (Флоренция) конвенцияси		
2006	Марказий Осиёда ядровий қуролдан ҳоли зона тўғрисида (Семипалатинск) шартномаси	2006	Рат

Қўш – Қўшилган, Амал – амал қилинади, Қаб – қабул қилинган, Де - денонсация, Имзо – имзолаган, Вор – ворислик, Рат - ратификация

ТАНЛАНГАН ИҚТИСОДИЙ ВА ЭКОЛОГИК ИНДИКАТОРЛАР

Ҳаво ифлосланиши	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
SO2 эмиссияси									
- Жами (тонна)	375,799.0	325,086.0	324,936.0	307,311.0	171,824.0	298,334.0	243,762.1	266,293.0	241,405.0
- секторлар бўйича (тонна)									
Энергетика (тонна)	149,900.0	109,600.0	125,100.0	120,100.0	112,200.0	78,400.0	96,320.0	80,966.0	54,775.0
Саноат (тонна)	188,584.0	179,078.0	164,596.0	154,666.0	29,380.0	188,566.0	117,468.0	156,513.0	157,253.0
Транспорт (тонна)	37,315.0	36,408.0	35,240.0	32,545.0	30,244.0	31,368.0	29,974.1	28,814.0	29,377.0
Бошқа									
- киши бошига (кг/киши бошига)									
- ЯИМ бирлигига (кг/1.000 миллий валюта бирлиги)									
NOX эмиссияси (NO2 га ўтказилган)									
- Жами (тонна)	208,483.0	199,231.0	186,398.0	173,926.0	166,568.0	170,131.0	168,189.0	176,526.0	186,463.0
- секторлар бўйича (тонна)									
Энергетика (тонна)	52,700.0	48,900.0	42,400.0	37,200.0	36,700.0	32,285.0	34,660.0	35,312.0	36,032.0
Саноат (тонна)	23,773.0	22,723.0	22,191.0	23,708.0	22,100.0	25,641.0	20,052.0	28,571.0	31,339.0
Транспорт (тонна)	132,010.0	127,608.0	121,807.0	113,018.0	107,768.0	112,205.0	113,477.0	112,643.0	119,092.0
Бошқа									
- киши бошига (кг/киши бошига)									
- ЯИМ бирлигига (кг/1.000 миллий валюта бирлиги)									
Аммиак эмиссияси NH3									
- Жами (тонна)	3,739.8	3,060.0	2,661.0	2,526.2	2,171.6	2,334.5	2,339.4	2,448.5	
- секторлар бўйича (тонна)									
Энергетика (тонна)									
Саноат (тонна)	3,739.8	3,060.0	2,661.0	2,526.2	2,171.6	2,334.5	2,339.4	2,448.5	
Транспорт (тонна)									
Бошқа									
Жами муаллақ заррачалар эмиссияси (ЖМЗ)									
- Жами (тонна)	142,850.0	132,878.0	142,309.0	132,438.0	128,697.0	148,548.0	97,238.0	129,870.0	119,257.0
- секторлар бўйича (тонна)									
Энергетика (тонна)	48,700.0	41,300.0	55,500.0	48,200.0	45,600.0	29,300.0	45,320.0	51,520.0	40,776.0
Саноат (тонна)	66,108.0	64,431.0	60,471.0	60,296.0	60,967.0	96,327.0	30,067.0	57,493.0	57,243.0
Транспорт (тонна)	28,042.0	27,147.0	26,338.0	23,942.0	22,130.0	22,921.0	21,851.0	20,857.0	21,238.0
Бошқа									

Ҳаво ифлосланиши (давоми)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Бошқа (хўжалик + уй-жой + бошқа)	41,926.0					42,014.0			
- жон бошига (кг/жон боши)	4,400.0					3,800.0			
- ЯИМ бирлигига (кг/1.000 миллий валюта бирлиги)									
Иссиқхона гази (ИГ) эмиссияси (агар белгиланган бўлса) мўлжалга нисбатан (мўлжал %)									
Ҳаво сифати ёмонлиги таъсирида бўлган шаҳар аҳолиси									
- Рухсат этилган концентрациядан оксиданслар сони (РЭК) (марта/йил)									
- Ҳаво ифлосланиши кўрсаткичи (таъсирдаги аҳоли %)									
Озонни емирувчи моддалар истеъмоли (ОЕМ) (тонна)	43.9	18.1	0.8	2.5	1.8	3.8	4.2	0.2	2.3

Сув	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Тасарруфдаги чучук сув ресурслари									
Жами (миллион м ³)	59,209.0	59,209.0	59,209.0	59,209.0	59,209.0	59,209.0	59,209.0	59,209.0	59,209.0
- Сатҳ суви (миллион м ³)	57,318.0	57,318.0	57,318.0	57,318.0	57,318.0	57,318.0	57,318.0	57,318.0	57,318.0
Сув олиш									
Жами олиш (миллион м)	48,070.0	44,012.0	50,529.0	56,500.0	57,105.0	60,000.0	57,100.0	57,100.0	43,869.8
Сувдан фойдаланиш интенсивлиги (сув олиш/тасарруфдаги ресурслар)	0.81	0.74	0.84	0.95	0.96	1.01	0.96	0.96	0.74
Секторлар бўйича жами сув истеъмоли (миллион м ³)									
- Уй-жой	2,182.0	2,160.0	2,336.0	2,163.0	2,151.9	2,158.3			2,324.6
- Саноат	735.0	757.0	688.0	823.0	853.0	776.1			803.6
шундан совитиш учун ишлатилган сув									
- Қишлоқ хўжалиги	209.0	207.0	258.0	240.0	149.0				
Аҳоли сув истеъмоли кўрсаткичи (л/жон боши/кун)									
Уй-жой-аҳолининг ичимлик суви истеъмоли (м ³ /йил/жон боши)	97.0	94.7	103.2	94.5	90.4				86.0
Дарё сувининг нутриент ва органик ифлосланиши (мг/л)									
Амударё									
- Муаллақ қаттиқ жисмлар	85.00	27.90	90.70	65.00	61.90	129.00	194.00	162.00	239.00
- Кислородга биологик эҳтиёж (BOD)	0.96	0.99	0.84	0.71	0.54	1.09	1.25	1.33	1.46
- Аммиак	0.04	0.02	0.02	0.02	0.03	0.03	0.02	0.04	0.03
- Нитратлар	2.77	3.55	3.42	1.02	0.75	7.25	4.10	2.67	2.04
- Фосфатлар	0.02	0.03	0.01	0.01	0.01	0.01	0.09	0.02	0.02
Сирдарё									
- Муаллақ қаттиқ жисмлар	26.00	18.20	41.70	11.50	29.50	25.50	11.20	9.80	10.40
- Кислородга биологик эҳтиёж (BOD)	1.86	2.12	1.91	4.32	4.01	2.28	2.90	3.68	3.10
- Аммиак	0.05	0.03	0.06	0.05	0.06	0.05	0.13	0.10	0.15
- Нитратлар	6.96	10.02	9.50	7.21	6.29	13.68	11.18	10.95	8.48
- Фосфатлар	0.01	0.01	0.03	0.06	0.03	0.02	0.10	0.05	0.09

Сирдарё	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Оқава сувларни қайта ишлаш (ўртача камайтириш % да)									
- Муаллақ қаттиқ жисмлар		41.23	41.02	38.38	41.22	48.74	54.42	57.39	55.67
- Кислородга биологик эҳтиёж (BOD)		43.15	46.60	42.85	55.28	65.04	65.22	62.67	58.05
- Аммиак		47.20	49.60	50.24	52.00	52.96	58.73	56.77	52.75
- Нитратлар		27.96	27.57	22.04	38.14	38.61	37.04	45.54	39.62
- Фосфатлар		47.73		38.67	38.25				
Нефтни денгизга авариявий ва ноқонуний окизиш (тонна)									
Биохилма-хиллик ва жонли ресурслар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Муҳофазаланган ҳудудлар									
- Жами майдони (км2)	23,276.8	23,276.8	25,235.4	25,346.3	25,964.8	30,055.1	109,002.0	109,002.0	109,002.0
- Жами майдони (мамлакат ҳудуди %)	5.2	5.2	5.6	5.6	5.8	6.7	24.3	24.3	24.3
- ТҚХИ тоифасидаги муҳофазаланган ҳудуд (мамлакат ҳудудининг %)									
Ia Қатъий табиат қўруқхонаси	2,089.2	2,089.2	2,089.2	2,089.2	2,089.2	2,089.2	2,089.2	2,089.2	2,089.2
Ib Бўз ҳудуд									
II Миллий боғ	5,987.0	5,987.0	5,987.0	5,987.0	5,987.0	5,997.3	5,997.3	5,997.3	5,997.3
III Табиат обидаси	34.0	34.0	34.0	38.9	38.9	38.9	38.9	38.9	38.9
IV Яшаш муҳити / Турларни бошқариш ҳудуди	15,166.6	15,166.6	15,166.6	15,166.6	15,166.6	15,166.6	15,166.6	15,166.6	15,166.6
V Муҳофазаланган ландшафт			1,958.6	2,064.6	2,683.1	6,763.1	6,763.1	6,763.1	6,763.1
VI Бошқариладиган захира муҳофазаланган ҳудуд									
Биохилма-хиллик ва жонли ресурслар (давоми)									
Ўрмонлар									
- Жами майдон (минг га)		1,717.2	1,745.5	1,751.1	1,782.0				
- Жами майдон (мамлакат ҳудуди %)									
- Табиийлик									
Одам тегмаган (минг га)									
Ярим табиий (минг га)									
Экилган (минг га)									
- ёғоч ҳажми (минг м3)									
- ҳосил олиш интенсивлиги (ҳосил/ўсиш)									
Йўқ бўлиб кетиш хавфи остидаги турлар (ТҚХИ Қизил рўйхати бўйича)					66.0		67.0		
- Жиддий хавф остида					45.0		47.0		
- Хавф остида					1.0				
- Зарарга мойил					136.0		132.0		
Саноат балиқ овлаши (тонна)	8.7	8.8	7.8	5.4	4.6	5.1	6.6		
- Балиқчилик хўжаликлардан (тонна)	5.3	5.4	5.2	3.3	2.4	2.8	3.3		

Биохилма-хиллик ва жонли ресурслар (давоми)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
- Табиий сув хавзаларидан (тонна)	3.4	3.4	2.6	2.1	2.2	2.3	3.3	3.1	3.8
Ер ресурслари ва тупроқ	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ҳайдаладиган ер (минг га)	4,056.6	4,056.2	4,052.7	4,042.7	4,049.0	4,057.2	4,064.2	4,068.6	4,071.2
Екинли ер (минг га)	4,056.6	4,056.2	4,052.7	4,042.7	4,049.0	4,057.2	4,064.2	4,068.6	4,071.2
Тупроқ эрозияси	731.4	731.4	628.4	628.4	628.4	628.4	628.4	628.4	628.4
- жами ер %	1.64	1.64	1.41	1.41	1.41	1.41	1.41	1.41	1.41
- кишлоқ хўжалиги ери %	2.73	2.73	2.43	2.44	2.44	2.44	2.48	2.48	2.48
Экинли ер га сига ўғит ишлатиш									
- Минерал ўғит (минг тонна/йил)	551.2	511.5	563.5	533.2	520.6	470.1	462.4	447.5	
- Органик ўғит (минг тонна/йил)	3,307.2	3,203.0	3,996.2	2,622.2					
Пестицид ишлатиш (кг/га)									
Энергетика	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Жами бирламчи энергия таъминоти (ЖБЭТ (млн.ш.ё.т.))									
Жами якуний энергия истеъмоли (ЖЯИ) (млн.ш.ё.т)									
- ёқилғилар бўйича									
Кўмир									
Нефть маҳсулотлари									
Табиий газ									
Электр энергия (миллион кВтсоат)	39,466.5	37,934.4	38,297.4	37,523.5	37,629.0	36,699.1	39,417.0	40,623.3	40,737.5
Иссиклик таъминот и (минг Гкал)	21,838.9	15,963.1	10,770.9	10,593.6	10,324.4	9,776.6	9,816.7	9,640.3	9,043.9
Бошқа									
- секторлар бўйича									
Саноат (миллион кВтсоат)	17,534.5	15,737.6	16,242.6	16,164.2	15,784.9	15,830.2	16,074.1	15,724.3	16,772.8
Транспрот (миллион кВтсоат)	1,219.8	1,226.3	1,211.1	1,181.4	1,304.9	1,353.4	1,299.5	1,253.7	1,264.3
Қишлоқ хўжалиги (миллион кВтсоат)	11,322.0	11,228.0	11,804.2	11,474.9	11,571.0	9,926.7	10,730.5	9,382.0	9,484.8
Коммунал истеъмомол ва курилиш (миллион кВтсоат)	9,680.0	9,742.5	9,039.5	8,703.1	8,968.2	9,588.8	11,313.3	14,263.2	14,479.9
Энергия интенсивлиги ЭБЭТ/ЯИМ (ХҚТ) (тнэ/минг АҚШ доллари (2000) ХҚТ)									
Энергия унумдорлиги ЯИМ (ХҚТ)/ЖБЭТ (минг АҚШ доллари (2000) ХҚТ/тнэ)									
ЖБЭТ/Аҳоли (жон бошига тнэ)									
Транспорт	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Транспорт ходисалар сони (ерда, хавода ва денгизда)									
Шуларда									
- Ҳалок бўлганлар									

Транспорт (давоми)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
- Жароҳат олганлар									
Автотранспорт парки катталиги ва таркиби (1.000)									
Кира автотранспорт парки (1.000)									
- Юк машиналар									
Йўловчи автотранспорт парки (1.000)									
- Автобуслар (жумладан йўловчи миниавтобуслар)									
- Енгил машиналар									
Йўловчилар ташиш (миллион йўловчи)								4,652.4	5,264.7
Юк ташиш (миллион тонна)								879.3	965.9

Чиқинди	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Чиқинди ҳосил бўлиши									
Жами чиқинди ҳосил бўлиши (тонна)									
- Хавfli чиқинди (имкон бўлса, хавф тоифалири бўйича) (тонна)									
Жами: (тонна/йил)	14,446.7	27,710.3	31,365.3	33,107.4	35,727.5	40,318.3	38,571.4	40,260.4	
1-тоифа (тонна/йил)	0.2	1.7	1.1	4.9	1.5	0.2	0.1	1.2	1.4
2-тоифа (тонна/йил)	5.7	5.7	8.5	7.6	2.8	4.1	3.5	9.9	7.3
3-тоифа (тонна/йил)	371.9	693.8	689.6	806.2	1,416.3	6,871.9	6,875.3	37,633.1	39,923.8
4-тоифа (тонна/йил)	14,068.9	27,009.1	30,666.2	32,288.7	34,306.8	33,442.1	35,320.1	2,616.2	2,793.1
- Саноат чиқиндиси (миллион тонна)								100.0	100.0
- Коммунал чиқинди (тонна)									
Мамлакатда ҳосил бўлган чиқинди	7,519.0	5,842.0	5,392.0	4,643.5	5,189.7	3,436.6	4,344.5	3,639.0	4,201.8
- Радиоактив (ядровий) чиқинди (тонна)									
Чегарадан олиб ўтилган хавfli чиқинди (тонна)									
Чиқинди интенсивлиги (ЯИМ бирлиги ҳисобда ҳосил бўлган жами чиқинди) (тонна/1.000 миллий валюта бирлиги)									
Чиқиндини қайта ишлаш ва такроран фойдаланиш (миллион тонна)								20.0	20.0

Соғлиқ ва демография	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ичимлик суви сифати									
- Санитария-кимёвий индикаторларга жавоб бермайдиган намуналар (%)	16.6	19.4	16.3	15.9	16.3	18.9	11.7	15.9	15.8
- Микробиология индикаторларига жавоб бермайдиган намуналар (%)	6.1	6.5	5.1	5.2	5.5	6.0	7.5	6.3	7.2
Хавфсиз ичимлик суви таъминланган аҳоли (%)									
Санитария шароитлари яхшиланган аҳоли (%)									
Ички терлама, паратиф инфекция ҳоллари (100.000 киши аҳолига)									
ички терлама	0.7	0.7	0.4	0.3	0.3	0.4	0.2	0.2	0.2
паратиф	0.1	0.1	0.07	0.09	0.06	0.08	0.05	0.05	0.05

Соғлиқ ва демография (давоми)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Салмонелла инфекцияси (100.000 киши аҳолига)	5.9	5.0	5.6	4.9	4.6	5.5	6.1	6.2	5.0
Сил ҳоллари кўрсаткичи (100.000 киши аҳолига)	55.6	65.2	69.7	68.5	68.2	68.2	62.6	59.5	57.5
жумладан ВК+	14.3	13.6	17.9	18.4	19.9	21.3	22.1	20.2	19.2
Вирусли гепатит ҳоллари кўрсаткичи (per 100,000 population)	233.0	158.9	131.3	114.9	145.9	115.8	112.9	125.3	117.5
А-турдаги вирусли гепатит	200.0	133.6	111.5	99.9	132.2	105.0	104.0	118.7	113.2
В-турдаги вирусли гепатит	29.4	23.2	18.5	13.7	11.6	8.8	7.3	5.1	3.4
Соғлиқни сақлаш харажати (ЯИМ %)									
Туғилиш кўрсаткичи (1000 аҳолига)							20.9	22.4	
Жами туғиш кўрсаткичи									
Соғлиқ ва демография (давоми)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ўлик кўрсаткича (1000 аҳолига)							5.3	5.2	
Чақалоқлар ўлими кўрсаткичи (ўлим/1000 тирик туғилиш)	18.9	18.3	16.7	16.4	15.4		14.5	15.7	
Туғилишда аёлларнинг қутилган умр давомийлиги (йил)									
Туғилишда эркекларнинг қутилган умр давомийлиги (йил)									
Туғилишда қутилган умр давомийлиги (йил)						70.5			
Ёши 0-14 ёш аҳоли (%)									
Ёши 65 ёш ёки ундан катта аҳоли (%)									
Қариш кўрсаткичи (15 ёшдан ёш юз кишига 65 ёш ёки каттароқ кишилар сони)									
Жами аҳоли (миллион аҳоли)	24.7	25.1	25.4	25.7	26.0	26.17	26.31	27.1	
- % ўзгариши (йиллик)								1.5	
- Аҳоли зичлиги (аҳоли/км2)									

Ижтимоий иқтисодий масалалар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ЯИМ									
- ўзгариш (1990=100)									
- аввалги йилга нисбатан ўзгариш (%)				104.2	107.2	107.0	107.5	109.5	109.0
- жорий нархда (миллиард миллий валюта)				9,844.0	12,261.0	15,923.4	21,124.9	28,190.0	36,919.4
- жорий нархларда (миллион АҚШ доллари)						14,300.0	17,300.0	22,300.0	27,900.0
- жон бошига (АҚШ доллари)						544.7	651.9	827.4	1,018.5
- жон бошига (АҚШ доллари ХҚТ жон бошига)									
Саноат ишлаб чиқариши (йиллик 1990=100)									
Саноат ишлаб чиқариши (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %)				106.0	109.4	102.7	110.8	112.5	112.7
Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %)				107.3	108.9	105.4	106.7	106.1	104.5
Қишлоқ хўжалигининг ЯИМдаги улуши (%)									
Саноатда меҳнат унумдорлиги (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %)									
Истемолчи нархи индекси (ИНИИ) (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %, йиллик ўртача)						3.7	7.8	6.8	6.8

Ижтимоий иқтисодий масалалар (давоми)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ишлаб чиқарувчи нархи индекси (ИЧНИИ) (аввалги йилга нисбатан ўзгариш %, йиллик ўртача)					126.5	128.1	124.0	110.9	
Рўйхатга олинган ишсизлик (ишчи кучи %, давр охири)									
Ишчи кучда қатнашув кўрсаткичи (15-64 ёшдагилар %)									
Қишлоқ хўжалигида ишсизлик (%)									
Ташқи савдо баланси									
- Жами (миллион АҚШ доллари)									
- (ЯИМ % сифтида)									
Товарлар ва хизматлар савдоси баланси (миллион АҚШ доллари)									
Соф бевосита чет эл инвестициялари (ЧБИ) (миллион АҚШ доллари)									
Соф бевосита чет эл инвестициялари (ЧБИ) (ЯИМ % сифтида)									
Қўшилиб борадиган БЧИ (миллион АҚШ доллари)									
Чет эл валюта резервлари									
- Жами резерв (миллион АҚШ доллари)									
- Жами резерв импрот ойлари ҳисобада									
Товарлар экспорти (миллион АҚШ доллари)				3,725.0	4,853.0	5,408.8	6,389.8	8,991.5	11,493.3
Товарлар импорти (миллион АҚШ доллари)				2,964.2	3,816.0	4,091.3	4,781.6	6,728.1	9,704.0
Соф ташқи қарз (миллион АҚШ доллари)									
Соф қарзнинг экспортга инсбати (%)									
Соф қарзнинг ЯИМ нисбати (%)									
Айирбошлаш курси, йиллик ўртача (миллий валюта бирлиги/АҚШ доллари)									

Даромад ва кам таъминланганлик	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Жон бошига ЯИМ (АҚШ доллари/жон боши)						544.7	651.9	827.4	1,018.5
Кам таъминланганлик									
- Медиана даромаднинг 50% дан пастрок яшайдиган аҳоли (%)									
Даромад тенгсизлиги (Жини коэффициенти)									
Энг кам иш ҳақининг медиана нисбати (энг кам иш ҳақи медиана фоизи сифатида)									

Алоқа	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
100 киши аҳоли ҳисобида телефон линиялари	6.80	6.70	6.70	6.80	6.80	6.90	6.90	6.90	6.90
100 киши аҳолига уяли телефон обуначилари	0.40	0.50	0.70	1.30	2.10	4.40	10.20	21.70	45.90
100 киши аҳоли ҳисобига шахсий компьютердан фойдаланиш									
100 киши аҳолига Интернетдан фойдаланувчилар		0.55	1.08	1.91	2.59	3.25	6.38	7.44	8.97

Таълим	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Саводхонлик (%)					99.7	99.7	99.7	99.7	99.7

Манбалар:

- Ўзбекистоннинг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
- Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги
- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги
- Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
- Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри қўмитаси
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази
- "Ўзбекэнерго" Давлат акциядорлик компанияси
- Ўзбекистоннинг Телекоммуникация ва ахборот агентлиги
- Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг материалларидан фойдаланилди

*IV-илова***ЎЗБЕКИСТОНДАГИ АТРОФ-МУҲИТГА ДОИР
АСОСИЙ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ****1992 йил**

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992.08.12, №723-XII)
- Давлат санитария назорати тўғрисида қонун (1992.03.07, № 657-XII)
- Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида қонун (1992.09.12, № 754-XII; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)

1993 йил

- Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида (1993.06.05, № 837-XII; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган)
- Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида қонун (1993.02.09, № 900-XII)
- Стандартлаштириш тўғрисида қонун (1993.28.12, №1002-XII; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)
- Метрология тўғрисида қонун (1993.28.12, №1004-XII; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2003 йилда киритилган)
- Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида қонун (1993.28.12, №1006-XII; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)

1994 йил

- Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс(1994.22.09, №2015-XII; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган)
- Жиноят кодекси (1994.22.09, № 2012-XII; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2001 йилда киритилган)
- Жиноят процессуал кодекс (1994.22.09)

1995 йил

- Мехнат кодекси (1995.21.12, №162-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)
- Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида қонун (1995.22.12.)
- Фуқаролик кодекси: I-қисм (1995.21.12)

1996 йил

- Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида қонун (1996.27.12. № 354-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)
- Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида қонун (1996.26.04, №221-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)
- Фуқаролик кодекси: II-қисм (29.08.1996, №257-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида қонун (1996.29.08)

1997 йил

- Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисида қонун (1997.25.04, № 412-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган: №ЗРУ-116)
- Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида қонун (1997.26.12, № 543-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2000 йилда киритилган)
- Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида қонун (1997.26.12, № 545-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2000 йилда киритилган)
- Геодезия ва картография тўғрисида қонун (1997.25.04, №417-I)
- Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида қонун (1997.24.04)
- Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида қонун (1997.24.04)
- Қадрлар тайёрлаш миллий дастур тўғрисида қонун (1997.29.08)
- Таълим тўғрисида қонун (1997.29.08)
- Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик концепциясини тасдиқлаш тўғрисида (1997.29.08)
- Хўжалик процессуал кодекс (1997.30.08)
- Фуқаролик процессуал кодекс (1997.30.08)
- Оммавий ахборот воситалари тўғрисида (1997.26.12, ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006.28.06да киритилган)
- Божхона кодекси (26.12.1997; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)
- Ўзбекистон Республикаси жиноят-ижроия кодекси (1997.25.04)

1998 йил

- Мадий бойликларни олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисида қонун (1998.29.08)
- Ўй-жой кодекси (1998.24.12)
- Давлат ер кадастри тўғрисида (1998.28.08, №666-I of; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган)
- Ер кодекси (1998.30.04, № 598-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган)
- Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида қонун (1998.24.12, № 717-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2008 йилда киритилган)

1999 йил

- Ўрмон тўғрисида қонун (1999.15.04, № 770-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)
- Аҳоли ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида қонун (1999.20.08, № 824-I)
- Гидротехника иншоотлари хавфсизлиги тўғрисида қонун (1999.20.08. № 826-I; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)
- Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида қонун (14.04.1999)

2000 йил

- Ўзбекистон Республикаси ўрмонларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги баъзи норматив ҳужжатларни тасдиқлаш ҳақидаги қонун (1999.22.11, 506-сон)
- Давлат кадастри тўғрисида қонун (2000.15.12, № 171-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Қишлоқ хўжалик ўсимликларини зараркунандалар, касалликлар ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш тўғрисида қонун (2000.31.08, № 116-II)
- Экологик экспертиза тўғрисида қонун (2000.25.05, № 73-II)
- Фуқаро муҳофазаси тўғрисида қонун (2000.26.05)
- Радиациявий хавфсизлик тўғрисида қонун (2000.31.08, № 120-II)

- Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида қонун (2000.14.12, № 160-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Судлар тўғрисида қонун (янги таҳрир) (2000.14.12)
- Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида (2000.14.12)
- Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида қонун (2004 йил апрель ва декабрь ойларида, 2006 йил март ва октябрь ойларида ва 2008 йил декабрь ойида ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилган)
- Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялар тўғрисида қонун (2000.5.05, № -II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимча 2006 йилда киритилган)

2001 йил

- Маданий мерос объектларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида қонун (2001.30.08, № 269-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)
- Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида қонун (2001.29.08)
- Прокуратура тўғрисида қонун (2001.29.08)
- Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида қонун (2001.29.08)

2002 йил

- Ер ости бойликлари тўғрисида қонун (янги таҳрир) (2002.13.12, № 444-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган)
- Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида қонун (2002.04.04)
- Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида (2002.05.04)
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида конституцион қонун (2002.12.12, № 432-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2003 йилда киритилган)
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида конституцион қонун (2002.12.12, № 434-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган)
- Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида қонун (2002.12.12, № 439-II)
- Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида қонун (янги таҳрир) (2002,13.12, № 446-II)
- Шаҳарсозлик кодекси (2002,04.04, № 353-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)
- Чикирдилар тўғрисида (2002.05.04, № 362-II) (охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007.18.12да киритилган: № ЗРҮ-133)
- Чучук ер ости сувлари ҳосил бўладиган зоналарга алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисида (№ 302 of 26.08.2002)
- Давлат статистикаси тўғрисида (2002.12.12, № 441-II; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)

2003 йил

- Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида қонун (2003.24.04)
- Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг асосий кафолатлари тўғрисида қонун (2003.25.04)
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида қонун (2003.29.08)
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида қонун (№ 523-II of 29.08.2003; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2007 йилда киритилган)
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида қонун (янги таҳрир) (2003.29.08, № 524-II)

- Жамоат фондалари тўғрисида қонун (2003.29.08)
- Хусусий корхона тўғрисида қонун (2003.11.12)
- Ахборотлаштириш тўғрисида қонун (2003.11.12)

2004 йил

- Биологик ресурслардан оқилона фойдаланиш, жумладан Ўзбекистон чегарасидан олиб кириш ва олиб чиқиш устандан назоратни кўчатириш тўғрисидаги қонун (2004.28.10, 508-сон)
- Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида қонун (2004.03.12, № 710-II)
- Озонни емирувчи моддаларни ва улар таркибида бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисидаги қонун (2004.11.11, 247-сон)
- Ўзбекистон республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек айрим қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисида қонун (2004.03.12, № 714-II)

2006 йил

- Қишлоқ хужалик ерларининг тупроқ унумдорлигини ошириш тўғрисидаги қону
- Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреаль протоколига киритилган тузатишни (Пекин, 1999 йил 3 декабрь) ратификация қилиш тўғрисида қонун (2006.07.09, ЎРҚ-44)
- Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреаль протоколига киритилган тузатишни (Монреаль, 1997 йил 17 сентябрь) ратификация қилиш тўғрисида қонун (2006.07.09, ЎРҚ -№45)
- Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида қонун (2006.28.09, ЎРҚ - №57)
- Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида қонун (2006.11.10, ЎРҚ -60)
- Ҳакамлик судлари тўғрисида қонун (2006.16.10, ЎРҚ -64)

2007 йил

- Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида қонун (2007.03.01, ЎРҚ -76)
- Солиқ кодекси (2007.25.12)
- Фавқулодда вазиятларни олдиндан кўриш ва олдини олиш тўғрисидаги қонун (2007.03.04, 71-сон)

Президент фармонлари ва қарорлари

2001 йил

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг баъзи фармонларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (ПФ-2886)
- Ўзбекистон республикаси энергетикасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш тўғрисида

2003 йил

- Республика давлат бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида (2003.09.12, ПФ-3358-сонли Фармон)

2005 йил

- Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қискартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (№ УР-3665)

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хўжалик юритувчи субъектларни текширишни ташкил қилишни тартибга солиш тўғрисида» 1998 йил 19 ноябрдаги ПФ–2114-сонли Фармонига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (№ УР-3694)

2006 йил

- 2006—2008 йилларда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш тўғрисида (2006.10.07, ПҚ-407)
- Киото протоколининг мусаффо ривожланиш механизми борасида идоралараро кенгаш доирасида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида

2007 йил

- Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида

2008 йил

- Асосий макроиктисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида (2008.29.12, ПҚ- 1024)
- Озиқ-овқат экинлари экиладиган майдонларни оптималлаштириш ва уларни етиштиришни кўпайтириш чора-тадбирлари тўғрисида
- Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида (2008.28.11, № 4058)

2009 йил

- 2009 — 2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техникавий ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида (2009.12.03).

Вазирлар Маҳкамаси ёки Олий Мажлис қарорлари ва бошқа давлат органларининг қарорлари

1992 йил

- «Ўзбекистон республикасининг қизил китоби» тўғрисида (1992.09.03, 109-сонли қарор; 2000.14.04да ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган)
- Ер ости сувларидан фойдаланишни тартибга солиш, уларни ифлосланишдан ҳамда камайиб кетишдан муҳофаза қилишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида (1992.08.04, 179-сонли қарор)
- Ўзбекистон республикасидаги сув омборлари ва бошқа сув хавзалари, дарёлар, магистраль каналлар ва коллекторларнинг, шунингдек, ичимлик сув ва маиший сув таъминотининг, даволаш ва маданий-соғломлаштиришда ишлатиладиган сув манбаларининг сувни муҳофаза қилиш зоналари ҳақидаги низомни тасдиқлаш тўғрисида (1992.07.04, 174-сонли қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2003 йилда киритилган)

1993 йил

- Қимматли ва йўқолиб бораётган ўсимликлар ҳамда хайвонлар турларини муҳофаза этишни кучайтириш ҳамда улардан фойдаланишни тартибга солиш тўғрисида (Олий Мажлиснинг 1993.03.09даги 937-ХП-сонли Қарори)
- Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (1993.24.05даги 246-сонли Қарор)

- «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг айрим қарорлари ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаш ва уларнинг баъзиларига ўзгартиришлар киритиш ҳақида (1993.30.08даги 436-сонли қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Ўзбекистон Республикасида сувдан чекланган миқдорда фойдаланиш тўғрисида (1993.03.08даги 385-сонли қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)

1996 йил

- Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (Олий Мажлиснинг 1996.26.04даги 232-I-сонли қарори; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2003 йилда киритилган)

1997 йил

- «Ер ости бойликлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ норматив ҳужжатларни тасдиқлаш ҳақида (1997.13.01, 20-сонли қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида (Олий Мажлиснинг 1997.29.08даги қарори)
- Ўзбекистон Республикасининг барқарор ривожлантириш бўйича миллий комиссияси тўғрисида (1997.12.11даги 510-сонли қарор)
- Ўзбекистон Республикаси фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизими тўғрисида (1997.23.12даги 558-сонли қарор)

1998 йил

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида СУВ қўриқланадиган зоналари ва геодезия пунктларини қўриқлаш тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (1998.16.02даги 69-сонли қарор; ўзгартириш ва қўшимчалар 2005 киритилган)
- Ўзбекистон Республикасининг давлат сув кадастрини ишлаб чиқиш ва юритиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (1998.07.01даги 11-сонли қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)

1999 йил

- Республика ўрмонларини ҳимоя қилиш бўйича айрим меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида (1999.22.11даги 506-сонли қарор)
- Ўзбекистон Республикасида Давлат ер кадастрини юритиш тўғрисида (1999. 30.06даги 278-сонли қарор)
- 2000-2001 йилларда хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (1999.26.11даги 511-сонли қарор)

2000 йил

- Ҳукумат комиссияларини тузиш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг айрим қарорларига ўзгартиришлар, қўшимчалар киритиш ва ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисида (2000.19.09даги 359-сон қарор)
- Озон қатламини ҳимоя қилиш соҳасидаги шартномалар бўйича Ўзбекистон Республикасининг халқаро мажбуриятларини бажариш чора-тадбирлари тўғрисида (2000.24.01даги 20-сон қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)

- Озонни бузувчи моддаларни ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб киришни ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида (2000.14.03даги 90-сон қарор)
- Экологик хавфли маҳсулотлар ва чиқиндиларни Ўзбекистон Республикасига олиб киришни ва уларни унинг худудидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида (2000.19.04даги 151-сон қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2003 йилда киритилган)
- Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёси объектларнинг давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги низомни ва Ўзбекистон Республикаси ҳайвонот дунёсининг давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (2000.05.09даги 343-сон қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)
- 1999—2005 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ишлари дастурини амалга ошириш масалалари тўғрисида (2000.09.10даги 389-сон қарор)
- Таркибида симоб моддаси бўлган лампалар ва приборлардан фойдаланиш ва уларни фойдали равишда ишлатиш корхоналари фаолиятини тартибга солиш тўғрисида (2000.23.10даги 405-сон қарор)
- Ўзбекистон Республикасида ер мониторинги тўғрисида низомни тасдиқлаш ҳақида (2000.23.12даги 496-сон қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)

2001 йил

- Ўрмонларнинг қўриқланиш тоифаларини аниқлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (2001.09.04даги 169-сон қарор)
- Зарафшон дарёси ҳавзасида экологик ва санитария-эпидемиологик вазиятни яхшилаш тўғрисида (2001.04.10даги 401-сон)
- Угом-Чотқол давлат миллий табиат боғи ва Чотқол давлат биосфера қўриқхонаси тўғрисидаги низомларни, Оҳангарон ва Бурчмулла ўрмон хўжалиги корхоналари уставларини тасдиқлаш ҳақида (2001.22.06даги 262-сон қарор)
- Ўзбекистон Республикасида давлат экологик экспертизаси тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (2001.31.12даги 491-сон қарор; ўзгартириш ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)

2002 йил

- Ўзбекистон Республикаси худуди орқали махсус юклар ва ҳарбий таркибларнинг транзитини давлат томонидан тартибга солиш ва назорат қилиш тўғрисида (2002.21.02даги 62-сон қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)
- Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (2002.03.04даги 111-сон қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Чучук ер ости сувлари ҳосил бўладиган зоналарга алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий худудлар мақомини бериш тўғрисида (2002.16.01даги 23-сон қарор; ўзгартириш ва қўшимчалар 2005 йилда киритилган)
- Қашқадарё вилоятидаги Қашқадарё дарёсининг сувни муҳофаза қилиш зонасини ва қирғоқбўйи полосасини белгилаш тўғрисида (2002.06.03даги 80-сон қарор)
- «Кўмир» акциядорлик бирлашмаси тузилмасини такомиллаштириш ва 2002—2010-йилларда республика кўмир саноатини ривожлантириш дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида (2002.04.06даги 196-сон қарор)

2003 йил

- Кафолатланган сув таъминотини яхшилаш ва Сирдарёнинг мавжуд сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида (2003.25.01даги 46-сон қарор)
- Ўзбекистон Республикаси худудида атроф табиий муҳит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида (2003.01.05даги 199-сон қарор; охириги ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2006 йилда киритилган)

- Сув хўжалигини бошқаришни ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида (2003.21.07даги 320-сон қарор)
- Балиқчилик тармоғида монополиядан чиқариш ва хусусийлаштиришни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (2003.13.08даги 350-сон қарор; ўзгартириш ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Текширувчи органлар томонидан тадбиркорлик юридик шахслар фаолиятини текшириш тартиби (Текширишни мувофиқлаштириш миллий кенгашининг 2003.11.03даги 06-01-01-сон қарори)
- Вазирлар Маҳкамасининг 2001.03.10даги 401-сон қарорини бажариш (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида дарё суви сифати ва ифлосланиш манбалари мониторингининг мукамал тизими тўғрисидаги 38-сон буйруғи)
- Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида (2003.28.06даги 290-сон қарор)
- 2003—2005 йилларда ўзбекистон республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисида (2003.13.01даги 16-сон қарор)
- Электр ва иссиқлик энергиясидан фойдаланиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида

2004 йил

- Чимён-Чорвоқ курорт-дам олиш зонасида «Чорвоқ оромгоҳи» соғломлаштириш маркази қурилишини тугаллаш чора-тадбирлари тўғрисида (2004.10.01даги 10-сон қарор)
- Халқаро, хорижий ҳукумат ташкилотларидан ва ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотлардан олинган техник кўмак, грантлар ва мурувват ёрдами молиявий маблағларини ҳисобга олиш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида (2004.04.02даги 56-сон қарор)
- Тошқин сувларини, сел оқимларини хавф-хатарсиз ўтказиб юбориш ва кўчки ходисаларининг олдини олиш ҳамда уларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирлари тўғрисида (2004.10.03даги 117-сон қарор)
- Оролбўйи генофондини муҳофаза қилиш хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида (2004.03.04даги 162-сон қарор)
- Андижон ва Наманган вилоятларида Қорадарёнинг сувни муҳофаза қилиш зонасини ва соҳилбўйи полосасини белгилаш тўғрисида (2004.13.04даги 178-сон қарор)
- Наманган вилоятида Норин дарёсининг сувни муҳофаза қилиш зонасини ва соҳилбўйи полосасини белгилаш тўғрисида (2004.13.04даги 179-сон)
- Ўзбекистон Республикасининг гидрометеорология хизматини такомиллаштириш тўғрисида (2004.14.04даги 183-сон қарор)
- Маҳсулотларни сертификатлаштириш тартиботини соддалаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида (2004.06.07даги 318-сон қарор)
- Вазирликлар ва идораларнинг бюджетдан ташқари жамғармаларига ажратмаларни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида (2004.25.10даги 499-сон қарор; ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2004 йилда киритилган)
- Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида (2004.28.10даги 508-сон қарор)

2005 йил

- Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида (2005.01.04даги 95-сон қарор)
- Озонни бузувчи моддаларни ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб киришни ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида (2005.11.11даги 247-сон қарор)
- Айрим давлат кадастрларини юритиш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида (2005.15.11даги 250-сон қарор)
- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф табиий муҳит ифлослантилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун компенсация тўловларини қўллаш тартиби тўғрисидаги низомга қўшимча киритиш ҳақида (2005.18.05даги 126-сон қарор)

- Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни ўзбекистон республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида (2004.28.10даги 508-сон қарор)
- Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси ҳузуридаги давлат геодезия назорати инспекцияси тўғрисидаги, ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати тўғрисидаги, давлат кадастрлари ягона тизимини яратиш ва юритиш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида (2005.16.02даги 66-сон қарор)

2006 йил

- Давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг жамоатчилик билан алоқаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида (2006.22.09даги 203-сон қарор)
- Хўжалик юритувчи субъектларда текшириш ўтказиш ва текширишларни рўйхатга олиш китобини юритиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (Адлия вазирлигининг 2006.29.12даги 1650-сон буйруғи)
- Табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида (2006.06.02даги 15-сон қарор)
- Ўзбекистон Республикаси корхоналари учун атмосфера ҳавосини ифлослантириш манбаларини инвентаризациядан ўтказиш ва унга чиқариб ташланадиган ифлослантирувчи моддаларни меъёрлаш бўйича йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида (Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг 105-сон буйруғи, Адлия вазирлиги томонидан 2006.03.01да рўйхатга олинган (1533-сон))
- Давлат мулки бўлган объектларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (2006.21.07даги 145-сон қарор)
- Ҳукуматнинг қонун лойиҳаларига доир иш режаларини тайёрлаш ва қабул қилиш ҳамда уларнинг ижроси мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (2006.15.05даги 84-сон қарор)
- Киото протоколининг мусаффо ривожланиш механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида (2006.06.12даги 525-сон қарор)
- 2006—2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисида (2006.16.03даги 48-сон қарор)

2007 йил

- Давлат ва хўжалик бошқаруви, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро ҳамкорлигини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (2007.23.08даги 181-сон қарор)
- Назорат қилувчи органлар томонидан яқка тартибдаги тадбиркорлар фаолиятини текширишларни ташкиллаштириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика кенгашининг 2007.03.09даги 1712-сон қарори)
- Киото протоколининг мусаффо ривожланиш механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга ошириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида Вазирлар Маҳкамасининг қарори (2007.10.01даги 9-сон қарор)

2008 йил

- Ўрмон кўрикчилиги тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (2008.09.09даги 203-сон қарор)

Концепция, стратегия, дастур ва режалар

1996 йил

- Табиатдан фойдаланишнинг илмий, иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларини жорий этиш концепцияси

1997 йил

- Барқарор ривожланиш миллий стратегияси

1998 йил

- Ўзбекистон Республикасининг 1999–2005 йиллар учун атроф-муҳит муҳофазаси бўйича миллий ҳаракат режаси Атроф-муҳит ҳаракати миллий дастури
- Ўзбекистон Республикасининг биологик ранг-барангликни сақлаш бўйича миллий стратегияси ва ҳаракатлар режаси (1998.01.04даги 139-сон қарор; ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2000 йилда киритилган)
- 1999–2005 йилларга мўлжалланган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш дастури

1999 йил

- Атроф-муҳит гигиенаси миллий ҳаракат режаси
- Саҳроланишга қарши кураш миллий ҳаракат дастури

2000 йил

- 2000-2005 йилларга мўлжалланган суғоришни ривожлантириш миллий дастури
- 2000-2010 йилларга мўлжалланган қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлар давлат дастури
- Иссиқхона газлари эмиссиясини қисқартириш миллий стратегияси

2001 йил

- Суғориш ва дренаж тизимини ривожлантириш стратегияси
- 2010 йилгача мўлжалланган электр ишлаб чиқариш дастури 2010

2002 йил

- Барқарор сув таъминоти интеграллашган концепцияси
- Энергетика самарадорлиги дастури
- Кўмир саноатини ривожлантириш дастури for 2002–2010

2003 йил

- 2003—2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисида (2003.13.01-даги 16-сон қарор)

2004 йил

- 2004-2006 йиллар ва 2010 йилгача давр учун Ўзбекистон аҳолиги турмуш даражасини ошириш бўйича стратегия

2005 йил

- 2005–2010 йилларга мўлжалланган нефт ва газ қидируви концепцияси

2006 йил

- 2006—2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисида (2006.16.03даги 48-сон қарор)
- Ўрмонлар бўйича миллий дастур

2007 йил

- Фавқулодда вазиятларни олдиндан қўриш ва олдини олиш давлат дастури
- 2007–2010 йилларга хусусийлаштириш дастури
- 2008–2010 йилларга мўлжалланган фаровонликни ошириш стратегияси
- 2007 йил 2007–2011 йилларга мўлжалланган Қурилиш материалларини ишлаб чиқарувчи корхоналарни техник ва технология жиҳатдан модернизация қилиш дастури
- 2007–2012 йилларга мўлжалланган Нефть ва газ секторида энергияни тежаш дастури натижасида

2008 йил

- 2008—2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш ишлари дастури тўғрисида 2008-2012 йилларга мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури (2008.19.09даги 212-сон қарор)
- 2008—2012 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастури (2008.19.03даги 817-сон қарор)
- Рецессияга қарши дастур

2009 йил

- 2009–2015 йиллар даврида Электр энергиясини ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва модернизация қилиш бўйича инвестиция дастури

Ўзбекистоннинг иккинчи АХШсида фойдаланилган адабиёт

Яккахон муаллифлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Орол денгизини кутқариш бўйича Халқаро жамғарманинг асосчи мамлакатлари раҳбарларининг 2009 йил 28 апрелдаги йиғилишида сўзлаган нутқи.
2. Алиханов, Б. ва бошқалар. Ўзбекча-русча-инглизча экологик луғат. Чинор-Энк, Тошкент 2007.
3. Никанова, В. *Марказий Осиёнинг тоғли ҳудудларининг устувор ривожланиши форуми: Қишлоқлар учун энергия ресурсларидан устувор фойдаланиш стратегиялари* – 2006. Бишкек 2006 г.
4. Пачаури, Р.К. ва Рейзингер А. *Иқлим ўзгариши бўйича халқаро комиссиянинг тўртинчи баҳолов маърузаси: иқлим ўзгариши 2007 – 1, 2 ва 3 ишчи гуруҳларнинг Иқлим ўзгариши бўйича Ҳукуматлараро комиссиянинг тўртинчи баҳолов маърузасида фойдаланиш учун бирлаштирилган ҳисоботи*. Женева 2007.

Ўзбекистондан материаллар:

5. *Марказий Осиё мамлакатларининг ер ресурсларининг бошқаруви соҳасида ташаббуси (SACILM)*. Ўзбекистон Республикасининг Миллий дастурлаштириш матрицаси. БМТ иқлим ўзгариши бўйича ЎзР Миллий ишчи гуруҳи томонидан тайёрланган. Тошкент 2006.
6. Марказий Осиё мамлакатларининг ер ресурсларининг бошқаруви соҳасида ташаббуси. ЎзР Миллий котибиятининг 2007 йил якунларига бағишланган маърузаси (лойиҳа). 2007 йил декабри.
7. Гидрометеорология хизмати маркази - Ўзгидромет. БМТ иқлим ўзгаришига оид Асосий Конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг биринчи маърузаси. Тошкент, 1999.
8. Гидрометеорология хизмати маркази - Ўзгидромет. БМТ иқлим ўзгаришига оид Асосий Конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг биринчи маърузаси - Phase 2. Тошкент, 2001.
9. Гидрометеорология хизмати маркази - Ўзгидромет. БМТ иқлим ўзгаришига оид Асосий Конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг иккинчи маърузаси. Тошкент, 2008.
10. Гидрометеорология хизмати маркази - Ўзгидромет, ЮНЕП ва ГЭФ. Иссиқхона газлари инвентаризацияси бўйича биринчи Миллий ҳисобот 2000. Ўзбекистон Республикаси. Тошкент, 2008.
11. “Экологический Вестник Узбекистана”, NN 5, 6, 11, 12. Чинор, Тошкент, 2008.
12. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва БМТТД. Мамлакат дастурининг чоралар режаси 2005-2009.
13. Гидрометеорология бош бошқармаси (Бошгидромет). Саҳроланишга қарши кураш конвенциясига бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий ҳисоботи . Тошкент, 2002 йил апрели.
14. Ўзбекистон Республикаси. Ўзбекистонда атроф-муҳит вазияти ва табиий ресурслардан фойдаланиш: 2000-2004 йилларда фактлар ва ҳисоботлар. Статистика бюллетени. Тошкент, 2006.
15. Ўзбекистон Республикаси. Ўзбекистон Республикасида саҳроланишга қарши кураш бўйича Миллий чоралар дастури, Тошкент 1999.
16. Ўзбекистон Республикаси. Вазирлар Маҳкамаси. Ўзбекистоннинг Аҳоли фаровонлигини юксалтириш стратегияси. 2008-2010 йиллар учун тўлиқ стратегик ҳужжат. 2007 йил 27 августда қабул қилинган. Тошкент.
17. Ўзбекистон Республикаси. Миллий биохилма-хиллик стратегияси. Тошкент, 1998.
18. Ўзбекистон Республикаси. Миллий экологик саломатлик чоралар режаси. Тошкент, 1999.

19. Ўзбекистон Республикаси. Қизил Китоб. Тошкент, 2006.
20. Ўзбекистон Республикаси. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси. Ўзбекистон атроф-муҳит муҳофазаси бўйича чора-тадбирлар режаси (АММЧТ). Тошкент, 1998.
21. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси ва БМТТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. Ўзбекистоннинг индикаторларга асосланган экологик профили, Тошкент 2008.
22. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси ва БМТТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. Ўзбекистоннинг индикаторларга асосланган экологик профили. Тошкент, 2008.
23. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси ва БМТТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. Экологик вазият бўйича Миллий маъруза ва Ўзбекистонда табиий ресурслардан фойдаланиш. Тошкент, 2009.
24. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси ва БМТТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. Ўзбекистонда атроф-муҳит аҳволи ва табиий ресурслардан фойдаланиш бўйича Миллий ҳисобот, 2000-2004. Тошкент, 2005.
25. Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри бўйича Давлат Қўмитаси. Ўзбекистоннинг экологик атласи. 2008.
26. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси ва БМТТД. Ўзбекистонда бошланғич ва ўрта таълим. Фактлар ва рақамлар - 2000-2006. Статистика бюллетени. Нашр № 5. 2007.
27. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси ва БМТТД. Статистика бюллетени. Ўзбекистонда атроф-муҳит аҳволи ва табиий ресурслардан фойдаланиш: Фактлар ва рақамлар 2000-2004. Тошкент, 2006.
28. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси ва БМТТД. Статистика бюллетени. Ўзбекистон гендер тенглиги: Фактлар ва рақамлар - 2000-2004. 2005.
29. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси ва БМТТД. Статистика бюллетени. Ўзбекистонда таълим тизимининг ривожланиши 2000-2004. 2005.
30. Тошкент транспорт харитаси. 2003-2008.
31. БМТТД. Глобал атроф-муҳитни бошқарув соҳасида Ўзбекистоннинг ўз миллий салоҳиятини юксалтириш соҳасида эҳтиёжларини баҳолаш, Тошкент, 2006.
32. Ўзбекистон Аҳоли фаровонлигини юксалтириш стратегияси: 2008-2010 учун тўлиқ стратегик ҳужжат. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Президиумининг 2007 йил 27 августдаги мажлисида қабул қилинган.
33. Государственный Комитет Республики Узбекистан по охране природы. Программа Развития ООН в Узбекистане. Проект «Экологические индикаторы для мониторинга состояния окружающей среды в Узбекистане». Сборник статей. Экологические Индикаторы Для Узбекистана. Под редакцией Б.Б. Алиханова. Ташкент, 2006г.

Минтақавий ва халқаро муассасалар:

34. Осиё Тараққиёт Банки. Ўзбекистон бўйича мамлакат атроф-муҳитининг таҳлили. 2004 йил декабри. <http://www.adb.org/Documents/Reports/CEA/uzb-dec-2004.pdf>
35. Осиё Тараққиёт Банки. Мамлакат стратегияси ва дастури. Ўзбекистон (2006–2010). <http://www.adb.org/Documents/CSPs/UZB/2006/csp2006-2010.pdf>
36. Осиё Тараққиёт Банки. Техник кўмак маърузаси. Ўзбекистон Республикаси: Сув ресурсларини бошқариш сектори лойиҳасини тайёрлаш. 2008 йил январь.
37. Европа Иттифоқи Кенгаши. Бош Котибият. Европа Иттифоқи ва Марказий Осиё: янги ҳамкорлик бўйича стратегия. 2007 йил октябрь. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/EU_CtrlAsia_EN-RU.pdf
38. ЕИ. Экотизимлар ва экохилма-хиллик иқтисодиёти (Economics of Ecosystems and Biodiversity), an interim Report- Economic Communities. 2008. http://ec.europa.eu/environment/nature/biodiversity/economics/pdf/teeb_report.pdf
39. Иқтисодий тадқиқотлар бўлими (Economist Intelligence Unit). Ўзбекистон бўйича мамлакат ҳисоботи. Лондон, 2008 июнь.
40. Иқтисодий тадқиқотлар бўлими (Economist Intelligence Unit). Ўзбекистон бўйича мамлакат ҳисоботи. Лондон, 2009 йил март.

41. Иқтисодий тадқиқотлар бўлими (Economist Intelligence Unit). Ўзбекистон. Мамлакат профили 2008. Лондон 2008.
42. Энергетика хартияси Котибияти. Ўзбекистон. Энергетика секторида инвестицион муҳит ва бозор структурасининг чуқур таҳлили. 2005.
43. Энергетика ахборот бошқармаси (Energy Information Administration). Халқаро энергетика 2006 – кўмир истеъмоли 1980-2006, 2008 йил 17 октябрда эълон қилинган маълумотлар.
44. Энергетика ахборот бошқармаси (Energy Information Administration). Халқаро энергетика 2006 – кўмир казиб чиқариш 1980-2006, 2008 йил 17 октябрда эълон қилинган маълумотлар.
45. Ташқи муносабатлар бўйича Европа Иттифоқи Комиссияси. ЕИ Марказий Осиё бўйича стратегияси ҳақида Европа Кенгаши ва ЕИ Комиссиясининг қўшма ҳисоботи, 2008 йил 24 июнь.
46. ФАО. Ўзбекистон мамлакат профиллари.
<http://www.fao.org/countryProfiles/index.asp?lang=en&ISO3=UZB>
47. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт бўйича Германия Федерал Вазирлиги (BMZ), Германия техник ҳамкорлик агентлиги (ГТЦ), Давлатлараро мувофиқлаштирув сув комиссияси. Орол денгизининг қуриган тубини ҳар томонлама дистанцион зондировка ва ердан ўрганиш. Тошкент 2008. http://www.cawater-info.net/library/eng/araal_book_2008_en.pdf
48. Иқлим ўзгариши бўйича Германия консултив кенгаши. Иқлим ўзгариши хавфсизлик учун хатар сифатида. Берлин, 2008
49. Техник ҳамкорлик бўйича Германия агентлиги (ГТЦ). Халқаро ёқилғи нархлари 6 нашр. Маълумотлар шарҳи, 2008.
50. Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт Банки – Халқаро тараққиёт уюшмаси ва Халқаро молия корпорацияси: Маъруза No. 43385-UZ: 2008-2011 йиллар давомида Ўзбекистон Республикасига кўмак стратегиями. 2008 йил 14 май
51. Массачусетс Технология Институту. Кўмир келажаги. Кембриж, Массачусетс, 2007.
52. Ньюотер (NeWater). Амударё хавзасида мослашувчан сув захираларини бошқарувига ёндашувлар (ЕИ 6 доиравий дастурининг интеграциялаштирилган лойиҳаси).
<http://www.newater.info/>
53. ИХТТ (Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти - ОЭСР). Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда атроф-муҳит муҳофазасини молиялаштиришдаги тенденциялар, 2007.
54. Стерн Ревю (Stern Review). Иқлим ўзгаришининг иқтисодий жиҳатлари. Кембриж: Cambridge University Press. 2007.
55. БМТ DESA. Ўзбекистон Республикаси. Мамлакат профили. БМТнинг атроф-муҳит ва тараққиёт бўйича конференциясидан сўнг эришилган ютуқлар, 1992.
<http://www.un.org/esa/earthsummit/uzbek-cp.htm>
56. БМТ Тараққиётда кўмак тармоғи. 2005-2009 Ўзбекистон.
57. БМТ Ўзбекистонда. Ўзбекистондаги ҳуқуқий муҳит ва Ўзбекистон қўшилган БМТ Конвенциялари, битимлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар орасидаги фарқлар таҳлили. Тошкент 2007.
58. БМТ. ESAнинг Йоханнесбургдаги саммити 2002. Мамлакат профили.
<http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/wssd/uzbekistan.pdf>
59. БМТ. Устувор инсон тараққиёти бўйича Миллий стратегия.
<http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/uzbek/>
60. БМТТД ва Иқтисодий тадқиқотлар маркази (ИТМ). Оила маблағларини жалб қилиш. Тошкент 2005.
61. БМТТД ва ИТМ. Ўзбекистонда маҳаллий давлат муассасалари ислохотининг асосий йўналишлари. Иш ҳужжати 2004/7. 2005.
62. БМТТД ва Швейцария элчихонасининг гендер дастури. Ўзбекистонда иш кучи миграцияси: ижтимоий, ҳуқуқий ва гендер жиҳатлари. Тошкент, 2008.
63. БМТТД Ўзбекистонда. GGU хабарномаси. 4 нашр. 2007 йил октябри.
64. БМТТД Ўзбекистонда. Ўзбекистонда қайта тикланувчи энергетика ривожланиши истикболлари. Тошкент 2007.
65. БМТТД Ўзбекистон. Сув Ўзбекистон келажаги учун ўта зарур ресурсдир. Тошкент, 2007.
66. БМТТД. Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолияти харажатлари. 2007.
67. БМТТД. Ўзбекистон учун мамлакат дастури (2005-2009), 2004 йил 5 август.
68. БМТТД. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза 2006.

69. БМТТД. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза 2007/2008.
70. БМТТД. Ўзбекистонда Мингйиллик Тараққиёт Мақсадлари, 2004. <http://www.undp.uz/>
71. БМТТД. Инсон тараққиёти тўғрисида Миллий маъруза гуруҳи. Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақлифни бир бирига мослаб. Тошкент 2007/2008.
72. БМТТД. Таҳлилий ҳужжат. Жамоалар ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш – ҳозирги вазият таҳлили ва тавсиялар. No. 2, 2006.
73. БМТТД. Таҳлилий хат. Ўзбекистонда расмий статистика: институциявий асос, сифат ва фойдаланиш. No. 1, 2006.
74. БМТТД. Таҳлилий хат. Ўзбекистонда энергетика соҳасидаги ислохотларни давом эттиришнинг турли вариантлари . 1 (8) 2007.
75. БМТТД. Таҳлилий хат. Ўзбекистоннинг туризм сектори – амалга оширилмаган салоҳият. 2 (9) 2007.
76. БМТТД. Ўзбекистонда хусусий сектор ва давлат шериклиги: муаммолар, имкониятлар ва татбиқ йўллари. Таҳлилий маъруза No. 6, 2007.
77. БМТТД. Орол денгизи минтақасида донорлар кўмаги шарҳи (1995 – 2005). Тошкент 2008.
78. БМТ Европа Иқтисодий Комиссияси (БМТ ЕИК). Атроф-муҳит ҳолати шарҳи: Ўзбекистон. Нью-Йорк ва Женева, 2001.
79. БМТ ЕИК. Чегараларорта сув ҳавзалари ва халқаро кўлларнинг муҳофазаси ва фойдаланиш: Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиё, Чегаралароша сув ҳавзаларини ҳимоялаш ва фойдаланиш учун ҳуқуқий асос. 2006.
80. БМТ ЕИК. Doc CP.TEIA/2004/2
81. БМТ ЕИК. Doc CP.TEIA/2005/12, 2006 20 апрели
82. БМТ ЕИК. Doc ECE/CP.TEIA/AP.14, 2007 йил 11 октябри.
83. БМТ ЕИК. Мингйиллик Тараққиёт Мақсадлари : олға истиқбол, умумЕвропа нуқтаи-назаридан.
84. ЮНЕП ва Гидрометеорология Бош Бошқармаси (Glavgidromet). Ўзбекистон Республикаси саҳроланишга қарши кураш бўйича Миллий чоралар режаси. Tashkent, 1999.
85. ЮНЕСКО. 2025 йилгача Орол денгизи ҳавзасининг сувга оид истиқболи. 2000. <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001262/126259mo.pdf>
86. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти мамлакат гуруҳи ва Осиё Тараққиёт Банкининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. Ўзбекистондаги Мингйиллик Тараққиёт Мақсадлари. Тошкент, 2004.
87. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Мамлакат бўйича гуруҳи. Ўзбекистоннинг мамлакат таҳлили. Тошкент 2008 йил июли.
88. WBGU Wissenschaftlicher Beirat Der Bundesregierung Globale Umwelt Veränderungen. Ernst Giese, Jenniver Sehring: Regionalexpertise – Destabilisierung und Konfliktpotential prognostizierter Umweltveränderungen in der Region Zentralasien bis 2020/2050. Berlin, 2007.
89. WBGU. Regionalexpertise – Destabilisierungs- und Konfliktpotential prognostizierter Umweltveränderungen in der Region Zentralasien bis 2020/2050. Berlin, 2007.
90. WBGU. Welt im Wandel: Sicherheitsrisiko Klimawandel. Berlin, 2007.
91. Жаҳон Банки. Марказий Осиёнинг минтақавий электр энергияси экспорти тадқиқоти. Вашингтон, 2004.
92. Жаҳон Банки. Инфраструктура бошқармаси. Европа ва Марказий Осиё минтақасида инфратузилма. Устувор хизматларга ёндашувлар. 2006 йил юни.
93. Жаҳон Банки. Қишлоқ ва ўрмон хўжалигига атроф-муҳит интеграцияси. Шарқий Европа ва Марказий Осиё
94. Шарқий Европа ва Марказий Осиёда прогресс ва истиқболлар. Vol. II, Ўзбекистон. Мамлакат таҳлили. 2007 йил ноябри.
95. Жаҳон Банки. Report No. 43385-UZ. Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт Банки, Халқаро Тараққиёт Уюшмаси ва Халқаро Молия Корпорацияси. Ўзбекистон Республикаси учун 2008-2011 йилларда Мамлакатга кўмак стратегияси. 2008 йил 14 май
96. Жаҳон Банки. Ўзбекистоннинг Аҳоли фаровонлигини юксалтириш стратегияси. 2008-2010 йиллар учун тўлиқ Стратегик ҳужжат. Тошкент, 2007. [http://siteresources.worldbank.org/INTPRS1/Resources/Ўзбекистон_PRSP\(Jan-2008\).pdf](http://siteresources.worldbank.org/INTPRS1/Resources/Ўзбекистон_PRSP(Jan-2008).pdf)
97. Перспективы внедрения в Узбекистане системы оказания услуг иностранным инвесторам по принципу одного окна. Тошкент, 2008.

98. Создание специальных экономических зон в Республике Узбекистан. Тошкент, 2008.

Интернет сайтлари:

99. ОТБ. Йиллик ҳисобот 2007
http://www.adb.org/Documents/Reports/Annual_Report/2007/Annual-Report-2007-Vol01.pdf#page=34
100. ОТБ. Ўзбекистон бўйича атроф-муҳит таҳлили. 2004 йил декабри
<http://www.adb.org/Documents/Reports/CEA/uzb-dec-2004.pdf>
101. ОТБ. Мамлакат стратегияси ва дастури. Ўзбекистон (2006–2010)
<http://www.adb.org/Documents/CSPs/UZB/2006/csp2006-2010.pdf>
102. ОТБ. Баҳолов тадқиқоти (Evaluation Study). Reference Number: SST: REG 2007-19. Маҳсул баҳолов тадқиқоти. Микромолия фаолиятининг кам таъминланган қишлоқ уй хўжаликлари ва аёллар аҳолига таъсири. 2007 йил сентябрь
<http://www.oecd.org/dataoecd/46/15/39503711.pdf>
103. ОТБ. Ўзбекистоннинг Мамлакатда ҳамкорлик стратегияси:
<http://www.adb.org/Documents/CSPs/UZB/default.asp>
104. ОТБ. Ўзбекистоннинг баҳолов ҳисоботлари
<http://www.adb.org/Evaluation/reports.asp?s=5&ctry=56>
105. ОТБ. Ўзбекистон
<http://www.adb.org/Ўзбекистон/default.asp>
106. Aral –sea org.
<http://www.aralsea.org/>
107. Берн Конвенцияси
<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=104&CM=8&DF=7/19/04&CL=ENG>
108. Бонн Конвенцияси (Кўчманчи жонзодлар ҳақида Конвенция)
<http://www.wcmc.org.uk/>
109. CAREC – Марказий Осиё минтақавий иқтисодий комиссияси
<http://www.adb.org/CAREC/>
110. SAWATERinfo. Марказий Осиёда сув ва атроф-муҳит масалалари тўғрисида маълумотлар портали: http://www.cawater-info.net/index_e.htm
111. Биохилмахиллик тўғрисида Конвенция
<http://www.cbd.int>
112. Биохилма-хиллик тўғрисида Конвенция . Ўзбекистонда клиринг хаус механизми
<http://cbd.uz/english/>
113. Марказий разведка бошқармаси. Дунё фактлар китоби
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>
114. CITES. GRID Arendal
<http://www.grida.no>
115. CMS Интернешнл
<http://www.cms.int/species/index.htm>
116. Биологик хилма-хиллик ҳақида конвенция
<http://www.biodiv.org/>
117. Биологик хилма-хиллик ҳақида конвенция. Маърузалар ва стратегиялар
<http://www.cbd.int/reports/list.shtml?type=all&alpha=K>
118. Европа Иттифоқи Кенгаши. Умумий Котибият. Европа Иттифоқи ва Марказий Осиё: янги ҳамкорлик стратегияси. 2007 йил октябри.
http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/EU_CtrlAsia_EN-RU.pdf
119. ЕИ. Ташқи муносабатлар. Ўзбекистон
http://ec.europa.eu/external_relations/uzbekistan/index_en.htm
120. ЕИ. Ташқи муносабатлар: Марказий Осиё
http://ec.europa.eu/external_relations/central_asia/index_en.htm
121. ЕС-IFAS
www.ec-ifas.org
122. Хоразм вилоятида ер ва сув ресурсларидан фойдаланишни иқтисодий ва экологик қайта

тузилиши (Ўзбекистон): http://www.zef.de/index.php?id=summary_khorezm

123. Economist.com
<http://www.economist.com/>
124. Европа атроф-мухит муҳофазаси агентлиги (ЕЕА. European Environmental Agency)
<http://www.eea.europa.eu/>
125. Энергетика ахборот бошқармаси. Ўзбекистон
http://tonto.eia.doe.gov/country/country_energy_data.cfm?fips=UZ
126. Атроф-мухит ва хавфсизлик. Марказий Осиё.
<http://www.envsec.org/centasia/index.php>
127. ЕИ. Европа Уйи. Ўзбекистонда татбиқ ва бошқарувда кўмак учун идора.
<http://www.europahouse.uz/>
128. ЕИ. Темпус дастури – Ҳамкор мамлакат: Ўзбекистон
http://ec.europa.eu/education/programmes/tempus/countries/uzbekistan_en.html
129. Eurasia.net
<http://www.eurasianet.org/resource/uzbekistan/index.shtml>
130. Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки. Мамлакат стратегияси.
<http://www.ebrd.com/country/country/uzbe/index.htm>
131. Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки. Ўзбекистон иқтисодий шарҳи:
<http://www.ebrd.com/country/country/uzbe/econo.htm#gdp>
132. Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки: лойиҳалар ва инвестициялар
<http://www.ebrd.com>
133. Европа Иттифоқи Комиссияси
http://ec.europa.eu/index_en.htm
134. Европа Иттифоқи Комиссияси. Ташқи муносабатлар: Ўзбекистон.
http://ec.europa.eu/external_relations/uzbekistan/index_en.htm
135. Европа Инвестиция Банки – ЕИБ: Кредитлар
<http://www.eib.org/products/loans/index.htm>
136. ФАО нашрлари
<http://www.fao.org/corp/publications/en/>
137. ГЭФ
<http://www.gefweb.org/>
138. Ўзбекистон ҳукумати. Давлат органи портали
<http://www.gov.uz/en/section.scm?sectionId=2764>
139. Ҳукуматлар вебсайтлари
<http://www.gksoft.com/govt/en/uz.html>
140. Ўзбекистон ҳуқуқий тадқиқотлар учун Қўлланма
<http://www.nyulawglobal.org/globalex/Ўзбекистон1.htm>
141. Хьюман Райтс Уотч (Human Rights Watch)
<http://www.hrw.org/>
142. ХВЖ (Халқаро валюта жамғармаси) ва Ўзбекистон
<http://www.imf.org/external/country/UZB/index.htm>
143. Мунди индекси. Ўзбекистондаги жорий муаммолар.
http://www.indexmundi.com/uzbekistan/environment_current_issues.html
144. Марказий Осиёда Давлатлараро сув ресурсларини мувофиқлаштириш комиссияси
<http://www.icwc-aral.uz/>
145. IUCN. Қизил рўйхат
<http://www.iucnredlist.org/>
146. Қирғизистон-Ўзбекистон: Фарғона водийсида ичимлик суви ва гигиенага эътибор
<http://www.reliefweb.int/rw/rwb.nsf/AllDocsByUNID/45e22902e58afe63c1256dd50058508c>
147. Lexadin. Қонунлар
<http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/oeur/lxweuzb.htm>
148. Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдро вазирлиги
<http://www.mfer.uz/>
149. Қишлоқ хўжалиги ва сув ресурслари вазирлиги
www.agro.uz

150. Иқтисодиёт вазирлиги
www.mineconomy.uz
151. Молия вазирлиги
www.mf.uz
152. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
www.edu.uz
153. Мехнат ва ижтимоий муҳофаза вазирлиги
www.mintrud.uz
154. Халқ таълими вазирлиги
www.uzedu.uz
155. НАСА. Ер обсерваторияси (Earth observatory)
<http://earthobservatory.nasa.gov/IOTD/view.php?id=7645>
156. Нью-Йорк Таймс (New York Times (the))
<http://www.nytimes.com/2008/06/15/world/asia/15uzbek.html?scp=1&sq=vanished%20sea%20central%20asia%20aral&st=cse>
157. НОРМА - Ўзбекистон қонунчилигининг электрон ахборот базаси
www.norma.uz
158. ИХТТ. Марказий ва Шарқий Европа учун атроф-муҳит соҳасида чоралар режаси татбиқи ишчи гуруҳининг 14 мажлиси (ЕАР Task Force)
http://www.oecd.org/document/60/0,3343,en_2649_34291_2384508_1_1_1_1,00.html
159. ИХТТ. ЕАР ишчи гуруҳи. Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда ҳамкорлик бўйича ҳисобот. 2007
<http://www.oecd.org/dataoecd/50/40/39237009.pdf>
160. ИХТТ. Атроф-муҳит.
<http://www.oecd.org/env/>
161. ИХТТ. Атроф-муҳит учун харажатлар.
<http://www.oecd.org/dataoecd/40/57/39466207.pdf>
162. ИХТТ. Шарқий Европа, Кавказ ва Марказий Осиёда атроф-муҳитни бошқаруви
http://www.oecd.org/document/24/0,3343,en_2649_34291_2667992_1_1_1_1,00.html
163. ИХТТ. Атроф-муҳит соҳасида устувор йўналишлар
<http://www.oecd.org/dataoecd/35/22/39286138.pdf>
164. ИХТТ. Париж 21 Ўзбекистон
<http://www.oecd.org/dataoecd/9/61/41598096.pdf>
165. ИХТТ. Атроф-муҳитнинг стратегик баҳолови ва экотизим хизматлари. 2008
<http://www.oecd.org/dataoecd/24/54/41882953.pdf>
166. ЕХХТ (Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти) Ўзбекистонда
<http://www.osce.org/search/?displayMode=3&lsi=1&q=uzbekistan&GO=GO>
167. PHARE., ЕИ ташқи қўмақ лойиҳаларининг тафсилотларини қидириш
<http://europa.eu.int/comm/europeaid/cgi/frame12.pl>
168. Марказий Осиёда сув ва атроф-муҳит масалалари бўйича билимлар портали
http://www.cawater-info.net/index_e.htm
http://www.cawater-info.net/bk/water_law/part3_e.htm
169. Давлат органи портали
<http://www.gov.uz/en/section.scm?sectionId=2764>
170. РАМСАР Конвенцияси
<http://www.ramsar.org/>
171. REC
<http://www.rec.org>
172. Марказий Осиёнинг минтақавий экологик маркази
<http://www.carecnet.org/en/>
173. ReliefWeb
<http://www.reliefweb.int/rw/dbc.nsf/doc104?OpenForm&rc=3&cc=uzb>
174. Ўзбекистон Республикаси. “Ўзбекистон: Иқлим ўзгариши бўйича БМТ Доиравий Конвенциясига биноан Иккинчи Миллий Ҳисоботни тайёрлаш” лойиҳаси. Миллий иссиқхона газлари ҳисоби ҳақида ҳисобот 2000. Тошкент 2008
<http://unfccc.int/resource/docs/natc/uzbnc2nire.pdf>

175. Ўзбекистон Республикаси. Ўзбекистон Аҳоли фаровонлигини юксалтириш стратегияси. 2008-2010 йиллар учун тўлиқ стратегик ҳужжат. Тошкент, 2007
[http://siteresources.worldbank.org/INTPRS1/Resources/Ўзбекистон_PRSP\(Jan-2008\).pdf](http://siteresources.worldbank.org/INTPRS1/Resources/Ўзбекистон_PRSP(Jan-2008).pdf)
176. Сайғоқларни сақлаб қолиш
<http://www.saiga-conservation.com/>
177. Швейцария ҳамкорлик бюросининг (ШХБ) Ўзбекистондаги фаолияти
http://www.swisscoop.uz/en/Home/Activities_in_Ўзбекистон
178. ШХБ. Фарғона водийси каналларини автоматлаштириш лойиҳаси
http://www.swisscoop.uz/en/Home/Regional_Activities/Canal_Automation
179. ШХБ. Минтақавий фаолият
http://www.swisscoop.uz/en/Home/Regional_Activities
180. Давлат ер қўмитаси
<http://www.gov.uz/en/section.scm?sectionId=6153>
181. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси
<http://uznature.uz/rus/>
182. Табиат муҳофазаси бўйича Давлат Қўмитаси
<http://www.gov.uz/en/section.scm?sectionId=2523>
183. Давлат статистика қўмитаси
<http://www.stat.uz/>
184. ТАСИС
<http://www.tacis.uz/index.php?a=6&l=ru/en>
185. Таймс (Times (the))
<http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/europe/article1975079.ece>
186. Устувор ривожланиш бўйича БМТ Комиссияси
<http://www.un.org/esa/sustdev/csd.htm>
187. БМТ устувор ривожланиш бўлими (DESA)
<http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/nsds/nsds.htm>
188. БМТ DESA. Ўзбекистон. Мамлакат профили. 21 аср кун тартибини бажариш: 1992 йилдаги БМТнинг атроф-муҳит ва тараққиёт мавзусидаги конференциясидан сўнг эришилган ютуқлар, 1992
<http://www.un.org/esa/earthsummit/uzbek-cr.htm>
189. БМТ Мингйиллик Ривожланиш Мақсадлари
<http://www.un.org/millenniumgoals/>
190. БМТ Ўзбекистонда.
<http://www.un.uz/>
191. БМТ. ЕСАнинг Йоханнесбургдаги саммити 2002. Мамлакат профили.
<http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/wssd/uzbekistan.pdf>
192. БМТ. Устувор инсон тараққиёти бўйича Миллий стратегия
<http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/uzbek/>
193. БМТ. Саҳроланишга қарши кураш тўғрисида БМТ конвенциясининг (СКК) татбиқи бўйича Миллий Маъруза: <http://www.unccd.int/cor/reports/asia/asia.php>
194. БМТ СКК: Ер ресурсларини бошқаруви соҳасида Марказий Осиё мамлакатлари ташаббуси
<http://www.global-mechanism.org/products-services/regional-initiatives/cacilm>
195. БМТТД Ўзбекистон
<http://www.undp.uz/>
196. БМТТД. Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза 2008
<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2007-2008/>
197. БМТТД. Ўзбекистон
<http://europeandcis.undp.org/environment/uzbekistan>
198. БМТТД: Атроф-муҳит ва энергетика соҳасидаги нашрлар
<http://europeandcis.undp.org/environment/browse/publications?a=125>
199. БМТТД: Ўзбекистонда қайта тикланувчи энергетика ривожланиши истиқболлари.
<http://europeandcis.undp.org/environment/show/B67E3D85-F203-1EE9-BCC4DBBD1EB12BC9>
200. БМТ ЕИК Конвенциялари
<http://www.unep.org/env/environment-conventions.html>
201. БМТ ЕИК Хельсинки Конвенцияси (Чегаралараро сув ҳавзалари ва халқаро қўллар

- муҳофазаси ва фойдаланиш тўғрисида Конвенция)
<http://www.unesc.org/env/water/welcome.html>
202. БМТ ЕИК. Европа учун атроф-муҳит. Бешинчи вазирлар конференцияси. Киев 2003
<http://www.unesc.org/env/proceedings/html/Foreword.html>
203. БМТ ЕИК. Онлайн статистика
<http://w3.unesc.org/rxweb/Dialog/>
204. БМТ ЕИК. Атроф-муҳит мониторинги ва баҳолови бўйича Ишчи гуруҳ
<http://unesc.unog.ch/enhs/wgema/>
205. ЮНЕП – Миллий атроф-муҳит истикболлари
<http://www.unep.net/profile/index.cfm>
206. ЮНЕП – Махсус ҳимояланган ҳудудлар учун Минтақавий фаолият маркази
<http://www.rac-spa.org.tn/>
207. ЮНЕП Grida. Атроф-муҳит ва табиий ресурслар ахборот тармоғи
<http://www.grida.no/enrin/index.htm>
208. ЮНЕП Grida. Атроф-муҳит аҳволи
<http://enrin.grida.no/soe.cfm?country=UZ>
209. ЮНЕП. Иқлим мактаби (Climate School) Ўзбекистон
<http://www.climate.uz/>
210. ЮНЕП. GRID-Arendal
<http://www.grida.no/>
211. ЮНЕП. Минтақавий атроф-муҳит муҳофазаси чоралар режаси Марказий Осиё 2001
<http://www.rrcap.unep.org/centralasia/reapreport/english.cfm>
212. ЮНЕП. Махсус муҳофазаланган ҳудудлар
http://www.unep-wcmc.org/protected_areas/БМТ_list/
213. БМТ ESCAP: Нашрлар
<http://www.unescap.org/publications/>
214. ЮНЕСКО
<http://whc.unesco.org/en/convention/>
215. БМТ Иқлим ўзгариши бўйича Доиравий Конвенция. Миллий маърузалар
http://unfccc.int/national_reports/non-annex_i_natcom/items/2979.php
216. БМТ-STATS Мингйиллик Тараққиёт Мақсадлари
<http://unstats.un.org/unsd/mdg/Default.aspx>
217. ЮСАИД:
<http://www.usaid.gov/>
218. USGS. Минераллар
<http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2005/myb3-2005-am-aj-bo-gg-kz-kg-md-rs-ti-tx-up-uz.pdf>
219. Ўзбекистон ҳукумати <http://www.gov.uz/>
220. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси
<http://www.who.int/countries/uzb/en/>
221. Wikipedia – Electionworld
<http://en.wikipedia.org/wiki/User:Electionworld/Electionworld>
222. Жаҳон Банки
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/СОБМТТРИЕС/0,,pagePK:180619~theSitePK:136917,00.html>
223. Жаҳон Банки. Ўзбекистон бўйича статистика маълумотлари.
<http://ddp-ext.worldbank.org/ext/CSIDB/getCountryStatInfoXML?id=860&format=CSIDB>
224. Дунёни сақлаш иттифоқи (World Conservation Union)
<http://www.iucn.org/>
225. Жаҳон табиати (World Environment)
<http://www.worldenvironment.com/>